

**ҚАЗАҚ МЕМЛЕКЕТТІК ҚЫЗДАР
ПЕДАГОГИКАЛЫҚ УНИВЕРСИТЕТІНІҢ
ХАБАРШЫСЫ**

**ВЕСТНИК
КАЗАХСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО
ЖЕНСКОГО ПЕДАГОГИЧЕСКОГО
УНИВЕРСИТЕТА**

**BULLETIN
OF KAZAKH STATE WOMEN'S TEACHER
TRAINING UNIVERSITY**

№4 (76) 2018

Алматы 2018
«Қыздар университеті»

Алғаш есепке қою кезіндегі нөмері мен мерзімі
№ 6204-Ж 08.08.2005ж.

Қазақстан Республикасы Ақпарат және коммуникациялар
министрлігі, Ақпарат комитеті, Мерзімді баспасөз басылымын,
ақпарат агенттігін және желілік басылымды есепке қою, қайта
есепке қою туралы №16900-Ж кұәлігі негізінде
2018 жылы 12 ақпанда тіркелген.

Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігі білім және
ғылым саласындағы бақылау Комитеті ұсынатын Ғылыми еңбектің
негізгі нәтижелерін жариялау үшін ұсынатын ғылыми баспалар
тізбесіне 2018 жылдың 16 мамырында № 768 бұйрығымен енгізілді.

Педагогикалық ғылымдар бөлімі.

Шығу жиілігі: 3 айда 1 рет

МББ тілі: қазақша, орысша, ағылшынша

Тарату аумағы: Қазақстан Республикасы, алыс және жақын шетел

БАС РЕДАКТОР

Алдамбергенова Г.Т. – п.ғ.д., профессор

БАС РЕДАКТОРДЫҢ ОРЫНБАСАРЫ

Шакирова С.М. – филос.ғ.к.

Редакциялық алқа

Отандық ғалымдар

Байташева Г.У., *а/ш з.к., доцент (Қазақстан)*
Бакирова Э.А., *ф-м.ғ.к., доцент (Қазақстан)*
Қуанышева Ж.К., *п.ғ.к., аға оқытушы (Қазақстан)*
Заманбеков Ш.З., *э.ғ.к., профессор (Қазақстан)*
Байназарова Т.Б., *п.ғ.к., доцент (Қазақстан)*
Уразалиева М.А., *п.ғ.к., профессор м.а. (Қазақстан)*
Сулейменова Ж.Н., *п.ғ.д., профессор (Қазақстан)*

Шетелдік ғалымдар

Kathie Stromile Golden, *PhD (АҚШ)*
Dave Chan, *PhD, профессор (Канада)*
Абдигали Бакибаев, *х.ғ.д., профессор (Ресей)*
Stanislav Bencic, *PhD (Словакия)*
Türkmen Fikret, *PhD (Түркия)*
Rimantas Zelvyys, *п.ғ.д., пс.ғ.к., профессор (Литва)*

Жауапты редактор: Булебаева Л.К.

«Қыздар университеті»
б а с п а с ы

Медиа департаментінің директоры
Шорабек Ә.Д.
Көркемдеуші, беттеуші
Жексембиева Г.Н.

Басуға 21.12.2018 жылы қол қойылды.
Пішімі 60x48 1/8. Көлемі 11,75 б.т.
Офисті қағаз. Сандық басылыс.
Таралымы 300 дана. Бағасы келісімді.
050000, Алматы қаласы, Гоголь көшесі, 116.
«Қыздар университеті» баспасында басылды.
Тел.: 237-38-33

Құрметті оқырмандар!

Қазақстанның жас ғалым-педагогтер Ассоциациясы Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университетінің бастамасымен құрылды.

Еліміздің 17 педагогикалық оқу орнының жас оқытушылары мүше болып кірген Ассоциацияның мақсаты – білім, ғылым, педагогика және әлеуметтік дамудың өзекті мәселелерін талқылау үшін сұхбат алаңын құру болып табылады. Ассоциацияның бірінші слөті 2018 жылы 26 сәуірде біздің университеттің базасында өткізілді.

2018 жылы қарашада Ассоциация мүшелерінің екінші кездесуінде мемлекет басшысы Н.Ә.Назарбаевтың 5 қазан 2018 жылғы Жолдауы шеңберінде «Педагог мәртебесі туралы» Заң жобасына ұсыныстарды талқылау бойынша интербелсенді сессия өткіздік. Біз дайындаған ұсыныстар Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігіне жолданған болатын.

Біздің Ассоциацияның ұсынысы бойынша Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университетінің «Хабаршы» журналының арнаулы нөмірі жас ғалым-педагогтер жұмыстарына арналды.

Журналдың осы нөмірінде ҚазМемҚызПУ, Абай атындағы ҚазҰПУ, Е.Букетов атындағы ҚарМУ, К.Сәтпаев атындағы ҰТЗУ, М.Әуезов атындағы ОҚМУ, Т.Жүргенов атындағы ҚҰӨА, І.Жансүгіров атындағы ЖМУ, ПМПУ, Демирел атындағы университет, Қожа Ахмет Ясауи атындағы қазақ-түрік университеті, Алматы Менеджмент Университеттерінен біздің әріптестеріміздің жұмыстары ұсынылғанына қуаныштымыз! Сондай-ақ, Ресей (Шығыс-Сібір мемлекеттік технология және басқару университеті) және Әзірбайжаннан (Баку Еуразия университеті) шетелдік авторларымызды да құттықтаймыз!

Қазақстанның білім беру саласындағы маңызды мәселелердің жауаптарын іздеуде мақала авторлары ғылыми-зерттеу және оқу-тәрбие жұмыстарындағы өздерінің жетістіктерімен бөлісті.

Осы зияткерлік ізденісте жаңашыл идеялар мен терең инсайттар табылатынына, олар басқа ғалымдарды ғылыми пікірталасқа түсуге және әріптестермен жемісті өрісті жалғастыруға шабыттандырады деген сенімдеміз!

М.Р. Абдраймова,

PhD, ҚазМемҚызПУ, химия кафедрасының аға оқытушысы,
Қазақстан жас ғалым-педагогтар Ассоциациясының төрағасы

Уважаемые читатели!

Казахский государственный женский педагогический университет инициировал создание Ассоциации молодых ученых – педагогов Казахстана. Целью Ассоциации, в которую вошли молодые преподаватели 17 педагогических вузов страны, является создание диалоговой площадки для обсуждения актуальных проблем образования и науки, педагогики и социального развития. Первый слет Ассоциации состоялся на базе нашего университета 26 апреля 2018 года.

В ноябре 2018 года на второй встрече членов Ассоциации мы провели интерактивную сессию по обсуждению предложений к проекту закона «О статусе педагога» в рамках Послания Главы Государства Н.А.Назарбаева от 5 октября 2018 года. Выработанные нами предложения были направлены в Министерство образования и науки Республики Казахстан.

По предложению нашей Ассоциации специальный номер журнала «Вестник КазГосЖенПУ» публикует работы молодых ученых-педагогов. Мы рады, что в этом номере представлены результаты исследований наших коллег из КазГосЖенПУ, КазНПУ им. Абая, КарГУ им. Букегова, КазНИТУ им. Сатпаева, ЮКГУ им. Ауэзова, МКТУ им. Ясави, КазНАИ им. Жургенова, ЖГУ им. Жансугурова, ПГПУ, Университета им. Демиреля, Алматы Менеджмент Университета. Приветствуем также зарубежных авторов из России (Восточно-Сибирский государственный университет технологий и управления) и Азербайджана (Бакинский Евразийский университет).

В поисках ответов на насущные вопросы системы образования, авторы статей делятся своими достижениями в научно-исследовательской и учебно-воспитательной работе. Выражаем уверенность, что в этом интеллектуальном поиске будут найдены новаторские идеи и глубокие инсайты, которые вдохновят других ученых вступить в научную дискуссию и продолжать плодотворную полемику с коллегами.

М.Р. Абдраймова,

PhD, ст. преподаватель кафедры химии КазГосЖенПУ,
Председатель Ассоциации молодых ученых – педагогов Казахстана

МАЗМҰНЫ СОДЕРЖАНИЕ

Жаратылыстану Естествознание

<i>Ж.М. Ералиева</i> Биология мамандығы студенттерінің кәсіби құзыреттіліктерін қалыптастыруда оқу-далалық практиканың рөлі	8
<i>Н.Н. Салыбекова, Р.Т. Ярматова</i> Білім алушылардың биологиялық білімін қалыптастырудың құрылымдық және мазмұндық жүйесі.....	14
<i>Д.М. Боранқулова, А.С. Мурзинова</i> Географиялық ортаның құрылымы, функциясы және заңдылықтары	19
<i>А.А. Байтасов</i> Бүкіләлемдік Экономикалық Алқалы жиынының рейтингісіндегі Қазақстанның экономикалық-географиялық әлеуеті.....	26

Физика, математика, информатика

<i>К.Ж. Досқожа</i> Физика пәнін оқытуда индустрия 4.0 – жаһандық өзгерістердің алар орны	33
--	----

Филология

<i>Е.Е. Түйте</i> Тіл білімінің басқа ғылымдармен арақатынасы.....	39
<i>Ж.Н. Ибраимова</i> Әлемдік тіл біліміндегі әдеби тіл ұғымының анықталуы.....	45
<i>С.Т. Наурызбай</i> Көне түркі ескерткіштеріндегі жалқы есімдер	51
<i>Г.С. Нүсін</i> XX ғасырдың басындағы қазақ зиялыларының еңбектеріндегі ұлттық рух	56
<i>О.С. Серікова</i> Кеңестік Қазақстан әліпби реформасына тарихи талдау.....	62
<i>Э.Ф. Мамедова-Кекеч</i> Стихотворение Жамбыла Жабаева «Моя жизнь» как образец вюджутнаме.....	67
<i>Н.С. Балтабаева, А.Б. Болатқызы</i> Талаптан Ахметжан шығармаларындағы діни, мифологиялық көріністер	73
<i>Т.Е. Игенбай</i> Сәкен Жүнісовтің әңгімелеріндегі ұлттық таным	79
<i>Kh. Delovarova</i> To the problem of learning strategies in teaching and learning English	86
<i>К.С. Rafikova, D.E. Gaipov</i> Improving students' listening skills through watching TED Talk in English with subtitles	91

Тарих, экономика, История, экономика, құқық право

<i>Б.А. Чакенова, М.Ч. Калыбекова</i> Жұмағали Тілеулиннің қоғамдық-саяси және ағартушылық қызметі	97
<i>А.Т. Sairbayeva, R.M. Nurgaliev</i> Problems and development prospects of social entrepreneurship in Kazakhstan	102
<i>А.Б. Сарсенова, А.Ә. Рустемова</i> Сенім феномен түсінудегі теориялық алғышарттары	109
<i>Г.С. Базарова</i> Вопросы соблюдения международных избирательных стандартов в национальном законодательстве	114

Педагогика – психология

<i>Е.Н. Агранович</i>	
Самоорганизация учебной деятельности студентов средствами RP-технологий взаимодействия.....	124
<i>Р.К. Измагамбетова</i>	
Бастауыш сынып оқушыларының оқу жетістіктерін бағалаудағы критериалды бағалау жүйесінің тиімділігі	131
<i>Е.Б. Асанбаева</i>	
Оқу сауаттылығы – оқушылардың функционалды сауаттылығының негізі.....	136
<i>М.А. Олифтаева</i>	
Психологический анализ суицидального поведения молодежи Таджикистана	141
<i>Н.А. Жақыбай</i>	
Мектеп жасына дейінгі балаларға мәдени мұра тарихын қалыптастыру	148
<i>С.С. Ерназарова</i>	
Білім беру сапасы мониторингісінің ғылыми-педагогикалық негіздері	154
<i>А.Д. Сыздықбаева</i>	
Некоторые вопросы значимости воспитания и обучения детей раннего и дошкольного возраста	159
<i>Г.Ж. Ержанова</i>	
Жалпы мектеп мұғалімдерінің инклюзивті оқыту жүйесіне дайындығы.....	164
Өнер және Art and Мәдениет Culture	
<i>С.В. Павлова, Т.С. Бекетова</i>	
Этнокультурный аспект использования орнамента в современном дизайн-проектировании Бурятии	173
<i>М.Қ. Бакеева</i>	
Қазақстандық телеарналардағы контенттердің дамуы және режиссураның маңыздылығы..	178
<i>Ә.Д. Шорабек</i>	
Көпсериялы фильм мен сериал: жанрлық ерекшеліктері мен ұқсастығы.....	183
<i>И.Р. Аухадиев</i>	
Анализ балета «Иван Грозный» Ю.Н. Григоровича	189
<i>С.Ә. Бәкірова, С.А. Мырзаев</i>	
Студенттерге халық-сахналық би өнері арқылы эстетикалық тәрбие берудің жолдары.....	195
<i>Ж.Ж. Жакупов</i>	
Қазақ театрының қалыптасуы және дамуы	201
<i>А. Адилова</i>	
Балалар хорымен жұмыс жасаудың жаңашыл технологиялары.....	207
CONTENTS	213

ЖАРАТЫЛЫСТАНУ

ЕСТЕСТВОЗНАНИЕ

NATURAL SCIENCES

МРНТИ 14.35.07

БИОЛОГИЯ МАМАНДЫҒЫ СТУДЕНТТЕРІНІҢ КӘСІБИ ҚҰЗЫРЕТТІЛІКТЕРІН ҚАЛЫПТАСТЫРУДА ОҚУ-ДАЛАЛЫҚ ПРАКТИКАНЫҢ РӨЛІ

Ж.М. Ералиева

6D011300-Биология мамандығының PhD докторанты
Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті,
Алматы қ., Қазақстан, e-mail: zhanara10-80@mail.ru

Оқу-далалық практикалар студенттердің кәсіби құзыреттіліктерін қалыптастыруда маңызды рөл атқарады. «Қолданбалы биология және топырақтану негіздері» пәні бойынша оқу-далалық практика кезінде биология мамандығының студенттері тәжірибелік телімде ғылыми жұмыстарды орындауды, мәдени дақылды күтіп баптауды, агротехникалық тәсілдерді, тыңайтқыштарды оңтайлы қолдану, фенологиялық бақылау жүргізуді, дақылдың биомассасын анықтау әдістерін меңгереді. Өндірістік мақсатта тамшылатып суғару жүйесімен өсірілген күздік бидайдың биологиялық ерекшеліктерімен, дақылды өндіруде су үнемдегіш агротехнологияның жұмыс істеу принципімен танысады. Оқу-далалық практика студенттердің танымдық белсенділіктерін арттырып, шығармашылықпен ойлау қабілеттерін дамытып, білімдерін кеңейтіп, зерттеушілік дағдыларын, біліктерін қалыптастырады.

Түйін сөздер: оқу-далалық практика, студенттер, кәсіби құзыреттіліктер, қалыптастыру, тәжірибелік телім, тамшылатып суғару жүйесі, күздік бидай, зерттеу әдістері

Кіріспе

Елбасы Н.Ә. Назарбаевтың Қазақстан халқына арналған жыл сайынғы Жолдауында білім саласына, жас ұрпақтың білімі мен біліктілігін жетілдіру мәселелеріне ерекше көңіл бөлінеді. «Қазақстан – 2050 стратегиясы – қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты» атты Жолдауында «Біздің мемлекетіміздің жастары оқуға, жаңа заманға сай ғылым-білімді игеруге, жаңа машықтар алуға, ғылым мен технологияны күнделікті өмірде шебер пайдалануға міндетті» деп көрсетілген. «Біз бұл үшін барлық мүмкіндіктерді жасап, ең қолайлы жағдайлармен қамтамасыз етуіміз керек» – деп, Қазақстанның дамыған 30 мемлекеттің қатарына кіру үшін нақты мақсаттар жүктеледі [1]. Осы мақсатты жүзеге асыру үшін оқу үдерісінде студенттердің кәсіби құзыреттілігін қалыптастыруда оқу-далалық практикалар маңызды рөл атқарады. Оқу-дала практикасының мақсаты пәннің оқу курсына оқытуда студенттердің алған теориялық білімдерін практика жағдайында бекіту, тереңдету және зерттеушілік білік, дағдыларын дамыта қалыптастыру. Оқу-далалық практикалардың дұрыс ұйымдастырылуы маңызды болып табылады. Далалық практика - студенттердің болашақта кәсіби құзыретті маман ретінде қалыптасуына септігін тигізетін оқыту формасы. Практикада студенттің өз мамандығына деген өзіндік көзқарасы пайда болып, өз мамандығының маңыздылығы мен өз елінің дамуына, өркендеуіне қаншалықты қажет екенін сезінеді.

Қазақстандық жоғары оқу орындары Болон үдерісіне қосылған соң, Қазақстан және Еуропалық жоғары білім беру жүйелері үшін кәсіби білімнен тыс жаңа құзыреттілікке негізделген білім беру нәтижелерін жедел жетілдіру қажет [2].

Құзыреттілік ұғымы білім, білік, дағдыны қамтиды, сондай-ақ олардың тұлға дамуында, тілдесуінде, әрекетінің жүзеге асырудағы амал-тәсілдері.

Кәсіби құзыреттілікті қалыптастыру үрдісі кәсіби білім, білік, дағдыны қалыптастыру, педагогтың жалпы мәдени дамуын, оның тұлғалық көзқарасын және кәсіби маңызды сапаларын қалыптастыруды білдіреді [3].

Студенттің кәсіби құзыреттілігін дамыту оның тек болашақ кәсіби қызметінің өнімділігін ғана емес, сондай-ақ студенттің жеке және кәсіптік әрекетінің даму нәтижесі, өзін-өзі кемелдендіру және өзін-өзі таныту болып табылады [4].

Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті жаратылыстану факультетінің биология мамандығының студенттеріне оқу-далалық практикалар өткізілуде. Оқу-далалық практика теориялық жүзінде және зертханалық сабақтарда оқытылған пәннің логикалық жалғасы болып табылады. «Қолданбалы биология және топырақтану негіздері» пәнінің оқу-дала практикасында биология мамандығының студенттері ғылыми жобалық тәжірибе телімінде егіншіліктің заңдарымен, күздік бидайды өсіруде, өңдеуде су-ресурс үнемдегіш тамшылатып суғару жүйесімен, оның жұмыс істеу

принципімен танысады, зиянкестермен күресу, топырақты өңдеу, тыңайтқыштарды қолдану және т.б. іс-шараларға қатысады. Студенттер оқу курсына алған теориялық білімдерін далалық практикада тәжірибемен ұштастырып, қолданып, далалық ғылыми-зерттеу жұмыстарын жүргізу әдістерін меңгереді, практика негізінде кәсіби құзыреттіліктері қалыптасады.

Оқу-дала практикасын жауапты жетекші биолог оқытушы бақылап, ұйымдастырып отырады. Оқу-дала практикасының жетекшісі бірінші күні жұмысын бастарда тәжірибе телімдерінде жұмыс істеу кезіндегі сақтық-қауіпсіздік ережесімен таныстырады, жұмыс түрлерін белгілеп, оны орындау жолдарын, тәжірибе күнделігін жүргізуді көрсетеді.

Оқу-далалық практикада студенттер қоршаған ортамен тығыз қарым-қатынаста бола тұрып, өздерін экологиялық тұрғыдан тәрбиелейді, табиғатты аялауды, қорғауды, қастерлеуді үйренеді, қоршаған ортаға деген танымдық, қызығушылық, ізденушілік қабілеттерін арттырады. Оқу-далалық практика далалық жағдайда бір ұжым болып өмір сүруді, түрлі жағдайларға төтеп бере алуды, студенттердің шығармашылық қабілеттері ашылып дамуына, рухани баюына және кәсіби тұрғыда білім деңгейінің артуына мүмкіндік береді [5].

Оқу-далалық практиканың мақсаты: студенттердің ауыл шаруашылық саласында теориялық білімдерін бекітіп, практикада қолдану, мәдени өсімдіктерді өсіруде олардың биологиялық ерекшеліктерін есепке ала отырып, негізгі агротехникалық шара түрлерін өткізуді, ғылыми-зерттеушілік жұмыстардың заманауи әдістерімен таныстыру, нәтижелерді шығару, тіркеу және бақылаулар жүргізу, болашақта кәсіби қызметінде далалық жағдайда зерттеулерді жүргізуге, ұйымдастыруға практикалық дағдылануы.

Тәжірибелік бөлім

Оқу-далалық практиканың жүргізілген ғылыми зерттеу жұмысының орны Алматы облысы, Қарасай ауданы, Қазақ егіншілік және өсімдік шаруашылығы ғылыми-зерттеу институтына қарасты ғылыми тәжірибе Іле Алатауы тау етегінің суармалы аймағында «Үшқоңыр» демонстрациялық аумағында, ашық қоңыр топырақта жүргізілді. Жалпы тәжірибе алаңы – 0,10 га. Мөлдек (деланка) ауданы 50 м², қайталаным үш реттен болды. Ғылыми жоба бойынша тәжірибелік телімде су-ресурс үнемдегіш тамшылатып суғару жүйесімен күздік бидайдың сорттары өсірілді. Жобаның мақсаты: Тамшылатып суғару жағдайында егістік дақылдарын өсірудің тиімді агротехникалық тәсілдерін әзірлеу.

«Жасыл экономикаға» көшу тұжырымдамасының басым міндеттері су мен жер ресурстарын пайдаланудың тиімділігін арттыру, оларды басқару және елдің су қауіпсіздігін арттыру болып табылады. Тұжырымдамаға сәйкес, 2030 жылға қарай Қазақстандағы егістің 15% су үнемдеу технологиясына өтеді. Ауыл шаруашылығында суды үнемдеу - 2030 жылға қарай 6,5-7 млрд. текше метр. Оған қол жеткізу үшін осы бағыт бойынша бастамаларды іске асыру қажет: суғарудың заманауи әдістері мен басқа да су үнемдеуші заманауи технологияларды енгізу (1,5 млрд. текше метрді үнемдеуге мүмкіндік береді): 2030 жылға қарай егіс алқаптарының 15 пайызына тамшылатып суғаруды және басқа да қазіргі заманғы су үнемдеуші технологияларды енгізу, суды жіберіп суғаруды суғарылатын алқаптардың 80 пайызынан 5 пайызына дейін азайту.

Далалық тәжірибеде зерттеу нысандары ретінде күздік бидайдың Қазақстан Республикасында пайдалануға рұқсат етілген, селекциялық жетістіктер Реестрінде тіркелген бидайдың бағалы, сапасы жоғары, отандық сорты Алмалы (*Triticum aestivum* L.) және Ресейлік супербидай линияларының 3 түрі SWW 2/127, SWW 1/904, SWW 1/97 пайдаланылды. Тәжірибелік телімде егілген дақылдың атауы, тәжірибе немесе бақылау варианттары тақтайшада жазылып көрсетілді.

Қазақстанның оңтүстік және оңтүстік шығыс суармалы аймақтары күздік бидай дақылын өсіру үшін айтарлықтай қолайлы болып табылады. Жылы кезеңнің барынша ұзақ болуы, күзгі, қысқы және ерте көктемгі кезеңдерде түсетін атмосфералық ылғалдың мол болуы, жарық пен жылудың барынша көптігі күзгі астық дақылдарынан жоғары және тұрақты өнім алуға себепші болады. Күздік бидайдың астық өнімі мен сапасы топырақ-климаттық жағдайларымен және ғылыми негізделген өсіру технологияларымен анықталады, яғни негізгі элементтері сорт, алғы егіс, минералды қоректену, егіс мерзімі және дән себу нормасы болып табылады.

Сорт – барлық өсімдік шаруашылығы өндірісінің негізі. Көптеген сорт авторларының айтулары бойынша алынған өнімнің сапасы мен көлемі, энергиялық тиімділігі олардың аймақтық өсіру технологиясына және осы аталған өңірдің топырақты-климаттық жағдайларына, әрбір сорттың бейімділігіне де байланысты [6].

Зерттеу нәтижелері және оларды талдау

Биология мамандығының студенттері оқу-дала практикасының басында күздік дақылды егер алдында жүргізілген агротехникалық жұмыстармен танысты. Дақылдардың өнімінің мөлшері мен сапасына алғы егістер күшті әсер етеді. Күздік бидайды өсіруде алғы егісте соя дақылы танапта өсірілген болатын. Тамырларындағы түйнек бактерияларының көмегімен ауадағы бос азотты топыраққа жинайды, үлкен масса құрап, арамшөптерді тұншықтырып өсірмей тастайды.

Күздік бидай – минералдық қоректенуі жағдайына өте жоғары талап қоятын астық дақылы. Өсімдіктер дұрыс және қолайлы қоректенуі үшін белгілі мөлшерде негізгі қоректік элементтерді: азот, фосфор, калийді қажетсінеді. Осы қоректік элементтерді өсімдік негізінен топырақ құрамынан алады, сондықтан күздік бидай жақсы өсіп, өніп және жоғары өнім беру үшін айтылған қоректік элементтердің топырақтағы мөлшерлерін жеткілікті болуын қадағалау қажет. Егер топырақта қоректік элементтер жетіспей тапшы болса, онда олардың қажетті мөлшерлерін органикалық және минералдық тыңайтқыштарды қолданып толықтырады. Минералды тыңайтқыштар күздік бидай өсімдігінің өсуіне, құрғақ салмақ жинақтауына және өсірілген топырақтың макроэлементтер құрамына үлкен әсер ететіні белгілі.

Тәжірибелік телімде күздік бидай сорттарын су және тыңайтқыштарды үнемдейтін тамшылатып суғару әдісімен өсіргенде, оңтайлы минералды қоректену жағдайында $N_{120}P_{60}$ енгізілді.

Қазақ егіншілік және өсімдік шаруашылығы ҒЗИ-ның далалық телімде жүргізілген зерттеулерінің нәтижесінде ашық қоңыр топырақта күздік бидай үшін фосфордың оптималды мөлшері үшін 60 кг/га. Азоттың оптималды мөлшері 120 кг/га, бөлшектеп егін себер алдында, ерте көктемгі түптену, түтіктену және масақтану кезеңдерінде берілді [7].

Биология мамандығының студенттері тәжірибе телімінде күздік бидайды өсіруде қолданылған тамшылатып суғару жүйесімен танысты. Тамшылатып суғару – ауыл шаруашылығы дақылдарын суғару тәсілі, бұл кезде өзара жиі төселген түтікшелер арқылы арнайы шағын су тамшылатқыштар кіші өтімдермен өсімдіктің тікелей тамыры өсетін аумағына суғару суы беріледі, бүкіл вегетация кезеңінде топырақ оптималды ылғалдылыққа жақын күйде болады. Тамшылатып суғару – өсімдіктің тамырына қарай немесе жердің үстіңгі бөлігіне немесе тікелей тамырлық зонасына қақпақшалардың торы, құбырлар, түтіктер, таспалар, эмиттер арқылы суды баяу тамшылатып суғару кезінде су және тыңайтқыштарды үнемдейтін суғару түрі.

Тамшылатып суғару жүйесі Израильде 1963 жылы шыққан. Израиль мемлекетінде тамшылатып суғару жүйесі өте кең қолданысқа ие. Дүние жүзі бойынша тамшылатып суғару жүйесінің көшбасшысы АҚШ 650 мың га жерге қолданылады. Экономикасы жақсы дамыған Қытай мемлекетінде осы жүйені кең ауқымда қолданылады. Қазақстанға тамшылатып суғару жүйесі 2005 жылы келген. Алғаш рет бұл жүйені қызанақ көкөнісіне қолданған. Қазақстанда әлемдік озық тәжірибелерді ауыл шаруашылығына енгізу жұмыстары жасалып жатыр. 2005 жылы республика бойынша 160 га жерге тамшылатып суғару әдісі қолданылса, 2009 жылы – 4206 гектар, 2010 жылы – 10788 га, 2011 жылы 18311 гектарға өссе, 2015 жылы 50 мың гектарға жеткен. Тамшылатып суғару жүйесі қымбат технология болғанымен Қазақстанның ауыл шаруашылығы үшін тиімді. Бұл жүйені Қазақстанға экспорттайтындар: Израильдік «Naan Dan Jain» және Қытайлық «Тянье» компаниялары.

Күздік бидайды тамшылатып суғару әдісімен өсіруде, тәжірибелік телімді суғаруда Қаскелең өзен суы қолданылды. Бұл жобада су-ресурс үнемдегіш тамшылатып суғару жүйесінде қолданылған негізгі элементтер:

1. Суғару үшін су жинақтағыш контейнер (сыйымдылығы 36 м³);
2. Су сорғышы (насос) Pedrollo F 32/200В (max су беру 30 м³/сағатына, қуаты 5,5 кВт);
3. Екінші су жинақтағыш цистерна (сыйымдылығы 25м³, жерден 5 метр биіктікте орнатылған);
4. Құмды және торлы сүзгілер;
5. Тыңайтқышпен қоректендіруге арналған инжектор;
6. Магистральды құбырлар;
7. Таратушы құбырлар және жер үсті тамшылатып суғаруға арналған тамшылатқыш таспалар.

Суғармалы тәжірибелік, егістік телімде күздік бидайды өсіруде қолданылған тамшылатып суғару жүйесінің жұмыс істеу принципі. Өзен суы сыйымдылығы 36 м³ су жинақтағыш контейнерге жинақталынады. Су жинақтағыш контейнер Қаскелең өзені жағасында орналастырылған. Жетекші, негізгі ұзын магистральды құбыр су жинақтағыш контейнерден бастауын алады. Су жинақтағыш контейнердің қасына арнайы су сорғыш орнатылған. Су сорғыш суғаруға қолданылатын өзен суын контейнерге жинақтау үшін және суды негізгі магистральды құбыр арқылы ары қарай айдап шығару

үшін пайдаланылады. Су жинақтағыш контейнерде жинақталған өзен суының қалдық заттары (күм, топырақ, өсімдіктер және жәндіктер т.б. қоқыс заттар) төменгі жағында тұнып қалады. Бірінші су жинақтағыш контейнердегі тұнған су әрі қарай су сорғыштың көмегімен негізгі магистральды құбыр арқылы екінші су жинақтағыш цистернаға түседі. Цистернаға келіп түскен су тағы да тұнады. Үлкен цистерна қара түске боялған. Қара түске боялған цистернадағы су түнде салқындайды, ал жазда ондағы су қызбайды. Цистернадағы су аздап жылы болады. Екінші су жинақтағыштағы, яғни цистернадағы су құбыр арқылы күмды сүзгіден өтеді. Сүзгі (фильтр) ластанған суды тазартады, тамшылатқыш таспаның бітелмеуін қадағалайды. Күмды сүзгі құрылғысына арнайы су есептеуші (счетчик) жабдық орнатылған. Бұл жабдық жалпы тәжірибелік телімді тамшылатып суғаруға жұмсалған су мөлшерін көрсетеді. Күмды сүзгіден тазартылған су инжекторға түседі. Инжектор суды негізгі тыңайтқыштармен айдамалайды. Кейіннен су тыңайтқыштармен қоса екінші су тазартқыш торлы сүзгіге келіп түседі. Су тағы сүзгіден өтіп, соңғы рет әр түрлі қоқыстардан тазартылады. Таратқыш құбырлар арқылы тазартылған су тыңайтқыштармен қоса әрмен қарай пластикалық немесе полиэтилен тамшылатқыш таспаларға келіп түседі. Тамшылатқыш таспалар кран қысқыш пен фитингпен жабдықталған. Кран қысқыш тамшылатқыш таспалар арқылы келіп түскен суды қадағалайды. Фитинг - тамшылатқыш таспаларды бір-бірімен өзара байланыстырушы, жалғаушы құрылғы. Тамшылатқыш таспалар арқылы су тамшылап өсімдіктің тамырлық зонасына келіп түсіп отырады. Осы процесс кезінде күздік бидайға тамшылатып суғару жүргізілді.

Оқытудың ерекше формасы, оқу-далалық практикасына зерттеушілік әрекет тән. Далалық практикада зерттеушілік әрекетті ұйымдастыру практикалық оқытуда өзара байланыстағы түрлі формаларды және түрлерді қолдануды керек етеді. Практика студенттерді танымдылық әрекетке және зияткерлік біліктерінің қалыптасуына ықпал етеді, шығармашылық қабілеттердің дамуына және дербестілікке түрткі болады. Оқу-дала практикасы кезінде студенттерде зерттеушілік іс-әрекеттің қалыптасуы әдістемелік жүйені қамтиды, онда негізгі компоненттер мақсат, міндеттер, мазмұн, әдістер, оқытудың құралдары болып табылады.

Далалық жағдайда студенттер тамшылатып суғару әдісімен өсірілген күздік бидай Алмалы сортының және перспективті линияларының биомасса жинақтауына зерттеулер жүргізді.

Практика жағдайында күздік бидайдың масақтану кезеңінде алған өсімдік үлгілері, өсімдіктің биомассасын анықтауға пайдаланылды (1-кесте). Ол үшін тәжірибе телімінің әр нұсқасынан 1 м² аудан бірлігінде үш қайталанымнан өсімдік үлгілері алынып, келесі көрсеткіштер анықталды: жалпы салмақ, сабақтардың салмағы, сабақтардың саны есептеліп, кейіннен тамырлары кесіліп, ұзындықтары өлшенген соң кептіріліп, құрғақ салмағы сезімталдығы жоғары электронды таразыда өлшенді. Есептеулер және бақылаулар Мемлекеттік сорт-сынау әдістемелерімен жүргізілді [8].

Кесте 1 – Масақтану кезеңдегі күздік бидайдың биомассасы

	Тәжірибеге алынған өсімдік үлгілері	Қайталаным	Өсімдіктер саны, дана	Жалпы салмағы, гр	Сабақтардың салмағы, гр	Сабақтардың саны, дана	Құрғақ салмақ, гр
1	SWW-1/97	I	20	700	520	98	280
		II	16	520	480	66	250
		III	16	440	330	67	170
		орташа	17	553	443	77	233
2	SWW-2/127	I	18	780	630	103	290
		II	16	480	370	108	210
		III	24	780	550	153	330
		орташа	19	680	517	121	277
3	SWW-1/904	I	16	520	420	61	300
		II	22	560	480	81	310

		III	18	580	450	66	270
		орташа	19	553	450	69	293
4	Алм	I	18	660	470	86	390
	Алмалы	II	16	580	490	77	250
		III	24	820	690	113	560
		орташа	19	687	550	92	400

Оқу-далалық практикада студенттер күздік бидайды зардаптайтын ауру қоздырғыш саңырауқұлақ түрлерімен, зиянкестермен танысады, олармен күресу, сақтану іс-шараларына қатысады. Студенттер күздік бидай сорттарына қажетті күтім, баптау жұмыстарын (суғару, түптеу, егістің арам шөбін жүлу) жүргізеді.

Оқу-дала практикасында қолданылған негізгі құралдар: күрек, кетпен, тырма, рулетка (10м), таразы, орақ, 3-4 метрлік сызғыш, қайшы, топырақ үлгісіне арналған қапшалар, гербарийлерге арналған тоқыма (сетка), бинокуляр.

Оқу-далалық практикалар студентті тұлға ретінде дамытуға бағытталған және зерттеушілік әрекеттің дұрыс мотивация негізінде оның педагог-зерттеуші болып қалыптасуына әсер етеді. Далалық практиканың мазмұны оқу-зерттеушілік міндеттердің жүйесін көрсетеді, студенттерде зерттеушілік біліктерін, дағдыларының дамыта қалыптасуын қамтиды және объектіні зерттеу қызығушылығын арттырады.

Студенттер далалық жағдайда, күнделікті тәжірибе кезінде жүргізген бақылауларын, жұмыстарын саралап, күнделік жүргізіп отырды. Күнделікке бақылаған мәліметтері, яғни, тәжірибеге алынған күздік бидай сорттардың даму мен өсу кезеңдеріне жүргізілген фенологиялық бақылаулар, жасалған күтім, ауарайында болған құбылыстар, жүргізілген ғылыми зерттеу жұмыстары жазылып отырды. Ғылыми тәжірибеде фенологиялық бақылаулар өсімдіктің даму фазаларымен сәйкесінше жүргізілді. Студенттер күнделік дәптеріне жалпы тәжірибеге қатысты күнделікті жүргізген ғылыми-зерттеу жұмыстарын, одан алған зерттеу нәтижелерінің мәліметтері, есеп қорытындысын жазады. Оқу-далалық практиканың соңында күнделік дәптерін пайдалана отырып, студент қорытынды есеп береді.

Студенттер өсімдік шаруашылығының өнімдерін өндіру технологиясымен танысады, зиянкестермен күресу, өсімдіктерді күтіп, баптау әдістерін практика жүзінде меңгереді.

Зертханалық жағдайда анатомиялық құрылысының ерекшеліктерін зерттеу үшін күздік бидайдың (масақтану, гүлдеу кезеңдері) үлгілері Страсбург-Флеминг әдісі бойынша фиксацияланды. Жиналған материалдарды (гербарий, фиксацияланған материалдар) студенттер келесі жылы зертханалық сабақтарда өңдеп, зерттеп «Қолданбалы биология және топырақтану негіздері» пәнінің көрнекі құралын жаңартады, білімдерін тереңдетеді, ғылыми-зерттеушілік дағдылар қалыптасып, бекиді.

Оқу жоспарларын заманауи жаңғырту далалық практикалардың академиялық сағаттарының қысқаруына әкелді. Аталған пәннің далалық жағдайда оқу-далалық практиканың алдына қойған міндеттердің толықтай орындалмауы оқу уақытының жетіспеушілігінен кедергілер туындатты.

Қорытынды

Тұйықтай келе, «Қолданбалы биология және топырақтану негіздері» пәннің оқу-далалық практикасы студенттерді болашақ кәсіби құзырлы мұғалім маман ретінде даярлауда, кәсіби құзыреттілігін қалыптастыруда ролі зор. Себебі, бұл пәннің оқу-далалық практикасының өзіндік сипаты, ерекшелігі бар. Аталмыш пәннің оқу-далалық практикасы ауыл шаруашылық өсімдіктерін өсірудің, сапалы, мол өнім алудың тиімді жолдарын, педагогикалық профильдегі биологтар үшін мектеп жанындағы оқу-тәжірибелік телімдерде ғылыми жұмыстарды ұйымдастыруға қажетті білімдермен қаруландырады, тәрбиелік мәні бар, далалық ғылыми-тәжірибелік жұмыстарды жүргізу әдістерін меңгереді, кәсіби құзыреттіліктерін қалыптастырады. Халықтың әл-ауқатын көтеретін, өсімдік шаруашылығының өнімдерін өндіруде су-ресурс үнемдегіш тамшылатып суғару жүйесін жетілдіре қолданыла алады. Болашақ биолог-педагог, зерттеуші тұлға, кәсіби құзыретті маман иесі ретінде қалыптасуы мемлекетіміздің өркендеуіне, «Жасыл экономиканың» дамуына өз үлесін қоса алады.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә. Назарбаевтың Қазақстан халқына Жолдауы. «Қазақстан-2050» Стратегиясы қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты [Электрон.ресурс]. – Астана, 2012. – URL: <http://akorda.kz>. (дата обращения: 12.03.2018)
2. Burganova R.I., Abdugalina S.E. and Shaiheslyamova K.O. The professional competence formation in the training process in higher educational institution. International journal of environmental and science education, 2016, Vol.11, No.10, 3629-3639.
3. Байжуманова Н.С. Мұғалімнің кәсіби құзыреттілігі // Білім әлемінде. 2008. – № 5. – С. 33-36.
4. Солянкина Л.Е. Проектирование и реализация модели развития профессиональной компетентности специалиста в практико-ориентированной образовательной среде // Известия ВГПУ. Сер.пед. – 2011. – №1 (55). - С. 42-46.
5. Сапарғалиева Н.С., Кегенова Н.С., Есжанов Б.Е. және т.б. Далалық және кәсіби практикалардың студенттердің зияткерлік әлеуеттігі жоғары және бәсекеге қабілетті маман ретінде қалыптасуындағы маңызы // ҚазҰУ хабаршысы. Биология сер. – 2014. – №1/1 (60). - С. 266-269.
6. Уразалиев Р.А. Достижения селекции зерновых культур в стране и состояние их семеноводства // Вестник сельскохозяйственной науки Казахстана. – 1997. – № 7. - С. 17-25.
7. Рекомендация КазНИИЗиР. Озимая пшеница. Алматы, 2006. -55 с.
8. Методика госсортоиспытания сельскохозяйственных культур. Под ред. М.А. Федина. - М., 1985. - 269 с.

РОЛЬ УЧЕБНО-ПОЛЕВОЙ ПРАКТИКИ В ФОРМИРОВАНИИ ПРОФЕССИОНАЛЬНЫХ КОМПЕТЕНЦИЙ У СТУДЕНТОВ СПЕЦИАЛЬНОСТИ БИОЛОГИЯ

Ж.М. Ералиева

PhD докторант специальности 6D011300-Биология
Казахский государственный женский педагогический университет,
г. Алматы, Казахстан, e-mail: zhanara10-80@mail.ru

Учебно-полевые практики играют важную роль в формировании у студентов профессиональных компетенций. Студенты по специальности биология в период учебно-полевой практики по «Прикладной биологии с основами почвоведения» в экспериментальном участке осваивают методы определения биомассы культуры, учатся, проводят фенологические наблюдения, оптимально использовать удобрения, агротехнические методы, ухаживать за культурой, проводят научные работы. Изучают принцип работы водно-сберегающей агротехнологии в выращивании сельскохозяйственных растений, биологические особенности озимой мягкой пшеницы, выращенной системой капельного орошения в промышленных целях. Учебно-полевая практика формирует у студентов исследовательские навыки, умения, расширяет знания, развивает способности творческого мышления, повышает познавательную активность.

Ключевые слова: учебно-полевая практика, студенты, профессиональные компетенций, формирование, экспериментальный участок, система капельного орошения, озимая пшеница, методы исследования

LEARNING-FIELD PRACTICE ROLE IN THE FORMATION OF PROFESSIONAL COMPETENCIES IN BIOLOGICAL SPECIALTY STUDENTS

Zh.M. Yerallyeva

PhD student 6D011300-Biology
Kazakh State Women's Teacher Training University,
Almaty, Kazakhstan, e-mail: zhanara10-80@mail.ru

Field practices play important for the formation of professional competencies among students. Biological specialties' students during the field practice by "Applied Biology with the fundamentals of soil science" at the experimental plots master the methods of determining the biomass of agricultural plants, study, and carry out phenological observations, apply optimal doses of fertilizers, used agrotechnical methods, take care of plants and carry out scientific research work. They study the principle of water-saving agrotechnology in the crop producing, the biological features of winter common wheat grown by the system of drip irrigation for industrial purposes. Field-training practice forms students' research skills, forms and broadens knowledge, develops the abilities of creative thinking and also increases cognitive activity.

Key words: learning-field practice, students, professional competencies, shaping, experimental site, drip irrigation system, winter wheat, research methods

ҒТАХР 14.35.09

БІЛІМГЕРЛЕРДІҢ САҢЫРАУҚҰЛАҚ ТҮРЛЕРІ ТУРАЛЫ БІЛІМІН ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ ҚҰРЫЛЫМДЫҚ ЖӘНЕ МАЗМҰНДЫҚ ЖҮЙЕСІ

Н.Н. Салыбекова¹, Р.Т. Ярмадова²

¹ PhD

² 2-курс магистранты

^{1,2} Қожа Ахмет Ясауи атындағы қазақ-түрік университеті,
Түркістан қ., Қазақстан. e-mail: karakat_84@mail.ru

Мақалада болашақ биолог мамандарды дайындауда көкөністерді зақымдайтын саңырауқұлақ түрлерінің биоэкологиялық ерекшеліктерін зерттеу нәтижелерін оқу үдерісінде қолданудың құрылымдық-мазмұндық жүйесі жасалынды. Білікті биолог маман дайындау мақсатында оқу үдерісін ұйымдастыру және нәтиже алу жолдары қарастырылды. Көкөністерді зақымдайтын саңырауқұлақ түрлері туралы білімін сапа көрсеткіштеріне сәйкес меңгерудегі компоненттері, өлшемдері мен көрсеткіштері нақтыланды.

Түйін сөздер: модель, биологиялық білім, жоба әдісі, саңырауқұлақ түрлері, мақсатты-мотивациялық компонент, мазмұндық-танымдық, іс-әрекеттік компоненттер, рефлексиялық-бағалау компонент

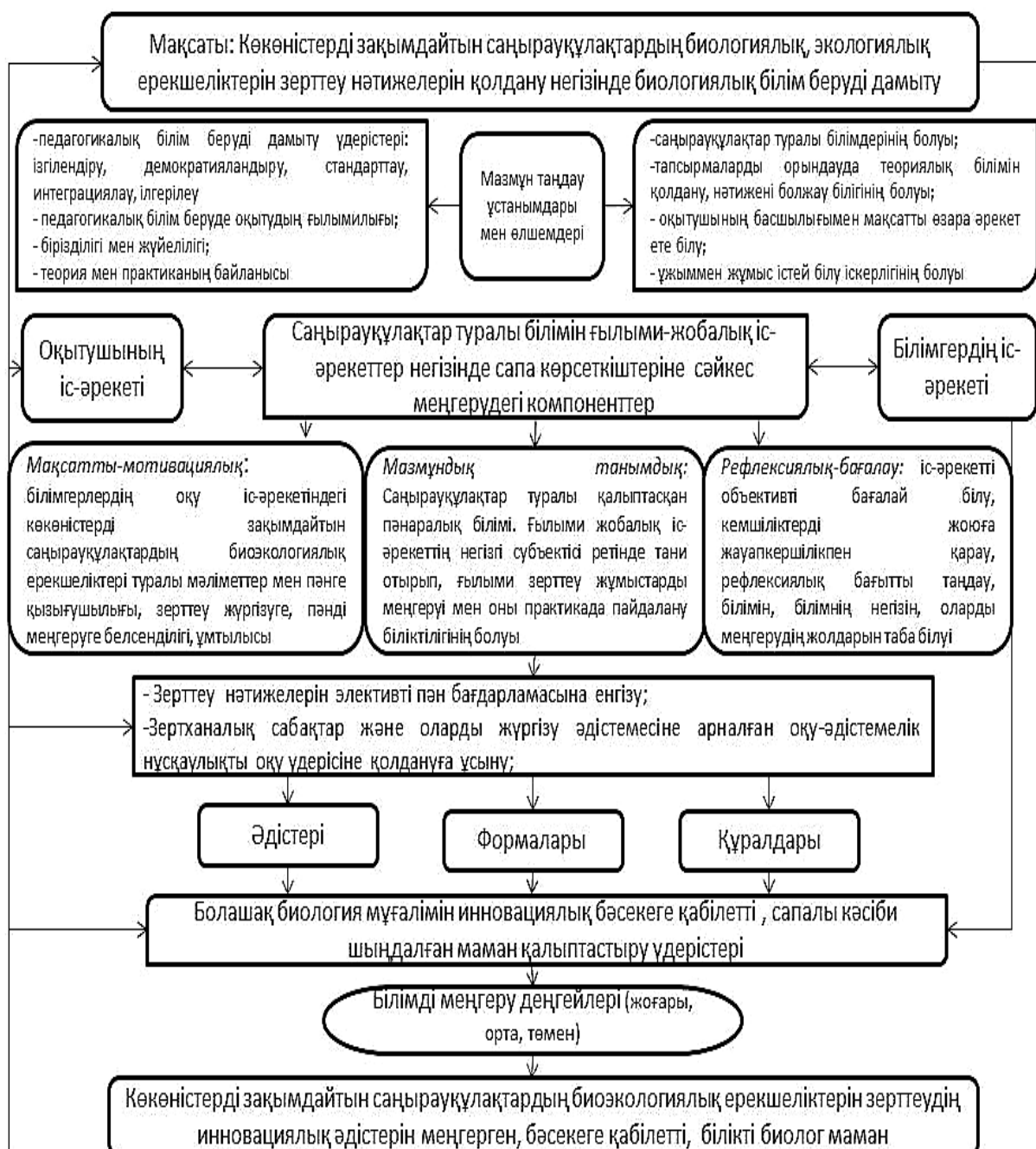
Кез-келген білімді қалыптастыру үшін ең алдымен оның құрылымдық тетігін қарастырып барып, мазмұнын құрастыру арқылы ғылыми жүйелік ұстаным жасайды. Бұл жүйе үлгілік (модельдік) сипатта болуы тиіс.

Модельдеу зерттелетін тақырыптың, педагогикалық құбылыстардың мазмұнын ашуға көмектесетін зерттеудің бірден-бір өзекті әдісі болып табылады. Мұндағы басты артықшылық – мәлімет ұсынудың бүтіндігі. Әдіс арқылы ғылыми танымның зерттеу объектілерін олардың модельдерін жасап, неғұрлым тиімді тәсілмен зерттеуге мүмкіндік береді. Педагогикалық моделдеу, сипаттау педагогикалық тәжірибенің мақсатын, яғни модель-мақсатты қарастырады. Осындай мақсат аралық нәтижелерді түзуге және басқарудың ықпал жүйесін қалыптастыруды керек етеді. Сондықтан биологиялық білім беруде көкөністерді зақымдайтын саңырауқұлақтарды зерттеу нәтижелерін қолданудың әдістемесін жасаудың құрылымдық-мазмұндық тұрғыдан сипаттау, барысында модель сөзіне түсінік береміз. Модель, үлгі сөзі (франц. *modele*, итал. *modello*, лат. *modulus*) - «өлшеуіш, өлшем, үлгі, норма» деген мағынаны береді [1].

А.Н. Дахиннің пікірінше педагогикалық модельдеу зерттеудің жалпы әдістеріндегі жеке бағыт, бұл бағытты модельдеу құбылыстарының ерекшелігін көрсететін үлгі ретінде көрсетсе [2], Г.И. Саранцева модельге материалдың бір бөлігін ойша немесе практикалық түрде қысқартып, көрнекі түрде беру, нақты немесе болжанған ерекшеліктер мен құрылымдар көрініс табатын зерттелетін нысанның нақты бейнесі деп анықтама береді [3]. А.Ф. Зотов педагогикалық модельді зерттеу барысында объектілер мен салалар арасындағы тәуелділікті ажыратумен шектелетін байланыстылық пен біртұтастық, зерттеу объектілерінде көрсетілетін теориялық модельдердің шешуші жағдайларын шын эффектілермен байланыстырудың қажеттігі ретінде сипаттайды [4].

Модель таным объектісінің орнын басатын және ол туралы ақпарат көзі болып табылатын материалдық жүйе деп түсіндіріледі. Модельдер зерттеу мақсатына байланысты әр түрлі қағидалармен топтастырылады. Таным үдерісінде қолдану мақсатына, түпнұсқа туралы ақпараттың орындалу әдісіне, адамның оларды жасау барысында қатысу дәрежесіне қарай топтастыру қағидаларын бөліп көрсетуге болады. Аталған қағидаларға сәйкес модельдер үш үлкен топқа ажыратылады: эвристикалық және дидактикалық, таңбалы және заттық-техникалық, табиғи және жасанды. Таным үдерісінде модельдер әр түрлі функцияларды атқарады. Олар кейбір құбылыстарды түсіндіру функцияларын орындайды. Сондықтан ғылыми зерттеулердегі модельдің мәні болжау, яғни, эвристикалық функциялары болып табылады.

Көкөністерді зақымдайтын саңырауқұлақтарды зерттеу нәтижелерін оқу үдерісінде қолданудың негізінде білімгерлердің биологиялық білімін толықтырудың мазмұндық-құрылымдық жүйесі жасалды (1-сурет).

Сурет 1- Болашақ биолог мамандар дайындауда көкөністерді зақымдайтын саңырауқұлақ түрлерінің биоэкологиялық ерекшеліктерін зерттеу нәтижелерін оқу үдерісінде қолданудың құрылымдық-мазмұндық жүйесі

Модель құрылымы білім беру мақсатымен тікелей байланысты зерттеу нысанының сипаттамасын негізге ала отырып құрылды [5-7].

Білімгерлердің биологиялық білімді игеруде сапа көрсеткіштеріне сәйкес меңгерудегі компоненттерді, өлшемдер мен көрсеткіштерді 2-кестеге сәйкес келтіруге болады.

Кесте 2 - Көкөністерді зақымдайтын саңырауқұлақтар туралы білімін сапа көрсеткіштеріне сәйкес меңгерудегі компоненттері, өлшемдері мен көрсеткіштері

Компоненттері	Өлшемдері	Көрсеткіштері
Мақсатты-мотивациялық	Білімгерлердің оқу іс-әрекетіндегі көкөністерді зақымдайтын саңырауқұлақ түрлерінің биоэкологиялық ерекшеліктері туралы мәліметтер мен пәнге қызығушылығы, зерттеу жүргізуге, пәнді меңгеруге белсенділігі, ұмтылысы	<ul style="list-style-type: none"> - саңырауқұлақтар туралы білім мазмұнына қызығады; - саңырауқұлақтардың биоэкологиялық ерекшеліктері, күрес шараларын іздеу, генетикалық зерттеу жүргізу әдістері туралы білімді қажеттілік деп ұғады; - көкөністерді зақымдайтын саңырауқұлақтар туралы білімді игеруге, зерттеу жұмыстарын жүргізуге, педагогикалық іс-әрекеттерді белсенді жүзеге асыруда, бәсекеге қабілетті маман қалыптасуына ұмтылысы жоғары
Мазмұндық-танымдық, іс-әрекеттік	Саңырауқұлақтар туралы қалыптасқан білімі. Ғылыми жобалық іс-әрекеттің негізгі субъектісі ретінде тани отырып, ғылыми зерттеу жұмыстарды меңгеруі мен оны практикада пайдалану біліктілігінің болуы	<ul style="list-style-type: none"> - саңырауқұлақ түрлері, генетикалық-молекулалық түсініктер бойынша білімі терең, толық сипаттай алады, оқу материалдарының мазмұнын түсініп, ұғынады; - пәнаралық оқу материалдарының мазмұнын танып-біліп, оқи алады, білімі терең; - ғылыми-зерттеу іс-әрекет әдістері мен тәсілдерін білуі, жаңаны табуда танымдық біліктерінің қалыптасуы; - ұжымдық зерттеушілік жұмыстарды атқаруы, білімін қажетті жағдайда практикалық тұрғыда сабақтастыра білуі
Рефлексиялық-бағалау	Рефлексияның қалыптасуы	<ul style="list-style-type: none"> - ғылыми-жобалық іс-әрекетке, ізденімпаздық жұмыстарға талдау жасай білуі; - жеке іс-әрекетін ұйымдастырушылық тұрғыда өз бетімен сараптау; - іс-әрекетті объективті бағалай білу, кемшіліктерді жоюға жауапкершілікпен қарау, рефлексиялық бағытты таңдау, білімін, білімнің негізін, оларды меңгерудің жолдарын таба білуі

Мақсатты-мотивациялық компонент - білім берудің жаңа парадигмасына сай болашақ биология мұғалімдерінің саңырауқұлақтар туралы білімді игеруге, ғылыми-зерттеу іс-әрекетке құндылық бағдары ретінде ынтасы, жаңалыққа қызығушылығы, зерттелетін мәселенің шешімін табуға қызығушылығы, өз іс-әрекетін зерттеушілік сипатта ұйымдастыруға талпынуы. Саңырауқұлақтар туралы білімді игеру 5B011300- Биология мамандығы білімгерлеріне 2-курста оқытылатын кәсіби элективті модульдің бірі «Өсімдіктер систематикасы» пәнінен басталады.

Мазмұндық-танымдық, іс-әрекеттік компонент – саңырауқұлақтар туралы білімінің толықтығы, ғылыми-жобалық іс-әрекеттерді іске асыру біліктілігінің болуы, ұйымдастыра білуі, пәнаралық ғылыми білімдерін байланыстыра отырып, қажетті жағдайда қолдана алу мүмкіндігінің болуы.

Рефлексиялық-бағалау компоненті – ғылыми-жобалық жұмыстары мен зерттеулерге талдау жасай алуы, жетістіктер мен кемшілік себептерін айқындай білуі, рефлексиялық бағыты қалыптаса

отырып, жоғары дәрежеде танымдық қызығушылық негізінде зерттеушілік, шығармашылық бағыттылығының тұрақтылығы.

Көрсетілген модельдің негізінде саңырауқұлақтар туралы білімді меңгеру деңгейлері және сапасы таным деңгейіне байланысты (А.Әлімов бойынша) үшке бөліп қарастырылды.

Жоғары деңгей: талдау, синтез, бағалау;

Орта деңгей: түсіну, қолдану;

Төмен деңгей: білім (білу) деңгейін қамтиды.

Компонеттер бойынша көрсеткіштерді талдайық:

Мақсатты – мотивациялық компонент өлшемдеріне танымдық қызығуды қалыптастыру бейнесі жатады. Болашақ биолог мамандарды дайындау құндылық қарым-қатынас, болашақ маманның кәсіби шеберлігін жетілдіруге, дамытуға талпынуы, таңдаған мамандығын жақсы көруі, ұрпақ тәрбиелеуде мұғалімнің орнын сезінуі, біліктілік, кәсіби шеберлік деңгейін дамытуға бағыттылығы, көкөністерді зақымдайтын саңырауқұлақ түрлеріне зерттеу жүргізуге, пәнді меңгеруге белсенділігі, микроорта өзгерістеріне сай қолайлы инновациялық, педагогикалық технологияларды таңдай білуі, инновациялық іс-әрекетке ұмтылу әрекеттері жатады.

Мазмұндық-танымдық, іс-әрекеттік өлшемдеріне болашақ маманның пәндік әдіснамалық дайындығының деңгейі, саңырауқұлақтар туралы теориялық білім негіздерімен қарулануы, ғылыми-зерттеу жұмыстарды меңгеруі, зерттеулерді жүргізуі, кәсіби білімін өз тәжірибесінде қолдана білуі, педагогикалық қарым-қатынастық үрдісті тиімді жүргізе алуымен өлшенеді.

Рефлексиялық-бағалау өлшемдеріне зерттеушілік ептілікті, шығармашылық белсенділікті, білімгерлердің ғылыми-ізденушілігін дамытуы, болашақ биология мұғалімінің ғылыми-зерттеу жұмыстарына өзіндік талдау жасай алуы, білімін көтеруге, жетілдіруге талпынуы мен инновациялық әдіс-тәсілдерді шығармашылықпен қолдана алуымен сипатталады. Осы аталған көрсеткіштер арқылы білім, іскерлік, іс-әрекет, нәтиже қалыптасады.

Жобалық оқыту жүйесін жасау білімнің игерілуіне, білім беру теориясы мен практикалық салаларына белсендендірудің амалдарын ғана емес, білімгерлердің тұлғалық дамуының, білікті маман қалыптасуының жүйесін енгізеді.

Пайдаланылған әдебиеттер

- 1 Словарь иностранных слов. М: Русский язык, 1988. - 624 с.
- 2 Дахин А.Н. Педагогическое моделирование: сущность, эффективность и неопределенность / А.Н. Дахин // Педагогика. 2003. № 4. С. 21–26.
- 3 Саранцева Г.И. Цель, объект, предмет педагогического исследования. Педагогика. 2002. №7. – 16 с.
- 4 Зотов А.Ф. Идеализированная модель как основа научной теории. М.:Высшая школа, 1976. - 293 с.
- 5 Salybekova N.N., Kuzhantaeva Zh.Zh., Abdrassulova Zh.T., Babaeva G.A., Serjanova A.E. Searching laboratory research of students on biological features of species of fungi affecting vegetable crop. In: The 3rd International Conference «Role of nonmaterial factors in ensuring the social and psychological condition of a society». Sheffield, UK, 2015. Pp. 52-57.
- 6 Салыбекова Н.Н., Кужантаева Ж.Ж., Сержанова А.Е., Бабаева Г.А. Биология мамандығы студенттерінің ғылыми ізденушілігін арттырудың әдістері. Өл-Фараби атындағы ҚазҰУ Хабаршысы (Педагогикалық ғылымдар сериясы). Алматы. 2015. № 3 (46). - Б. 148-155.
- 7 Salybekova N.N., Kuzhantaeva Zh., Shildebaev Zh., Issayev G. Some innovative methods of teaching the special course about fungi which damage vegetables. Pedagogical and psychological problems of the modern society: scientific approaches to the study and overcoming practices. 2nd edition: research articles. B&M Publishing. San Francisco, California, USA, 2015. Pp. 48-53.

СТРУКТУРНАЯ И СОДЕРЖАТЕЛЬНАЯ СИСТЕМА ФОРМИРОВАНИЯ ЗНАНИЙ ОБУЧАЮЩИХСЯ О РАЗНОВИДНОСТЯХ ГРИБОВ

*Н.Н. Салыбекова*¹, *Р.Т. Ярматова*²

¹PhD, ² магистрант 2-курса

^{1,2} Международный казахско-турецкий университет имени Х.А. Яссави
г. Туркестан, Казахстан. e-mail: karakat_84@mail.ru

В статье построена структурно-содержательная система применения в учебном процессе результатов исследования биоэкологических особенностей видов грибов, поражающих овощи, в подготовке будущих специалистов биологов. Рассмотрены пути организации учебного процесса и получения результатов при подготовке квалифицированных специалистов биологов. Конкретизированы компоненты, величины и показатели освоения знаний о грибах, поражающих овощи, согласно показателям качества.

Ключевые слова: модель, биологическое образование, проектный метод, виды грибов, целевой-мотивационный компонент, содержательно-познавательный компонент, действенный компонент, рефлексивно-оценочный компонент

STRUCTURAL AND SUBSTANTIVE SYSTEM OF FORMATION OF STUDENTS' KNOWLEDGE ABOUT FUNGI SPECIES

*N.N. Salybekova*¹, *R.T. Yarmatova*²

¹PhD, ² Master student of the 2nd course,

Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University
Turkistan c., Kazakhstan. e-mail: karakat_84@mail.ru

There is constructed the structural and substantial system of application in educational process of research results of bioecological features of fungi species striking vegetables in training of future experts of biologists. There are considered ways of the organization of educational process and obtaining results for training qualified specialists of biologists. Components, sizes and indicators of development of knowledge about fungi striking vegetables are concretized according to quality indicators.

Keywords: model, biological education, project method, species of fungi, target-motivational component, informative-cognitive component, effective component, reflexive-evaluative component

ГТАХР 39.19, 87.01

ГЕОГРАФИЯЛЫҚ ОРТАНЫҢ ҚҰРЫЛЫМЫ, ФУНКЦИЯСЫ ЖӘНЕ ЗАҢДЫЛЫҚТАРЫ

Д.М. Боранкулова¹, А.С. Мурзинова²

¹география ғылымдарының кандидаты, аға оқытушы,

²жаратылыстану ғылымдарының магистрі, оқытушы,

¹Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Қазақстан, Алматы қ.,

e-mail: dinaborankulova@mail.ru

²Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті, Қазақстан, Алматы қ.

Географиялық орта қазіргі географияның басты ұғымдарының бірі және бұл ұғымды түсіндіру өте күрделі. Географиялық орта – кеңістік пен уақытта дамидын ашық динамикалық жүйе. Ол географиялық қабық эволюциясының нәтижесінде пайда болған және оны құрайтын негізгі құрамбөліктер тек кеңістіктен ғана емес, сонымен қатар өзара байланысты және тәуелді табиғат кешендері немесе элементтерден қалыптасқан. Географиялық ортаның әрбір элементі өзіне тән заңдылықтар негізінде қалыптасады және дамиды.

Географиялық орта – қоғам дамуының материалдық базасы. Қоғам дамыған сайын оның материалдық қажеттерін қамтамасыз ететін табиғат ортасы да кеңейе береді және функционалдық әртүрлілігі адамның, қоғамның өмір сүру сферасының арнайы нысандары болып табылады.

Түйін сөздер: орта, географиялық орта, географиялық заңдылықтар, динамикалық жүйе, географиялық қабық, кеңістік жүйе

Адамзат өзіне қажетті материалдық мүмкіндіктері мен қажеттіліктердің барлығын табиғаттан алады және өзара тығыз байланыс орнатқан. Нәтижесінде табиғат ерекшеліктерін өзгертіп өзіне тән «орта» қалыптастырады. «Орта» - адам мен табиғат байланысының теориялық және практикалық маңызды түсініктерінің бірі [1; 101]. Сондықтан да қоғам мен табиғаттың өзара қарым-қатынасы барысында «табиғи орта», «географиялық орта», «қоршаған орта», «техногенді орта» ұғымдары қолданылады [2; 463]. Ең маңыздысы, күрделісі және пікірталас тудыратыны «географиялық орта» ұғымы [3; 50].

Зерттеу материалдары авторлардың ғылыми ізденісі нәтижесінде тақырыпқа орай жинақталған мәліметтері мен ғылыми әдебиеттер, басылымдар қорындағы деректерді талдауы негіз болды. «Географиялық орта» ұғымы Э.Реклю, Л.И. Мечников, Г.В. Плеханов, А.А. Григорьев, С.В. Калесник, Л.Ф. Ильичев, Ю.К. Плетников, Д.И. Чесноков, В.А. Анучин еңбектерінде қарастырылған. Бұл мәселемен қазіргі уақытта Н.Ф. Реймерс, В.Б. Сочава, В.М. Котляков, Н.К. Мукитанов, Д.Ж. Маркович, Б.Г. Розанов, В.Р. Аронов, Б.Б. Родоман, Д.Ю. Федюнина, В.Н. Федорко және т.б. ғалымдар айналысады. Мақалада осы ғалымдардың ғылыми еңбектері кеңінен пайдаланылды және сипаттама жасау, салыстыру, қажетті мәліметтерді саралау, жүйелі талдау, картографиялық, зерттелу тақырыбына байланысты әр түрлі ғылыми пікірлерді қорыту әдістері қолданылады.

«Географиялық орта» қазіргі географияның басты түсінігі болса да, ол туралы бірыңғай көзқарас қалыптаспаған. Алғашқы кезде, географиялық ортаны табиғат құраушы ретінде қарастыру – XIX-XX ғасырлардағы Француз географиясынан байқалады. Орта «жер бірлігі» идеясына сүйенетін географиялық принциптердің бірі. XIX ғасырдың соңында Э.Реклю [4; 334] және Л.И. Мечников бұл түсінікті ғылымға енгізіп, қоғам мен табиғат арасындағы қатынасты сипаттайтын «*элементарлық категория*» ретінде қарастырады. Бұл көзқарас әрдайым пікірталас тудырып отырды.

Қоғам мен табиғат арасындағы қатынасты зерттеуде «географиялық ортаны» категория ретінде Г.В.Плеханов енгізді. Географиялық орта ұғымының мазмұнын анықтаумен емес, оның қоғам дамуындағы әрекетін қарастырды. Г.В.Плеханов географиялық орта өндірістік күштердің ерекшелігіне әсер етуі мүмкіндігін атап, адамзат қоғамының дамуындағы сыртқы табиғаттың рөлінің маңыздылығын зерттеді. Сондықтан да географиялық орта қоғамдық даму факторы бола алмайды.

Ғылыми әдебиеттерде адамзат қоғамының дамуымен және өмір сүру үшін қажетті жағдайды қалыптастыратын «табиғат құбылыстары мен процестердің» жиынтығы деп аталатын «географиялық орта» ұғымы енгізілді. Географиялық ортаны жер бетінің барлық табиғатын емес, тек қоғам өмірімен тығыз байланысты бөлігі ретінде қарастырады [5; 382].

Адамзатты географиялық қабықтың құрамдас бөлігі ретінде зерттеумен А.А.Григорьев айналысты. С.В.Калесниктің адамды геожүйе құрамына енгізу заңдылығынан бас тартуының себебі:

адам табиғатпен байланыста бағындырушы рөлін атқарады [6; 203]. Әрине, бұл бір жақты көзқарас және оған қатысты пікірталастар тығырыққа тірелді. Географиялық орта – тіршіліктің қайнар көзі және экономикалық жүйенің негізі [7; 25]. Философиялық бағыттағы көзқарастардың бірі Л.Ф. Ильичев «географиялық ортаны табиғи категория ретінде қарастыруға болмайды» - деді. Бұл көзқарасты дамытқан Ф.В.Константинов басқа да көптеген ғалымдардың «географиялық орта – табиғи категория емес» деген түсініктен бас тартқандарын айтты. Д.И.Чесноков географиялық орта ретінде толығымен табиғатты емес табиғаттың қоғаммен байланысты бөлігін түсінеді. Географиялық орта - бұл табиғи күштер мен қоғам дамуының жемісі. Бұл географиялық орта қоғамдық күш деген мағанада емес. Географиялық ортаның негізі табиғи, бірақ оған әлеуметтік факторлар қосылады [1;101].

В.А.Шальнев «географиялық орта» түсінігіне неғұрлым дәл анықтама берді және «географиялық орта – күн жүйесі мен жер планетасының материалдық әлемінің бір бөлігі, жеке сфералары және аумақтардың бірегей бірлігі» деп түсіндіреді [8;110]. Ю.К.Плетников «географиялық орта» ұғымын қоғамдық және табиғи заңдылықтардың әрекеттесуі арқылы көрініс табады деп есептеген. Географиялық ортаның табиғи элементі – табиғи құбылыс және адамның іс-әрекеті арқылы әлеуметтік құбылыс болып табылады. В.А.Анучин «географиялық орта» қоғам мен табиғаттың географиялық қабық шегіндегі өзара әрекеттесетін табиғи ортаның бөлігі ретінде қарастырды [1;102].

Географиялық орта – қоғамды қоршап тұрған табиғи жағдай; әлеуметтік өндірістің нақты табиғи кезеңінде табиғаттың қоғаммен өзара ықпалдастықта болатын бір бөлігі. Географиялық орта қоғам дамуының тұрақты және қажетті шарттарының бірі, ол еңбек бөлінісіне және шаруашылық тармақтарының орналасуына белсенді әсер етеді. Өз кезегінде қоғам да географиялық ортаға ықпал жасайды. Қоғам дамыған сайын географиялық ортаның шеңбері өзгеріп, ұлғая береді. Географиялық ортаның қоғам дамуындағы рөлі жөніндегі мәселе зерттеушілер назарын ежелден-ақ аударып келеді. Қазіргі кезде табиғат пен қоғам арасындағы өзара қарым-қатынастар біртұтас жүйе аумағындағы қарым-қатынас ретінде қарастырылады.

Географиялық орта – қоғам дамуының материалдық қайнар көзі. Адамзат қоғамы табиғатты өзгертетін сыртқы фактор бола тұра, осы өзгерістер жүретін географиялық ортаның айрықша құрамбөлігі болып есептеледі. Сондықтан географиялық ортаның қоғамдық және табиғи элементтерінің қарама-қайшылықтары қоғамдық өндірісті дамытушы фактор ретінде айқындалады. Адамзат тіршілігін табиғат пен қоғамның ұдайы өзара әрекеттесуі ретінде бағалауға болады. Адамзат өз әрекеті нәтижесінде табиғи ортаға тән емес жаңа элементтерді географиялық ортаның құрамына енгізеді. Қоғамның табиғи ортаға әсері қарқындаған сайын географиялық ортаның біртұтастығы да арта түседі.

Географиялық ортаның көрінісі ретінде «ақпараттық орта» түсінігін М.А.Смирнов енгізген. Географтың пікірі бойынша ақпараттың маңызы оның ұйымдастырушылық аспектісінде бекітіледі, қоғам дамуына белсенді қатысушы ресурс ретінде жеке топтар мен басқа да факторлар әсері қоғам мен өндіргіш күштердің аумақтық дифференциациясына әсер етуші күштердің бірлігіне алып келеді [9; 19]. В.С.Преображенский географиялық қабық құрылымын география ғылымдарына ортақ зерттеу нысаны ретінде күрделі, ашық, құрамына атмосфера, литосфера, гидросфера, педосфера және биотаны құрайтын гетерогенді динамикалық жүйе болып табылады. Сонымен қатар «географиялық қабық бұл табиғат пен қоғамның күрделі бірлігі... географиялық қабық және оны құраушы геожүйелер мен жеке сфералар (атмосфера, гидросфера, биосфера, педосфера, социосфера) қазіргі, өткен және болашақтағы зерттеу пәнін құрайды» деп дәлелдеген. Н.Ф.Реймерс адамды қоршаған ортаны бір-бірімен байланысты төрт құрамбөліктің үздіксіз байланысы ретінде қарастыруды ұсынған: а) жеке табиғи орта, б) «екінші табиғат – агротехникалық орта әсерінен қалыптасқан, в) «үшінші табиғат» – жасанды орта және г) әлеуметтік орта [10; 205]. Б.Г.Розанов қоршаған орта туралы негізгі түсініктер, оның физикалық және әлеуметтік құрамбөліктерін, адамның қоршаған ортаға әсер ету мәселелері, оның ішінде ортаның адамға әсер етуін қарастырады [11; 372].

Географиялық орта – саяси-әлеуметтік немесе этникалық жаралымдарға ие болатын аумақтан тұратын кешенді құрайды. Аумақ өзара күрделі байланыста әрекет ететін табиғат құрам бөліктерден құралады: географиялық жағдай, жер беті бедері, топырақ жамылғысы, жер қойнауы, климат (күн энергиясы, ауа температурасының өзгеруі, атмосфералық жауын-шашынның мөлшері, ауаның ылғалдылығы, бұлттылық дәрежесі, топырақтың мәңгілік тондалуы, желдің бағыты мен жылдамдылығы), су ресурстары, өсімдік жамылғысы және жануарлар әлемі. Сонымен географиялық

орта бұл жергілікті жердің орналасуы, оның беткі қабаты, жер қойнауы, топырақ жамылғысы, су ресурстары, климаты сондай-ақ белгілі бір аумақта ғана таралған өсімдік жамылғысы мен жануарлар дүниесі. Олар адамзат қоғамының белгілі бір бөлігінде өмір сүреді, дамиды және қызмет атқарады. Мысалы, жер беті бедерінің географиялық ортада және адамның шаруашылық әрекетінде атқаратын функциялары: биік таулар ең алдымен абиотикалық ортаны, кейінен биотикалық құрамбөлікті ұйымдастырады; таулар климаттық, биогеографиялық және миграциялық кедергілерді қалыптастырады; таулы аймақтардағы пайдалы қазбалар жергілікті тау-кен аудандарын қалыптастыруға жергілікті тұрғындарды тартады; таулы беткейлердегі қар жамылғысын адамдар сауықтыру мақсатында пайдаланады; шөгінді тау жыныстарынан, құнарлы топырақтан, су ресурстарынан, шөпті өсімдік жамылғысынан, яғни географиялық қабық элементтерімен күрделенілген жазықты және аласа таулы жер бедері халықтың жоғары деңгейде қоныстануына ықпал етеді.

Географиялық ортаға және адамның шаруашылық әрекетінде атмосфераның атқаратын функциялары: атмосфера құрамбөлік ретінде географиялық орта құрамының, физикалық-химиялық қасиеттерінің, динамикасының, климатының қалыптасуына қатысады, атмосфера жарықтың, жылудың, ылғалдың, қысымның таралуына ықпал етеді және басқа факторлармен бірге климаттық зоналарды, аудандарды, облыстарды, микроклиматтың қалыптасуын қамтамасыз етеді; жауын-шашын режимі топырақ ылғалдану дәрежесіне, өзеннің шығынына, гидрографиялық желіні қоректенуіне, жерді пайдалану үшін түрлі жағдайлар жасауға әсер етеді; метеорологиялық құбылыстар реттеуші және қиратушы рөлін атқарады.

Географиялық ортаға және адамның шаруашылық әрекетінде судың атқаратын функциялары: табиғатта судың әр түрлі агрегаттық күйде кездесуі географиялық ортаға жаңа және ерекше қасиеттер береді; су – географиялық ортаның барлық құрамбөліктерін байланыстыратын динамикалық компонент. Табиғаттағы су айналымы географиялық ортаның қызметі, динамикасы және оның бар болуы үшін өте маңызды; су тіршілік иелері, адамдар және олардың әрекеті үшін маңызы бар үлкен кеңістік қалыптастырады; теңіздер мен мұхиттарда минералды және отын ресурстары таралған, толқындар, теңіз ағыстары, толқындардың энергетикалық әлеуеті бар және теңіз жолдарының қолжетімділігін қамтамасыз етеді.

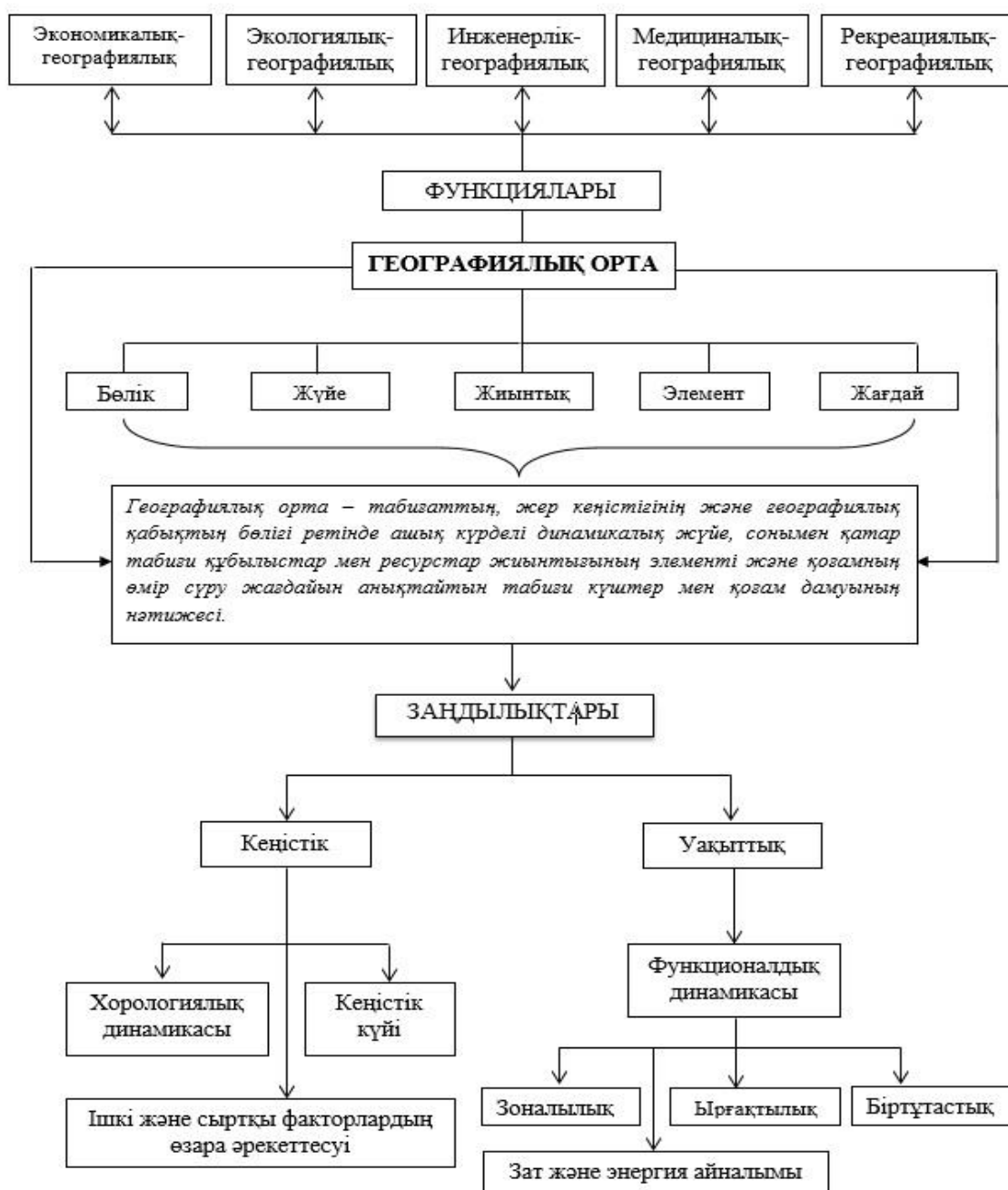
Географиялық ортаға және адамның шаруашылық әрекетінде топырақ жамылғысының атқаратын функциялары: топырақтың құнарлылығы ауылшаруашылық және орман биомасса өндірісін қамтамасыз етеді; топырақ жер бетінен жер қойнауынан (немесе керісінше) энергия өткізгіштік қызметін атқарады; педосфераның экологиялық функцияларын жүзеге асыруда топырақ – «зертхана» болып табылады; кеңістік пен уақытта топырақтың алуан түрлілігі қоршаған орта факторларынан топырақ түзілу процесінің (үдерісінде) өзгеруімен көрініс береді. Географиялық орта және оның жекелеген бөліктері мен элементтердің аумақтық жіктелуі (дифференциация) немесе бірігуі (интеграция) процестері тән күрделі *кеңістік жүйесі* болып табылады.

Географиялық орта адамзат қоғамының дамуына маңызды әсер етеді. Адамзат тарихы – оның табиғатпен, географиялық ортамен өзара әрекеттесу тарихы. Географиялық ортада тарихи жағдай қалыптасады және қоғам дамуымен кеңейеді. Қазіргі таңда географиялық ортаның шекарасы географиялық қабық көлеміне дейін кеңейген. Алайда адамзат бұл шектен де шығып кеткен. Географиялық орта шекарасының өзгеруі және адамзат іс-әрекетімен байланысы, оның географиялық қабықпен, ландшафтық сферасымен ерекшеленеді. Сонымен қатар, қоғам дамуының маңызды, бірақ анықтаушы факторы болып табылмайды. Қоғамның дамуы табиғатқа тәуелділігін арттырады [12; 334).

Адамзат әрқашан да географиялық ортада өмір сүретіндіктен, олар өзара әрекеттеседі. Табиғат пен қоғамның диалектикасына екі бағыттағы сипат тән. Яғни, өзара әрекеттесудің екі бағыты айқын: табиғаттың адамзатқа және адамзаттың табиғатқа үздіксіз және үнемі әсер етуі. Ортаның адамға әсері туралы көптеген теориялар бар, олар: географиялық нигилизм, поппулизм теориясы, географиялық пробабиллизм, инвайронментализм, инвайронментальді консервационизм, тарихи материализм, географиялық детерминизм, географиялық материализм [13; 74). Географиялық орта құрамбөліктері табиғи жағдайда баяу өзгеріске түседі. Оларға адамзат әрекет еткен жағдайда өзгеріске жылдам түседі. Бұл өзгерістер ауқымы артып, адамзат қоғамының өзіне кері әсер етуі мүмкін. Табиғи ортадағы өзгеріс, тіршілік ортасының ауысуына алып келеді. Табиғи немесе әлеуметтік-антропогендік сипаттағы құрамбөліктер қауіптілік көзі болып табылады. Қауіптілік көзі адамзат емес, себебі ол биологиялық түр. Ал оның өндірістік, яғни, социосферасы (саяси, экономикалық

жүйесі, мәдениеті және т.б.) мен техносферасы [14; 21]. Географиялық ортаға адамзаттың тигізетін әсерін азайту және белгіленген деңгейге жету үшін жеке және қоғамдық құндылықтарды өзгертуі қажет.

Географиялық орта – табиғи ресурстардың және қоғам дамуының материалдық базасы немесе қайнар көзі. Яғни, табиғаттың қоғам өміріне әрекет ететін құбылыстары мен процестерін де қамтиды. Қоғам мен оның шаруашылығының дамуына әсер етеді. Сондықтан да географиялық орта қоғам дамуында маңызды және оның шекарасы адам қоғамының дамуымен бірге өзгеріп отырады. Қоғам дамыған сайын оның материалдық қажеттерін қамтамасыз ететін табиғат ортасы да кеңейе береді (сурет 1).

Сурет 1 - Географиялық ортаның құрылымы, функциясы және заңдылықтарының сызбасы (авторлық құрастыру)

Географиялық ортаның жекелеген функционалдық әр түрлі кешені, адам мен қоғам өмір ортасының өзара әрекеттесу көзқарасы тұрғысынан арнаулы колданбалы бағалаудың нысаны болып

табылады. Сондықтан географиялық ортаның функционалдық модификациясы (экономикалық, экологиялық, инженерлік, медициналық, рекреациялық) табиғи-аумақтық факторлардың дамуы мен әлеуметтік іс-әрекет сферасының кеңістік ұйымдасуымен анықталынады, олар: экономикалық-географиялық (өнеркәсіпте қолданатын географиялық ортаның ресурстық әлеуеті); экологиялық-географиялық (адам өмірі мен оның таралуының табиғи жағдайы); инженерлік-географиялық (өнеркәсіптік, құрылыстық әрекетінің жүзеге асуының ландшафтық жағдайы); медициналық-географиялық (халықтың денсаулығы мен сырқаттануының табиғи-әлеуметтік факторы); рекреациялық-географиялық (қоғамның рекреациялық қажеттілігін қанағаттандыратын ресурстары және ландшафтық жағдайы) [15; 243].

Географиялық орта құраушы құрамбөліктер өздеріне тән заңдылықтар негізінде қалыптасады және дамиды. Өйткені, олар бір-бірімен өзара байланысты және тәуелді. Олардың даму заңдылықтарын білудің ғылыми-қолданбалы маңызы зор. Географиялық ортаны дамуы оның генезисі, механизмі мен заңдылықтары, сондай-ақ өзара әрекеттесуші құрам бөліктері ретінде ерекшеленетін біршама ірі табиғи жаралым болып табылады. Ол кеңістік және уақыт бойынша дамитын ашық динамикалық жүйе және оны құраушы географиялық компоненттері кеңістікте ғана емес, сонымен қатар уақыт аралығы бойынша өзара байланысты кешендерден немесе элементтерден құралады. Әр элементтердің дамуы арнайы заңдылықтармен анықталады. Мысалы, жер қыртысы құрылымы дамуының географиялық заңдылықтарына Жер қыртысы қабаттарының орналасуы, литосфералық тақталардың үнемі қозғалыста болуы, гипсометриялық тепе-теңдіктің өзгеруі, құрлықтар мен мұхиттар аумақтарының ара-қатынасының сақталуы, құрлықтардың қайта бірігу мүмкіндігі туралы заңдылықтары тән.

Географиялық орта - табиғи және әлеуметтік элементтерді қамтитын күрделі ұғым және география ғылымының негізгі нысаны. Географиялық орта түсінігі табиғаттың қоғам өміріне әсер ететін құбылыстары мен процестерін қамтиды. Қоғам дамыған сайын оның материалдық қажеттіліктерін қамтамасыз ететін табиғат ортасы да кенейе береді. Географиялық қабықтың географиялық ортаға еңбейтін бөліктері де ондағы табиғат жағдайларының қалыптасуына әсер етеді. Осы тұрғыдан алғанда, географиялық қабық тұтасымен географиялық орта болып табылады.

Жалпы байланыс ұстанымына бағынатын, өзара тәуелділікпен даму, өзінің қызмет етуі нәтижесінде үнемі өзгертін және тұрақтылық, өздігінен реттелуі, гетерохрондық, мұралық, инерциялық, транзитивтілік, лабильділік (дыбыстық) сияқты бірқатар ерекше қасиеттерге ие географиялық қабық және географиялық орта күрделі динамикалық геожүйе болып табылады. Географиялық орта - адамның өркениетті даму үдерісінде айтарлықтай өзгерген географиялық қабықтың бөлігі. Себебі, барлық жер сферасы антропогендік әсерлерге және географиялық кеңістіктің біршама өзгерістерге ұшырауына алып келеді.

Қорыта келгенде, адамзат пен табиғаттың өзара әрекеттесу процесі өзіндік ерекшеліктерге ие. Қазіргі табиғат адамзат әрекетінен қатты өзгеріске ұшыраған, соның салдарынан қоршаған ортаның табиғи тепе-теңдік жағдайы бұзылып, табиғи процестердің сипаты өзгеріп әр түрлі өзгерістер пайда болуда [16; 16]. Адамзат қоғамы – өздігінен дамитын жүйе болып табылатындықтан [17; 238], физикалық-географиялық ортаны экономикалық-географиялық ортаға айналдыра бермей, «табиғатпен үйлесімді даму» жолына көшу қажет. Қазіргі таңда Н.Н. Моиссевтың «Адамзат қоғамы – биосфера элементі және дамыған биосферада ғана дамиды» идеясы қызығушылық тудырады [18; 416]. Сондықтан географиялық орта адамды қоршаған табиғат және оның болмысы мен қалыптасуын кешенді түрде талдау қажет.

Пайдаланылған әдебиеттер

- 1 Федюнина Д.Ю. Развитие учения о географической среде // Вестник МГОУ. Серия «Естественные науки». - М.: 2012. № 2. - С.101-103.
- 2 Теория и методология географической науки: учебное пособие / М.М. Голубчик, С.П. Евдокимов, Г.Н. Максимов, А.М. Носонов. - М.: ВЛАДОС, 2005. - 463 с.
- 3 Лось М.А. Ландшафтно-экологическая среда и туристско-рекреационная деятельность // Вестник Тюменского государственного университета. 2013. № 4. - С. 50-57.
- 4 Мильков Ф.Н. Общее землеведение. М., 1990. -334 с.
- 5 Григорьев А.А. Закономерности строения и развития географической среды. - М.: Мысль, 1966. - 382 с.

- 6 Калесник С.В. Проблема географической среды // Проблемы физической географии. Избранные труды. Л.: Наука, 1984. - С. 197-203.
- 7 Meadows D.H., Meadows D.L., Randers J. and Behrens III William W. The Limits to Growth. New York: Universe Books, 1972. - 129 p.
- 8 Шальнев В.А. Проблемы взаимодействия общества и природы: взгляд географа. - Ставрополь: Изд-во СГУ, 2006. - 110 с.
- 9 Смирнов М.А. Информационная среда как объект географического исследования // Известия РАН, сер. географ. - 2002. - №1. - С.15-19.
- 10 Реймерс Н.Ф. Социальная экология – место в системе науки, объект и предмет 18. исследований: многоликий человек в многогранной среде жизни // Вопросы социэкологии. Материалы 1-й Всесоюз. конф. «Проблемы социальной экологии». Львов, 1987. - С.193-205.
- 11 Розанов Б. Г. Основы учения об окружающей среде. -М.: Наука, 1984. -372 с.
- 12 Анучин В. А. Географический фактор в развитии общества. -М.: Мысль, 1982. 334 с.
- 13 Федюнина Д.Ю. Географическая среда и развитие общества // Наука о Земле. -2013. № 2. - С.63-74.
- 14 Тарасов А.Г. Система управления экологическим риском в географической среде. Автореферат дисс. ... канд. геогр. н. Москва. 1997. -21 с.
- 15 Федорко В.Н. Категория «среда» в географической науке: понятийно-терминологический анализ Вестник АРГО, 2016. № 5. - С. 233-247.
- 16 Боранқұлова Д.М. Оңтүстік Маңғыстаудың экологиялық-геоморфологиялық жағдайын бағалау. География ғылымдарының кандидаты ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертациясының авторефераты. Алматы. 2006. -16 б.
- 17 Арманд Д.Л. Географическая среда и рациональное использование природных ресурсов. - М.: Наука, 1983. - 238 с.
- 18 Савцова Т.М. Общее землеведение. - М.: Академия, 2003. - 416 с.

СТРУКТУРА, ФУНКЦИИ И ЗАКОНОМЕРНОСТИ ГЕОГРАФИЧЕСКОЙ СРЕДЫ

Д.М. Боранқұлова¹, А.С. Мурзинова²

¹к.г.н., старший преподаватель,

²магистр естественных наук, преподаватель

¹Казахский национальный педагогический университет имени Абая,

²Казахский государственный женский педагогический университет,

г. Алматы, Казахстан, e-mail: dinaborankulova@mail.ru

Географическая среда является одним из главнейших понятий современной географии, и трактовка этого понятия весьма сложна. Географическая среда - открытая динамическая система, развивающаяся в пространстве и времени. Она возникла в результате эволюции географической оболочки и его составляющие географические компоненты состоят не только из пространства, но и из взаимосвязанных комплексов или элементов. Развитие каждого элемента определяется закономерностями.

Географическая среда – это материальная база развития общества. Она влияет на развитие общества и его хозяйства, и функциональной разновидностью географической среды являются специальные объекты сферы жизни человека и общества.

Ключевые слова: среда, географическая среда, географические закономерности, динамическая система, географическая оболочка, пространственная система

STRUCTURE, FUNCTIONS AND PATTERNS OF THE GEOGRAPHICAL ENVIRONMENT

D.M. Borankulova¹, A.S. Murzinova²

¹Cand. Sci. (Geography), Senior Lecturer,

²Master of natural sciences, teacher,

Kazakh National Pedagogical University named after Abay,

Kazakh State Women's Pedagogical University,

Kazakhstan, Almaty e-mail: dinaborankulova@mail.ru

The geographical environment is one of the most important concepts of modern geography , and the interpretation of this concept is very complicated. Geographic environment - an open dynamic system that evolves in space and time. It arose as a result of the evolution geographical envelope and its constituent geographic components consist not only of space, but also of interconnected complexes or elements. The development of each element is determined by regularities.

The geographical environment is the material basis for the development of society, and functional varieties of the geographical environment are objects of special applied evaluation from the point of view the relevant sphere of human life and society.

Keywords: *environment, geographical environment, geographical patterns, dynamical system, geographic shell, spatial system*

ҒТАХР 39.21.15, 06.51.25

БҮКІЛӘЛЕМДІК ЭКОНОМИКАЛЫҚ АЛҚАЛЫ ЖИЫНЫНЫҢ РЕЙТИНГІСІНДЕГІ ҚАЗАҚСТАННЫҢ ЭКОНОМИКАЛЫҚ-ГЕОГРАФИЯЛЫҚ ӘЛЕУЕТІ

А.А. Байтасов

География мамандығының PhD докторанты
Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті,
Қазақстан, Алматы қ., email: azamat_baitas@mail.ru

Бәсекеге қабілеттілік – бұл халықтың өмір сүру сапасы мен әл-ауқаты деңгейінің бірден-бір объективті өлшемі болып табылады. Бәсекеге қабілеттілік рейтингінде белгілі бір дәрежені қағаз жүзінде иеленумен емес, қазақстандық қоғам өмірінің кең ауқымды бағыты бойынша әлемдік стандарттар деңгейіне қол жеткізу. Сондықтан да Қазақстанның алдына әлемнің бәсекеге қабілетті 30 елінің қатарына ену және орнығу өршіл міндеті қойылды. Осыны ескере отырып, халықаралық ұйымдар мен рейтингтік агенттіктердің мәліметтеріне негізделген елдің бәсекеге қабілеттілігін кешенді мониторингтеу мәселесі ерекше өзектілікке ие болды. Бәсекеге қабілеттіліктің жүргізілген мониторингінің нәтижелері, жаңа амал-тәсілдері ұсынылған, сондай-ақ бәсекеге қабілеттіліктің негізгі көрсеткіштерін шет елдермен салыстыру арқылы талдап шығуға әрекет жасалған.

Түйін сөздер: Бәсекеге қабілеттілік, Бүкіләлемдік экономикалық алқалы жиын, Халықаралық менеджментті дамыту институты, Дүниежүзілік банк.

Ұлттық экономикалардың бәсекеге қабілеттілігінің сыртқы бағалауы болып халықаралық ұйымдар және рейтингтік агенттіктер құрайтын әр түрлі елдік рейтингтер болып табылады. Әлемде бәсекеге қабілеттілік рейтингтері бар ең танымал және беделді жарияланымдар болып мыналар табылады:

1. Жаһандық бәсекеге қабілеттілік туралы жыл сайынғы есеп (Бүкіләлемдік экономикалық алқалы жиын);
2. Әлемдік бәсекеге қабілеттілік туралы жыл сайынғы баяндама (Халықаралық менеджментті дамыту институты);
3. Бизнесті жүргізудің құзырлығы туралы жыл сайынғы “Doing Business” баяндамасы (Дүниежүзілік банк).

Кесте 1. Бәсекеге қабілеттілікті бағалаушы халықаралық ұйымдар (кесте автормен жасалған)

Рейтинг	Ұйымдар	Қазақстанның 2018 жылғы рейтинг бойынша алатын орны
Жаһандық бәсекеге қабілеттілік туралы жыл сайынғы есеп	Бүкіләлемдік экономикалық алқалы жиыны WEF	137 мемлекеттің ішінде 57-орын
Әлемдік бәсекеге қабілеттілік туралы жыл сайынғы баяндама	Халықаралық менеджментті дамыту институты IMD	63 мемлекеттің ішінде 32-орын
«Бизнесті жүргізудің құзырлығы» туралы жыл сайынғы “Doing Business” баяндамасы	Дүниежүзілік Банк WB-DB	188 мемлекеттің ішінде 36-орын

Бүкіләлемдік экономикалық алқалы жиынның 2018 жылғы қыркүйекте шыққан Жаһандық бәсекеге қабілеттілік туралы есебінің нәтижелері бойынша Қазақстан 57-орын алды. Бұл ретте, дәрежеленетін елдердің саны 117-ден (2006-жылы) 137-дейін (2018-жылы) артты [1].

Кесте 2. WEF 2010-2018 рейтингісі бойынша Қазақстанның жаһандық бәсекеге қабілеттілігі (кесте автормен жасалған)

№	Жылдар	Рейтинг	Балл	Мемлекеттер саны
1.	2010	72	4,12	139
2.	2011	72	4,18	142
3.	2012	51	4,38	144
4.	2013	51	4,48	144
5.	2014	50	4,41	148
6.	2015	50	4,42	144
7.	2016	42	4,49	140
8.	2017	53	4,41	138
9.	2018	57	4,35	137

Сонымен бірге, Қазақстанның рейтингтегі орнында өзгерістің болмауына қарамастан, оның жалпы рейтингтегі орташа балансының 2017 жылғы 53-орыннан 2018 жылғы 57-орынға төмен түсуі байқалғандығын баса көрсетуіміз керек. Рейтингтің классификациясына сәйкес, Қазақстан шикізаттық экономикадан өндіргіш экономикаға өтпелі кезеңде қалды, дәл сол кезде елдің дамуының ең бәсекелі деңгейі болып инновациялық экономика танылады [2].

Бүкіләлемдік экономикалық алқалы жиынның рейтингі 114 көрсеткіштен тұрады, олар бәсекеге қабілеттіліктің 4 факторы және 12 субиндекстері бойынша классификацияланады. Биылғы жылдың нәтижесіне қарасақ, Қазақстан 114 көрсеткіштің 72 индикаторы бойынша төмен түсу, ал 26 индикатор бойынша жоғарылау байқалып жатса, 15 индикаторы өзгеріссіз қалған [3].

Қазақстанның бәсекелестік артықшылығы еңбек нарығының тиімділігі 18-орын, денсаулық сақтау және бастауыш-орта білім беру 94-орыннан 59-орынға көтерілді.

Қазақстанның ең осал позицияларына келесі факторлар жатады: қаржы нарығының дамуы 114-орын, бизнес жүргізу шеберлігі бойынша 79-орын және инновациялар 84-орын.

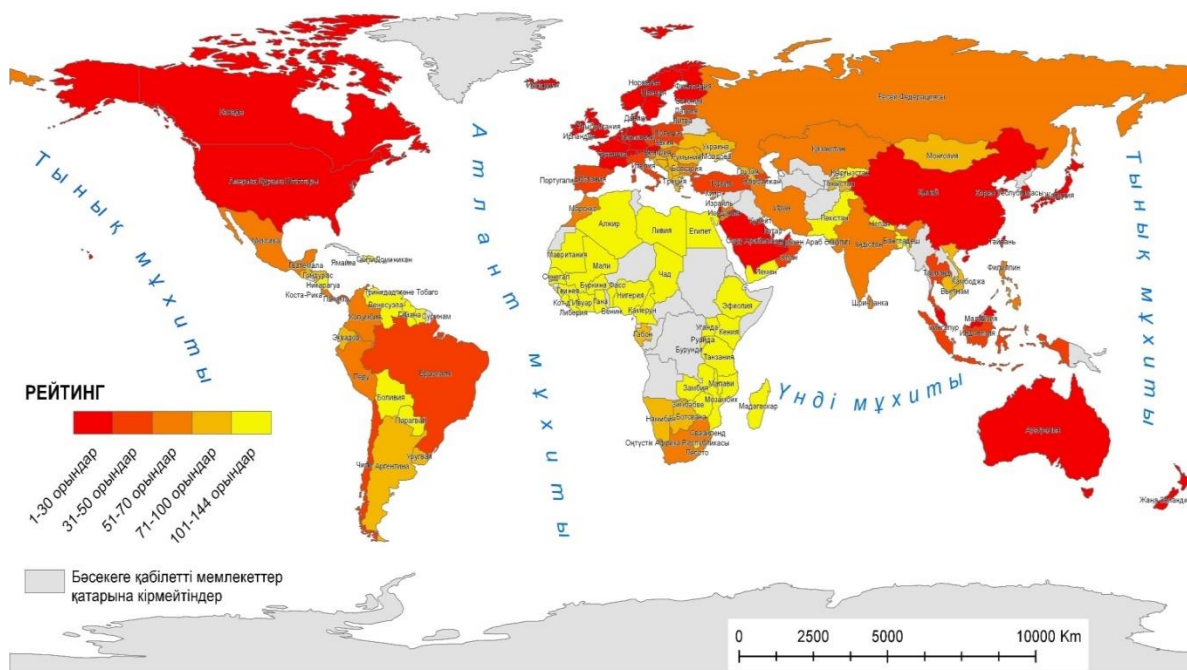
Қазақстанның орта деңгейдегі позицияларына мына факторлар жатады: институттар (68-орын, ал 2017- жылы 66- орын), нарық өлшемі (45-орын, 2017- жылы 55-орын), жоғарғы білім және кәсіптік дайындық деңгейі (57-орын, 2017- жылы 58- орын), инфрақұрылым (68-орын, 2017- жылы

67- орын), тауар нарығының тиімділігі (72-орын, 2017- жылы 71- орын), технологиялық даярлық (52-орын, 2017- жылы 55- орын) [4].

Кесте 3. 2017 жылдың қорытындысы бойынша 2018- жылы жарияланған «Бүкіләлемдік экономикалық алқалы жиынының» рейтингісіндегі Қазақстанның факторлар мен топтар қимасындағы позициялары (кесте автормен жасалған)

ИНДЕКСТЕРІ	РАНГ /137
БӘСЕКЕГЕ ҚАБІЛЕТТІЛІКТІҢ ЖАҒАНДЫҚ ИНДЕКСІ	57
СУБИНДЕКС А: Негізгі факторлар	46
1. Институттар	68
2. Инфрақұрылым	68
3. Макроэкономикалық орта	62
4. Денсаулық сақтау мен бастауыш/орта білім беру саласы	59
СУБИНДЕКС В: Тиімділікті арттыру факторлары	45
5. Жоғарғы білім және кәсіптік дайындық	57
6. Тауар нарығының тиімділігі	72
7. Еңбек нарығының тиімділігі	18
8. Қаржы нарығының дамуы	114
9. Технологиялық даярлық	52
10. Нарық өлшемі	45
СУБИНДЕКС С: Инновациялық факторлар	78
11. Бизнес жүргізу шеберлігі	79
12. Инновациялық әлеует	84

Бүкіләлемдік экономикалық алқалы жиынының
«WEF» 2018 - жылғы рейтингісі бойынша:
Мемлекеттердің ЖАҒАНДЫҚ БӘСЕКЕГЕ ҚАБІЛЕТТІЛІГІ

Сурет 1 (карта «Map Maker 3» бағдарламасы бойынша автормен жасалған)

ТМД елдерінің позицияларын салыстырған кезде Қазақстан алдына тек Әзірбайжан мен Ресейді ғана өткізіп жіберіп, үшінші орынды иеленіп тұр. Дәл сол кезде Қазақстаннан төменірек: Грузия, Армения және Тәжікстан орналасқан. Посткеңестік елдердің ішінен рейтингте аутсайдерлер Украина, Молдова және Қырғызстан елдері болып табылады.

Кесте 4. «Бүкіләлемдік экономикалық алқалы жиынның» рейтингісіндегі
Қазақстанның посткеңестік елдермен салыстырғандағы позициялары (кесте автормен
жасалған)

Мемлекеттер	2018 жылдың қорытындысы бойынша ЖБҚИ
Әзірбайжан	35
Ресей	38
Қазақстан	57
Грузия	67
Армения	73
Тәжікстан	79
Украина	81
Молдова	89
Қырғызстан	102

Сондай-ақ, рейтингте салыстырмалы бәсекелі болып Балтық жағалауы елдері көрсетілген: Эстония (29-орын), Литва (41- орын) және Латвия (54- орын) дәл сол кезде Түрікменстан, Өзбекстан және Беларусь рейтингке қатыспаған. Мұнай экспорттаушы елдер тобының контекстінде Қазақстанның бәсекеге қабілеттілік бағасы азырақ тиімді болып табылады. Соңғы жылдары бұл елдердің көпшілігі бәсекеге қабілеттілікті арттыру саласында орасан зор серпіліс жасады, бұл Бүкіләлемдік экономикалық алқалы жиынның рейтингісімен де расталып отыр [5].

Кесте 5. «Бүкіләлемдік экономикалық алқалы жиынның» рейтингіндегі Қазақстанның мұнай экспорттаушы елдермен салыстырғандағы позициялары (кесте автормен жасалған)

Мемлекеттер	2018- жылдың қорытындысы бойынша ЖБҚИ
Катар	25
Сауд Арабиясы	30
Бахрейн	44
Кувейт	52
Қазақстан	57
Оман	62
Иран	69
Алжир	86
Нигерия	125
Венесуэла	127

Қазіргі таңда Қазақстанның ондаған жылдардан кейінгі негізін құрайтын іргетас қаланып отыр. Ағымдағы институционалдық реформалар, адами және технологиялық дамуға инвестициялар еліміздің болашағының бейнесін жасауда. Көптеген болжамдарға сәйкес, жуырдағы жиырма жылда дамыған елдер дамуларындағы жаңа кезеңге жаңа экономикалық және әлеуметтік құрылыстарды қалыптастыруға көшеді. Жаһандану және әлемдік экономикадағы жан алысып, жан беріскен бәсекелестік елдің бәсекеге қабілеттілігіне үнемі «жоғарыдан» қысым жасап, оның дамуын тежеп отыратын болады. Бұл дамудың ұзақ мерзімді жоспарларын тиімсіз іске асыру қатерлерін арттыра түседі. Барлық нәрседегі инновациялық және өзгерістерге жылдам бейімделу [6]. Қазақстанның нарықтар, инвестициялар, білімдер, адами капитал жаһандық бәсекеге қабілеттілігін анықтайтын болады. Сондықтан мықты жақтарымызды және әлсіз тұстарымызды, қатерлер мен мүмкіндіктерімізді айқындауға, сондай-ақ жауап берудің тиісті шараларын қолдануға мүмкіндік беретін, әлемдегі және еліміздегі тенденцияларды бәсекеге қабілеттілік тұрғысынан үнемі мониторингтеп, бақылап отырған маңызды болып отыр. Бұл ретте осындай міндетті шешу Қазақстанның бәсекеге қабілеттіліктің рейтингінде белгілі бір дәрежені ресми алуынан емес, қазақстандық қоғамның өмір-тіршілігінің бағыттарының кең спектрі бойынша әлемдік стандарттардың деңгейіне жетуден тұрады [7].

Түйіндеме. Дүниежүзілік экономикалық алқалы жиын - Давостағы жыл сайынғы кездесулерді ұйымдастыруға арналған ең танымал швейцариялық үкіметтік емес ұйым. Кездесулерге жетекші бизнес көшбасшылары, саяси көшбасшылар, көрнекті ойшылдар мен журналистер шақырылады. Талқылаудың тақырыбы ретінде денсаулық пен қоршаған ортаны қорғауды қамтитын ең өткір ғаламдық мәселелер болып табылады. Дүниежүзілік экономикалық алқалы жиын тек қана талқылау алаңы ғана емес, сондай-ақ, экономикалық және саяси зерттеулердің бастаушысы. Мәселен, 1979 жылдан бастап ДЭАЖ сарапшылары әлемнің 100-ден астам елін бағалайтын «Жаһандық бәсекеге қабілеттілік» туралы жылдық есепті екі негізгі көрсеткіш - әлеуетті өсу индексі және бәсекеге қабілеттілік индексі бойынша құрастырады.

Резюме. Всемирный Экономический Форум - швейцарская неправительственная организация, наиболее известная организацией ежегодных встреч в Давосе. На встречи приглашаются ведущие руководители бизнеса, политические лидеры, видные мыслители и журналисты. Предметом обсуждения являются наиболее острые мировые проблемы, включая здравоохранение и охрану окружающей среды. Всемирный экономический форум - это не только трибуна для дискуссий, он инициирует экономические и политические исследования. Так, с 1979 года специалисты ВЭФ составляют ежегодный доклад «Глобальная конкурентоспособность», в котором оценивают более чем 100 стран мира по двум главным показателям - индексу потенциального роста и индексу конкурентоспособности.

Summary. The World Economic Forum is a Swiss non-governmental organization best known for organizing annual meetings in Davos. Leading business leaders, political leaders, prominent thinkers and journalists are invited to meetings. The subject of discussion is the most acute global problems, including health and environmental protection. The World Economic Forum is not only a forum for discussion, it initiates economic and political research. Thus, since 1979, WEF experts have been compiling the Global Competitiveness annual report, which evaluates more than 100 countries of the world according to two main indicators - the potential growth index and the competitiveness index.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. The Global Competitiveness Report 2017–2018. World Economic Forum. <https://www.weforum.org/reports/the-global-competitiveness-report-2017-2018>
2. Competing Through Innovation and Learning: Industrial Development Report 2017// 2018 // UNIDO. Vienna, 2018.
3. Всемирный Экономический Форум опубликовал результаты глобального индекса конкурентоспособности 2017-2018. 27.09.2018. <http://iac.kz/ru/vsemirnyu-ekonomicheskii-forum-opublikoval-rezultaty-globalnogo-indekса-konkurentosposobnosti-2017>
4. Информация о результатах рейтинга ГИК ВЭФ за 2017-2018 гг. и предлагаемых мерах по его улучшению. МИД РК. 09.11.2017. <http://mid.gov.kz/ru/pages/informaciya-o-rezultatah-reytinga-gik-vef-za-2017-2018-gg-i-predlagaemyh-merah-po-ego>
5. Азербайджанской экономике удалось опередить экономики таких стран, как Польша, Португалия, Италия, Литва, Венгрия, Турция и Бразилия. Sputnik. 28.09.2017. <https://az.sputniknews.ru/economy/20170928/412048769/rejting-konkurentosposobnosti-vjef-azerbajdzhan-lidiruet.html>
6. Назарбаев Н. Стратегия вхождения Казахстана в число пятидесяти наиболее конкурентоспособных стран мира. «Казахстанская правда». 1 марта 2006 г.
7. Сәбден О. Бәсекелестік экономика. Алматы, «Экономика институты». 2007.

ЭКОНОМИКО-ГЕОГРАФИЧЕСКИЙ ПОТЕНЦИАЛ КАЗАХСТАНА В РЕЙТИНГЕ ВСЕМИРНОГО ЭКОНОМИЧЕСКОГО ФОРУМА

А.А. Байтасов

PhD докторант специальности «География»
Казахский национальный педагогический университет им. Абая
г.Алматы, Казахстан, email: azamat_baitas@mail.ru

Конкурентоспособность - единственный объективный критерий качества и благосостояния населения. Конкурентоспособность определяется не достижением степени в рейтинге, а достижением стандартов мирового уровня в широком спектре жизни казахстанского общества. Именно поэтому Казахстан поставил перед собой амбициозную цель - присоединиться к 30 наиболее конкурентоспособным странам мира. Учитывая это, актуальным стал вопрос комплексного мониторинга конкурентоспособности страны, основанный на данных международных организаций и рейтинговых агентств. Представлены результаты мониторинга конкурентоспособности, предложены новые подходы, а также попытка проанализировать основные показатели конкурентоспособности с зарубежными странами.

Ключевые слова: конкурентоспособность, Всемирный экономический форум, Международный институт развития менеджмента, Всемирный банк

ECONOMIC AND GEOGRAPHICAL POTENTIAL OF KAZAKHSTAN IN THE RANKING OF THE WORLD ECONOMIC FORUM

A.A. Baitasov

PhD student of the «Geography» specialty
Kazakh National Pedagogical University named after Abai
Almaty, Kazakhstan, email: azamat_baitas@mail.ru

Competitiveness is the only objective criterion of the quality and well-being of the population. Competitiveness is not determined by the achievement of a degree in the ranking, but by the achievement of world-class standards in a wide spectrum of life in Kazakhstan's society. That is why Kazakhstan has set an ambitious goal - to join the 30 most competitive countries in the world. Considering this, the issue of comprehensive monitoring of the country's competitiveness, based on data from international organizations and rating agencies, has become topical. The results of competitiveness monitoring were presented, new approaches were proposed, as well as an attempt to analyze the main indicators of competitiveness with foreign countries.

Keywords: competitiveness, World Economic Forum, International Institute for Management Development, World Bank

**ФИЗИКА
МАТЕМАТИКА
ИНФОРМАТИКА**

**PHYSICS
MATHEMATICS
COMPUTER SCIENCE**

ФИЗИКА ПӘНІН ОҚЫТУДА ИНДУСТРИЯ 4.0 – ЖАҒАНДЫҚ ӨЗГЕРІСТЕРДІҢ АЛАР ОРНЫ

К.Ж. Досқожа

6M011000-физика магистрі,

Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті

Алматы, Қазақстан, email: kdoskozha@mail.ru

Мақалада Индустрия 4.0 әсерінің мектеп физикасының тиімді оқытылуы және физика ғылымына қызығушылықты арттыруға ықпалы қарастырылған. «Төртінші өнеркәсіптік революция» ақылды машиналар мен жүйелерден ғана тұрмайды, оның спектрі аса кең. Жаңа технологиялар мен әмбебап инновациялардың өте жылдам тарауы. Төртінші өнеркәсіптік революцияның туындатар өзгерістерін сезіну және басқару тетіктерін саралау, қоғамды тұтастай даярлау секілді аталмыш өзгерістерді білім беру саласын дамытуда, жаһандану дәуіріндегі серпілісті жүзеге асыруда қолдану маңызды болып табылады. Физика ғылымы - осы өзгерістердің негізі. Сол себепті мектепте физика пәнін тиімді оқыту өркендеу заманының талаптарын орындаудың алғашқы баспалдақтарының бірі болмақ.

Түйін сөздер: Индустрия 4.0, индустрияландыру, цифрлық дәуір, физиканы оқыту, инновация, төртінші өнеркәсіптік революция

Елбасымыз Н.Ә.Назарбаевтың Қазақстан халқына арнаған «Төртінші өнеркәсіптік революция жағдайындағы дамудың жаңа мүмкіндіктері» атты Жолдауында «Индустрияландыру жаңа технологияларды енгізудің көшбасшысына айналуы тиіс... Білім беру жүйесін, коммуникация мен стандарттау салаларын жаңа индустрияландыру талаптарына бейімдеу қажет болады. 2018 жылы «цифрлық дәуір» өнеркәсібін қалыптастыруға арналған индустрияландырудың үшінші бесжылдығын әзірлеуге кірісу керек» деп, жаратылыстану мамандықтарының соның ішінде, физика мамандығы бойынша білім беруді жаңаша технологиялар мен инновациялар бағытында жандандыруды айқындап берді [1].

Жолдауға сәйкес елімізде «Цифрлы Қазақстан» мемлекеттік бағдарламасы іске қосылуы белгіленіп, өз жұмысын бастап кетті. Ақпараттық технологиялар қарыштап дамып бара жатқан мына заманда IT саласын дамытпасақ, дамыған 30 елдің қатарынан көріну қиын екені бәрімізге белгілі болып отыр. Өйткені, өркениетті елдердің барлығы осы цифрлы жүйеге көшіп, өнеркәсібінің дамуын және халқының әл-ауқатын жылдан-жылға жақсартып келе жатқанына бәріміз куәміз.

Төртінші өнеркәсіптік революция инновацияға бетбұрысты заңдық реттеу, инновациялық нанотехнологиялар, жаңа материалдар, робототехника және т.б. Адам геніндегі ақпараттарды тану мен нанотехнологияларды, баламалы энергия көздерінен кванттық есептеулерге дейінгі өзгерістермен таныстыру (Өнеркәсіптік революциялар кезеңдері, мегатрендтер, физикалық блок: жаңа материалдар-графен, пилотсыз көліктерді басқару, 3D-баспасы, алдыңғы робототехника, сандық блок: заттар ғаламторы, блоктар тізбегі, мониторинг жүйесі, сандық платформалар, биологиялық блок: «адам геном», синтетикалық биология, биологиялық инженерия, гендік модификация). Әлемді өзгертуге бағытталған инновациялар жан-жақтан қаумалап келеді. Осы қарқында ұлттық құндылықтарды сақтай отырып, индустрияға бет бұру, бүгінгі білім беру мазмұнын түбегейлі өзгертуді қажет етеді [2].

Сондықтан да еліміздің білім беру жүйесі жаһандық өзгерістердің физиканы оқыту үдерісіне ықпалын саралап, әр баланың заманға бейім, ақпараттар ағынында белсенді тұлға және жеке тұлға ретінде қалыптасуында маңызды мәселелерді шешудің түрлі жолдарын қарастыруды көздеуі тиіс [3; 106].

Қазіргі уақыттағы маңызды мәселелердің бірі болашақ ұрпақтарды тәрбиелеу мен білім берудегі мұғалімдердің педагогикалық қызметінің инновациялық негіздерін білу болып табылады. Білім беру үдерісін мемлекеттік білім беру стандарттары деңгейінде ұйымдастыруымыз үшін жаңа білім беру технологияларын енгізуді талап етеді. Қазіргі кезде егемен елімізде білім берудің жаңа жүйесі жасалып, әлемдік білім беру кеңістігіне енуге бағыт алып жатқаны бәрімізге айқын. Бұл оқу-тәрбие үрдісіндегі елеулі өзгерістерге байланысты болып отыр. Себебі, білім беру жүйесі өзгерді, білім берудің мазмұны жаңарып, жаңа көзқарас, жаңаша қарым-қатынас пайда болуда.

Ғылым мен техниканың жедел дамыған, ақпараттық мәліметтер ағыны күшейген заманда ақыл-ой мүмкіндігін қалыптастырып, адамның қабілетін, талантын дамыту білім беру мекемелерінің басты міндеті болып отыр [4; 22].

Төртінші өнеркәсіптік революция немесе «Индустрия 4.0» туралы не білеміз. Бұл қарапайым тілмен айтқанда, өндірістегі бұрын адам қолымен атқарылып келе жатқан көптеген қызметтерді роботтарға алмастыру, автоматтандыру болып табылады. Сондықтан Жолдаудағы бірінші басымдылықта Индустрия 4.0 элементтерін жаппай енгізу арқылы экономиканы дамыту еңбек өнімділігінің артуына мүмкіндік беретіні көрсетіліп отыр. Еңбек өнімділігінен басқа бізге тағы қандай мүмкіндіктер бере алады? Өндірістік революцияның жаңа кезеңінің элементтерін өндіріске енгізу әлемдік нарыққа шығара алатын бәсекеге қабілетті өнімдерді шығаруға мүмкіндік береді. Бәсекеге қабілетті өнімдердің артуы, сыртқы нарықта өз өнімімізді сатып, мол табысқа кенелуге жол ашады.

Цифрлық білім беру технологияларын енгізу білім беру сапасын, білім беру мекемелерінің өнімділігін арттыруды, электрондық түрде мемлекеттік қызмет көрсетудің бизнес-процестерін автоматтандыруды мүмкін етеді. Білім беру мәселелері әр кезде аса маңызды мемлекеттік басымдыққа ие.

Иә, қазіргі біз өмір сүріп жатқан жаңа ғасырда білім жүйесінде қарқынды түрде инновациялық жаңғырту процестері жүріп жатыр. Әлемде болып жатқан жаһандану жағдайы бала тәрбиесін зерттейтін педагогика ғылымына да түбегейлі өзгерістер әкелуде. Жаңа қоғамымыздың жас ұрпақтары жаһандану үрдісіне етене кірісіп кеткендей. Байқап қарасақ, ақпараттар саны шексіз. Сондықтан бүгінгі ұстаз олардың сапасы мен тәрбиесіне көп көңіл бөліп отыруы керек [5; 31].

Білім және ғылым елдің әлеуметтік-экономикалық капиталын дамытудың негізгі факторлары болып табылады. Білім саласын дамыту жастарды еңбектің заманауи нарығында бәсекеге қабілеттілігі үшін қажетті білім мен тәжірибемен қамтамасыз ететін инновацияларды енгізуге ықпал етеді және экономикалық өркендеудің басты қозғалтқыш күштерінің бірі болып табылады [6; 14].

Елбасымыз Н.Ә.Назарбаев «Болашақта еңбек етіп, өмір сүретіндер бүгінгі мектеп оқушылары, мұғалім оларды қалай тәрбиелесе, Қазақстан сол деңгейде болады. Сондықтан ұстаздарға жүктелер міндет ауыр» деген болатын. Өйткені, ХХІ ғасыр ұлттық бәсеке, ақпараттық сайыс, инновациялық технологиялар, күрделі экономикалық реформалар сияқты көріністерімен ерекшеленеді. Сол кезеңге сай интеллектуалды, дені сау, ой-өрісі жоғары дамыған, халықаралық деңгейге сәйкес білімі бар азаматты тәрбиелеу – әр физика мұғалімінің міндеті, себебі мектеп жұмысы мен оқушы жетістіктерін өрістетудегі негізгі тұлға - мұғалім. Әрбір физика пәнінің ұстазы қоғам талабына сай оқыту мен тәрбиелеуде өзгерістерді тез қабылдай алатын, жан-жақты жұмыс жасап оқу тәрбие жұмыстарына тез еніп, білім берудің осы уақыттағы жаңа технологиясын шебер меңгергенде ғана білігі мен білімі жоғары, жетекші тұлға ретінде ұлағатты саналады деп ойлаймын.

Өркениетті және дамушы елдердің тәжірибесі көрсеткендей, цифрлық білім беру технологияларын енгізу Қазақстан Республикасындағы білім берудің ақпараттық инфрақұрылымының әлемдік білім беру ортасына интеграциялануына ықпал етеді. Сол үшін де бұл бағдарламаның қазіргі Қазақстан білім беру жүйесінде алар орны ерекше болып отыр. Әсіресе, техника ғылымдарын оқытуда тиімді екендігі біздің зерттеуімізге арқау бола алады.

Жалпы алғанда физика ғылымы техникамен тығыз байланыста. Яғни, физика ғылымы техникалық мәселелерді реттеу барысында дамып, жетіліп отыратын болса, ал техника физиканы түрлі приборлармен, аса күрделі қондырғылармен жабдықтауда алар орны ерекше. Ал физиканың зерттеліп, дәлелденген жетістіктері техниканың әр саласына ене отырып, олардың теориялық негізін байытуға әсер етеді [7; 25].

Физика ғылымы көне Египет пен Вавилон ескерткіштерінен бастау алып, атом электр станцияларының қалыптасуына, лазерлерге, космостық, ұшу сапарының жүзеге асуына дейінгі дәуірді қамтитын ұзақ жолды жүріп өтті. Осы ұзақ жолды жүріп өту барысында ол қалыптасты, дамыды, жетілді. Қазіргі физика – ғылыми техникалық прогрестің дамуында жетекші қызмет атқаратын, тамырын кең жайған, сан салалы ғылым.

Физика ғылымының техниканың даму эволюциясына қосқан үлесі зор. Сондықтан «техниканың негізі - физика болып табылады» десек қате айтпаймыз. Физикалық білімнің техникада қолданылуын көрсететін көптеген мысалдарды келтіруге болады. Олардың қатарында күнделікті тұрмыста пайдаланып жүрген сан алуан электрлік, электрондық құралдар және басқа да күрделі техникалар бар.

Физика ғылымын зерттеуде, сонымен бірге, оқытуда көптеген жаңаша әдіс-тәсілдер қажеттілігі заман талабынан туып отыр. Сондықтан да физика пәні мұғалімдерінің алдында тұрған басты міндет – оқушылардың шығармашылық білім дағдысын қалыптастыру. Білім берудің маңызды шарты оқу үрдісінде оқушылардың сабаққа қызығушылығын арттыру, өздігімен білім алуға құштарлығын таныту. Оқушылардың оқу еңбегін жоғарылату мақсатында оларды танымдық қабілетке жетелеу, білім берудегі дидактикалық материалдарды жетілдіру және күрделі мәселелерді шешу негізінде кешенді сұрақтарға жауап беру үшін негізгі формулалар мен үлгілерді қалай қолдануды үйрену. Оқушыларды физика пәнінің негізінен алынатын эксперименттік жұмыстарды бақылау және оларды сипаттайтын негізгі заңдылықтарды айқындау жөніндегі тапсырмаларды орындауын бақылау. Ең бастысы физика ғылымына деген қызығушылығын арттыру болып табылады [8; 485].

Бүгінгі күнде жалпы орта білім беретін мектеп – жаңа қоғам мектебі, болашақ мектебі, яғни мәдени даму саналы, халықтық мәдениетке интеграцияланған, жеке бағыттылық, баланың жеке тұлғасының дамуына педагогикалық жағдай жасайтын және өзін-өзі тануына көмектесетін, рухани жағынан таза, ізгілендірілген, білім беру саласындағы жаңа бағдарламалармен қамтылған, қоғамдық өмірге бейімделген, қоғам талабына сай жаңа ұрпақ өсіріп, дамытып, жетілдіретін мектеп болуы тиіс. Ертеңгі күніміздің бүгінгіден нұрлы болуына ықпал етіп, адам баласын алға жетелер құдіретті күштердің бірі-білім болса, оның дінгегі мықты да сапалы болуы үшін жас ұрпаққа заманауи білім мен тәрбие беру-қазіргі кезеңнің өзекті мәселесіне айналғаны ақиқат.

Әрбір мұғалімнің білім берудегі негізгі мақсаты – сабақ сапасын көтеру, түрін жетілдіру, заманауи технологиялардың әдіс-тәсілдерін, элементтерін қолдану арқылы оқушылардың сабаққа деген қызығушылығын арттыру, олардың ізденуін, танымын қалыптастыру. Осы мақсатта физика пәнінде әр түрлі әдістермен жүргізуге болады. Оқу-тәрбие үрдісінің сабақта дұрыс жүргізілуі үшін әр алуан оқыту әдіс-тәсілдерінің тиімдісін мүмкіндігінше және оқушылардың жеке жағдайларына байланысты таңдап алуға көп көңіл бөлу керек [9; 20].

Физика ғылымы қоршаған әлемнің сансыз құбылыстарында орын тебетін табиғаттың жалпы заңдылықтарын қарастырады. Бізді қоршаған әлем жайлы мәліметтердің маңызды көзі ретінде физика ғылымын атап көрсетсек болады. Өйткені, физика ғылымының зерттеу ауқымы кең және оны оқыту технологиясы өте көп.

Қазіргі таңда біздің еліміз жаһандану үдерісіне кірігуде, кеңес өкіметінен қалған көне көзқарастар мен үрдістерден құтылып, жаңа бетбұрысқа бағдар алуда. Сонымен қатар, орта білім беру жүйесінде де елеулі өзгерістер аяқ алып келе жатқаны мәлім.

Баланың іс-әрекетін сабақ үдерісінде бақылап, зерттей отырып, қажет жерінде бағыт-бағдар беріп отыру, оқушының жасаған жұмыстарын талдап, саралап келесі сабақты жоспарлау, мұғалім мен оқушы арасындағы іс-әрекеттердің өзара үйлесімділік табуының алар орны ерекше. Білім беруде білім алушыға жүктелген қызметті орындай алуы үшін мұғалім қажетті білім мен дағдыны берумен шектелмей, сонымен бірге оқушыларда «өзіндік мақсатты» қалыптастыруға арналған жұмыстың түрлері мен әрекеттер, басқаша айтқанда, оқушылардың өзін-өзі ынталандыра алатын «ішкі уәж» деп аталатын қасиетінің болуына ықпал ету, жағдай жасауы тиіс.

Оқушының білім деңгейін дамытуға әлеуметтік қолдау көрсетуде мұғалімнің орны ерекше. Ендеше ұстаз міндеті - оқушылардың алған білімдерін пайдаға асырып, өздігінен әрекет ете алатын, оларды түрлі өмірлік жағдайда қолдана білетін, өз «мені» бар, өз Отанын қорғауға дайын, азамат болып жетілуіне көмектесу.

Қандай қоғам, қандай заманауи өзгерістер болмасын, білім саласында мұғалім шешуші тұлға болып қала беретіні даусыз. Бәсекеге қабілетті, дамыған мемлекет болуы үшін біз сауаттылығы жоғары елге айналуымыз керек. Қай елдің де өсіп-өркендеуі, өркениетті дүниеде өзіндік орнын алуы ұлттық білім жүйесінің деңгейіне, даму бағытына байланысты. Бүгінгі таңдағы білім беру жүйесі ұстаздардан, мамандардан кәсіби біліктілік, икемділік пен ұтқырлықты, сан қырлы шығармашылық қызмет пен өзін-өзі басқару, өзін-өзі ұйымдастыру жағдайындағы біліктілікті қажет етіп отыр. Егеменді еліміздің алдыңғы қатарлы отыз мемлекеттің қатарына қосылуға табандылықпен жылжу саясаты қоғамымыздың барлық саласында түбегейлі өзгерістер енгізіп, жаңа талаптар қойып отыр. Солардың ішіндегі негізгі міндеттердің бірі болашақ ұрпақтарды әлемдік деңгейде оқыту мақсатына сәйкес білім беру мазмұнын зерттеу болып табылады.

Оқушыларға білім беруде әлемдік білім алу деңгейіне жету үшін заманауи талапқа сәйкес білім беру үрдісін жақсартудың бір жолы бар. Физика сабағына ғылыми ізденіс элементтерін енгізу

мұғалімнің оқыту үрдісіне жаңаша көзқараспен қарауына және әрекеттерді оқушылармен бірігіп іске асыру қажеттілігі туындайды.

Мұғалімдер, өз кезегінде, өзінің сабақ беруіне емес, оқушылардың оқу ептілігін дамытуға назар аударуы тиіс. Осы мақсатта әрбір физика пәнінің мұғалімі оқушылардың оқу үрдісіне белсене қатысуға көмектесетін оқу ортасын құруы керек, соның негізінде білім алушылар мәліметтерді селқос қабылдамай, білім алуда белсенді болады. Білім берудегі оқытудың жаңа тәсілдерін қолдану әрбір физика мұғалімінің көздеген мақсатына жету үшін оңтайлы тәсіл болып табылады.

Қазіргі жаңа технологиялар ғасыры адамзаттан тек белсенділік пен шеберлікті ғана емес, ақылдылықты да талап ететіндіктен, білім беру жүйесі көптеген өзгерістерге толы. Осы тарапта біз қозғап отырған цифрлық технология бұдан бөлек денсаулық сақтау және білім беру салаларында да қолданыста. Айтылған мәселелерді жетілдіру мақсатында Қазақстан мектептерінде электронды күнделік қолданысқа енгізілді. Сонымен қатар, педагогтар да атқарған жұмыстарының есебі мен жоспарларын қағаз күйінде емес, электронды үлгіде тапсыра алады. Яғни бұл тек көп мысалдың бірі ғана.

Қазіргі кезде заманауи оқытудағы өзекті мәселелердің барлығы бала әрекетін зерттеу арқылы оны табыстылыққа жетелеудің жолдарын іздейді. Осыған сәйкес, мұғалім, әр физика сабағында жас ерекшеліктеріне сәйкес тапсырмалар бере отырып, олардың жасаған әрекеттеріне баға беріп, әрдайым алға ынталандырып, өздерінің қолынан іс келетіндігіне сендіру керек. Сонымен қатар физика пәнін оқытуды индустрияландыру аясындағы негізгі аспектілерге бағыттай отырып, жаңартылған оқытудың мазмұнын ашып және зерттеу нәтижелерін эксперименттік тұрғыда саралап, тиімді оқытуды дамытуымыз қажет. Қазіргі уақытта оқу жоспары оқу жүйесіне көптеген жаңа тәсілдер мен технологияларды енгізіп жатыр. Ең бастысы солардың ішінен тиімді оқыту әдісін тандап алуымыз болып табылады.

Сонымен бірге Индустрия 4.0 әсері физиканы оқытуда төмендегі тарауларда көрініс табады:

- Физикада астрономия негізін оқытуда адам баласының ғарыштағы жетістіктерін қарастыру, радиоастрономияның дамуы;
- Энергетиканың дамуы, биоотын, баламалы энергия көздерінің маңызы;
- Кешенді механикаландыру мен автоматтандырудың өнеркәсіп пен ауыл шаруашылығында, құрылыс, транспорт, құрылыс, байланыс саласын заманауи техникамен қамту;
- Атом ядросы физикасының дамуы бөлшектерді қарастыруда қарастырылады;
- Жаңа материалдардың жасалуы (графен) құрылыста үлкен өзгерістер туғызды;
- Заманауи есептеу техникасын барынша оңтайландыру - бүгінгі физиканың міндеті;
- Лазер және голография бүгінгі ақпараттық техниканың дамуының негізі болды;
- Рентгендік құрылымдық анализ арқылы күрделі биологиялық құрылымды жасау (ДНК құрылымы) қолға алынды;
- «қоршаған ортаның физикалық өрісі» ұғымы пайда болды және т.б.

Біздің бүгінгі мектеп партасында отырған шәкірттеріміз – баға жетпес ұлттық байлығымыз, еліміздің ертеңі, болашақ парасат иелері.

Сондықтан да мектептің қазіргі жайына тәуелсіз Қазақстан мемлекетінің бірде-бір азаматы немқұрайлылық танытпайды. Қазақстан орта білім қызметінде физика пәнінен қойылатын басты басымдық оқушылардың рухани-адамгершілік көзқарастарын қалыптастыру, жеке шығармашылық қабілеттерін дамыту және оларды нақты өмірге дайындау екені айқындалды.

Жалпы, мұның бәрі халықтың бақуатты өмір сүруі үшін жасалып жатқан шаралар екенін түсінуіміз қажет. Тұрғындардың әл-ауқаты артып, еңсесі тік көтерілгенде ғана Қазақстан дамыған өркениетті елдердің қатарына, яғни, алдыңғы «отыздыққа» қосыла алады. Ал, бұл мақсатқа жету үшін еліміз Үшінші жаңғыруды еңсеруі тиіс. Алдағы кезде замана көшінен қалғысы келмеген әрбір азамат, мамандар, ғалымдар мен студенттер ұялы байланыс, телекоммуникация, сандық ТВ, кең жолақты интернет, ақпараттық технологиялар, Е-үкімет, Е-сауда, интерактивті жарнама және әлеуметтік медиа саласындағы өзекті тақырыптардан тыс қала алмайды.

Пайдаланылған әдебиеттер

1 Назарбаев Н. Төртінші өнеркәсіптік революция жағдайындағы дамудың жаңа мүмкіндіктері. Қазақстан халқына жолдауы. Астана. Егемен Қазақстан, 10.01.2018.

- 2 Schwab K. The Fourth Industrial Revolution. World Economic Forum. 2016
- 3 Сәндібаева Н.А., Бекмүрзаева М.Д. SMART-МАҚСАТ қоюды оқытуға ендірудің маңызы. «Сапалы білім, озық ғылым, жасыл экономика – ғаламшар болашағы» тақырыбындағы халықаралық ғылыми-практикалық конференция. Алматы. 2014. – 106-108 б.
- 4 Алпысова К. Физика пәнін жаңаша оқыту өмір талабы // Физика және Астрономия. – 2012. – 3 шығ., – 22-24 б.
- 5 Ахметова П. Жаңа технологияның тиімділігі // Қазақстанның білім және ғылым әлемі. – 2014. – 10 шығ., – 31-33 б.
- 6 Балапанова Ж. Біліктілікті арттыру жүйесіндегі жаңаша бағдарламалар // Математика және физика. – 2014. – 5 шығ., – 14-15 б.
- 7 Изтлеуова Р. Оқушылардың жас ерекшеліктеріне сәйкес оқыту және оқу // Қазақстанның білім және ғылым әлемі. – 2014. – 12 шығ., 25-27 б.
- 8 Сәндібаева Н.Ә., Досқожа К.Ж. Физика пәнін оқытуда Кембридж әдісін қолдану жолдары // «Жастар және ғылым: бүгін мен болашағы» атты 71 – Республикалық студенттер, магистранттар, докторанттар мен жас ғалымдардың ғылыми тәжірибелік конференциясы аясындағы ғылыми марафоны материалдарының жинағы. – 2018. 485-488 б.
- 9 Оразбаева С. Оқытудың жаңа технологиясын пайдалану – сапалы білім негізі // Физика және Астрономия. – 2010. – 1-2 шығ., 20-22 б.

МЕСТО ГЛОБАЛЬНЫХ ИЗМЕНЕНИЙ ИНДУСТРИИ 4.0 В ПРЕПОДАВАНИИ ФИЗИКИ

К.Ж. Досқожа,

магистр физики,

Казахский государственный женский педагогический университет,

Алматы, Казахстан, email: kdoskozha@mail.ru

В статье рассматривается влияние эффекта 4.0 на эффективность изучения школьной физики и на научную физику в целом. «Четвертая промышленная революция» - это не просто умные машины и системы, ее спектр обширен. Это быстрое развитие новых технологий и универсальных инноваций. Важно применять такие изменения, как осознание изменений в четвертом поколении промышленной революции и механизмов управления, развития общества в целом, в развитии образования, в осуществлении прорыва в эпоху глобализации. Основой этих изменений является физика. Вот почему эффективное преподавание физики в школе станет одним из первых шагов в повышении требований времени развития.

Ключевые слова: Индустрия 4.0, индустриализация, цифровая эпоха, преподавание физики, инновация, третья промышленная революция

THE PLACE OF GLOBAL CHANGES OF THE INDUSTRY 4.0 IN THE PHYSICS TEACHING

K.Zh. Doskozha,

Master of Physics

Kazakh State Women's Teacher Training University,

Almaty, Kazakhstan, email: kdoskozha@mail.ru

The article discusses the effect of effect 4.0 on the efficiency of studying School Physics and on scientific physics in general. The Fourth Industrial Revolution is not just smart machines and systems, its spectrum is vast. The rapid separation of new technologies and universal innovations. It is important to apply these changes, such as awareness of changes in the fourth generation of the industrial revolution and mechanisms of governance, the development of society as a whole, in the development of education, in the implementation of a breakthrough in the era of globalization. The basis of these changes is physics. That is why effective teaching of physics in school will be one of the first steps in raising the demands of developmental time.

Keywords: Industry 4.0, industrialization, digital age, physics teaching, innovation, third industrial revolution

ФИЛОЛОГИЯ

PHILOLOGY

ТІЛ БІЛІМІНІҢ БАСҚА ҒЫЛЫМДАРМЕН АРАҚАТЫНАСЫ

Е.Е.Түйте

ф.ғ.к.

Академик Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті
Қарағанды, Қазақстан, e-mail: eldos_t_e@mail.ru

Мақалада тіл білімінің басқа ғылым салаларымен байланысы қаралады. Адамзат баласының дыбыстық тілі қоғам мүшелерінің бәріне ортақ коммуникация құралы болғандықтан, бүгінгі күндегі кейбір тілдік мәселелер тіл білімінің аясында шешілмей, басқа ғылымдармен арақатынасында белгілі болады. Тіл білімінің гуманитарлық және жаратылыстану бағытындағы ғылымдармен қарым-қатынасы бүгінгі лингвистиканың өзекті мәселелердің біріне айналып отырғандығын аңғартады. Күрделі мәтінге тілдік интерпретация жасау, қоғамда болып жатқан түрлі жағдайлардың тілге әсер етуі, тілдік коммуникацияда таңбаларды ажырату белгілері, дүниені тіл арқылы моделдеу, машиналық аударма жасау мәселелері, жасанды интеллект, сот істеріндегі шиеленісті мәселелер аталмыш мақалада сөз болады. Антропоөзектік бағыттың тіл біліміне әсер етуінен пайда болған психоллингвистика, когнитивтік лингвистика, этнолингвистика сияқты пәндердің де қарастыратын мәселелері баяндалады.

Түйін сөздер: лингвистика, пәнаралық байланыс, семиотика, логика, интеграция, дифференциация, машиналық аударма жасау, кибернетика, сот лингвистикасы

Тіл адамның сезіну және ойлау қабілетімен, оның күнделікті өмірімен, ол өмір сүріп тұрған қоғаммен, адам қоғамының тарихымен үнемі қарым-қатынаста, сондықтан тіл туралы ғылым – лингвистика ғылымның көптеген салаларымен өте тығыз байланысты. Пәнаралық байланыстың нәтижесінде көптеген жаңа ғылымдар дүниеге келді. Олардың зерттеу пәні басқа болғанымен, қарастыратын нысаналық мәселелері ортақ. Дүниедегі ғылым атаулы екіге бөлінеді: нақты немесе жаратылыстану ғылымдары және гуманитарлық бағыттағы немесе қоғамдық ғылымдар. Енді, біз, тіл білімінің осы аталған бағыттағы ғылымдармен байланысына жеке-жеке тоқталайық.

1) Тіл білімі филология ғылымының бір тармағы болғандықтан, *әдебиеттану* ғылымымен тығыз байланысты. Филология (*гректің philologia* сөзді сүю) – тіл білімі және әдебиеттану саласынан тұратын ғылым. Тіл, әдебиет – егіз ұғым. Көркем шығарманың құрылуы (синтаксисі), жазылуы, қабылдануы сияқты мәселелер екі ғылымның байланысын көрсетеді. Бірін-бірі толықтырады, бірінің заңдылығы екіншісімен түсіндіріледі. Көркем шығарманы тілдік тұрғыдан талдау, қандай стилистикалық амал-тәсілдер арқылы беріліп тұрғандығын анықтау, күрделі мәтіндерге интерпретация жасау сияқты мәселелер тіл білімі мен әдебиеттанудың ортақ нысаны бола алады. Әуел баста тіл білімінің саласы стилистика әдебиеттанудың теориялық мәселелерін басшылыққа алып, өз теориясын толықтырса, қазір антропоөзектік парадигма шеңберіндегі тіл білімінің жаңа бағыттары әдебиеттану ғылымымен астасып жатыр. Бұл екі ғылымның негізгі нысаны «адам» болғандықтан, шешетін мәселелері де ортақ. Тіл стилистикасы, мәтін лингвистикасы, антропоөзектік лингвистика, сөйлеу әрекеті сияқты тіл біліміндегі мәселелер әдебиеттану ғылымымен қарым-қатынасын күшейте түседі. Тіл білімінің әдебиеттанумен байланысы тек мұнымен шектелмейді, себебі әдебиет тілсіз өмір сүре алмайды, сондықтан әр әдебиеттанушы белгілі дәрежеде лингвист болу керек, бірақ лингвист әдебиеттанушы болуы шарт емес.

2) Тіл білімі ғылымдардың атасы болып есептелетін *философиямен* тығыз байланысты. XIX ғасырға дейін лингвистика дербес ғылым болмай тұрып, философияның құрамында қаралып келді. Философия – өмірдің заңдарын зерттейтін терең ғылым. Тіл білімі тілдік заңдылықтарды философияға сүйене отырып жасаған. Философияда өмір қозғалу күйінде өзгермелі болып түсіндірілсе, тіл де динамикалы, өмір жылжыған сайын, қоғам өзгерген сайын қоса өзгеріп, дамып отыратын құбылыс екендігін білеміз. Философия бұл дүниедегі барлық заттар мен құбылыстардың формасы мен мазмұны бар деп түсіндірсе, тілдегі сөздер де белгілі бір форма мен мағынаға ие. Тілдің мәні мен таңбалық сипаты, тіл мен ойлаудың қарым-қатынасы сияқты мәселелер философия мен тіл білімінің байланысын түсіндіре алады.

3) Тіл ең алдымен коммуникациялық белгілердің жүйесі болғандықтан, тіл білімінің таңбалар ілімін зерттейтін *семиотика* ғылымымен байланысы тығыздық. Семиотика (кейбір әдебиеттерде

семпотика, семиология делінеді) – жалпы таңбалар жүйесін, оның теориясын, олардың білдіретін мағыналарын зерттейді [1]. Семиотика жалпы пән ретінде тілдің ерекше мүмкіндіктерін қарастырмағанымен, тілдік коммуникация үшін маңызды мәселелерді қамтиды. Семиотика кез-келген таңбалық жүйелерді, атап айтқанда, кодтардың қарапайым түрлерін (телеграф коды– Морзе әліппесін, теңіз және әуе сигнал белгілері), сонымен қатар олардың қиындатылған түрлерін (жануарлар сигналдары, жазудың және шифрлаудың әдістері, географиялық карталарды, сызбалардың белгілік табиғаты, Брайль әліппесі) және тілдің таңбалық жүйесін қарастырады [2].

Тіл білімі үшін семиотиканың таңбалар, оларды ажырату белгілері, таңбаларды топтау және классификациялау, оларды комбинациялау қабілеті, олардың бөліну қабілеттері, таңбаларды тану қабілеті, шифрланған мәтіндердің және белгісіз тілдегі мәтіндердің кілтін табу сынды ережелері маңызды.

Семиотиканың жалпы ережелерін жасау ғалымдардың таңбалық заңдылықтарды анықтау жұмысын жеңілдетуге әсер етеді.

4) Тіл қоғамдық құбылыс болғандықтан, *әлеуметтану* ғылымымен тығыз байланыста. Қоғам құрылысын, оның өзгеруі мен дамуын зерттеу лингвистика үшін көп нәрсе бере алады. Себебі, кез-келген тіл қандай да бір әлеуметтік бірлестіктермен қолданылады, тілдерді қолданатын топтардың бірігуі (интеграциясы) мен бөлінуі (дифференциациясы), тайпалар мен ұлттардың қоныс аударуы, бір тілді қолданатын территориялық-әлеуметтік (диалект) немесе әртүрлі тілдерді қолданатын (тілдік одақ) бірлестіктердің құрылуы сияқты құбылыстарды зерттеу тіл білімі үшін өте құнды дерек. Тіл білімі мен әлеуметтану ғылымының байланысынан ХХ ғасырда әлеуметтік лингвистика ғылымы пайда болды.

5) Тіл адамның ойлау үдерісімен байланысты болғандықтан, тіл білімінің ойлаудың жүйесі мен заңдарын зерттейтін *логика* ғылымымен байланысы ерекше. Логика мен тілдің байланысының тығыз болуы логикалық категориялардың (түсінік, қорытынды шығару) тіл категорияларымен (сөз, сөйлем) сәйкес келуі керек деген сөз емес, логикадағы барлық құбылыстардың тілде болуы, ал тілде бар құбылыстардың логикада болуы шарт емес. Тіл білімінің тарихында тіл мен ойлаудың заңдылықтарын бір деп қараған бағыт та болды. Бұл бағыт Францияда пайда болып, универсалды грамматиканы жасауды көздеді. Тіл тарихының Қайта өрлеу кезеңіндегі логикалық бағытты негіздеуші – «Пор-Рояль» грамматикасының авторлары – А.Арно (1612-1694) мен К.Лансло (1616-1695) еді [3]. Олардың ойынша, ойлау жалпыадамзатқа ортақ болғандықтан, тіл мен ойлаудың заңдары бір, логика мен тілдің категориялары үнемі бір-біріне сәйкес келеді, тең – деп есептеулері қателікке әкелді. Олар ойлаудың құрылымының жалпыадамзаттық болғанымен, тіл құрылысының ұлттық екендігін естерінен шығарып алды. Алайда логика мен тілдің байланысы күмән келтірмейді. Ұғымды, сөзді және оның мағынасын, көпмағыналылығын анықтау сынды мәселелерде логика қолданылады. Сонымен қатар логиканың тіл модельдерін зерттеуде аса маңызды екенін атап айта аламыз.

Біз жақсыз сөйлемдерді, бастауышы жоқ сөйлемдерді талдағанда, логикаға сүйенеміз. Мысалы, *Оған тәтті жеуге болмайды* деген сөйлемде бастауыш болмағанымен, логикалық субъект «оған» болып табылады, бірақ ол грамматикалық субъект болып есептелмейді. Немесе: *Киман оқығанды ұнатады* деген сөйлемдегі бастауыштың жасырын тұрғандығын логикалық тұрғыдан баяндауышқа сұрақ қою арқылы («ол» екендігін) анықтай аламыз. Сөз бен сөйлем тілдік бірліктері ұғым мен пайымдау ойлау категорияларымен тығыз байланысты.

б) Тіл білімінің нысаны тіл ғана емес, сонымен қатар сөйлеу болып табылады, ал сөйлеу психофизикалық құбылыс болғандықтан, тілтанудың *психологиямен* және *физиологиямен* байланысын жоққа шығара алмаймыз.

Адам мінезінің көрінісін, ойлау қабілетін, сезімін психология зерттейді. Адам тіл арқылы тек ақпарат алып, хабарды беріп қана қоймайды, ол өзінің затқа не құбылысқа қатысты көзқарасын да, психологиялық жай-күйін де білдіріп отырады. Жақсы көруі не жеккөруі, қуанышы мен қайғысы т.с.с. жай-күйін тілдік немесе тілдік емес амалдар арқылы жеткізеді. Яғни сөйлеу жүзеге асу үшін адамның қабылдау, есте сақтау, ұғыну, түйсік, жад, таным сияқты психологиялық қасиеттерінің алатын орны ерекше. Сөйлеудің өзі есту, ұғыну, сөйлеу сынды үш бөліктен құралады.

ХІХ-ХХ ғасырларда ғалымдар тіл табиғи құбылыс деген қате тұжырымнан бас тарту үшін, тілді психологиялық құбылыс ретінде таныған. Бірақ бұл тұжырымды дұрыс деп есептей алмаймыз, себебі сөйлеудегі құбылыстар (фонема, морфема, сөз) адамның ойындағы құбылыстардан бөлек нәрсе. Психология сөйлеуді үдеріс ретінде қабылдайды, баланың сөйлей бастауы, мектеп

оқушысының сөйлеуінің дамуы сияқты құбылыстарды қарастырады. Ал лингвист керек деректі сөйлеуден алады, бұл екі ғылым саласы тілді екі тұрғыдан зерттейді. Осы ғылымдардың байланысынан психолингвистика деген ғылым пайда болды. Негізгі нысаны – сөйлеу әрекеті. XX ғасырда тіл білімі мен психологияның байланысынан психолингвистика ғылымы дүниеге келді.

Тіл білімінің (оның саласы фонетиканың) *физиологиямен* байланысы тіл дыбыстарының жасалуынан көрінеді. Адам баласы тілінің шығуының өзі адамның физиологиялық мүшелерінің дамуымен (еңбекке жарамдылығы) тығыз байланысты. Тіл дыбыстары адамның ауыз қуыс мүшелері арқылы жасалынады. Тіл дыбыстарының артикуляциясы, яғни, сөйлеу аппаратында жасалуы және олардың естілуі тұрғысынан келсек, сөйлеу физиологиясы артикуляциялық физиология және есту физиологиясы болып бөлінеді. Яғни, дыбыстау мен дыбыстарды естусіз сөйлеудің өзі жүзеге аса алмайды.

7) Сөйлеу адамның *жоғары жүйке жүйесімен* байланысты. Адамның жоғары жүйке жүйесі дұрыс болса, сөйлеуі де жақсы жолға қойылған болып есептелінеді. Егер керісінше, жоғары жүйке жүйесі зақымданса, адамның сөйлеуінде ауытқулар пайда болады. Бұл мәселемен тілшілер ғана емес, логопедтер, психиатрлар, дефектологтар айналысады. Тілінде кемістігі бар адамдардың немесе құлағы естімейтін жандардың сөйлеуін, сөйлеудің бұзылуын зерттеу лингвистер үшін әдеттегі сөйлеуді жай ғана түсіну үшін емес, сонымен қатар тілдің құрылымы мен оның қызмет атқару аясын тану үшін маңызды. Тіл білімінің жоғары жүйке жүйесі қызметімен байланысын И.П.Павловтың сигналдар жүйесінен аңғаруға болады. Ғалымның екі сигнал жүйесі бойынша, бірінші сигнал қоршаған ортадағы заттар мен құбылыстарды тануға мүмкіндік берсе, екінші сигнал жүйесі сөйлеуге, оның мәнін түсінуге мүмкіндік береді. «И.М.Сеченов пен И.П.Павловтың зерттеулерінің арқасында ми мен сөйлеудің әрекетін танып білуде қазіргі заманғы ғылым елеулі табыстарға жетті. Жоғары жүйке қызметінің теориясы шындықты сәулелендірудің адамға тән формасы екінші сигнал жүйесіне негізделетінін көрсететді. Естілетін және оқылатын сөздер екінші сигнал жүйесін құрайды» [4, 24]. Мәселен, «от» дегенде бірінші сигнал жүйесі бойынша түйсік, сезім, қабылдау арқылы оның ыстық әрі қауіпті екендігін сезінсең, екінші сигнал жүйесі бойынша оның мәнін, мағынасын ұғасың. Екінші сигнал жүйесі – сөйлеу органдарынан мидың қабығына баратын кинэстетикалық тітіркенулер тек адамдарға ғана тән.

8) Дыбыстық құбылыстарды физиканың *акустика* саласы зерттейді. Дыбыстық континуумнің (шексіздіктің) қайсысын өзінің таңбалық жүйесін белгілеуі үшін алатынын білу үшін ғалымға акустикалық мінездемесі, дыбыстың жоғарылығы, созылықтылығы, күші жайлы мәлімет керек.

9) Тіл білімі *тарих* ғылымымен тығыз байланысады. Лингвистикада тарихпен ерекше байланысы бар сала – лексикология. Тарихи деректер арқылы араб сөздерінің түркі, парсы, тәжік, татар тілдерінде кең таралуының себебін түсіндіруге болады, ол араб шапқыншылығы мен мұсылман дінінің жаппай қанат жаюына байланысты болды. Яғни тіліміздегі тілдік қабаттарды құрайтын араб-парсы, моңғол, орыс т.б. сөздерінің мол кездесетіндігі халқымыздың кезінде осы елдермен саяси, мәдени, экономикалық, тарихи байланыста болғандығын аңғартады.

Табылған тарихи жәдігерлерді зерттеуде тарихшылар лингвистердің көмегіне жүгінеді, ал лингвистикалық сараптамаларды, фактілерді тарихшылар пайдаланады. Мәселен, XVII ғасырда табылған көне Орхон-Енисей, Талас жазба ескерткіштері тарихи жәдігерлер болып табылды. Бірақ ондағы жазуды лингвистердің көмегі арқылы оқып, сол арқылы Түркілердің тарихы белгілі болды. Осы орайда тіл білімінің тарихтың *этнография* мен *археология* салаларымен байланысы ерекше. Этнография көне және қазіргі этностардың шығу тегін, рулық-тайпалық құрамын, салт-дәстүр, әдет-ғұрпын, мекендеген қонысын, өзіндік ерекшеліктерін қарастырады. XIX ғасырдың екінші жартысынан бастап жергілікті тіл ерекшелігі – говорлар мен диалектілерді зерттеу басталды. Осыған байланысты ауыз әдебиеті үлгілерін жинау, диалектілерді зерттеу жанданып, тіл білімінің этнографиямен байланысы артты. Этнографтар археологиялық қазба жұмыстарда табылған деректерді пайдалана отырып оларды жерлеу қалпына, оюларына т.б. қарай жіктейді, бұл лингвистер үшін аса қажет. Тілдерді туыстық белгілеріне қарай топтастыруда да этнографиялық мәліметтерді пайдалануға болады. Тіл мен ұлт байланысын этнолингвистика ғылымы зерттейді.

Өлі тілдерді зерттеу, оларды қолданушыларды анықтау, тілдердің таралу аймағын, миграциясын анықтау барысында тіл білімінің археологиямен байланысы аса маңызды. Адам қоғамының тарихын қазба жұмыстар барысында табылған материалдық мәдениет арқылы білуге болады. Жазылған мерзімі белгісіз жазба деректердің уақытын анықтау үшін жер қабаттарының

терендігі немесе археологиялық хронологияны анықтауда жазылған мерзімі белгілі жазба деректер көмек береді.

10) Тілдің шығу мерзімін анықтауда тіл білімі антропологияның саласы – *палеоантропология* ғылымымен тығыз байланысты. Палеоантропология – қазба жұмыстары кезінде табылған ежелгі адам сүйектерінің (архантроптардың, палеоантроптардың және ежелгі неоантроптардың) физикалық келбеті мен оның дамуын зерттейді. Алғашқы адамдарда сөйлеу қабілетінің пайда болуын, тіл мен ұлттың арасында байланыстың болуын немесе болмауын, адамның биологиялық (морфологиялық) табиғатын анықтауда екі ғылымның байланысы ерекше. Алғашқы адамдардың дене бітімінің қазіргіден басқаша болуы, яғни олардың төрт аяқтап жүруі, қолдарының ұзын болуы (әлі де еңбекке жарамсыздығы), бассүйектерінің үлкен болуы (ойлаудың, сөйлеу мүшелерінің жетілмегендігі) сияқты деректер адам баласы тілінің шыға қоймағандығын аңғартады.

11) *Географияның* тіл білімімен тікелей байланысы болмағанымен, тарих арқылы бұл екі сала тығыз байланысты. Кейбір географиялық деректер лингвистикалық факторларға айнала алады, мысалы таулы аймақтарда адамдардың көп болмауы тілді қолданушылардың аздығын көрсете алады. Теңіздер мен мұхиттар тілдердің қатынасын шектейді, аумақ неғұрлым кең болса, диалектілер соғұрлым көбірек болады. Ал лингвистер географтар үшін карталарда физико-географиялық нысандардың берілу ережелерін құрастырады, лингвистикалық атлас жасайды. Қай тілдің қай аумаққа дейін таралып жатқандығын, тіл мен диалект арасындағы шекараны көрсете алады.

XX ғасырдың басында ареалдық тіл білімі немесе лингвистикалық география бағыты пайда болды. Бұл бағыт тіл мен диалект арақатынасын, диалектілердің таралуын және тілдердің араласуы, тілдік одақ сияқты мәселелермен кең түрде шұғылданды.

12) Ең қиыны лингвистиканың *математикамен* байланысын табу болып табылады [5]. Егер ғылымда математиканың бір белгісі болмаса ол ғылым ғылым емес деген сөз жиі айтылады, шынымен, математикада бар нақтылық кез-келген ғылым үшін идеал болып табылады.

XX ғасырда математика мен математикалық мектептер өздерін тек нақты ғылымдарда ғана емес, сонымен қатар гуманитарлық ғылымдармен де байланысты бола бастады, осылайша эконометрия, математикалық логика, математикалық лингвистика сынды ұғымдар пайда болды. XX ғасырда математиканың ерекше саласы «математикалық логика» пайда болды, ол синтаксис, сөйлем, сөз сынды лингвистикалық түсініктерді кеңінен пайдаланды. Математикалық логика – математиканың ерекше саласы, ол тілге математикалық тәсілдерді қолдану арқылы жүзеге асады.

Математикалық статистика амалдарын қолдана отырып, сөздіктердегі сөздер санын, дыбыстар мен дыбыс тіркестерінің мәтінде кездесу жиілігін анықтау тіл білімінің математика ғылымымен байланысын көрсетеді.

Тіл білімінің шектесетін математиканың тағы бір саласы – ақпарат теориясы [6]. Бұл ғылымның негізін салған америкалық ғалым К.Шеннон болды. «Ақпарат теориясы ақпараттың таралу үдерісін байланыс каналдары арқылы таралуын зерттейді» – деп, анықтама береді. Мұндай байланысты тарату былай жүзеге асады:

Дереккөз → таратқыш → канал → қабылдағыш → алушы

а) Код – алдын ала белгіленген таңбалар мен символдар жүйесі, мәтінде қолдану жиілігі ықтималдық деп аталады;

б) Алфавит – код белгілерінің жиынтығы;

в) Мәтін – берілген мәтіндегі таңбалардың реті;

г) Канал – код таңбалары таралатын орта, кедергі мен шуды қоса алғанда;

д) Ақпарат битпен өлшенеді. «Логарифм негізі екі» $\log_2$ формуласы арқылы анықталады;

е) Артықтық – қандай да бір кодтың теориялық тұрғыда бере алатын мүмкіндігі мен берілетін ақпараттың орташа көлемінің арасындағы айырмашылығы. Артықтық пайыз арқылы беріледі;

ж) Энтропия – жеткіліксіз ақпарат пен тұрақсыздық өлшемі, тұрақсыздық дәрежесі символдардың саны мен ықтималдығына байланысты болады.

Математикалық логика мен ақпарат теориясының жетістіктеріне байланысты алгоритм ұғымының рөлі артты. Алгоритм – ақпараттық жүйені кодтау немесе қайта кодтауға байланысты нақты ережелердің жүйесі. Алгоритм машиналық аудармада ерекше рөл атқарады, кіру барысында автоматты анализ алгоритмі, шығарда автоматы синтез алгоритмі болу керек.

13) Тіл білімінің бүгінде *кибернетика* «басқару жайлы ілім» ғылымымен де байланысы ерекше. Бұл ғылым XX ғасырда пайда болған. Бұл ғылым көптеген білім салаларының басын

қосады, ол ғылымдардың синтезі арқылы жүзеге асып отырады. Кибернетиканың басты мақсаты барлық ғылымдардың деректерін машина қолдана алатындай ету, адам жұмыстарын соған арту. Осылайша адам жұмысын мың есе тезірек атқаратын санау машиналары пайда болған, сонымен қатар машиналар қателеспей ғана қоймай, адамның қатесін де дұрыстай алады. Осыған орай латын мәтелінде «Errare humanum est» – «Адамға қателесу тән» делінеді. Машина кез-келген үдерісті қадағалай алады, ақпаратты қабылдап, оны керек бағытта жұмсай алады, аударма жасай алады, оқытуға көмектесіп қана қоймай, өздері де оқыта алады.

Тілдің қызмет атқару заңдылықтары мен тарихи дамуын тереңірек ұғыну үшін, тіл жүйесінің бөлек элементтеріне тереңірек тоқталу керек, тек содан кейін тарихи мәселелерді шешуге көше аламыз.

14) Тіл білімінің заң ғылымдарымен де байланысы ерекше. Соңғы жылдары (XX ғасырдың соңында) юрислингвистика деген жаңа ғылыми пән пайда болды. Юрислингвистиканың зерттеу пәні тіл мен заңның өзара байланысынан келіп шығады. Сот істерінде лингвистикалық сараптамалар жасау үшін қолданылады. Айыпталушының сот үдерісінде сөйлеген сөзінің дұрыстығын бақылау, терминологиялық, аударма және лексикографиялық құқықтық қызметті қолдау, заң мәтіндерін және даулы құжаттарды лингвистикалық түсіндіру немесе біреуге айтылған сөздің адамның ар-ұжданына нұқсан келтірмеуі, яғни, заңды түрде шиеленісті болдырмау (тіл арқылы қорлау, зорлық-зомбылық жасау, плагиат т.с.с.), мемлекет ішіндегі әлеуметтік-тілдік қатынастарды реттеу (мемлекеттік тіл мәселелері, ұлтаралық қарым-қатынас жасау тілі) мәселелермен айналысады. Сонымен қатар, «сот лингвистикасы – құқық және сот салаларында қолданылатын тілге қатысты лингвистиканың бір саласы. Ол авторлық құқық және оны сот залында қолдану, арыздарды талдау (мысалы өзіне өзі қол жұмсау жазбаларын), тауар белгісін бұзу, спикерді анықтау (бомба қауіпі туралы хабарды кім қалдырғаны туралы), мәтіндік аутентификация (плагиат мәселесі), ерін арқылы оқудың заңдылығы және т.б. сияқты мәселелерді қарастырады» [7, 523].

Қорыта келгенде, тіл білімінің бұл аталған пәндермен байланысы шектелмейді. Тіл барлық ғылым салаларымен қандайда бір деңгейде қарым-қатынаста болған кейін, тіл білімінің басқа ғылым салаларымен арақатынасы бола бермек.

Пайдаланылған әдебиеттер

- 1 Соссюр Ф. Труды по языкознанию. – М.: Прогресс, 1977. – 695 с.
- 2 Семиотика: Антология. / Сост. Ю. С. Степанов. Изд. 2-е, испр. и доп. - Екатеринбург: Деловая книга, 2001. - 702 с.
- 3 Жалмаханов Ш.Ш. Тіл білімінің тарихы. – Қарағанды: ҚарМУ баспасы, 1999. – 203 б.
- 4 Аханов К. Тіл білімінің негіздері. – Алматы, 2002. – 664 б.
- 5 Реформатский А.А. Введение в языковедение /Под ред. В.А. Виноградова. – М.: Аспект Пресс, 1996.– 536 с.
- 6 Fromkin V., Rodman R., Hyams N. An Introduction to Language. – New York, 2014. – P. 604.
- 7 Фромкин В., Родман Р., Хайамс Н. Тіл біліміне кіріспе. – Алматы: Ұлттық аударма бюросы, 2018. – 624 б.

References

- 1 Saussure F. (1977). Trudy po yazykoznaniiyu [Works on linguistics]. Moskow: Progress [in Russian]
- 2 Stepanov Y.S. (2001). Semiotika [Semiotika]. Ekaterinburg: Delovaya kniga [in Russian]
- 3 Zhalmahanov Sh. (1999). Til biliminin tarihy [History of linguistics]. Karaganda [in Kazakh]
- 4 Ahanov, K. (2002). Til biliminin negizderi [Fundamentals of Linguistics]. Almaty [in Kazakh]
- 5 Reformatsky A.A. (1996). Vvedeniya v yazikoznanya [Introduction to Linguistics]. Moskow: Aspekt Press [in Russian]
- 6 Fromkin, V., Rodman, R., Hayams, N. (2014). [Introduction to linguistics]. New York [in English]
- 7 Fromkin, V., Rodman, R., Hayams, N. (2018). [Introduction to linguistics]. Almaty: Ultytyq audarma burosy [in Kazakh]

ВЗАИМОСВЯЗЬ ЛИНГВИСТИКИ С ДРУГИМИ НАУКАМИ

Е.Е.Түйме

к.ф.н.

Карагандинский государственный университет имени академика Е.А.Букетова,
Караганда, Казахстан, email: eldos_t_e@mail.ru

В статье рассматривается связь языкознания с другими видами наук. Многие проблемы, связанные с языком, как средством коммуникации для всех членов общества, решаются не в рамках лингвистики, а на стыке многих наук. Взаимосвязь лингвистики с гуманитарными и естественными науками является одной из актуальных тем современной науки о языке, языкознания. В данной статье рассматриваются проблемы языковой интерпретации сложного текста, отражение в языке проблем, происходящих в современном обществе, различия символов в языковой коммуникации, языковые моделирование, проблемы машинного перевода, искусственного интеллекта, проблемы судебных разбирательств. Также речь идет о проблемах таких новых направлений антропоцентризма, как психолингвистика, когнитивная лингвистика, этнолингвистика и др.

Ключевые слова: лингвистика, междисциплинарная коммуникация, семиотика, логика, интеграция, дифференциация, машинный перевод, кибернетика, судебная лингвистика

THE INTERRELATION OF LINGUISTICS WITH OTHER SCIENCES

Ye. Tuïte

Cand. Sci. (Philology)

Karaganda State University named after academician E.A. Buketov,
Karaganda, Kazakhstan, email: eldos_t_e@mail.ru

The article deals with the relationship of linguistics with other kinds of sciences. Many problems related to language, as a means of communication for all members of society, are not solved within the framework of linguistics, but at the junction of many sciences. The relationship of linguistics with the humanities and natural sciences is one of the topical topics of modern science of language, linguistics. This article examines the problems of language interpretation of a complex text, the reflection in the language of problems occurring in modern society, the differences in symbols in language communication, language modeling, the problems of machine translation, artificial intelligence, the problem of litigation. Also, we are talking about the problems of such new directions of anthropocentrism as psycholinguistics, cognitive linguistics, ethnolinguistics, etc.

Keywords: linguistics, interdisciplinary communication, semiotics, logic, integration, differentiation, machine translation, cybernetics, judicial linguistics

ӘЛЕМДІК ТІЛ БІЛІМІНДЕГІ ӘДЕБИ ТІЛ ҰҒЫМЫНЫҢ АНЫҚТАЛУЫ

Ж.Н. Ибраимова

6D011700 – “Қазақ тілі мен әдебиеті” бөлімінің 3-курс докторанты
Сулейман Демирел Университеті
Қазақстан, Қаскелең, email: jansaya51@gmail.com

Мақалада әлемдік тіл біліміндегі әдеби тілдің маңызы, қалыптасуы және даму жолдары қарастырылған. Ағылшын, түрік, қырғыз және қазақ тілдеріндегі әдеби тілдің даму барысы мен қалыптасу тарихы жан-жақты сараланған. Толық зерттей келе, әдеби тіл дегеніміз – сұрыпталған, орныққан, нормаланған, стильдік тармақтары сараланған, жалпыға түсінікті, ортақ, қарапайым тіл мен диалектіден жоғары тұратын тіл. Жалпыхалықтық тілдің жоғарғы формасы болып саналады деген тұжырымға келінді. Осы тақырыпқа қатысты әлемдік құнды зерттеулер негізге алынып, қазақ әдеби тілімен салыстыра отырып зерттелінді.

Түйін сөздер: тіл, әдеби тіл, ұлттық әдеби тіл, әдеби тілдің қалыптасуы

Әр елдің ұлт болып қалыптасуының басты шарты - тарихы, діні және тілі болса, соның ең басты тірегі - тіл деп білеміз. Тілі нақты да нық табан тіреген елдің болашағы зор екені бәрімізге айқын. Тілі бар елдің жалпыға ортақ, сұрыпталған әдеби тілі болады. Отандық филолог ғалымдар «әдеби тілдің» қалыптасу жолдарын әрқилы тұжырымдарға байлағандықтан әртектес пікірлер туындауда. Қазақ әдеби тілі туралы айтылған пікірлерге кіріспес бұрын алыс-жақын шетелдердегі осы ұғымға көзқарас қандай екендігіне бір көз жүгіртіп өтсек.

Ұлыбританияның Encyclopedia Britannica энциклопедиясынан алынған мәлімет бойынша «әдеби тіл» деген ұғым белгілі бір диалектінің өзінің тар аясынан шығып, кең ауқымда қолданыла бастағанда және жазба тілде көрініс таба бастағанда пайда болады дейді. Ол әкімшілік басқару, әдебиет және экономика мен саясат салаларында қолданылып, басқа вариациялардың дамып, қолданылуына тосқауыл бола алады. Әдеби тіл қоғамдағы ең беделді, элитарлық топтың қолдануы арқасында басқа топқа үлгілі тілге айналып, ауызекі сөйлеу тілінің бәсеңдеуіне жол ашады. Әдеби тілдің тұрақталуы тіл білімі саласындағы сөздік және емле ережелері арқылы, сонымен қатар ғылыми мекемелер мен мемлекеттік қызметкерлердің қолдауымен қамтамасыз етіледі. Әр елдің әдеби тілі негізгі орталық болып саналатын басты қалалардың және оның айналасындағылардың диалектілері болып саналады. Мысалы, Францияда Париж, Англияда Лондон, Ресейде Мәскеу қалалары орталық болып саналғандықтан сол жерлерде қолданылатын диалектілік тіл әдеби тілге айналады. Немесе түпнұсқаны экономикалық және мәдени тұрғыда дамып кеткен қалалардан алуы мүмкін. Атап айтар болсақ, Италияда Флоренция қаласы. Сонымен қатар, әдеби тіл бірнеше диалектілердің қосындысынан да туындауы мүмкін. Мысалы ретінде неміс және поляк тілдерін атап өтсек болады.

Әдеби тіл өзінің түпнұсқалық қалыбын тек қана бір жердің диалектісінен алады немесе жылдар бойы басқа диалектілердің де сарқыншақтарын өз бойына енгізуі әбден мүмкін. Кез-келген лингвистикалық қарқынды даму тарихи оқиғалардың ықпалымен тығыз қатынаста болады. Кей жағдайдайларда бір елдің әдеби тілі белгілі бір диалектіге қатысы болмауы мүмкін. Мысалы, Голландиялық және фламандық әдеби тіл солтүстік Германияның, сондай-ақ Нидерланд және Бельгияның бір бөлігін қамтитын неміс диалектикалық аймағының бөлігі болып табылады. Шоғырланған халықтың ұлтына байланысты территорияның жартысы неміс тілін әдеби тіл ретінде ұстанса, келесі бөлігі әдеби тіл ретінде голланд немесе фламанд тілін пайдалануда. АҚШ секілді орталықтанған саяси және мәдени (мысалы, Лондон және Париж) қалалары жоқ елдерде, сонымен қоса территориясының кеңдігі қосалар болса, әдеби тіл деп - орфоэпиясына, грамматикасына және сөздігіне қарай аймақтық тілдерді атап көрсетеді.

Барлық дерлік дамыған елдің өзіне тән белсенді (жазбаша, ауызша), түк болмағанда түсінікті ортақ әдеби тілі болатындығын айтады. Қалалық аймақтардың төменгі қатардағы тіл тұтынушыларымен ауылдық аймақтағы тұтынушылар кәсіпті болып келеді. Олар отбасында, жақындарының арасында, қоршаған ортада өз ана тілін қолданады да, ресми орындарда әдеби тілді пайдаланады. Мысалы, неміс, чех және славян тілдерін пайдаланатын орта Еуропаны мекендеген халықтар аймақтық диалектіні мақтанышпен қолданады. Өз елінің ынтымақтастығы мен салт-

дәстүрлерін сақтау мақсатымен өз тілдерінің ерекшеліктерін сақтап қалуды басты фактор етіп көрсетеді екен [1].

Ал, түрік мемлекетінде «әдеби тілдің» анықтамасы жайлы проф.др. Мехмет Онал Ататүрік Университеті Түркия Зерттеу Институтының журналының, №36, 2008 жыл, 28 бетіндегі «Edebi dil ve üslûb» деген мақаласын көрсете аламыз [2; 28]. Ол мақалада автор «Әдеби тілді жазушысы мен оқушысын бір-біріне тығыз байланыстыра алатын, шынайы қатынас орнататын құрал ретінде қарауға болады. Ол құралдың бөлшектері – стиль, сөз қазынасы, сөздердің бір-бірімен байланысы, тақырыпты ашып бере алуы, сөйлем мен бөлімдердің ара қатынасы, сөз мәдениетінен тұрады. Ал, түрік әдеби тілінің қалыптасуы мен өрбуіне келетін болсақ, «Түрік әдеби тілінің негізгі мәселелері» деген бөлім әдеби тілді жазба әдебиеттің басталуымен теңестіріп отыр. Жазба әдебиет пен ауыз әдебиетінің екі бөлек нәрсе екендігі анық болса да, әдеби тілмен жазу тілінің арасындағы айырмашылықты ажырата алу керек екендігін көрсетеді. Олай болса, бастапқыда туындаған ауыз әдеби тілдің шығармаларын ескере отырып, бір елдің әдеби тілі сол кезеңнің нәтижесінде туындайды да жазба әдеби тілімен дамиды деп ойымызды түйіндейміз. Сондықтан түрік әдеби тілінің даму жолдарын түсіну үшін түрік тілінің жазба әдебиетін басты назарға алу керек деп қорытындылайды.

Жақын шетел болып саналатын қырғыз елінің әдеби тіліне қатысты бір-екі ауыз сөз қозғар болсақ, көптеген ғалымдар қырғыз әдеби тілі Қазан төңкерісінен кейін қалыптасты деп көрсетеді. Алайда, қазіргі қырғыз әдеби тілі Қазан төңкерісіне дейін қалыптасқан. Оған дәлел қырғыздың «Манас» жыры мен мақал-мәтелдері, шешендік сөздері. Қырғыз әдеби тілі терең және бай ұлттық-поэтикалық дәстүрге толы, оның тарихы жергілікті ежелгі түркі және көне қырғыз руникалық және күншығыс түркі жазбалармен тығыз байланысты. 840 жылы Ұйғыр қағанатын ойсырата жеңген Енисей қырғыздары даму шегін орасан зор көлемді «Манас» дастанымен байланыстырады [3; 27] Қырғыз ғалымдарының айтуынша, әдеби тіл – айтылуы мен жазылуы тұрақталып, жалпыға бірдей кодификацияланады және стильдік тұрғыдан нақтыланып, ауызекі және жазу түрінде қолданылады. Говор мен диалектілерден екшеленіп, әдеуметтік, тарихи-мәдени құбылысқа айналады деп бағалайды. Әдеби тілдің қайнар көзі, қалыптасуы сол елдің мәдениетіне тығыз байланысты екенін айта отырып, бірнеше диалектінің негізінде елдің ұлттық және мемлекеттік тілдің негізгі формасы деп атайды [4].

Осындай еуропа және түрік тілдерінің әдеби тіліне қатысты қызықты деректерден кейін қазақ әдеби тілінің шығу тарихы, қолданыс аясын салыстырып қарайтын болсақ, қазақ әдеби тілінің ешқандай диалектіге негізделмегенін басып айтуға болады. Оған басты себеп – қазақ халқының қандай да бір аймақта отырықшылықпен айналыспағандығы, орталықтанған мәдени, саяси орталығының болмағандығы. Оның есесіне, көшпелі мал шаруашылығымен айналысу барысында бүкіл территориядағы тілдің бір-бірінен екшеленбей, бір әдеби тілді пайдалануында болып тұр. Ара-тұра көршілес орналасқан шекаралас мемлекеттердің әсерімен диалектілік лексикондар немесе жалғау-жұрнақтар пайдаланса да, ол ауыз толтырып айтарлықтай емес. Осы мәселеге қатысты заманымыздың заңғар жазушысы, академик М.Әуезов өзінің «Қазақ әдеби тілінің мәселелері» [5; 6] деген мақаласында қазақ әдеби тілі Абай мен Ыбырайдың жазушылық-шығармашылық кезінен басталады, олар Солтүстік, Шығыс Қазақстанда қолданылатын тілмен жазды дегендерге (С.Аманжолов) қарсы пікір білдірген. Абайдың жалпы қазақ даласына ортақ тілмен өз шығармаларын жазғанын нақты мысалдармен көрсете отырып, көбінесе өзі өмір кешкен өлкенің сөзін пайдаланады. Сонымен қоса, өзіне дейінгі және өзімен тұстас ақын-жыраулардың туындыларымен де жақсы таныс болғанын білдіреді. Абай «Қазақта Марабайдан артық ақынды мен білген емен» - дегеніне қарағанда, ол Қазақстанның батыс өлкесінде танымал жырларды, Қыз Жібек жырын тыңдай отырып, Сыр мен Арал өлкесінің тіл байлығын; Бұхар, Шортанбай, Түбек ақындарының сөздерін; Оңтүстік, Жетісу өлкесінің тіл өнерімен де таныс болғандығын айта отырып, осының бәрі Абайдың тек Қазақстанның шығыс өлкесінің тілінде ғана жазбағанын көрсетеді [6; 23].

«Диалект деген термин тілде жалпыхалықтық сипат алмаған, белгілі жерде ғана қолданылатын ерекшеліктердің жиынтығы, өзіне ғана тән тілдік ерекшеліктері бар жекелеген аймақ, территорияны білдіреді» [7; 4] деген ережеге сүйенсек, М.Әуезовтің қазақ тіліндегі диалектіге деген көзқарасы, бір лексика-фонетикалық және грамматикалық ерекшеліктердің жиынтығы болу керек деген ой келеді. Және ондай ерекшеліктер (негізінен грамматикалық) аздаған сөздерді ғана қамтымай бүкіл сол аймақтың халқы қолданып жүрген тілдік жүйеге тән болу

керектей. Бірақ ондай аймақтың Қазақстан тұрмақ, тіпті одан тысқары Қытай, Моңғол, Өзбек, Ресей т.б елдерде мекендеп, тұрмыс тіршілік етіп жатқан қазақ диаспораларында да жоқ екені көпшілік қауымға белгілі. Ал қазіргі қазақ тіліндегі лексикалық ерекшеліктердің бәрі бірдей «тарихи тайпа тілінің қалдығы» емес, қазақ ұлтының белгілі бір елдермен көршілес, іргелес отыруына және солармен тұрмыс-тіршілігі ортақ болған соң аралас-құралас болуына байланысты бір-біріне ауысқан зат атаулары мен ұғым атаулары екендігі анық. Кезінде Қ.Жұбанов қазақ тілінің біркелкілігіне таңқалып: «Қазақ тілінде ешбір диалект жоқ деуге болады. Осы күні ғана болар, болмас жарқыншақты сезіп жүрміз. Сонда да бұл сияқты тіл бірлігі маңайдағы тілдерін ешқайсында жоқ. 4-5 миллиондай көп халық, қазақ жеріндегі үшсыз-қиырсыз шалқыған кең даланы алып жатып тұрып, қалайша мұндай тіл тұтастығын жасай алды деген сұрау таңданбастай нәрсе емес. Мұнан 5-6 есе аз, жері мүмкін де 20 есе шағын елдердегі тілдердің айырмашылығы сонша күшті, қай бір тілде диалектілерді ол тілге қосудың өзі даулы болып қалады» -деген екен [8; 58].

Жалпы тіл білімінде «әдеби тіл» деген терминге байланысты анықтамалар әр жерде әртүрлі берілген. Мәселен, Қазақ Совет Энциклопедиясында «Қазақ әдеби тілі – халық тілінің стильдік тармақтары сараланған жоғарғы формасы» [9; 233] деп берілсе, Лингвистикалық сөздікте «Әдеби тіл - орныққан, тұрақты нормалары бар, жалпыға бірдей түсінікті, ортақ, қоғамдық қызметі әр алуан, жалпыхалықтық тілдің екшеленген, сұрыпталған, сымбатталған жүйелі түрі. Әдеби тіл жалпыхалықтық тілдің бір түрі. Әдеби тілдің өзіне тән сипаттары бар: 1) орныққан, тұрақты нормалары болады; 2) халыққа ол нормалар ортақ, түсінікті; 3) халықтың, қоғамның әмірімен тығыз байланысты; 4) талай ғасырлық сөйлеу тәжірибесі арқылы сұрыпталған, көркем де сымбатты тіл. Қазақ әдеби тілінің жазба әдебиетіне байланысты қалыптасқан орфографиялық нормасы да, сөйлеу түріне байланысты орфоэпиялық нормасы да бар. Әдеби тілдің коммуникативті, экспрессивті-эстетикалық қызметтері болады» деп берілген [10; 30]. Ал Әлеуметтік лингвистикалық сөздікте Әдеби тіл ағылшынша Standard (literary) language – Қалыптанған тіл; Стандарт тіл ұғымымен бірдей; әлеуметтік салалардың басым көпшілігіндегі (Мәдениетте, ғылымда, дипломатиялық қарым-қатынаста, заң ісінде, іскери қарым-қатынаста, білім саласында, күнделікті тұрмыста және т.б.) коммуникация үшін жарамды тіл. Көркем әдебиет тілінен (бұнда қарапайым, диалект сөздер, жаргон сияқты тіл өмір сүру нысандарының нормаланбаған кез келген элементтері қолданыла алатындығы белгілі) айырмашылығы - әдеби тіл – қатаң нормаланған, көпфункционалды, әлеуметтік тұрғыдан беделді. Мәдениеттің иегері, әрі аса маңызды бөлігі ретінде адамдар әдеби тілді меңгеруге ұмтылады [11; 32].

Ғалым Б.Әбілқасымовтың айтуынша, отандық тіл білімінде «әдеби тіл дегеніміз не?» дегенге жауап беретіндей қалыптасқан анықтама бар. Лингвистикалық терминдер сөздігінің авторы, белгілі тіл маманы А.С.Ахманованың «Әдеби тіл дегеніміз – белгілі бір қалыпқа түскен, диалектілер мен қарапайым сөйлеу тіліне қарағанда жалпыға бірдей міндетті және «дұрыс» деп қабылданған нормасы бар тіл» деген анықтаманы дұрыс деп табады [12; 157]. Б.Әбілқасымов «Әдеби тіл» мақаласында «Әдеби тіл атаулыға тән ортақ белгілер болуы керек», - дейді. Ол белгілер мыналар: 1) халықтың сөйлеу тіліне қарағанда оның өңделген, сөз шеберлерінің қолдануынан өткен түрі; 2) қоғам мүшелеріне ортақ әрі міндетті нормасы бар тіл; 3) сол халықтың ұзақ тарихи бойына сақтаған тұрақты, жүйелі дәстүрі бар тіл; 4) диалектілер мен әртүрлі жаргондық тілдерден жоғары тұрған тіл» [13; 45].

Жоғарыда аталған сөздіктер мен энциклопедиядағы анықтамаларға сүйене отырып, «жалпыхалықтық тіл» жалпы ұғым екенін, ал «әдеби тіл» сол жалпыхалықтық тілдің жоғарғы формасы деп есептеуге болады. Б.Момынова өзінің «Қазақ әдеби тілінің тарихы» атты еңбегінде: Әдеби тіл және оған қатысты теориялық мәселелер бүгінгі таңға дейін шешімін толық таппай келе жатқанын және біраз күрделілігімен көзге түсетінін айтады. Автор айтқан мәселелер төмендегідей:

1. Әдеби тіл туралы концепциясының бірізді болмауы (жазумен байланыстылығы);
2. Қазақ әдеби тілінің қалыптасу, даму кезеңдері жөніндегі пікірлердің әр түрлі болуы, тарихи көздері мен арналарын белгілеудегі пікірталастардың орын алуы;
3. Қазақ әдеби тілін дәуірлеуге байланысты ғалымдар көзқарасы арасындағы алшақтықтардың болуы;
4. Диалектілік ерекшеліктер мен әдеби тілдің арақатынасын нақтылауда көзқарастардың орын алуы;
5. Кітаби тіл туралы түсінікті жетілдіру қажеттілігі;
6. Репрессия жылдарындағы қазақ әдеби тілінің жай-күйінің анықталмауы;

7. Соңғы кездері шетте жүрген қазақ диаспорасының әдеби тілі бар-жоқтығы туралы тағы бір жаңа проблеманың бас көтеруі [14; 9].

Осы аталған еңбегінде үнемі даму мен жетілу үстіндегі әдеби тілдің қасиеттері мен белгілеріне былайша тоқталып тізбектеп берген:

- жалпыхалықтық тілдің негізінде пайда болып, объективті себептердің ықпал етуі барысында нығая түсетін, өркениетпен бірге өсіп-өркендейтін;

- әдеби тілге қатысты қалыптасқан қағидалардың талаптарына жауап беретін;

- бірқалыпты тұрып қалмай өзгеріп отыратын, кезендік сипатты белгілері бар, бірақ, кейбір тілдік элементтер мен тілдік конструкциялардың сұрыпталып барып, жүйеленуі барысында талғаммен қолданылуын қажет ететін;

- белгілі бір нормалар жиынтығына сай келетін;

- ауызекі сөйлеу тіліне қарама-қарсы қою арқылы салыстырылатын, танылатын;

- диалектіден жоғары тұратын;

- функционалдық стильдік тармақтарының саны дамыған сатысына дейінәр кезеңде әртүрлі болып келетін;

- қоғам өзгерісімен аса тығыз байланысты, соған орай сөздік қорындағы перифериялық және өзек бірліктері үнемі қозғалыста болып, орындары ауысып отыратын;

- дүниежүзі тілдерінің әлемдік бейнесіндегі өзгерістер әсерін қабылдайтын;

- тіл тазалығы үшін тілдің ішкі және сыртқы мүмкіндіктерін пайдалана отырып үнемі күресетін;

- қоғамның қажетін (барлық сфераларындағы) толығымен өтейтін тіл [14; 11].

Есет Жұбановтың айтуынша, филологтар арасында әрдайым екі ұшты, сенімсіз түсінік тудыратын, ішкі сыры жаға танылмай келе жатқан көмескі бір жайт – халық ауыз әдебиетінің әдеби тілге қатысы. Ауыз әдебиетінің тілін әдеби емес деп ешкім кесіп айта алмайды дейді. Осыған ұқсас пікірді Ж.Шәкенов білдіреді. Ж.Шәкенов, ең алдымен, әдебиет тілі дегеніміз бір басқа екенін, әдеби тіл дегеніміз бір басқа екенін айта отырып, екеуінің арасын айырып тануымыз керек дейді [13; 145]. М.Балақаевтың әдеби тіл туралы түсінігі мүлдем басқа. Оның айтуынша «әдеби тіл аздаған ақын-жыраулардың ауызша тараған шамалы өлеңдер тілімен шектеле қоятын жеңіл-желпі құбылыс емес күрделі қоғамдық құбылыс» дей келе, Абай, Ыбырай тұсынан әдеби тілдің басталатынын айтады. Демек, оған дейінгілердің бәрін М.Балақаев әдеби тілге жатқыза алмайды. Ал, осыған қарама-қарсы пікір Р.Әміров, Е.Жұбанов, Қ.Өмірәлиевтің «Сөйлеу тілінің ауыз әдебиеті мен ақын-жырау шығармаларының қазақ әдеби тілін қалыптастырудағы орны» атты топтық мақалаларында қазақ әдеби тілінің алғаш рет жалпылама сипат алуына Бұқар жыраудың орны ерекше екенін айта отырып, Бұқардың тілі қазақтың ауызша әдеби тілінің бір саласы болды деп ашып айтады [13; 87]. Бұдан аңғаратынымыз, әлі де тілші-ғалымдардың арасында әдеби тіл қай кезден басталатыны жайында нақты бір біріздендірілген пікірдің жоқтығы. Р.Сыздықованың «Ауызша тараған әдеби тіл» деген термин енгізгені белгілі. Р.Сыздықова ауызша тараған әдеби тілдің үлгілерін біразын тіліне тиек етіп, талдаулар жасаған. Р.Сыздықова әдеби тілдің басын XV ғасырдан бастаған. XV-XIX ғғ II-жартысына дейінгі кезеңді «ұлттық дәуірге дейінгі қазақ әдеби тілі» деп атау берсе, XIX ғғ II-жартысынан кейінгі кезеңге «ұлттық дәуірдегі қазақ әдеби тілі» деген атауды теліген болатын.. Қ.Өмірәлиев Абайға дейінгі тілді ауызша әдебиет тілі деп атайды. «Әдеби тілді тек жазбамен ғана байланыстыру бар халықтар үшін шартты емес дейді де, ол әдеби тілге мынадай анықтама береді: «Әдеби тіл – кең мағынада алғанда ауызекі сөйлеу тіліне қарама-қарсы тұрған, өзіндік жүйе-желісі, тақырыбы, формасы бар және өзіндік айту тәсілдері мен үлгілері, сөз өрнектері бар бір бүтін творчестволық туындының тілі; әдеби тіл – жеке бір индивидтің ақиқат жайды өз көңілінше ой қорытындысынан, пікір түйіндеуінен өткізіп барып, өзгеше бір үлгі-формада беру тілі. Ал бұл тіл ауызша жасала ма, я жазбаша жасала ма? – ол шарт емес» [13; 27].

Өмірзақ Айтбаев: «Әдеби тіл төңірегінде өрбіген, бүгінгі жазу сызуымызда, ғылыми көпшілікке арналған мақалаларда қолданылып жүрген мынадай терминдер пайда болды. Әдеби тіл, ұлттық әдеби тіл, жалпыхалықтық тіл, жазбаша әдеби тіл, ауызша әдеби тіл, жазуға дейінгі әдеби тіл, жазу алдындағы көне әдеби тіл, жаңа әдеби тіл, қазіргі әдеби тіл, ру-ұлыстық, халықтық әдеби тіл, ауызекі сөйлеу тілі, әдебиет тілі, ауыз әдебиет тілі, кітаби тіл, шағатай тілі, жалпы түркі тіл, түркі тіл т.т толып жатқан терминдер мен терминдік мәнде жұмсала бастаған сөздерді, сөз тіркестерін жалғастыруға болады. Бұлар бүгінгі таңдағы әдеби тіл жайында жазылған еңбектерде жиі кездесетін сөздер тобы. Алайда осы сөз болып отырған терминдік мәндегі сөздер мен сөз

тіркестерінің образының шеңбері айқындалып, шет-шекарасы әлі де жіктелмегені өкінішті. Бұлар жалпы әдеби тіл тарихын, оның әр алуан проблемаларын барлауға арналған зерттеу жұмыстарында айқын ойлылыққа жіктемей, кейде қайта кісі ойын бұлыңғырлыққа бастайтын тәрізді», - дейді [13; 119].

Сонымен, әдеби тіл дегеніміз – сұрыпталған, орныққан, нормаланған, стильдік тармақтары сараланған, жалпыға түсінікті, ортақ, қарапайым тіл мен диалектіден жоғары тұратын тіл. Жалпыхалықтық тілдің жоғарғы формасы болып саналады. Әдеби тіл тек әдебиеттің тілімен ғана шектеліп қана қоймай, ол - Ғ.Мұсабаев айтпақшы, ғылыми техникалық көркем әдебиет нұсқаларының тілі, мектеп, радио, баспасөз жеке мемлекет мекемелерінде қолданылатын тіл. Ағылшын, түрік және қырғыз елдерінің әдеби тілінде де дәл осы нұсқа айтылған болатын. «Ауызша әдеби тіл» терминінің қазақ тіл білімінде болуы заңды құбылыс. Қазақ әдеби тілі өзінің бастауын XV ғасырдан бастап, XIX ғасырдың екінші жартысында жазба әдеби тілмен нормалауға кірісті. Абайдан кейін әсіресе, кеңес дәуірінде әдеби тіліміз айтарлықтай дамыды, жазба әдебиеттің негізі қаланды. Ол сол халықтың тарихы мен әдебиетіне тығыз байланысты. Осы пікірлердің бәрін ескере отырып, қазақтың әдеби тілін үлкен екі салаға бөліп қараймыз. Қазақтың ауызша дамыған әдеби тілі және қазақтың жазбаша дамыған әдеби тілі. Яғни сұрыпталған, белгілі бір нормаға түскен, жалпыхалыққа тән түрін-әдеби тіл деп атаймыз.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. www.britannica.com
2. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, Sayı 36, Erzurum 2008
3. История национального литературного языка в тюркоязычных республиках, его нынешнее состояние и перспективы. Отчет ОНИР /Институт развития государственного языка: рук: Исхан Б.Ж.
4. Тюп нет. <http://tyup.net/>
5. Әуезов М. Қазақтың С.М. Киров атындағы мемлекеттік университетінің ғылыми еңбектері. Тіл және әдебиет сериясы. XXII том, 5-шығуы. - Алматы, 1950.
6. Сыздық Р. Ғылыми таным үзіктері. Алматы: «КИЕ» лингвоелтану инновациялық орталығы», 2009
7. Қалиев Ғ., Сарыбаев Ш. Қазақ диалектологиясы. - Алматы: Ана тілі, 1991.
8. Қалыбаев Қ.С. Қазақ тілінің диалектілері жаңа заманда. Абай атындағы ҚазҰПУ-дың Хабаршысы, «Филология ғылымдары» сериясы, № 2 (52), 2015.
9. ҚСЭ. 1975. 6-т. 233 б.
10. Салқынбай А., Абақан Е. Лингвистикалық түсіндірме сөздік: - Алматы: Сөздік – Словарь, 1998. – 304 б.
11. Әлеуметтік лингвистика терминдерінің сөздігі/ Э.Д. Сүлейменова және т.б.; жауапты ред. А.М. Алдашева = Словарь социолингвистических терминов.-Астана: Арман-ПВ, 2008.- 391 б.
12. Қазақ әдеби тілінің қалыптасу тарихы мен даму жолдары. Алматы, Қазақ ССР-інің «Ғылым» баспасы, 1981.
13. Қазақ тілі. Энциклопедия - Алматы: Қазақстан Республикасы Білім, Мәдениет және Денсаулық сақтау министрлігі, Қазақстан даму институты, 1998. - 509 б.
14. Момынова Б. Қазақ әдеби тілінің тарихы. Оқулық. Алматы: Қазақ университеті, 2011. – 283 б.

ИДЕНТИФИКАЦИЯ ЛИТЕРАТУРНОГО ЯЗЫКА В МИРОВОМ ЯЗЫКОЗНАНИИ

Ж. Н. Ибраимова

докторант 3-курса 6D011700 “Казахский язык и литература”

Университет им. Сулеймана Демиреля

Каскелен, Казахстан, email: jansaya51@gmail.com

В статье рассматривается проблема становления и развития литературного языка в мировом языкознании. Приводится история развития и формирования английского, турецкого, кыргызского и

казахского литературных языков. В целом литературный язык - это язык, который сортируется, фиксируется, нормализуется, стилизуется, дифференцируется, являясь по уровню выше обычного языка и его диалектов. Автор приходит к выводу, что общенациональный язык является высшей формой языка. Приводятся зарубежные исследования по этой теме через сравнение с казахским литературным языком.

Ключевые слова: язык, национальный литературный язык, литературный язык, формирование литературного языка

IDENTIFICATION OF LITERARY LANGUAGE IN WORLD LINGUISTICS

Zh.N. Ibrayemova

PhD student of 6D011700 “Kazakh language and literature”

Suleyman Demirel University,

Kaskelen, Kazakhstan, email: jansaya51@gmail.com

The article considers the importance, the formation and development of literary language in world linguistics. The history of the development and formation of the literary language in English, Turkish, Kyrgyz and Kazakh languages. In its entirety, literary language is a language that is sorted, fixed, normalized, stylized, differentiated, being higher than common language and its dialects. In the conclusion, we say that the national language is the highest form of language. The world-wide research on this topic has been studied and compared with the Kazakh literary language.

Keywords: language, literary language, national literary language, formation of literary language

ОРХОН-ЕНИСЕЙ ЕСКЕРТКІШТЕРІНДЕГІ АНТРОПОНИМДЕР

С.Т. Наурызбай

2-курс магистранты

Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті,

Қазақстан, Алматы қ., email: saya.nauрызбай@mail.ru

Мақалада көне тарихи мұрамыз Орхон-Енисей жазба ескерткішіндегі қазіргі қазақ әдеби тілінде кездесе бермейтін, мән-мазмұны ұмытыла бастаған жалқы есімдер қарастырылады. Көне жалқы есімдердің мән-мағынасы, шығу төркіні бұл күні жалпы қауымға белгісіз, тіптен түсініксіз келеді. Онимдерді зерттеу тек ғылымның тіл білімі саласы үшін емес, тарих, этнография, мәдениеттану секілді салалары үшін де өзекті. Ономастика – әр ұлттың, халықтың мәдениетін, тарихын, әдет-ғұрпын, тұрмыс-тіршілігін танытатын ауқымды ғылыми сала. Сол себепті осы мақалада қазақ халқының түп тамыры түркілердің көне мұраларындағы антропонимдер зерттеу нысанына алынып отыр. Орхон-Енисей ескерткіштері тіліндегі ономастикалық атауларды терең зерттеу, жинастыру, олардың семантикасын, лингвомәдени мазмұнын талдау секілді мәселелер сөз етіледі.

Түйін сөздер: ономастика, онимдер, Орхон-Енисей ескерткіші, антропоним, топоним

Халқымыздың өткен дәуіріндегі тарихын, мәдени қарым қатынасын және салт-санасын танып-білуде онимдердің атқарар рөлі ерекше. Өйткені ол атаулардың бәрі – халық тарихы, ғасырдан ғасырға ұласып, ұрпақтан ұрпаққа жетіп, кейінгі буынға мирас болып келе жатқан мәдени мұра, өшпес шежіре. Соның ішінде көне жәдігеріміз Орхон-Енисей ескерткіші көптеген аса маңызды деректерге ие. Олардың құрамында қазіргі әдеби тілімізде кездеспейтін, мән-мағынасы ұмыт болған, мүлдем құпия сырға айналған атаулар мен тұлғалардың ізі сақталған. Көне жалқы есімдердің мән-мағынасы, шығу төркіні бұл күні жалпы қауымға белгісіз, тіптен түсініксіз келеді. Сондықтан да олардың шығу төркінін, берер мағынасын, мәдени мазмұнын анықтап, ғылыми тұрғыдан зерделей ашудың орны аса зор.

Көне түркі жазба ескерткіштері – адамзат тарихында түркі халықтарының қосқан үлесі туралы жан-жақты баяндайтын бүгінгі күнімізге жеткен құнды тарихи дерек. Бүгінде еліміз азаттық алып, тарихи шежіресіне айрықша ден қойған кезеңінде түркі тайпаларының әдеби мұраларының зерттелуіне ерекше мән беріп отыр. VI-IX ғасыр аралығында өмір сүріп, өзіндік бірегей мәдениетін қалыптастырған көк түріктердің бітім-болмысын, дүниетанымдық ерекшеліктерін айқындайтын жазба мұралары толық зерттеліп, нақты кесім-бітімдер жасалып бітті деу қиын. Ежелгі түркі тарихи ономастикасының әр жақты зерттелуге тиіс келелі мәселелерінің бірі – көнетүркілік қабаттың қазіргі түркі ономастикалық жүйесіне қатыс-дәрежесін, мазмұндық, формалық модельдеріндегі ортақтықтар мен айырмашылықтар дәрежесін, дамуын айқындап алу. VI-IX ғасыр түркілері тілінде кездесетін атаулардың мағыналық және лингвомәдени мазмұнын зерттеу түркі тілдерінің даму заңдылықтарын анықтауға әсер етумен қатар, ұрпақ жалғастығындағы онтологиялық, семиотикалық бірліктердің сақталу деңгейін айқындауға да жол ашады. Бұл Орхон, Енисей ескерткіштері тіліндегі ономастикалық атауларды терең зерттеудің қажеттілігін сипаттайды.

Халықтың тарихымен біте қайнасып жатқан есімдер тарихы әр түрлі шаруашылық-экономикалық, қоғамдық-саяси, мәдени-тұрмыстық жағдайларға орай өзгерістерге ұшыраса да, өзінің табиғатын бар болмысымен сақтап отырады. «Әр тарихи кезеңдегі қоғамдық формацияның сол кездегі тілдік, мәдени ортаның өзіне тән ономастикалық бірліктер репертуары болғандығы белгілі. Кез-келген онимдік атаудың артында үлкен фондық білім жасырын тұр, алуан түрлі энциклопедиялық ақпараттар желісімен байланысты болып келеді. Мәселен, көне түркі жұртына ортақ Білге бабаның, Күлтегіннің, берідегі Абай, Сүйінбай, Махамбет, т.б. есімдері немесе Ордабасы, Аңырақай сияқты топонимдер төңірегінде қаншама аялық білім бар десеңізші!» - деп, атап көрсетеді ономаст-ғалымдар [1; 4].

Ономастикалық бірліктердің мағыналық-мазмұндық мәртебесі ертеден-ақ еуропалық, ресейлік зерттеуші тілші мамандардың арасында қызу пікірталас тудырған.

Бір қатар ғалымдар онимдерде мүлде семантика жоқ деп үзілді-кесілді пікір айтса, енді бірі, жалқы есімдер мейлінше семантикаға бай деген қарама-қайшы дәйек келтіреді. Бұған қатысты А.В.

Суперанскаяның «Общая теория имени собственного» атты еңбегінде жан-жақты талқыланады. Одан бөлек қазақ ономастикасында да ономастикалық атаулар семантикасы туралы ой-тұжырымдар Т. Жанұзақтың, Е. Керімбаевтің, Б. Тілеубердиевтің, Г. Мадиеваның зерттеулерінде келтірілген.

Ал ресейлік ғалым В.В.Никонов болса «жалқы есімдер» деп басқа жалқы атаулармен салыстырғанда әлеуметтілігі, яғни, қоғамдық, идеологиялық факторлардың ықпалы жоғары болатын антропонимдерді түсінетіндігін атап өткен. Зерттеуші жалқы есімдердің әлеуметтілігі тарихи факторларға байланысты деп санайды: «Антропонимиканың, сондай-ақ бүкіл ономастиканың бірінші заңы – тарихилық. Бүкіл антропонимия бірі қалмай тарихи болып табылады» [2; 7].

Ежелгі түркілердің этногенетикалық, қоғамдық өмірінің, ел басқару саясатының көптеген аспектілері көне ономастикалық жүйеде айтарлықтай көрініс тапқандығы жайлы сөз ете отырып, түркітанушы, түркі ономастикасын зерттеуші В.У. Махпиров сол дәуір ономастикасы «как в зеркале отражает все нюансы того национально-культурного фона, на котором возникают имена и развиваются системы собственных имен», - дейді [4; 69].

Кез келген тілдегі кісі аттары қай уақытта болмасын жоқтан бар бола салмаған. Яғни олардың өзіндік күрделі процестерге толы пайда болу және қалыптасу жолдары бар. Бүгінгі тілімізде қолданылып жүрген есімдердің көпшілігіне тән мән-мазмұн сонау көне дәуірлерден бастау алатындығын байқатады. Мұндағы семантикалық және фонетикалық ұқсастықтар осы екі аралықты байланыстырып тұрған үздіксіз, тоқтаусыз даму үстіндегі тозбас желінің барын әрі «кісі аттары» деп аталатын ауқымды кеңістіктің аумағын көрсетсе керек. «Ауқымды кеңістік» деуіміздің себебі тіліміздегі жалқы есімдер жиынтығының қоғамның тұрмыс-тіршілігін, салт-санасын, рухани әлемінің тұтастай көрінісін қамтуында жатыр.

Түркі тілдеріне ортақ ескерткіштердің көнелері – V-VIII ғасырларға тиесілі Орхон-Енисей жазбалары. Алайда Орхон-Енисей жазба ескерткіштері анық, айқын мәліметтер бергенімен, тіліміздегі кісі есімдерінің шығу мерзімі одан әлдеқайда ертеректен бастау алатыны белгілі. Сонымен қоса өзге халықтардың жазба мұраларында сақталған түркілер тарихына қатысты деректерде ұшырасатын түркі есімдерінің тақырыптық топтары мұны толықтыра түседі. Сол себепті ерте ғасырлардағы көне антропонимдердің бүгінгі нұсқаларын анықтауда мәселеге қай жағынан келу тиімдірек болатынын айқындап алу керек.

Түркі антропонимиясы туралы сөз қозғағанда айтпай кете алмайтын бір мәселе – түркі халықтарындағы кісі есімдерінің ауысып отыруы жайлы мәліметтер. «Тюрки не носили одного и того же имени от рождения до смерти, как европейцы. Имя тюрка всегда указывало на его положение в обществе. Мальчиком он имел кличку, юношей – чин, мужем – титул, а если это было хан – то титул менялся согласно удельнолестичной системе» [3; 89]. Осыған орай ғалым Қ. Салғараұлы Түрік қағанатының белгілі Мухән қағанының төл аты – Құшу, жігіт шағындағы аты – Сыдоу (Сыжин), елге танылған аты – Иәнду (жеңімпаз), мансапқа ие болғандағы аты – Кигін Муюйхан, ел билеушісі болғандағы аты – Мухән қаған болғандығын айтады. Қазақ есімдерінің тарихын тереңінен зерттеп-зерделеген ғалым Т.Жанұзақов есімдердің ауысып отыруын көне түріктердің қоғамдық мемлекеттік құрылысы мен ішкі тарихи жағдаяттарында жатқанын айтады [1; 35].

Көне түркі ономастикасын зерттеуші В.У. Махпиров адамның өз атының бұл ескерткіштерде сирек кездесетінін айта келіп, түрік қоғамындағы басты антропонимикалық категориялар ретінде ер аты, ру аты, династиялық есім, титул сияқты түрлерін көрсетеді: «Типичными персонифицированными титулами в древнетюркском обществе являются компоненты антропонимов тюркских каганов: Иль-каган – титул Бумин кагана, Эльтериш каган – персонифицированный титул Кутлука, основателя тюркского каганата, Капаган-каган – тронный титул Мочжо, брата Эльтериша, Богю-каган – уйгурский правитель, принявший манихейство и проч. Персонифицированные титулы правителей были известны многим историко-культурным типам общества (ср.: имена русских правителей – Ярослав Мудрый, Иван Калита, Иван Грозный и проч.)» [4]. Н.В. Подольская соңғы есімдерді «прозвище возвеличивающее», яғни адамның ерекше ішкі немесе сыртқы қасиетін, атқаратын қызметін көрсететін мелиоратив лақап есім деп қарастырады. Біз де осы пікірге қосыламыз.

Еңбектерінде түркі халықтарының өмір сүру салты мен тарихын, этнографиясын жан-жақты зерттеген ғалым Л.Н. Гумилев басқа ел тарихшыларының түркі тарихына қатысты деректерінде түркі есімдері танымастай болып өзгертетінін, көбіне титул кісі есімінің орнына қолданылатынын баса көрсетеді [3; 89].

Есімдердің қоғамдағы қызметі қоғам мүшелерін атау және бір-бірінен ажырату болса, көне түркі ономастикасында осы міндетті орындау «басқа есімдерге» жүктелді. Ол – адамның (азаматтың) алғашқы ерлік қадамын көрсететін «ер аты», шен-дәреже, ел билеу жүйесіндегі дәрежесі, лауазымының көрсеткіші – «титул», бойындағы өзіне ғана тән қадір-қасиет немесе кемшілік – «лақап» руы, ата тегі, туған, шыққан жері, айналысатын ісі, қызметі. Есімнің неғұрлым көп болуы – есімінің ұрпақтан ұрпаққа тарауының, жетуінің негізі деген түсінік болған.

Көне түркі жазба ескерткіштері туралы деректер аталмыш есімдердің алғашқы үшеуінің жиі кездесетінін көрсетеді. Бала 10-12 жасқа келіп, алғашқы ерлік қадамынан өткен соң «ер атын» иеленеді. «Ер аты» - көне түркі антропонимиясында жиі әрі кең қолданылған есімнің бірі. «...оно выходило за рамки не только семейно-родовой общности, но и за рамки племени и распространялось на все войско и, следовательно, на все государство». «Ер аты» туралы деректерді ауыз әдебиеті үлгілерінен де, зерттеушілердің ғылыми еңбектерінен де жиі кездестіреміз. Осындай бір мәлімет Орхон өзені бойынан табылған Күлтегін ескерткішінің үлкен жазбасында беріледі: «Он йашта, Умаі таг егім қатун қутыңа інім Күлтегін ар ат болты» (Он жаста, шешем Құдайдай қатынның бағына, інім Күлтегін ер атанды) [5; 177].

Титул мен лақап ат және кісінің шын атының әрқайсысының өзіндік ерекшеліктері мен арасындағы байланысты анықтау – көне түркі ономастикасындағы күрделі мәселе. Көне түркі тарихы мен мәдениетін зерттеуші В.В. Радлов, С.Е. Малов, И.А. Батманов, Н.А. Баскаков, т.б. ғалымдар еңбектерінде Орхон-Енисей, Талас т.б. жазба ескерткіштерінде кездесетін антропонимика, яғни кісі есімдеріне қатысты өз көзқарастарын, ұстанымдарын білдіріп отырған. Көбіне есімдердің этимологиясы қарастырылғандықтан, ғалымдардың этимология туралы ойларына тоқталмай, антрополог-ғалым Т.Жанұзақовтың пікіріне сүйенгенді жөн көріп отырмыз.

Т.Жанұзақов түркі жазба ескерткіштеріндегі есімдерді құрылымдық типіне қарай төрт топқа жіктейді: дара тұлғалы, туынды тұлғалы, екі құрамды және көп құрамды. Кісі есімдерінің соңғы екі түрінің компоненттері *улығ, тутук, алп, тіріг, куч, тегин, ынамчы, каган, кан, баг, билге, бори, барс*, т.б. болып тіркесіп келетініне, бұл сөздердің көне түркілер қоғамында әлеуметтік-саяси терминдер ретінде қолданылып, сол кездегі адамдардың қоғамдағы алатын орнын, иеленген титулы мен атақ-дәрежесін көрсеткенін, ал күрделі есімдермен қатар тұрғанда ол адамның ерлік, батырлық қасиетін, т.б. ерекшелігін білдіретін эпитет ретінде қолданылғанына тоқталады [1; 32]. Зерттеуші-ғалымның бұл көзқарасын 1897 жылы Селенга өзені бойынан табылған Тоныкөкке арналған ескерткіштегі жазулар дәлелдей түседі: «Bilqa Tonuquq ban ozum...» [5; 61-64].

Осы орайда түсініктеме бере кететін бір жайт бар. Араб тіліндегі «лакаб» сөзі атақ, шен-дәреже, лауазымды көрсетуде қолданылатындығы белгілі. Екеуінің де негізінде адам бойындағы ерекше белгілер, өзгеге ұқсамайтын даралық қасиеттер жатқанына қарамастан, түркі руникалық ескерткіштерін зерттеуші ғалымдар титул мен лақап есімді бөлек қарастырады. Дегенмен осы екі арадағы шекараның өзі нақты болмағандықтан, бір есімнің кей кезде титул, кейде лақап деп көрсетілуі жиі кездесіп жатады. Деректерде Білге ханның қайсарлығы мен батылдығы үшін «*Богю*» (батыр) лақап есімін иеленгендігі айтылады. Ал, «*Билге*» есімі жоғарыда көрсетілгендей, «ақылды», «дана» эпитетін білдіретін лақап есім. Бұдан атақты ханның бойындағы ерекше қасиеттеріне, іс-қимылына лайықты бірінен соң бір әр түрлі лақап есімдермен аталып отырғанын байқаймыз.

«Жазба ескерткіштерде және басқа деректерде негізінен мемлекет қайраткерлерінің титулдары мен лақап аттары көрсетілген. Олар: Тоныкөк, Білге хан, Күлтегін, Қапаған хан, т.б. Бұлар шын аттар емес – лақап аттар. Бұған ескерткіштердегі материалдар толық дәлел. Онда лақап есім, болмаса титулдар қандай жағдайда, не себептен берілгені анық айтылған». Т. Жанұзақовтың пікірінше, Тоньюкук (Тоныкөк) есімі «тон», «тоң» - «ұлы», «күшті», «зор», ал «юкук>кук>кок>көк» мағынасында, сонда Тоньюкук «ұлы көк», «көк тәңірі» деген мағынада қолданылған лақап ат болуы мүмкін» [1; 35].

Тегин титулына байланысты айтылатын бірнеше пікірлер бар. М. Қашқарида «Tegin, Tegin: бұл сөздің түпкі мағынасы «күл» деген сөз. Содан шығып, реңі күмістей таза күл Күмүштегін – Күмістегін ... деп аталады» деп мағыналық өзгерісі берілсе, Л.Н. Кононов «В последствии этого слово стало именем детей царской фамилии ...» - деген түйін жасай келе, В.Л. Котвич пікіріне сүйеніп, осы титулдың өзгерісін айтып өтеді: «По мнению В.Л. Котвича, старотюрский титул tagin zigit, которое является формой множественного числа на t от основы tagin». Ал Л.Н. Гумилев жігіт сөзінің мағынасын (жигит – шад – «жарайсың бек» - жалған аты) [3; 468] – құрмет көрсету, мадақтау, яғни одағай сөз ретінде түсіндіреді. Біздің ойымызша, осы аталған лауазым, дәреже

атаулары әр түрлі дыбысталғанымен астарлы мәні батылдык, қайсарлық, отансүйгіштік сияқты пікірлерге қатысты көрінеді. Көне мұралардан осы аңғарылады.

Л.Н.Гумилевтің ономастикалық кестесіндегі «Бумын (Орхон) Ильхан, Кушу, Тардуш, Бөкехан, Эрбег-шад жалқы есімдерінің лексикалық мағынасында мықтылықты, ерлікті құрмет тұту, соған талпыну жатыр. Көне түркі (Күлтегін, Тоныкөк) ескерткіштеріндегі Отанды сүю, (Түркі халқы үшін түн ұйықтамады, күндіз отырмадым [7; 62], Інім Күлтегінмен бірге, Екі шадпен бірге өліп тіріліп, жерді ұлғайттым немесе «Күлтегін жауға жалғыз ұмтылды, оңтұтықты қарулы басшыларымен қолға түсірді» [7; 62] сол заманда антропонимдер құрамынан орын алып отырды. Осыған орай ерлікке, жеңімпаздыққа, өжеттілікке қатысты жалқы есімдер көптеп саналады.

Көне жазбаларда ерлік пен ақылдылық байланыста қарастырылады:

Қағаны алып еді,
Ақылгөйі білгір еді.
Ол екі кісі тірі тұрса,
Сені – табғаш қырады –

деген жолдарда немесе есепсіз байлықтың келу себебін, «Елтеріс қағанның ақылдылығынан, батырлығынан» деп түсіну бар [7; 76]. Яғни батырлық пен ақылдың бірлігін бақытты жақсы өмірдің кепілі санағандық байқалады. Бұл жалқы есімдердің құрамындағы «билге» сөзі «ақылды», «дана» мәнінде қолданылған. Мәселен: Ел билге қатын, Билге құтылық хан, Билге қаған.

Ескерткіштерде түбірі «құтлық» сөзінен тұратын антропонимдер де кездесіп отырады. Мысалы Билге құтлуғ хан «Ақылды құтты хан», Құтлуғ Ілтеріс хан «Бақытты». «Құтлуғ» бірде «құтты» деп берілсе, енді бірде (Кутлук – счастливый) «бақытты» деп беріледі. Жалпы алғанда, *байлық, құт, береке, бақыт* әсіресе антропонимдік мағына тұрғысынан мәндес сөздер. Ескерткіште бұл пікір былайша көрініс береді. «Жалаңаш халықты тонды, кедей халықты бай қылдым» [7; 63] деген тармақтарда экономикалық игіліктерге ұмтылу, халықтың жағдайын жақсарту мүддесі жатыр.

Жазба деректер мәліметтеріне қарағанда байлық, ынтымақ, бірлікке тұрақтайды – деген даналық пікір көне түріктерден келе жатса керек. Күлтегін ескерткішінде (үлкен жазу):

Төрт бұрыштағы халықты,
Бәрін бейбіт қылдым,
Тату қылдым, [7; 63]

Бәрі маған бағынды – деген дерек бар. Яғни халықты өзара тартыс-таластан тыйып, бір орталыққа бағындырады. Бұл адамға есім беру барысында да ескеріліп, есімдер құрамынан да орын алған. Мысалы, Тюзлюк «Ымырашыл» [3; 467], Тюзел-бек «Дауласуды жалғастыратын бек, делдал» [8; 471], Tuz baj kus bars kulug и. собств. [8; 607] Tuzmis и. собств. [8; 603] есімдерінің мағыналарында ымыраласу, достыққа шақыру жатыр. Қоғамдағы бұл көзқарас ескерткіштегі мына жолдардан көрінеді:

Інілі-ағалының дауласқандығынан,
Бекті халқының жауласқандығынан,
Түркі халқы елдігін жойды [9; 11].

Антропонимия ежелден қоғам мүшесі үшін өте үлкен мәнге ие. Митрошкино айтқандай есімдер халықтың әдет-ғұрпы мен діни рәсімдерінің, тарихи-саяси өмірінің көрінісі ретінде қалыптасқан. Есім адамдар арасындағы қарым-қатынас қажеттілігінен туындаған тұлғаны атау қызметін атқарып қана қоймай, өзіне сол халықтың ерекшелігін көрсететін мәдени жүк арқалайды.

Антропонимдер басқа санаттағы атауларға қарағанда жоғары әлеуметтік қызмет, яғни жеке адамды атау қызметін атқарады. Сонымен қатар, ежелгі қоғам үшін туыстық қарым-қатынастағы адамдарды ажыратуда есімдер маңызды рөл атқарған. Осылайша жеке тайпаның тек өздеріне тиесілі белгілі бір атаулары немесе атаулар тобы болған.

Көне түрік антропонимдік жүйесінің маңызды ерекшелігі қоғамның көптеген мүшелерінің, әсіресе, жоғары, ақсүйектік қабаттарының көпаттылығы болды, яғни олардың қоғамдық-саяси жүйедегі орны мен мәртебесі өзгерген кезде жаңа есімге ие болу дәстүрі кең тараған. «Бір адамның бірнеше есімі оның отбасындағы, қоғамдағы орнын, ата-бабаларымен байланысын анықтауға мүмкіндік беретін болған» [Иорданский 1982, 242]. Мори, Бартольд, Габейн секілді зерттеушілер көрсеткендей, түрік, ұйғыр, қараханидтіктерде билеушілердің таққа отырған кезде жаңа есім мен статусқа ие болуы жиі кездеседі.

Пайдаланылған әдебиеттер

- 1 Жанұзақов Т. Қазақ есімдерінің тарихы /лингвистикалық және тарихи-этнографиялық талдау/. – Алматы: Ғылым, 1971. – 276 б.
- 2 Никонов В.А. Имя и общество. – М.: Наука, 1974. – 276 с.
- 3 Гумилев Л.Н. Древние тюрки. – М.: Наука, 1967. – 513 с.
- 4 Махпиров В.У. Особенности функционирования древнетюркских антропонимов // Вопросы антропонимики. – Вып. 1: Сб.ст. – Алматы, 2003.
- 5 Малов С.Е. Памятники древнетюркской письменности. Тексты и исследования. – М.: Изд.-во АН СССР, 1951. – 451 с.
- 6 Жанұзақов Т., Рысберген Қ. Қазақ ономастикасының зерттелуі, болашағы мен жетістігі // Ономастикалық хабаршы. – 2005. № 2 (4). - 3-13 бб.
- 7 Жолдасбеков М. Орхон ескерткіштері. – Астана: «Фолиант», 2001. – 176 б.
- 8 Древнетюркский словарь. – Л.: Наука, 1969.

АНТРОПОНИМЫ В ОРХОН-ЕНИСЕЙСКИХ ПАМЯТНИКАХ

С.Т. Наурызбай

магистрант 2 курса

Казахский государственный женский педагогический университет,
г. Алматы, Казахстан, email: saya.nauryzbay@mail.ru

В статье рассматриваются онимы в памятниках Орхон-Енисей, давно забытые и утратившие значение, не являющиеся частью нашего современного литературного языка. Имена являются непревзойденными источниками и при изучении истории языка. Изучение имен важно не только для лингвистики, но и для таких наук, как история, этнография и культурология. Ономастика - большая наука, которая демонстрирует культуру, историю и образ жизни каждой нации, каждого народа. В этой статье объектом исследования выступают имена собственные в памятниках тюркского народа, в Орхон-Енисейских памятниках, исследовано их значение и лингвокультурное содержание.

Ключевые слова: ономастика, онимы, Орхон-Енисейские памятники, антропоним, топоним

ANTHROPONYMS IN ORKHON-YENISEY MONUMENTS

S.T. Nauryzbay

Master student of the 2nd year of study

Kazakh State Women's Teacher Training University,
Almaty, Kazakhstan, email: saya.nauryzbay@mail.ru

The article considers the onyms of the Orkhon-Yenisey monuments, which has been forgotten and lost the meaning, and are not part of our modern literary language. Studying the history of the language, the names are also source that haven't their match. Studying the names is important not only for linguists, but also for sciences such as history, ethnography and cultural science. Onomastics is a great scientific area that demonstrates culture, history, mode of life of any nation and people. In this article the object of research are taken the onyms in the monuments of Turkish people who were the roots of the Kazakhs. Analysis of the meanings and linguocultural content of the proper names in Orkhon-Yenisey monuments as ancient Turkic relics is given.

Keywords: onomastics, onyms, Orkhon-Yenisey monuments, anthroponym, toponym

XX ҒАСЫРДЫҢ БАСЫНДАҒЫ ҚАЗАҚ ЗИЯЛЫЛАРЫНЫҢ ЕҢБЕКТЕРІНДЕГІ ҰЛТТЫҚ РУХ

Г.С. Нусип

2 курс магистранты, «6М011700 — қазақ тілі мен әдебиеті»

Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті

Алматы қ., Қазақстан, email: nusip_gulzhan@mail.ru

Бұл мақалада XX ғасырдың бас кезеңінде қазақ жерінде орын алған саяси, қоғамдық оқиғалар баяндалуымен қатар ол оқиғалардың бел ортасында жүрген зиялы қауым өкілдері Мағжан Жұмабаев пен Бейімбет Майлин туралы сөз болады. Нақтырақ айтсам, олардың отаршылдыққа наразылық тақырыбындағы шығармаларында орыс патшалығының құрсауындағы қазақтың тағдыры әр қырынан сипатталған. Осындай қиын заманда өз бастарына қауіп төнерін білсе де бұл тақырыптағы шығармаларын газет-журналдарда халыққа таратып отырғаны, әрі оны елдің санасын ояту мақсатымен жасағаны туралы жазылған. Өлеңдеріндегі, прозалық шығармаларындағы ұлттық рух, ұлтшылдық мәселелері сөз болып, өз заманында бұл тақырыпты қаншалықты көтере білгендігі де баяндалады. Шығармаларын жеке-жеке талдай отырып, әрбірінің қандай идеяға құрылғандығына басты назар аударылады және олардың қандай оқиғалармен байланысты жарық көргендігі де назардан тыс қалмаған.

Түйін сөздер: ақын, жазушы, ұлт, рух, заман шындығы

XX ғасырдың басындағы тарихи жағдайлар қазақ елінің қоғамдық өміріне қай жағынан болса да өзгерістер енгізді. Қазақ зиялы қауым өкілдері орыстың отаршылдық саясатына қарсы: ұлттық сананы оятуға, надандыққа, бөлінушілікке қарсы күрес жүргізіп жатты [1; 34].

Ж.Аймауытов «Мағжанның ақындығы туралы» деп аталатын мақаласында «1905 жылғы өзгерістен былай қазақтың қамын ойлаймын деген азаматтар ұлт мұңын сөйлеп, ұлт мәселесін қолға ала бастады.

...Қазақтың баспасөзі газет-журналдары шыға бастады. Қазақтың “жақсы” боламын деген жасы ұлтшылдық сезіміне жабысуға айналды. Міне, сол жастың біріне Мағжан да қосылды» деген болатын. Расымен де 1911 жылы «Айқап» журналы шыққан уақыттан бастап жариялана бастаған ақынның өлеңдерінде ұлт мәселесі ашық түрде қозғалған еді.

Ақынның отаршылдыққа наразылық тақырыбындағы шығармаларында орыс патшалығының құрсауындағы қазақтың тағдыры әр қырынан сипатталып отырды. Мәселен, «Айқап» журналының 1911 жылғы 2-санында жарияланып үлгірген М.Жұмабаевтың «Жатыр» өлеңінде отаршылдықтың озбырлығына жаншылған елінің жай-күйі толық ашылып көрсетіледі. Алдымен ілгері озық елмен өз жұртын салыстыра келіп, олардан қалыспау үшін қазағына ең бірінші өнер, білім керек екенін ұқтырғысы келеді. Одан әрі

Кең жері күннен-күнге құрып жатыр,

Сұр жылан қанын-сөлін сорып жатыр,—

Деп? елін жерінен айырып, қанап жатқан орыс патшалығын сұр жыланға теңеген ақын халқының қамсыз ұйқыда жатқанына налиды. Ел ішіндегі келеңсіздіктерді сынға алып қана қоймай, «Кешегі шешек жарған қазақ гүлі Сарғайып, бір су тимей солып жатыр» деген өкінішін де білдіреді.

Мінекей, қазақ солай бітіп жатыр,

Күн сайын артқа қарай кетіп жатыр.

Сезінбей өзгенікін, өзінікін

Аты өшкір оқығандар нетіп жатыр?—

деп ең ақырында күйінген ақын жұртының алға жылжуын ойлап, қазақ оқыған азаматтарының күш біріктіруін қалайды.

«Айқап» журналында әйел теңсіздігін алғаш болып сөз еткен де Мағжан Жұмабаев болды. «Шын сорлы» (1911, №9) өлеңі арқылы қалың жұртқа үлкен ой тастайды. Мұнда алдымен алай-дүлей соққан боранның, тіпті, жел өтіне шыдай алмай жан-жануарлар да ыққан суық аяздың бейнесі, одан әрі табиғаттың осы қолайсыздығына қарамастан қараңғы түнде жүкті әйелін соққыға жығып, үйінен қуып шыққан Балтабайдың сұмдық әрекеті суреттеледі. Осылайша, ақынның табиғат пен әйел бақытсыздығын қатар ала сипаттауы да тегін емес. Яғни, мұнысы адамның қаталдығы

қыстың қаһарынан да асып түсті дегенге саяды. Сонымен қатар шаштан ұстап әрі-бері сүйреуі, лас сөздермен балағаттауы, жүкті екенін естірткенде есін адастыратындай қамшымен сабауы, тепкілеп үйінен қуып шыққаны аздай, есікті іштен жауып алуы, боранда әлі кетіп, қайда барарын білмеген Оразкенді ит құрлы көрмеген күйеуінің бұл қылықтары арқылы М.Жұмабаев қазақ әйелдерінің мүшкіл халін барынша шынайы да ашық бедерлеп отыр.

Қазаққа сорлы ұрғашы,
Ерден теңдік көрер ме?
Тиылып тұрған көз жасы
Бірге дәурен сүрер ме?!—

деп өлеңін түйіндеген ақын ел арасындағы мұндай сорақылыққа жол бермеу керектігін қатаң ескерткендей еді.

Журналда табиғат тақырыбына байланысты М.Жұмабаевтың «Күз күні» (1911, №12), «Жазғытұры» (1912, №4), «Бұлбұл» (1912, №7) сынды өлеңдері жарық көрген. М.Жұмабаевтың «Күз күні» өлеңі екі бөліктен тұрады, яғни, табиғатпен қоса, оқу-ағарту мәселесі де қамтылған. Алдыңғы бөлікте жылдың қай мезгілі туралы екенін тақырыпты оқымасаң да білесің. Өйткені мұндағы қара дауыл, ызғарлы жел сияқты қысты жақындата түскен эпитеттер күз бейнесінен хабардар етеді.

Бұрқырап қара дауыл соғып тұрған,
Көкорай түсі қашып солып тұрған.
Шыдамай қатты ызғарлы жел өтіне,
Бүрісіп ағаш, шөптер тоңып тұрған.

Ақын күздің солғын тартқан түрін сипаттау үшін «көрік жоқ, қырда, ойда шығып жүрсең» деумен шектелмей, жер бетіндегі жазғы көрікті аңсап, оны сұлу қызға балайды. Сөйтіп, «Кемпір болған бет-аузы қатпарланып, Бұраңдаған кешегі сұлу қызы» немесе «Қысқасы жердің жүзінде көрік біткен, Қарағанда сұлу қыз қайда кеткен» деп, жердің ажарсыздығына екпін түсіре отырып, күздің шынайы келбетін көз алдына әкеледі. Одан әрі өлеңнің екінші бөлігінде оқу-ағарту, ел өміріне қатысты мәселелерді сөз етеді. Қазаққа сайлауға таласып, мал шашу сияқты жаман әдеттерден арылудың бірден-бір жолы білім алу керектігін баса айтып, «Басқа жұрт балалары оқу оқыған» деп өзге елдердің мәдениетін де үлгі етіп насихаттайды.

«Жазғытұры» өлеңіне келсек, зерттеушілер Мағжанның бұл өлеңін сөз еткенде Абайдың «Жазғытұры» өлеңімен салыстырып, ұқсастық іздейді. Рас, ақынның жас кезінде шығарған бұл өлеңдерінен ұлы ұстазына еліктеуі сезіліп жатады. Табиғатқа жан бітірудегі көркемдік биіктікті дәл Абайдай бағындыра алмаса да, өзіндік өзгешілігі де жоқ емес еді. Мәселен, Мағжан көктем мезгілінің әрбір айына бөлек тоқталып, «Жетті апрель, сулар ақты, қырдан ойға» деп бастап сәуір айын, одан әрі «Май келді, жер құлпырды, гүлдер жайнап» деп мамыр айындағы көріністі жеке сипаттайды. Осылайша, елінің болашағына алаңдаушылық танытқан ақын көктемді сипаттау арқылы мамыра жай күннің келеріне сенгісі келеді.

Ғалым М.Базарбаевтың «Ақын тау туралы толғансын, не дарқан даланың кеңдігін жырласын, тіпті көл немесе жазғы таңды, қысқы кешті, егінді, не жер, күн, ай жайында жырласын, бірінші кезекте өзінің дүние түсінігі, ішкі жан-күйі тұрады, сонысымен айнала әлемді бірге толғандырып, бірге тебіренеді» [2; 15] дегені М.Жұмабаевтың «Бұлбұл» өлеңіне де қатысты болатын. Мұнда қайғыдан құса болған ақын сырласу үшін құс біткеннің ішінен бұлбұлды неге таңдаған екен? Тіпті, бұлбұлдың мұнды дауысы нені меңзегендей? Және де оның басқа жаққа ұшып кетуін қалап қана қоймай, ақын өзінің қайғылы дертін сол жаққа жеткізуін өтінеді. Бәлкім, ел жайын өз жерінде құс екеш құсқа дейін ашық айта алмайтындығын мегзеп отырған шығар.

Ел тағдырын басты нысанада ұстаған Мағжанның ұлтжанды азаматтық болмыстары «Қазақ» газетінде жарияланған туындыларынан да таныла түседі. М.Жұмабаевтың «Орал тауы» (1913, №7, 22 наурыз), «Жарыма» (1915, 22 апрель, №121), «Төбет» (1915, №140, 8 июль), «Есімде... тек таң атсын» (1915, 25 июнь, №138) өлеңдерінде ұлт тағдыры тереңнен сипатталған. «Орал тауы» (1913, №7, 22 наурыз) өлеңінде:

Таласқан аспанменен көкпеңбек тас,
Қарасаң төбесіне айналар бас.
Жасаған мейірімі кең қадір Тәңірі,
Шығарған сол тауынан алтын, алмас,—

деп бастаған ақын әрі қарай осы таудың ғажайып болмысын суреттейді. Онда алғаш қоныстанған ер жүрек түркі жұртының бүгінде «Аты да, заты да жоқ, дыбысы жоқ» деп қана қоймай,

Оралдай атаң туған жерлеріне,
Көмілген сүйектері көрлеріне.
Шетелдер жайыменен ие болған
Төр түгіл, есік те жоқ ерлеріне,—

деп ең басты қайғысын төгіп жырлайды. «Жанашыр батыр түрік балаларына» ұран тастап, жауына қарсылық танытады. Отаршылдықтың озбырлығын бедерлеген қай өлеңінде де ақын ең алдымен жер мәселесін өзек етеді.

Мағжанның «Жарыма» (1915, 22 апрель, №121) өлеңі:

От жұтқан туысқанның халін көріп,
Күнәсіз судай аққан қанын көріп,
Айрылған ар-намыстан қарындастың
Көз жасы, қалың қайғы, зарын көріп...—

деп басталады. Алдынан «...түпсіз дария, сор да, ор да, Батпақ шөл: сусыз, отсыз, қайнаған құм, Ысқырған жылан, шаян оң мен солда. Өткелсіз, қарлы, отты таулар асқар, Мейірімсіз табан тілер қия тастар...» кездесе де жұрты үшін «ұзақ, ауыр жолға» түскенін жан жарына ұқтырғысы келген ақынның бұл шығармасында ұлттын сүйген өр мінезі айрықша сомдалып тұр.

«Төбет» (1915, №140, 8 июль) өлеңінде ақын айтар ойын астарлап берген тәрізді. Өлеңдегі андыған жауды білген «сақ төбетті» данагөй қарттар, ал түн бойы үргені үшін кәрі төбетке ас бермеген «бәйбешені» қолында билігі бар адамдар, жұрт ұйқыда жатқанда келетін «бөріні» патша шенеуіктері деп алсақ, онда ақынның айтпағы көне көз ақсақалдардың ел қамын ойлап айтқандарына «алжыған» деп құлақ аспауының арқасында «білгенін бөрі істеді» дегенге саяды. Сөйтіп, бұл туындысында ақын «бұралып үндемей жатқан, қажыған сорлы» төбет бейнесі арқылы отаршылдықтың зардабын шеккен бүкіл қазақ халқының момын, көнбістігін аңғартқандай.

Ал «Есімде... тек таң атсын» (1915, 25 июнь, №138) өлеңінде ақын келешекке үміт артады.

Бұл жайында Ж.Аймауытов былай ой түйеді: «Қазақтың халі қандай ауыр екенін сезсе де, ол күнде Мағжанда келешектен үміт күткендік сезіледі. Бұл қалыпта заман тұра бермес, бізге де жарық сәуле күн туар дегендей жұбаныш болады, неғұрлым отаршылдық, жауыздық күшейе берсе, соғұрлым қазақтың жанына батар, ашындырар, ашынған ел қорғалай бермес, қарсы бас көтерер деп сенеді:

Мезгілше мейлі келсін, тісі батсын,
Сұр жылан өзі оятар қатты шақсын!
Жаңадан жолбарыстай ұмтылармыз,
Көрелік төңіректі тек таң атсын!»

Сөйтіп, осы өлеңінде ақын азаттықтың таңы атарына үлкен сеніммен қарайды.

«Қазақ» газетінде М.Жұмабаевтың ішкі сезімі қоса өрілген көңіл күйіне қатысты «Көңіл» (1915, №117, 8 апрель), «Зар» (1915, 25 октябрь, №154) сияқты өлеңдері жарық көрді. Ақынның «Көңіл» өлеңінде лирикалық кейіпкерлердің өз-өзіне көңіліне толмағандығы байқалады. Тіпті, Мағжан өз көңілінің сырын ұға алмай, тәтті сезімге бой алдырса да, оның құбылмалылығына қайран қалады.

Жанып-күйіп сүйсе таңда,
Кешке сүйген ол отсыз.
Бүгін мұнда, ертең онда,
Тым-ақ нәрсе ұятсыз,—

деп түйін жасай келе, ақынға тән табиғи құбылыстың бір қырын осылайша ашып өтеді. Сондай-ақ Мағжан «Зар» өлеңінде алдымен жиырма жолдай күзден бастап қыс, жаз айларының әсем табиғатын көркем тілмен суреттей келе, «...Көңілдің баяғыдай мінезі жоқ, Соғады жүрек зорға, келші, тыңда» деп бұрынғы құбылмалы көңілінің енді басқаша күйге түскенін еске салады. Тіпті, «Сәулесіз, Айсыз, Күнсіз қараңғыда» үні шықпай өтетінін білген ақын «Енді бір өлгенім де, жүргенім де, Қолымнан ұшқаннан соң қоңыр қазым» деп алдағы өміріне үмітсіз қарайды.

М.Жұмабаевтың газетте басылған табиғат тақырыбындағы шығармаларына келсек, «Туған жер» (1913, №5, 9 март) өлеңінде ақын өз ауылының табиғатына қызыға қарап, оған деген бар сүйіспеншілігін төге жырлайды. Ал «Жолда» (1916, №185, 16 июнь) өлеңінде қыс мезгілін

суреттейді. Мағжанның осы туындысында үскірік аяздағы ызғарлы жел, долы боран бейнелері кеңінен орын алған.

Ызғарлы жел долданып,
Екі иінінен дем алып,
Ішін тартып осқырып...–

дей келіп, әрі қарай ызғарлы жел біресе аңдай ұлып, біресе екі санын шапақтап сақ-сақ күледі. «Кейде кенет баяулап... аузы-басы жыбырлап», жер жамылған қарды құшып «Әпсүн» оқығандай улейді. Өлең соңында ақын:

Сар далада адасып,
Суық кебін жамылып
Қалармын, кім біледі?...–

деп, лирикалық кейіпкер тағдырын жұмбақ күйінде қалдырады. Мұнда табиғат қаһарымен арпалысқан жалғыз жолаушы арқылы ақын өз қоғамына деген көңілі толмаушылығын астарлы түрде жеткізгісі келетін тәрізді. Ақынның көзі тірісінде осы өлеңіне талдау жасаған Жүсіпбек Аймауытовтың сөзіне зер салсақ, «Мағжанның ақындығы туралы» мақаласында «...қазақ қашан ел болар, қатарға кірер, табиғаттың апатына шыдай алмай, жапан түзде суық кебін жамылып қала ма? Әлде мәдениетті елдің аузына түсіп жұтылып кетер ме? Мәлім емес, қазақтың келешегі қараңғы. Мынау ауыр халді көріп ақынның көңіліне шер, көзіне жас келеді...» деп шығарманың сырына жіті үңілгенін аңғарамыз. Демек, табиғат күйін шерткен осындай өлеңдерінен де замана келбетін суреттеген ақынның жан айқайы естілетіндей.

Кез келген халықтың ұлттық ерекшеліктері мен тұрмыс-тіршілігі оның тұрып жатқан мекеніне, табиғатына, жанындағы көршілеріне байланысты қалыптасады. Оның ойы мен түсінігі де осымен астасып жатыр. Мұның барлығы бір-бірімен байланыса келе ғасырлар бойы қалыптасып келе жатқан ұлтқа тән мінезді айқындауға себепкер болады. Қазақ ақын-жазушыларының барлығы да осы ұлт мінезін, танымын шығармашылығына арқау ете отырып халықтың мұңын мұндап, жоғын жоқтаған. Ұлттың қамы үшін еңбек еткендердің бірі де Бейімбет Майлин болды.

Сол кезде әдебиетіміздің жастығынан көп жазушылар өмірдегі сыртқы құбылыс, өзгерістерді жазса, өзгеріс процестерін көрсетудің орнына өзгерістердің нәтижесін ғана берсе, Майлин өмір диалектикасына терең үңіле білген. Көшпелі халықтың санасы мен психологиясындағы өзгерістерді жіті көзбен, көңіл көзімен көріп, шынайы көркемдікпен аша білген. Сөйтіп шын мәнінде жаңалықтың жаршысы болған адам[5; 28].

Біз Бейімбеттің кейіпкерлерінің барлығы өмірде болған, өзі көзімен көрген адамдар екенін білеміз. Демек, ол адамдар – сол замандағы, төңкерістер заманындағы қазақ ұлтының мінезінің көрінісі. Бірақ, олардың көпшілігі сол замандағы болып жатқан оқиғаларға тәуелді болды, яғни, күнде өзгеріп отырған заңға сәйкес олардың да мінезі өзгеріп отырды. Қазақтың күні сол кезде орыс шығарған заңға тәуелді болды. Бүгін байларды құрметтеп жүрсе, ертең оларды бай деп айдауға жіберді, бірде бай күшті болса, бірде кедей күшті деген сияқты өзгерістер халықтың дүниетанымы мен көзқарасына әсерін тигізбей қоймады.

«Заман кімге күле қарап жүр: мыңды айдаған байды, үріп ішкен мырзаны, керіле басқан кербез сұлуларды қабатына салып илеп жүн қылып, ішер ас, киер киімге зар қылып отыр» – деп басталады «Заман» әңгімесі. Заманында дүркіреп отырған Жайлыбайдың бүгінгі күнгі «ауыр халі» суреттеледі шығармада. Кезінде өзі күн көрсетпеген құлдары енді оның басында ойнауға бар. «Сұрапыл лайсаңда аяқ – бас, бас – аяқ болуға айналды»[6; 135] – деген жолдары арқылы заманның көрінісін жеткізген. Жайлыбай, оның әкесі Сырлыбай өз замандарында қора-қора малдары болған дәулетті, әрі сыйлы адамдар болған. Бірақ уақыт өте келе күнін көруге шамасы әрең жетіп жүрген Жайлыбай мен оның бәйбішесі неліктен мұндай халге түскендері түсінбей әлек. Барлығын заманнан көреді. Осыған ұқсас «Жол кеңесі», «Ескерілетін екі хат», «Қақаң мен Жәкең» сияқты т.б. әңгімелерінде құлдық пен азаттық табын шендестіріп, тап күресін, оянған халық бейнесін берген.

Жиырмасыншы жылдары кеше Б.Майлин өзі көрген аштықтың әлегін жаза бастайды. Бір жағынан, ашығып, апатқа ұшыраған кедей отбасыларының ауыр күйіне жаны ашыса, екінші жағынан, бай-молдалардың тасжүрек, қатігездігінен түңіліп, жиренеді. Осы екі сезімді қарама-қарсы қойып отырып, жазушы кедейлер мен байлардың арасында ымыра, ынтымақ болуы мүмкін емес деген ой салады оқушысына.

«Биылғы айт» әңгімесінің басы қазақтың қанына сіңген, бүгінге дейін қазақ арасында індет тәрізді жайылып кеткен керексіз әдеттердің бірі – несиешілдіктен басталады. Айт келе жатыр деп

Молдағали қалаға барып Иван деген орыстан несиеге ала қашар алып келеді. Несиеге бергендігі үшін бағасын екі есеге жуық көтеріп бергендігін, ал соны төлеуге келгенде жалғыз бұзаулы сиырының бұзауын беріп өтейтінін де айта кетеді. Мұнша тыраштанудың не қажеті бар дегенге "елден қаламыз ба" деген бір ауыз сөз жауап болды. "Әшейін ауқымнан қалмайын деген елдің әдеті ғой. Керекті, керексізін тексеретін елде құдірет жоқ қой" дейді автор. Одан қалса, ендігі кезек айтқа қай жұртты алдымен шақырамыз деген сұраққа жауап іздеуде болды. Бұл тұста Мақтым кедейдің ауыл жұртын тындата алатын қасиеті туралы, және солай бола тұра оның тура жолға емес, керіге кетіретіні туралы да сөз болады.

Айт мейрамы басталып, жұрт ас ішіп болғаннан соң бәйге жарысын бастайды. Бірақ, сол бәйгеге шығатын аттар – бір-бір кедейдің үйін асырап отырған жалғыз аттары. Осының барлығы сол жылдары болған ашаршылық зардаптарының салдары болатын. Ақыры осы жолғы бәйгенің, айттың соңы ұрыс-керіс, төбелеспен аяқталады.

«Ел кедей. Өткен ашаршылық, жұттың зардабы елден әлі шығып болмаған секілді. Бірақ оны елеп, кәсіпке жұмылған ел жоқ, ұйымдасқан кедей аз, ұйымдасудың орнына ұрандатып төбелесіп, арасы алшақтап ашылатын көрінеді»[7; 156]. Автор осы сөздерімен әңгімені аяқтайды. Бір ғана әңгімесі арқылы қазақтың қисық мінездерінің бірнешеуін сынға алады. Несиешілдік, руға бөлінушілік, жұрттың сөзіне еру, жалқаулық, ысырапшылық сияқты қазақтың толып жатқан керексіз мінездерін Абай да қара сөздеріне арқау етіп алмап па еді?!

Осындай шығармаларын оқығанда қазақ өмірі мен қазақ дағдысын, қазақ табиғаты мен өз айналамыздағы қазақ адамын айна қатесіз көресің. Оның кейіпкерлерімен танысып отырып өз қасыңнан, өз еліңнен соларға ісі ұқсас, әрекеті ұқсас адамдарды айтып, атап отырасың. Кейіпкерлері, көбінесе, көре алмаушылық, кертартпалық, сараңдық, надандық сияқты мінездерімен көрініс табады. Бірақ ол мұны қазақты кемсітейін деп емес, қазақтың осындай керексіз қасиеттерін сынға ала отырып, сол қылықтардан арылуы үшін жазды. Ұлттың ұлт болып аяқтан тұрып кетуі үшін сынап жазды.

Түйіп айтқанда, ұлт зиялылары Мағжанның, Бейімбеттің шығармаларынан елінің мұңын мұңдап, жоғын жоқтаған азаматтық парызы, заманға деген ащы үні байқалады. Аз ғана халық алпауыт елдің астында жаншылып қалмай, жарыққа шығуына себепкер болды, қара түнекте сәуле болып жол көрсетті.

Пайдаланылған әдебиеттер

- 1 А.Özdemir. Kazak edebiyatında hikaye. – Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2014, sayısı – 636.
- 2 Мағжан Жұмабаев. Таңдамалы.– Алматы: Ғылым, 1992.
- 3 «Айқап»// Құрсат. Субханбердина Ү., Дәуітов С. – Алматы: «Қазақ энциклопедиясы» Бас редакциясы, 1995.– 367 б.
- 4 «Қазақ» газеті/Құраст.: Субханбердина Ү., Дәуітов С., Сахов Қ. Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 1998.– 560 б.
- 5 Ахтанов Т. – «Көкейкесті». Алматы, Жалын, 1980. - 360 б.
- 6 Майлин Б. – Көп томдық шығармалар жинағы. I том. Алматы, «Жазушы», 2002. - 192 б.
- 7 Майлин Б. – Ел сыры. Алматы, «Жазушы» баспасы, 1994. - 352 б.

НАЦИОНАЛЬНЫЙ ДУХ В ТРУДАХ КАЗАХСКОЙ ИНТЕЛЛИГЕНЦИИ В НАЧАЛЕ XX ВЕКА

Г.С. Нусип

магистрант 2 курса, «М011700 – Казахский язык и литература»
Казахский государственный женский педагогический университет
Алматы, Казахстан, email: nusip_gulzhan@mail.ru

В статье рассматриваются политические и социальные события на казахской земле в начале XX века, а также представители интеллигенции Мағжан Жұмабаев и Бейімбет Майлин, которые находятся в центре этих событий. Точнее, в произведениях которые писали в теме протеста против колониализма русской империи авторы с разных сторон описывали судьбу казахского народа. В статье описывается, как в столь трудное время они распространяли свои взгляды в газетах и журналах, зная, что их жизни угрожает опасность, и

делали они это с целью пробуждения сознания народа. Обсуждается тема национального духа, национального сознания в их стихах и прозаических произведениях, рассказывается, насколько они смогли поднимать эти темы в свое время. Анализируя каждую работу индивидуально, основное внимание автор уделяет тому, какие идеи создаются и какие события связаны с ними.

Ключевые слова: *поэт, писатель, национальность, дух, реальность времени*

NATIONAL SPIRIT IN THE WORKS OF THE KAZAKH INTELLECTUALS AT THE BEGINNING OF THE 20TH CENTURY

G.S. Nussip

Master student of the 2nd year of study, «6M011700 – Kazakh language and literature»
Kazakh State Women's Teacher Training University
Almaty, Kazakhstan, email: nusip_gulzhan@mail.ru

The article discusses the political and social events in Kazakh land at the beginning of the 20th century, as well as intellectuals Magzhan Zhumabayev and Beymbet Maylin, who were at the center of these events. More precisely, in the works that wrote in the subject of protest against the colonialism of the Russian empire and the authors from different sides described the fate of the Kazakh people. The article says that in such difficult times they spread their work in newspapers and magazines knowing that their lives are in danger and they did this in order to awaken the consciousness of the people. The issues of national spirit and national consciousness in their poems and prose are discussed; it is described how they were able to raise these themes in due time. Analyzing each work individually, the focus is on what ideas are created and what events are associated with them.

Keywords: *poet, writer, nationality, spirit, reality of time*

КЕҢЕСТІК ҚАЗАҚСТАН ӘЛІПБИ РЕФОРМАСЫНА ТАРИХИ ТАЛДАУ

О.С. Серікова

Мектепке дейінгі оқыту және тәрбиелеу мамандығының 2 курс магистранты
Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті,
Қазақстан, Алматы қ., email: oral_09.09@mail.ru

Бұл мақалада қазақ халқының тарихындағы кеңес дәуірінен бергі жазу үлгісінің өзгерістері мен оны қабылдаудың өзіндік қарама-қайшылықтары туралы таныстырмақпын. Қазақ халқы КСРО құрамында болған жылдары жазуды ауыстыруға байланысты екі реформа жүзеге асырылды. Бұл өзгерістерді алдыңғы қатарлы интеллигенция өкілдері, түркі тілдес халықтардың тілдік ерекшеліктерін ескере отырып тарихи сараптау жұмыстарын жан- жақты жүргізіп рухани мәдениет сахынасына латын әліпбиін әкелді. Халық ағарту саласының өкілдері, қалың бұхара арасына насихат жұмыстарын жүргізе отырып латын графикасын енгізуге елеулі еңбек етті. 1940 жылы «Латындандырылған» қазақ жазуын орыс графикасы негізіндегі жаңа әліпбиге көшіру туралы заң өз күшіне енген соң халық арасына орыс графикасы (кириллица) қолданысқа ене бастады.

Латын әліпбиіне ауысу еліміздің әлемдік аренадағы бәсекеге қабілеттігін арттыра отырып, дамыған елдермен жақсы қарым- қатынас орнатудағы ықпалы зор болмақ.

Түйін сөздер: қазақ тілі, реформа, латын әліпбиі, Араб әліпбиі, орыс графикасы, Кеңес дәуірі

Елбасымыз өзінің 2012 жылы 14 желтоқсандағы «Қазақстан -2050» Стратегиясы қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты» атты Қазақстан халқының жолдауында «Мемлекет өз тарапынан мемлекеттік тілдің позициясын нығайту үшін көп жұмыс атқарып келеді. Қазақ тілін кеңінен қолдану жөніндегі кешенді шараларды жүзеге асыруды жалғастыру керек [1].

Қазақстан Республикасының Президенті Н.Назарбаевтың 2017 жылы 12 сәуірде «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» мақаласында: Біріншіден, қазақ тілін біртіндеп латын әліпбиіне көшіру жұмыстарын бастауымыз керек. Біз бұл мәселеге неғұрлым дәйектілік қажеттігін терең түсініп, байыппен қарап келеміз және оған кірісуге Тәуелсіздік алғаннан бері мұқият дайындалдық. Біз, 2025 жылдан бастап әліпбиімізді латын қарпіне, латын әліпбиіне көшуге кірісуіміз керек [2].

Қазақстанда ХХ ғасырдың 20-40 жылдарында жазуды ауыстыруға байланысты екі реформа қабылданды. ХХ ғасырдың бірінші жартысында Түркия, Иран, Әзірбайжан, Қазақстанның алдыңғы қатарлы ғалымдары лингвистикалық саралау негізінде араб жазуы түрік халықтар тілінің табиғатына сәйкес еместігін дәлелдеді.

ХІХ ғасырдың 60-65 жылдары Әзірбайжан драматург, жазушысы, қоғам қайраткері, ғалымы Мырза – Фатали Ахундов араб әліпбиін латын әліпбиіне көшіру туралы алғаш бастама көтерді. ХХ ғасырда Әзірбайжанның алдыңғы қатарлы интеллигенция өкілдері араб жазуын латын графикасына өзгерту жұмыстарына белсене кірісті.

1922 жылдан бастап түрік халықтары жазуын реформалауына түрткі болған Әзірбайжан ғалымдары еді. Осы жылдан бастап Әзірбайжанда латын графикасына көшуге дайындық жұмыстары басталып арнайы комитет құрылды. 1922 жылы Әзірбайжанның жаңа әліппе комитеті «Жаңа жол» деген газет, 1923 жылдан бастап мектептер үшін оқулықтар, әдістемелік құралдар, әдебиеттер жарық көрді.

1923 жылы қазақтың зиялы қауым өкілдері латын графикасына негізделген жаңа әліпбиге көшуге ұсыныс білдірді. 1923-1927 жылдар аралығында жаңа әліпбиге көшу мәселесі төңірегінде пікірлер талқыланды.

1925 жылдан бастап Қазақстан мектептерінде, мемлекеттік мекемелерінде латыншылардың «Жаңа әліпбишілер үйірмесі» ұйымдастырыла бастады. Түрлі тақырыпта тезистер құрастырылып, газеттерге мақалалар жарияланды. 1925 жылы Н.Төрқұловтың «Жаңа әліпби туралы» кітабы жарық көрді.

Осы реформа қабылданған соң, ағарту саласындағы ғалымдар 1925 жылы Әзірбайжандықтарға латын графикасына көшу тәжірибелерімен бөлісу туралы ашық хат жолдады [3].

1926 жылы ақпан айында Баку қаласында Бүкілодақ I - түркі тілдес халықтарының съезі өтті. Осы жиынан кейін КСРО-ның барлық түрік тілдес халықтарын латын графикасына ауыстыруға шешім қабылдады.

Түркі халықтарын латын әліпбиіне көшіру мәселесі бойынша конференциялар, пленумдар, түрлі бағыттағы басқосулар мен жиындар өтті.

Бүкілодақтың I- түрікшілер құрылтайында оқу, жазу, тіл жұмыстарымен шұғылданған алдыңғы қатарды интеллегенция өкілдері бас қосты. Араб әліпбиін қолданаушылар да, араб графикасының тиімділігін дәлелдеумен болды.

Осы съезде сөз алған А.Байтұрсынов араб графикасының тиімділігін тілге тие кетіп, латындандыруға қарсы шықты.

А.Байтұрсынұлы өз баяндамасында былай деді: «Әліп – би деген- тілдің негізгі дыбыстарына арналған таңбалардың жұмағы. Неғұрлым тіл дыбыстарына мол жетсе, арнаған дыбысқа дәл келсе, оқуға, жазуға жеңіл болса, үйретуге оңай болса, заманындағы өнер құралдарына орнатуға қолайлы болса, соғұрлым әліп- би жақсы болмақшы.

Түрік жұртының 90%-ы баяғыдан бері араб әрпін пайдаланып келеді. Әрқайсысының араб әрпімен жасалған хат мәдениеті бар.

Араб әрпін латын әрпіне ауыстыру мәселесі қозғалғаннан бері көп адам екеуін салыстырып, терең қарап, артық- кемін тексеру, зерттеуге түсті. Ескі әріп те жеткілікті дәрежеде терең тексеріп, терең зерттелді. Сол терең зерттеу арқасында екі әріптің де бұрын назар салынбай, еске алынбай көп сындары мен сипаттары көзге түсті.

Екі әріптің де теңестіріп, артық- кемін тексеріп, өлшеуге салғанда, таразының табан тірейтін нәрселері мыналар болуға тиіс.

1. Тіл дыбысына жеткілікті – жеткіліксіздігі қанша?
2. Қайсысымен басылған я жазылған сөз оңай оқылады?
3. Қайсысымен жазу жеңіл?
4. Қайсысы баспаға қолайлы?
5. Үйретуге, сауат ашуға қайсысы оңтайлы?
6. Көркемдік пен көзге жайлылық жағынан қайсысы артық?

Әуелі, тіл дыбысына жеткілікті болу, болмау жағынан салыстырып қарайық.

Латын әрпінен өзгертпестен алдық дегенде 15 әрпін- ақ алған. Басқа әріптерді өзгертіп алып отыр. Және «ң» мен «й» дыбыстарына ойдан шығарып «п» және «j» таңбаларын алып отыр.

Бұған қарағанда тіл дыбысына жеткілікті болу жағынан араб әрпі артық болып шықты.» деп өз сөзін қорытындылай отырып, латын әліпбиінің қазақ жазуының сахынасына шығуына өз қарсылығын білдірді [4].

Съез қорытындысы бойынша латын әліпбиін енгізу жұмысы дауысқа салынып 7 дауысқа қарсы 101 дауыспен латын графикасын қолдаушылар басым түсті. Латын графикасының негізінде жасалған жаңа түрік әліпбиін қолдану туралы жарлыққа қол қойылды.

1927 жылы Н.Нұрмақов төрағалық еткен «Жаңа әліппешілер қоғамы» құрылды. Сондай – ақ қоғам белсенділері Телжан Шонанов, Ғаббас Тоғжанов, Ораз Жандосовтар жұмыс атқарды.

«Жаңа әліппешілер қоғамы» мақсаты

1) Латын графикасын халық арасына таратудың тиімді, барлық дұрыс идеяларын бір жүйеге келтіру.

2) Латын әліпбиін тез меңгеру үшін халық арасында үгіт – насихат жұмыстарын жүргізе отырып ересектер мен жастарды сауаттандырып, жаһандық мідениетке қадам басу.

1928 жылы 9-12 желтоқсанда Қызылорда қаласында Қазақстан жаңа әліппешілерінің өлкелік тұңғыш конференциясы өтті. Конференцияда алдыңғы қатарлы интеллегенция өкілдері, латын әліпбиіне көшу барысындағы атқарылған жұмыстар мен Жаңа әліпби орталық комитетінің есепті баяндамалары тыңдалды.

Латын графикасына көшуге байланысты атқарылған жұмыстар барысында Араб жазуын қолдаушылар қатарынан қатты сынға ұшырады. Қазақтың алдыңғы ағарту саласындағы өкілдері А.Байтұрсынұлы, М.Дулатұлы араб графикасының тиімділігін дәлелдеуге тырысты. Бірақ, 1928 жылы I – Бүкілқазақстандық конференциясында латыншылар, қазақ әліпбиіне негізделген латын графикасының қоғамға қажеттілігін дәлелдеп берді.

1928 жылы 18-23 желтоқсанда Қазан қаласында Одақтың жаңа әліпби комитетінің III отырысы өтті. Бұл пленумға Қазақстан, Өзбекстан, Татарыстан, Қырғыстан, Түркіменстан және т.б түрік елдерінен делегаттар келіп, жаңа әліпби тұрғысында бірнеше жағдаяттар талқыға салынды [3].

1928 жылдың желтоқсанында Қазақ Орталық Атқару комитетінің 6 отырысының IV сессиясында латын графикасын мемлекеттік жазу ретінде қабылдап латын графикасын толықтай енгізу уақытын 1931 жылдың 1 желтоқсанына дейін ұзартылды.

1929 жылы 7 тамызында КСРО Халық Комиссарлары мен КСРО Орталық Атқару Комитетінің төреалқаларының шешімімен толық енгізу жөніндегі қарар қабылданды [4].

Латын графикасы негізінде жасалған қазақ әліпбиі «Еңбекші қазақ» және «Советская степь» газеттерінде жарияланды. Латын әліпбиін халық арасына тарату және ересектер мен жастар арасында латын графикасын жедел түрде тарату жұмыстары қарқын алды. Осы латын әліпбиінің жұмысын қадағалаушы орталық ХКК-сі, 1930 жылы жаңа түрік әліпбиінің Орталық Комитеті КСР Одақтың ОАК – нің жанындағы жаңа әліпбидің Бүкілодақтың орталық комитеті болып құрылды.

Орта Азия Халық ағарту комитеті 1940 жылға дейін жұмыс жасап, КСРО түрік халықтарының жазуы ретінде орыс графиксы енгізілгеннен кейін таратылды.

1930 жылы 23 қаңтарындағы ХКК- нің қарары негізінде барлық баспасөз басылымдары, газеттердің мұқабасы латын әрпіне көшірілді. «Жаңа мектер», «Жаршы», «Қызыл әскер» газеттері де латын әліпбиі негізінде жаңалықтар таратты. 1930 жылдың ақпан айынан «Әйел теңдігі», «Қызыл Қазақстан», «Жаңа әдебиет» сияқты мерзімді басылымдар түгелдей латын әліпбиіне көшірілді [5].

ҚазАКСР үкіметінің жарлығына сәйкес латын әліпбиін жаппай енгізуді жүзеге асыру бағдарламасы негізінде қалың бұқара халыққа латын әліпбиін үйрету үшін үлкен жұмыстар жүргізілді. Орыс мектептерінде V сыныптан бастап қазақ тілі міндетті пән ретінде енгізілді. Ал, 1928-1930 оқу жылынан бастап орыс мектептеріндегі қазақ тілі пәні толығымен латын әліпбиіне көшірілді.

Қазақстандағы латын әліпбиін жасау жұмыстары, Бүкілодақтың орталық жаңа әліпби комитетіне ұйымдастырылған білікті тілшілер мен тіл мамандарына жүктелді. Жаңа әліпбидің үлгісімен жүзеге асыру жолдары ұзақ уақыт бойы баспасөз беттерінде, конференциялар мен БК(б) съездерінде, пленумдар мен митингілерде пікірталас тудырды. Латын әліпбиі енгізілгеннен ұзақ уақыт араб әліпбиі де қолданыста болды. Осылайша латын әліпбиі білім, мәдениет, ғылым салаларына біртіндеп ене бастады.

«Латындандырылған» қазақ жазуын орыс графикасы негізіндегі жаңа әліпбиге көшіру туралы 1940 жылдың аяғында заң қабылданды.

Ресей Федерациясы қазақтарға орыс тілі арқылы үлкен әсерін тигізді. Орыс тілі этносаралық мақсатқа қызмет еткеннен ресмей тіл бола алды. Қазақ мектептерінде оқу бағдарламалары орыс әдеп – ғұрыптарының құндылықтарымен байытылды. Оқушылар Ресей мен Украинаға орыс тілін үйренуге және зерттеу жұмыстарына жіберіліп отырды [6].

1940 жылдың 10 қарашасында Қазақ КСР Жоғары Кеңесінің V сессиясында орыс әліпбиіне ауыстыру туралы шешім бірнеше жылға шегіндірілгеннен, орыс емес халқтар кириллицаны толықтай меңгеріп алған болатын. Қазақстанның баспасөз беттерінде жарық көретін мақалалар латын және орыс әліпбиі негізінде әзірленіп отырды. Бұл халықтың орыс графикасын тез игерулері үшін жасаған жұмыстары еді.

Қазақ тілінің жаңа алфавиті кириллица негізінде құрылды, ол үшін орыс алфавитінің 32 әрпіне 9 ерекше әріптер қосылды (э, ө, і, н, ғ, ү, ұ, қ, һ).

Орыс әліпбиін енгізуде негізгі екі мақсат болды. Оның бірі – түбі бір түрік тектес халықтардың бір- бірінен алыстатып, өз тарихтарын жою болса, екінші мақсат түркі тілдес халықтардың келешек ұрпақтарын орыстандыру саясатын жүзеге асыру үшін жүргізілген жұмыстар еді.

Ұзақ уақыт жүргізілген реформалар нәтижесінде халықымыздың сауат ашу, тілік дамуына, рухани мәдениетіміздің көркейуіне кері әсерін тигізбей қоймады. Әсіресе, орыс графикасына көшу барысында жасалған қысым қазақ тілінің үндестік заңы арқылы тіл бұзылуына, дұрыс сөйлеу мен жазу емлесіндегі қайшылықтарға әкеп тіреді. Біздің ана тіліміз өзге туыстас тілдерге ұқсамайтын үндестік заңына бағынады. Амал не, тіліміздің де, грамматикамыздың да орыстануына шеттен келген кірме сөздер, әсіресе орыс тілі және сол арқылы үндіевропа тілдерінен енген сөздер үндестік заңына бағынбасын деген солақай саясаттың ықпалы әсер етті [7].

Қай халықты алып қарасақ рухани мәдениеттерінің хатқа түсіп келешек ұрпақтарына жеткізуді қалайды. Әр халық өз тілдерінің жойылып кетпеуі үшін жұмыс жасайды. А. Байтұрсынұлы: «Егер тіл жойылса, ұлт та жойылады» деген сөзі бар.

Қазақ халқы да тарих сахнасында жазба мәдениеттің әр түрлі сатысынан өтті. Біздің елімізде латын әліпбиіне қайта оралу туралы қоғамдық көзқарастарды 1994 жылы көтерген болатын. Содан бері қарай бұл өзекті мәселе көптеген ғылыми конференциялар мен дөңгелек үстелдерге арқау болды. Бұл көкейкесті мәселеге қоғам белсенділері мен қарапайым халық өз ойларын ашық түрде жеткізе отырып, латын графикасын енгізу туралы бастамаға қолдау білдірді.

Бұл күнде латын әліпбиі Еуропа, Африка және Америка құрлықтарының көптеген мемлекеттерінің жазу жүйесіне негіз болып отыр. Бүгінде оқырмандардың кең аудиториясы латын алфавитін пайдаланады, ал кейінірек латын әліпбиінде жазылған жұмыстар әлемді қазақ мәдениетімен жақынырақ танысуға мүмкіндік береді.

Жаңа әліпбиге көшу Қазақстанды түркітілдес халықтардың әлеуметтік-мәдени ортасына қайтару мүмкіндігін туғызады, түрік тілдес халықтарымызды жақындастырады және елдер арасындағы өзара түсіністікті нығайтады. Кеңес дәуіріндегі кириллдік графиканы дамыту барысында бірқатар қателіктер жасалды, қазақ тілінің фонетикалық ерекшеліктері ескерілмеді, көптеген сөздер мен терминдер орыс тілінен қазақ тіліне біріктірілген. Бұл қателіктер назарға алынып, мүмкіндігінше қазақ тілінің жаңа графикасын қалыптастыру кезінде түзетілуі керек.

Бүгінде әлем халқының 80%-ы латын графикасын пайдаланады. Әртүрлі елдерде тұратын қазақтар бір тілде сөйлеседі, бірақ жазу кезінде түрлі графиктерді қолданады. Латын әліпбиіне көшкеннен кейін біз жаһандық кеңістікте белсенді түрде сөйлесе аламыз. Менің ойымша, біздің еліміз тек алға жылжып, әлемдік қауымдастықпен бірге тұруға тиіс, сондықтан біз осы қадамды жасауымыз керек, оған көп қоғам дайын [8].

Жаңа алфавитке өту жаһандық ақпараттық кеңістікке кіруді кеңейтеді. Қазақ тілінде әлемнің кез келген нүктесіндегі кез-келген гаджетке жазуға болады. Бұл жалпы латындық сценарийдің арқасында батыс тілдерін жеңіл меңгеруге ықпал етеді.

Демек, осы уақытқа дейін қоғам назарында болған көкейкесті оқиғаның пісуі әбден жетті және ең бастысы, біздің қоғам латын графикасына деген заманауи бетбұрысқа ешбір асығыссыз әрі тиянақты дайындалып алды. Осының нәтижесінде, қоғамдық пікір де ескеріле отырып, Елбасымыз Н. Назарбаев қазақ тілінің латын графикасына өтуі туралы нақты пайымын, 2017 жылғы Жолдауында Қазақстанның үшінші жаңғыруының басталғанын хабарлап, сол Жолдауды іске асырудың нақты тетіктерін өзінің «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты мақаласы мен Бурабайда «Хабар» агенттігіне берген сұхбатында түбегейлі айқындап, мемлекеттік тіліміздің латын графикасына кезең-кезеңімен өту жолдарын біржолата түйіндеп берді. Сондықтан Елбасының бұл тиянақты ұстанымы күллі халқымыздың көкейінен шығып, қоғам тарапынан жаппай қолдау тапты.

Пайдаланылған әдебиеттер

- 1 Назарбаев Н.Ә. Қазақстан – 2050 Стратегиялық қалыптасқан мемлекеттік жаңа саяси бағыты. Елбасы Н.Ә. Назарбаевтың Қазақстан халқына жолдауы 2012 жылғы 14 желтоқсан.
- 2 Назарбаев Н.Ә. Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру. 12 сәуір 2017 жыл.
- 3 Хұсайын К.Ш., Нысанбаев Ә., Бұрханов К.Н., Қасқабасов С.А., Әбусейітова М.Қ., Нұрланова Н.Қ., Айдарханов М., Құнанбаева С. Латын графикасы негізіндегі қазақ әліпбиі: тарихы, тағылымы және болашағы. Алматы: Арыс, 2007.
- 4 Байтұрсынов А. Тіл тағылымы. – Алматы: Ана тілі, 1992. 400-402 б.
- 5 Әміржанов Н. Латын әліпбиі негізіндегі қазақ жазуының графикасы мен орфографиясы. Алматы. 2010
- 6 Төрешұлы Н. Жаңа әліппе. Қазақ-қырғыз үшін жаңа әліппе. М.: СССР халқының орталық баспасының қырғыз секциясы, 1924.
- 7 Dotton, Zura. (2017) Language Policy and Language Planning in Kazakhstan: About the Proposed Shift from the Cyrillic Alphabet to the Latin Alphabet. The University of Arizona. <http://hdl.handle.net/10150/621896>
- 8 Күдерінова Қ. Қазақ жазуының теориялық негіздері. Алматы, 2010.

ИСТОРИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ РЕФОРМЫ АЛФАВИТА СОВЕТСКОГО КАЗАХСТАНА

О.С. Серикова

магистрант 2 курса специальности «Дошкольное обучение и воспитание»
Казахский государственный женский педагогический университет
Казахстан, г. Алматы, email: oral_09.09@mail.ru

Данная статья описывает изменения в произношении и написании на протяжении истории казахского народа, описывается процесс перехода к новым типам написания и противоречий в их восприятии. За годы пребывания Казахстана в составе СССР были осуществлены две реформы по смене письменности. Сначала ведущие деятели языка изучили лингвистические особенности тюркского языка и основываясь на этом историческом опыте ввели латинскую графику. В 1940 году, после вхождения в силу закона о переходе к «латинизированной» казахской письменности на новый алфавит на основе русской графики, было положено начало использованию кириллицы. Переход на латиницу повысит конкурентоспособность нашей страны на мировой арене и окажет большое влияние на установление дружеских взаимоотношений с развитыми странами.

Ключевые слова: казахский язык, реформа, латиница, арабский алфавит, русская графика, Советская эпоха

HISTORICAL ANALYSIS OF ALPHABETIC REFORM OF THE SOVIET KAZAKHSTAN

O.S. Serikova

Master student of the 2nd year of study, specialty 'Preschool education and upbringing'
Kazakh State Women's Teacher Training University
Kazakhstan, Almaty, email: oral_09.09@mail.ru

In the years when the Kazakh people were part of the USSR, two reforms related to the translation of writing were carried out. Representatives of the foremost intelligentsia, having comprehensively conducted a historical analysis taking into account the linguistic peculiarities of the Turkic peoples, introduced the Latin alphabet to the scene of spiritual culture. Representatives of the public education, conducting propaganda among the wide population, made a significant contribution to the introduction of the Latin script. In 1940, according to the the law on the shift of "Latinized" Kazakh script to a new alphabet based on Russian graphics, Russian graphics (Cyrillic) came into effect. Transition of Kazakh language to the Latin script will contribute to improving the competitiveness of our country on the world stage and the establishment of good relations with developed countries.

Keywords: Kazakh language, reform, Latin alphabet, Arabic alphabet, Russian graphics, Soviet era

СТИХОТВОРЕНИЕ ЖАМБЫЛА ЖАБАЕВА «МОЯ ЖИЗНЬ» КАК ОБРАЗЕЦ ВЮДЖУДНАМЕ

Э.Ф. Мамедова-Кекеч

к.фил.н., доцент,

Бакинский Евразийский Университет,

Азербайджан, Баку, email: mamedovaelmira4@gmail.com

Статья посвящена анализу вюджуднаме (поэзии эпохи) Жамбыла Жабаева - одного из знаменитых поэтов Казахстана. Благодаря автобиографическому вюджуднаме Ж. Жабаева, мы узнаем детали его жизненной ситуации. Сравнивая автобиографические поэмы Ахмеда Ясеви и Жамбыла Жабаева, автор приходит к выводу, что в вюджуднаме Ахмеда Ясеви прослеживаются особенности суфийского направления, а у Жамбыла Жабаева вюджуднаме носят автобиографический характер. В действительности в вюджуднаме тюркских народов, в отличие от стихов, посвященных вообще жизни человека, описывается половина жизни человека. Текст Жамбыла Жабаева, используемый в исследовании, является одним из важных источников для изучения жизненных процессов.

Ключевые слова: *Жамбыл Жабаев, вюджуднаме, автобиография, казахи, акын*

Вюджуднаме - один из жанров, широко распространенных в фольклоре и письменной литературе тюркских народов. Стихи, связанные с жизнью человека, описывающие ее обычно от рождения до конца, охватывающие жизнь от года до ста лет, называются вюджуднаме. Азербайджанский ученый Мюрсал Хакимов термин вюджуднаме объясняет следующим образом: «вюджуднаме в форме ашугского стихотворения дает своего рода информацию о благородстве (аристократизме), рождении, детстве, юношеских годах, воспитании, галантности, чести семьи, позиции в обществе, мужестве, проявленном во имя Родины, трудностях, автобиографии мастеров-ашугов... Вюджуднаме может быть во всех формах ашугского стихотворения. Вюджуднаме в другой форме ашугского стихотворения имеет большее количество куплетов (пунктов). По идейному содержанию уstadнаме (письмена мастеров). В этой форме стихосложения мастер ашуг слагает в художественной форме путь «Я» от рождения до гроба» [1; 53].

В узбекском литературоведении это понятие выражается термином *терма*, и в творчестве узбекских бахши также встречаются автобиографические вюджуднаме. Термы привлекают внимание в творчестве Фазиля Елдашоглу, Эргаша Джуманбюльбюльоглу, Полкана Шаира, Ислама Шаира, Умира Сафарова, Бола Бахши (Гурбанназар Абдуллаев), Рахматуллы Юсифоглу, Гадира бахши, Гаххара.

В литературоведении Турции оно называется такими терминами, как *возрастное письмо*, *возрастной дастан*, *жизненный дастан*. Вообще жанр вюджуднаме встречается в устных и письменных текстах тюркских народов Азербайджана, Турции, Кыбрызских тюрков, казахов, узбеков, уйгуров, башкиров, гумугов, киргизов, татар. В общетюркской литературе турецкий ученый Доган Кая делит вюджуднаме по содержанию на различные группы:

1. Возрастные письма, повествующие обо всех людях;
2. Возрастные письма, повествующие о девушках и женщинах;
3. Возрастные письма, повествующие о личной жизни самих поэтов;
4. Социально-критические возрастные письма;
5. Возрастные письма, связанные с поверьями [2; 16].

Как видно, стихи третьей группы – это непосредственно истории личной жизни самих поэтов и акынов. В литературе тюркских народов с этой точки зрения многие авторы отражают свою автобиографию. Здесь нужно особенно отметить имена Ашига Бахмана, Доллу Мустафы, Гаджи Логман Горгуда, Моллы Магеррама, Молламурды, Молллы Нефеса, Ашига Мевлуда Ихсани, Балы Байрагдароглу, Абубекра Кардари Шоканоглу, Фехми Гюра, Гусейноглу балы, Талыби Джошгуна, Вейсала Джахди, Юрекли, Жамбыла Жабаева. Эти авторы в своих вюджуднаме представляют не общую информацию о жизни человека, а определенные годы своей собственной жизни. Естественно, в памятниках Орхона-Енисея также дается информация об определенных годах жизни Бильге Кахана, и этот текст считается образцом архетипа. В произведениях Ахмеда Ясеви «дивани-хикмет» и Юсифа Баласагунлу «Гутагду билик» также продолжается эта традиция. Вюджуднаме

Ахмеда Ясеви также можно считать автобиографическим вюджуднаме. С помощью этого стихотворения мы получаем информацию о легендарной жизни Ахмед Ясеви:

<i>Bir yaşında ervaһ manға üliş birdi,</i>	<i>Когда был год – духи подарили мне счастье;</i>
<i>İki yaşda peyğamberler kilip kördi,</i>	<i>В два года меня увидели пророки;</i>
<i>Üç yaşında Çil-ten kilip halim sordı,</i>	<i>В 3 – святые осведомились обо мне;</i>
<i>Ol sebeddin altmış üçde kirdim yirge.</i>	<i>По этой причине в 63 ушел под землю;</i>
<i>Tört yaşında hak Mustafa birdi hurma,</i>	<i>В 4 – пророк Мустафа дал мне хурму;</i>
<i>Yol көrsettim yolға kirdi niçe gümrah,</i>	<i>Скольким юнцам я указал дорогу;</i>
<i>Kayda barsam Hızır Baba'm manga hemrah,</i>	<i>Куда бы я ни шел, пророк Хызыр был рядом;</i>
<i>Ol sebeddin altmış üçde kirdim yirge.</i>	<i>По этой причине в 63 ушел под землю.</i>

[3; 59-69]

Таким образом, вюджуднаме, которые носят автобиографический характер, представляют интересную информацию о различных подробностях жизни автора.

1. Жамбыл Жабаев как автор вюджуднаме

В казахской литературе его оценивают как «Гомера 20 века». «Так же, как Гомер известен в европейской литературе как автор эпосов, также Жамбыл в литературе своего народа сделал то же самое» [3;119]. Действительно, Жамбыл Жабаев был одним из ведущих представителей казахской литературы, отличался богатым творчеством.

Вюджуднаме Жамбыла Жабаева состоит из 14 пунктов (куплетов). За исключением первого пункта, вюджуднаме построено в форме четверостиший. Начиная с первых строк, описывается жизнь автора – рождение, взросление, призвание в народе. В начале стихотворения он отмечает, что получил свое имя благодаря тому, что родился возле горы Жамбыл:

<i>Kakağan kar üstünde esip boran,</i>	<i>На замерзшего царя сыплет метель;</i>
<i>Er ürey, көк nayzalı cav torığan.</i>	<i>Герой напугал, и враг без копья пал.</i>
<i>Bayğana, Cambil, Handa men tuvıppın</i>	<i>В Байгане Жамбыл в такой среде я был рожден,</i>
<i>Cambil деп койылыптi atım sodan</i>	<i>Поэтому и назвали меня Жамбыл.</i>

[4; 505-506]

В его вюджуднаме ведущую роль занимают описания дня рождения и холодной зимы. В других вюджуднаме можно встретить подобные описания природы:

<i>Er үrkip cürgen kezde күni түni</i>	<i>В то время, когда день и ночь в страхе бродит герой,</i>
<i>Sarı ayaz koşcөnekey boran күni,</i>	<i>В метель в пути желтизна изморози.</i>
<i>Kar kavıp, muzға түsken Cambil eken,</i>	<i>Выпал снег и Жамбыл замерз</i>
<i>Cutınp suvık ava шıkkан күni.</i>	<i>В тот день, когда глотнул холодного воздуха.</i>

[4; 505-506]

Годы рождения Жамбыла были кровавые, в связи с этим он так описывает это время:

<i>Köz aştım, sorğalağan kandı көrdim,</i>	<i>Открыв глаза, увидел неостанавливающийся поток крови,</i>
<i>Kamıkkан kandı castı candı көrdim.</i>	<i>Загрустившего юношу, его увидел.</i>
<i>El көrdim-enirip boskan, andı көrdim.</i>	<i>Увидел плачущих и бегущих людей и зверей,</i>
<i>Koynında Alaravdım zardı көrdim.</i>	<i>Крик я увидел в объятиях Алатава.</i>

Отметим, что творчество Жамбыла Жабаева формировалось в два этапа: досоветский период и советский период.

Как и в творчестве советских ашугов, бахши, акынов, Жамбыл Жабаев называет досоветский период темным. В общем этот образ для творчества акынов того периода был характерным.

Акыны второй половины XIX в. – Биржан Кожакулова, Асет Найманбаев, Сара Тастанбекова, Жамбыл Жабаев и др. – использовали айтысы как форму выражения общественного мнения, отстаивая социальную справедливость” [5].

Надо отметить, что в автобиографическом вюджуднаме азербайджанского ашуга Ашуга Бехмена этот мотив также играет ведущую роль, в своем стихотворении он прославлял Советы, социалистический строй в общем.

*В 12-13 познал зло-добро,
В 14-15 стал рабом,
В 16 скажу кратко:
Много мучений я перенес, будучи юнцом.
... в 17 осветило солнце,
Трудящиеся расстались с бедной,
Рабочий, сельчанин побратались,
Свергли царя и повергли в бездну.
Впереди герой, большая партия,
Опираясь на бедных и средних,
атаковали помещиков, богатых,
прогнали их из страны в степи.*

[6; 278]

В соответствии с советской идеологией ашуг уподобляет дореволюционный период рабскому мраку, а период после – солнечным дням [7].

В вюджуднаме Жамбыла Жабаева имеют место также описания казахского народа. Озвучиваются проблемы народной жизни, быта и хозяйства простых людей:

<i>Boy bermes el ömiri, asav şeri,</i>	<i>Тяжела жизнь народа, во мраке он.</i>
<i>Tursa da kursavlanıp toksan ceri.</i>	<i>Даже если займет все 90 мест,</i>
<i>Birde ot, birde suvdı köktey keşip,</i>	<i>Пройдя поля и реки,</i>
<i>Talpınıp tileğine bastı ilgeri.</i>	<i>Идя вперед во имя мечты.</i>

[4; 505-506]

В традиционных вюджуднаме обычно после рождения героя начинается описание по определенным годам. Подчеркиваются физиологические и психологические особенности, происходящие в период, начиная с материнской утробы, прозрения, в год, два, три года и т.д. Но Жамбыл Жабаев описывает свою жизнь до 10 лет не по годам, а в общем:

<i>Ömirmen aralaskan östi Cambil,</i>	<i>Рожденный Жамбыл вырос,</i>
<i>El baskan ottı, suvdı keşti cambil,</i>	<i>Прошел он путь, пройденный народом,</i>
<i>Kulannan kunan da örlep, dönen de örlep,</i>	<i>Управлял он жеребенком и верблюжонком,</i>
<i>Şikkanday bola kaldı bestı Cambil.</i>	<i>На 5-летнем гысраке отправился в путь Жамбыл.</i>

[4; 505-506]

В вюджуднаме дастанского творчества, обычно, встречается мотив стремительного роста героя. В таких дастанах, как «Манас», «Эдигей» этот мотив ведущий. Оставаясь верным этой традиции, Жамбыл Жабаев как казахский герой (игид) подчеркивает то, что с детства садился на коня, прошел трудный путь [8].

В казахских вюджуднаме, как правило, описывается не вся жизнь человека от начала до конца. Это качество мы также наблюдаем в творчестве других авторов казахских вюджуднаме, таких как, Культувма Сармуратулы, Мадели Джусипкочаули, Шал Акын и др. Однако у других тюркских народов имеет место описание человеческой жизни от рождения до последних лет. В качестве примера представим вюджуднаме башкирского анонимного автора:

*На первом году ничего и не знал,
А в десять — играл бы да еще играл.
А в двадцать — егетом отчаянным стал,
А в тридцать — как жаркий огонь запылал,
Мужчиною сделался в сорок годков,
В пятьдесят почтенным агаем стал,
Признал меня весь род и все племя мое;
К шестидесяти — стал как волк из волков,
А в семьдесят — рыжей лисою предстал,*

*К восьмидесяти — и на стремя не встал,
А в девяносто — остановился от дел,
В сто без помощи уже не вставал,
В сто пять иль в сто десять — с седой головой
Уйдет он с родимой земли в мир иной* [9; 198].

В вюджуднаме Жамбыла Жабаева описывается первый десяток лет, и акын посвящает специальные пункты подробностям (деталям) 10, 15, 16, 17 и 18 лет:

<i>On castay oynap cürdim bala bolıp,</i>	<i>До 10 лет играл как ребенок,</i>
<i>Ölenge böldim könül alan bolıp,</i>	<i>Интересовался стихами,</i>
<i>Rayıttar tana мініп, kozi baktım,</i>	<i>С любовью садился на бычка и смотрел за ягненком.</i>
<i>Enbektі iyem dengende şama kelip.</i>	<i>И так я нашел свое призвание</i>
<i>Koşımın kenes kürdim kır basında,</i>	<i>В степях говорил я с пастухами,</i>
<i>Ölenmen ermek boldım coldasıma.</i>	<i>Развлекал их стихами.</i>
<i>Sol enbek kalıtıkday ketti alıp,</i>	<i>Это стало привычкой</i>
<i>Baylardın cakındatpay mırzasına.</i>	<i>И сблизило это пастухов и хозяев.</i>

[4; 505-506]

Автор как бы делает синтез своей жизни с жизнью народа. Естественно, в своем вюджуднаме акын говорит также о своей поэтической силе (мощи), отмечая рост своей популярности, вначале как «молодой акын», позже как «уstad акын» и потом как «Жамбыл акын»:

<i>Ölendi örkendettim, örşip östim,</i>	<i>Набрался мужества я в стихах,</i>
<i>Körgende caksı cırdı kustay uşım.</i>	<i>Услышав прекрасные стихи, лечу как птица.</i>
<i>“Cas akın”, “cap-caksı akın”, “Cambil akın”</i>	<i>Когда звали молодого акына, мастера акына, Жамбыл акына,</i>
<i>Degende dara bolıp közge tüstim.</i>	<i>Это вызывало ревность.</i>

[4; 505-506]

Жамбыл Жабаев известен в казахской литературе как мастер игры на домбре, и он отмечает, что с 15 (пятнадцати) лет играет на этом инструменте:

<i>On beste-ak dombıranı aldım kolğa.</i>	<i>В 15 взял домбру в руки,</i>
<i>Ten baskan tort ayağın boldın corğa.</i>	<i>Был похож на тяжело ступающую лошадь.</i>
<i>On altı celi uzartıp öristetti</i>	<i>В 16 стал скитаться по полям и долам,</i>
<i>Tüskendey bultartıpaytın danğil colğa.</i>	<i>Стал бродить по широким дорогам.</i>

[4; 505-506]

Вообще в вюджуднаме, отражающем первый период юности, в соответствии с традиционными текстами описываются героические чувства. Подчеркивается период борьбы на полях:

<i>Top dese on cetimde tartınbadım,</i>	
<i>Semserdey maydandağı carkıldadım.</i>	<i>Не испугался толпы,</i>
<i>Akındı avılğa ermek basıp ozip,</i>	<i>Стал блистать как меч,</i>
<i>Culdızday közge-tüsip, caltıldadım.</i>	<i>Развлекал в стане акынов,</i>

[4; 505-506]

В вюджуднаме Жамбыла Жабаева ведущим является описание досоветской социальной жизни казахов. При описании своих 18 лет акын также отдает предпочтение этим мотивам:

<i>Eriksiz on segiz cas mingizdi atka,</i>	<i>В 18 лет сел на коня.</i>
<i>Bir Cambil bölıngendey eki cakka,</i>	<i>Жамбыл разделился на две части:</i>
<i>Bir çağı kaynap ösken kalın elim,</i>	<i>Мой народ с одной стороны, и богатые – с другой.</i>
<i>Bir çağı mingen bay men datka.</i>	.

[4; 505-506]

Как было отмечено выше, акын не представляет свою личную жизнь в стороне от жизни народа.

Заключение. Если даже вюджуднаме Жамбыла Жабаева не отвечает всем требованиям жанра, он связан с традициями вюджуднаме в контексте общетюркской литературы. Под

«требованиями жанра» имеются в виду архитектура содержания с такими характерными признаками, как поэтапное описание жизни от формирования в материнской утробе, рождения, детства, юности, старости. В действительности в литературе тюркских народов в такого рода стихотворениях описывается половина жизни человека.

Жамбыл Жабаев в этом стихотворении описывает свою жизнь, особенно «мрачные дни» в период до возникновения советов, озвучивает освоение профессии акына, игры на домбре. В то же время отмечает разделение хозяйства казахов 19 века, народа на два сословия, бедное и богатое. Текст Жамбыла Жабаева, используемый в исследовании, является одним из важных источников для изучения жизненных процессов.

Список литературы

1. Nəkimov Mürsəl. Aşıq şerinin növləri. Bakı: ADU nəşriyyatı, 1987
2. Kaya Doğan. Yaşnameler. Ankara: Akçağ Yayınları, 2004
3. Yesevi Ahmet. Hikmetler. Hazırlayan: İbrahim Hakkulov, Çeviren ve Sadeleştiren: Erhan Sezai Toplu. Milli Eğitim Basımevi. Ankara, 1998
4. Ergün Metin. Kazak Âşık Tarzı Şiir Geleneği Akın ve Cıravlar. Ankara, Kültür Bakanlığı Yayınları, 2002
5. Сулейменова Г.Г. Исторические аспекты становления художественной литературы в Казахстане -http://e-history.kz/ru/contents/view/istoriya_kazahskoi_literaturi__1075 - 23.10.2018
6. Aşıq Bəhmən. Vücutnamə. Azərbaycan aşiq şerindən seçmələr: 2 cildə /tərt. ed. Ə. Axundov, İ. Abbaslı, N. İsmayılov II cild, Bakı : Şərq-Qərb , 2005, s. 278-280
7. Каренов Р.С. Жамбыл — ғасырлық ғұмырымызда арыны басылмаған алып жыршы, шұрайлы жырдан өшпес мұра қалдырған дүлдүл акын. Вестник Карагандинского Университета, Серия «Филология». № 4(84)/2016, с.20-30
8. Мүлік Д., Давлетпакова М.Ж. Жамбыл - Халық Ақыны. І. Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университетінің Хабаршысы Ғылыми журнал, № 1, 2016, с. 118-121
9. Башкирское народное творчество. Т. 12, обрядовый фольклор. Уфа: Китап, 2010, с. 198

THE POEM “MY LIFE” BY ZHAMBYL ZHABAEV AS AN EXAMPLE OF AUTOBIOGRAPHICAL VUJUDNAMA

E.F. Mamedova-Kekech

Cand. Sci. (Philology)

Baku Eurasian University,

Baku, Azerbaijan, email: mamedovaelmira4@gmail.com

The article gives an analysis of vujudnama (age poetry) by Zhambyl Zhabaev. One of the famous akyn of Kazakhstan, he used the genre of vujudnama as well and gave some information about his life. We are aware of that time's life situation as well, by the helping of autobiographical vujudnama of Zhambyl Zhabaev. Comparing the autobiographical poems of Akhmed Yasevi and Zhambyl Zhabayev, the author comes to the conclusion that the features of the Sufi direction are traced in Akhmed Yasevi's vujudname, but Zhambyl Zhabayev's vujudnama has biographical character. In fact, compared with other vujudnamas, in the Turkic Peoples' literature, unlike poems devoted to the general human life, half of the human life is described in poems of this kind. The text of Zhambyl Zhabaev used in the research is one of the important sources for the study of life processes.

Keywords: *Zhambyl Zhabaev, vujudnama, autobiography, Kazakhs, akyn*

ЖАМБЫЛ ЖАБАЕВЫНЫҢ «МЕНИҢ ӨМІРІМ» ЖАҒДАЙЫ ВЮДЖУДНАМА БІР ҮЛГІ

Е.Ф. Мамедова-Кекеч

ф.ғ.к., доцент,

Баку Еуразиялық университеті,

Әзірбайжан, Баку, email: mamedovaelmira4@gmail.com

Мақала Қазақстанның танымал ақындарының бірі - «вюджуднама» (поэзия дәуірінің) Жамбыл Жабаевты талдауға арналған. Автобиографиялық вюджуднама Ж.Жабаевтың арқасында біз оның өмірлік жағдайының егжей-тегжейін білеміз. Автор Ахмед Яссауидің және Жамбыл Жабаевтың автобиографиялық өлеңдерін салыстыра отырып, автор софистік бағыттың ерекшеліктерін Ахмед Яссауидің вюджуднаманда және Жамбыл Жабаевтың вюджуднамасындағы өмірбаяндық сипатта болуы мүмкін деген қорытындыға келеді. Шын мәнінде, түркі халықтарының вюджуднамында жалпы адам өміріне арналған өлеңдерден айырмашылығы, адам өмірінің жартысы сипатталған. Зерттеу барысында Жамбыл Жабаевтың мәтіні өмірлік процестерді зерттеудің маңызды көздерінің бірі болып табылады.

***Түйін сөздер:** Жамбыл Жабаев, вюджуднама, өмірбаян, қазақтар, ақын*

ТАЛАПТАН АХМЕТЖАН ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ ДІНИ, МИФОЛОГИЯЛЫҚ КӨРІНІСТЕР

Н.С. Балтабаева¹, А.Б. Болатова²

¹PhD доктор

2 - курс магистрант

^{1,2} Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті,
Қазақстан, Алматы қ. , email: balnargiza@mail.ru

Талаптан Ахметжан – қазақ әдебиетіндегі өз қолтанбасын қалдырған қаламгерлердің бірі. Жазушы туындыларында ар-ұят, адамгершілік, намыс, адалдық сынды адам бойындағы жақсы қасиеттерді дәріптеп, жат қылықтардың зияны жайлы оқиғалар баяндалған. Сонымен қатар, шығармалардағы Барақ баба және Қойлыбайдың қобызы жайлы аңыздарды кездестіреміз. Қаламгердің шығармаларынан діни сарындар мен мифологиялық құбылыстарды да кезіктіруге болады. Талаптан Ахметжанның «Тозақ оты», «Айсәуле» және «Нобель сыйлығы» әңгімелеріндегі діни және мифологиялық құбылыстарды ашып көрсетеміз.

Түйін сөздер: тотемизм, намыс, мифологиялық құбылыстар, әңгіме, көріпкел

Көркем шығарма – жазушының өмір мен болмысты зертеуі, сол зерттеу барысындағы туындаған ой – сезімдерінің жиынтығынан құралған. Талаптан Ахметжанның адамгершілік жайлы, бүкіл адамзатқа ортақ көкейтесті мәселелерді арқау ете отыра, өмірдің сан қырлы соқпақтарынан сүрінбей өтуге, Алла алдында, ар алдында таза болуды оқырмандар жүрегіне жеткізе білген. Сондай шығармалар негізінде ислам дініне сәйкес амалдар орындауды, адалдықтың туын биік ұстағанын аңғартатын образдарды тудырды.

Қазақ әдебиетінде мифологиялық құбылыстар мен діни сарындар жайлы еңбектерінде арқау еткен Мағжан Жұмабаевтің «Қойлыбайдың қобызы», Оралхан Бөкей, Сәкен Сейфуллин, Жүсіпбек Аймауытов, Мұхтар Әуезов, Әбіш Кекілбаев, Мұхтар Мағауин, Дулат Исабековтың шығармаларынан кездестіреміз. Сонымен қатар, Талаптан Ахметжанның «Тозақ оты», «Айсәуле», «Екі жүрек», «Пейіштен түскен періште», «Нобель сыйлығы» шығармаларынан діни және мифологиялық құбылыстарды кездестіруімізге болады.

Қаламгер шығармаларында дүниені түйсіну, түсіну арқылы адамның өзіне өзінің, сыртқы дүниеге қарым – қатынасы кездеседі, адам баласының дүниеге көзқарасын аңғартады. Мәселен, шығармаларының басым бөлігі дүниені діни тұрғысынан қарастырады. Адам баласының жаратылуы, өмірдің алдамшы, жалған екенін аңғартатын образдардың жасалуы, сонымен қатар о дүниенің бар екенін адам баласының есіне салуы. Сондай сюжеттер негізінде шығармалардан діни және мифологиялық құбылыстарды кездестіруімізге болады.

Қазіргі таңдағы жас қаламгерлердің шығармаларында діни құндылықтардың көп кездесуін, Нұрлан Оразалин былай түсіндереді: «Соңғы жылдарда өлеңде, прозада, әсіресе, жастардың шығармаларында тәңірге табыну, Аллаға сыйыну, «Құранды», «Інжілді» көбірек тануға, білуге деген ұмтылыс басым. Өмірдің бүгінгі қым- қуыт қиындықтарынан шығар жол іздеп жанұшыраған жүрек пен ойдың құдайға жалбарынуы, ғарыш әлемімен тілдесу тәсілі етек алып келеді» [1; 9].

Қаламгер туындыларында діни құндылықтардың алар орны ерекше. Жалпы кез келген туындысын алып қарасақ та, автордың ішікі әлемі, өмірлік ұстанымдары сезіліп тұрады. Талаптан Ахметжан шығармаларының көбісі адамгершілік, ар – ұят мәселелерін қарастырып, ислами элементтердің көптеп кездесуі қалыпты құбылыс. Сонымен қатар, автордың ислам діні мен оның адам жанын жақсылыққа, көркем мінезге жетелер тылсым күші жайлы «Ғибадат», «О дүниенің тылсым, жұмбақ сырлары», «Имандылық және өркениет» сынды тағы да басқа мақалаларын жариялаған. Жазушы осындай мақалаларының бірінде: «Ал, Аллаға сенбейтіндерге тозақ қорқыныш болмай қалды. Адамзат рухани жұтаңшылдыққа ұрынып, ізгілік, мейірімділік, махаббат сезімдері аяққа таптала бастады. Бұдан шығар жол – адам жанының мәңгілік екеніне көз жеткізу» [2; 10], - деп жазады. Осылайша автор адамға қажетті рухани азықты, дінге бет бұру арқылы, Алланың адал жолымен жүру арқылы алатынын аңғартады.

Жазушының әңгімелерінде діни лексемалардың бірнеше түрін кезіктіруімізге болады. Мысалға айтқанда, олар: Аллах, біссмілә, Құдайдың жазуы, құран, періште, намаз, айт, құбыла,

ораза, діншіл, әзәзіл, тәубеге келу, Көк қақпасы, молда, садақа, калима, мешіт, рамазан айы, хор қыздары, жәбірейіл, жеті қат, аят тағы да басқа. Сонымен қатар, Талаптан Ахметжанның еңбектерінде түрлі діни рәсімдердің, наным- сенімдер мен түсініктерді көп ұшыратамыз.

Жазушының «Нобель сыйлығы» атты шығармасында Аллаға сыйыну: «Ия, Алла адасқан пенделеріңді тура жолға бастай гөр! Екеуі де алақанын жайды. Қолдары дір –дір етеді.

- Ей, Алла бізді тура жолыңа бастай гөр! – деп қайтарындар деді періште байыпты үнмен.

- Ей, Алла бізді тура жолыңа бастай гөр! – деп екеуі жарыса қайталай бастады» [3; 27].

Періште қоқыс жағалап жүрген екі қайыршының көзіне көрініп, оларды тура жолға бастайтынын айтады. Оның шарты тек тілін кәлимаға келтіріп, Аллаға сыйыну, Алла алдында таза болу, әділ де әділетті өмір сүру. Бұл шығармада періштенің адамзат баласының жасап жатқан күнәлі іс – әрекеттерін барынша тоқтатқысы келгенін аңғарамыз. Періштенің кейпіне енген сұлу қыз, адамдардың көзіне көрінуі арқылы, пендесінің адмгершілік, адалдық, шыншылдық қасиеттерін оята отырып, адамзат баласының ар – ұятын ояту болатын. Адалдықты арқалаған, ақ халатты абзал жан деп танитын дәрігерлердің жемқорлығын, халықтың адал маңдай терімен тапқан ақшасын қолды етіп жүрген банк қызметкерлерінің, қарапайым пенделерінен қарағанда бір табан жақын тұр – ау деген имамдардың арам іс – әрекеттерін айқын, әрі ашық көрсетеді.

Сонымен қатар, «Нобель сыйлығы», «Тозақ оты», «Өң мен түс», «Күнәһар» атты әңгімелерінде Аллаға сыйыну, намаз оқу, құран оқу сынды жайттар баяндалған. Шығармаларындағы кейіпкерлерінің әңгімелерінен де имандылықтың жылуы сезіліп тұрады және де адам бойындағы нәпсіқұмарлық сезімдерін тежеу керектігі жайлы қарастырылған. Онда адам бойындағы ең жақсы қасиеттердің бірі – сабырлылық пен нәпсісін тию.

Діни сарындарды автордың туындыларындағы «О дүние», «бақи», «жалған», «фәни», «қамшының сабындай қысқа ғана ғұмыр» сынды ұғымдар қазақ халқының түсінігінде ислам дініне тән ұғымдар екені мәлім. Мұнда да «күнә», «жаза» сынды ұғымдарды айшықтай отырып, «тозақ» деген ұғымды оқырмандарының ойына қалыптастыра білген және ондай жат қылықтардан аулақ болуын насихаттаған. Талаптан Ахметжан шығармалары ар – ұятты, адамгершілікті, адалдықты арқау етуінің бірден – бір себебі, ол – имандылық болып келеді. Себебі, адам бойында имандылықтың болуы, Алла алдындағы адалдықты білдірері сөзсіз.

Қаламгер «Айсәуле» повесінде алдымен адамға берілер махаббат, ғашықтық сезімі жайлы баяндалғанымен, оқиғаның өрбуінде Алланы еске ала отырып, сүйіспеншілік пен пәк сезімнің, махаббаттың барлығы бір Аллаға лайық және тек Алланың қалауымен екі жастың арасындағы ғашықтық сезімінің болатындығын аңғартады. «Ал, менің махаббатым дара, біреу дер едім саған. Екі жүрек болмайтыны сияқты, екі махаббатта болмайды... Дүниеде дара махаббат бар, ол Алладан тарайды. Алла дара, бір ғана. Оған теңдес келер ештеңе жоқ. Дәл оның мейіріміндей, оның махаббатындай дүниеге жылу төгетін де, жан бітіретін де басқа ұқсастық жоқ, болмақ емес. Осы дара махаббатты біз өзімізше ұсақтап, пендешілік түсінігімізге лайықтап алған сияқтымыз» [3; 144].

Талаптан Ахметжан шығармаларында адамның бақи дүниеге аттанар сәтінде жасалатын «тілін кәлимаға келтіру», «иманын үйіру», «жүзін қағбаға бұру» сынды рәсімдердің көріністерін ұшыратуға болады. «Лаилаһа илалла Мухаммед расул Алла, - деді. Сөйдеді де осы сөзді үш рет қайталап, тағы түсініксіз бірдеңелерді айтып, іштей күбірлеп кетті» [3; 159].

Мәселен, «Айсәуле» повесінде екі жастық махаббаты, әке өсиеті және де діни рәсімдерді де көруімізге болады. Әкенің ақтық демі таусылардағы, ұрпақтарына айтқан өсиетінің алдында, шарифаттағы ізгілікті, Алла алдына таза болып баруды білдіретін амалдарды байқаймыз. Олар: «Аяғымды құбылаға жіберіп, жүзімді құбылаға бұрып жатып айтар ақырғы арызым осы болар, босамай, көздеріне жас алмай дұрыстап тыңдаңдар, - деді сырқат әке нық дауыспен» [3; 159] Қаламгер шығармаларында діни көріністерді, рәсімдерді бере отырып, ерте ме, кеш пе, кез келген пенде Аллаға мойұсынады, жан алар періште көзіне көрінген сәттен – ақ бұл өмірдің уақытша және жалған екенін түсініп, өзінің жай ғана қарапайым адам екенін ұғынып, дінге бәрібір мойын бұрады дегенді меңзейді. Бес күндік бұл фәниде қай пенде болсын, шалқып – тасып, масайрап өмір сүрсе де, сын сағаты таусылған уақытта, Алла жіберген ажал алдында қауқарсыз екенін оқырмандарына ескертіп өтеді.

Мифологиялық көзқарастардың қалыптасуына, адам санасындағы мынадай сұрақтар негізінен пайда болады. Олар: дүниенің, адамның пайда болуы, әлеуметтік өмірдің себебі, адамның тууы мен өлімі, ғаламшарлардың пайда болуы, табиғат құбылыстары және тағы да басқа сұрақтар дүниеге көзқарастың түбірлі сұрақтары ретінде қалып қойған. Сондай жауабы жоқ сұрақтардың

негізінде адамзат баласы құбылыстардың нәтижесінен әр түрлі аңыз – әңгімелер қалыптасқан. Мысалға, рулық қоғам кезіндегі адамдар өздерінің шығу тектерін жануарларға, өсімдіктерге немесе табиғат құбылыстарына байланыстыру негінде қалыптасқан наным – сенімдер мен әдет – ғұрып пен салт – сананың күрделі жүйесін – тотемизм деп атаймыз. Тотемизм түркі халықтарына да тән. Себебі, түркі халықтарында «көк бөрі» қасиетті саналады. Яғни, түркі халықтарының арғы тегі көк бөріден тараған деседі.

Дж.Ф. Бирлайн: «Миф – адам баласы үшін барлық уақытта да бейнебір өзгермейтін, тұрақты дүние. Мифте көрініс тапқан жалпы модельдер, сюжеттер, тіпті ұсақ детальдар барлық жерде немесе заттарда кездеседі. Басқаша айтқанда, ұрпақтан – ұрпаққа беріліп келе жатқан біздің ата – бабаларымыздың естелік мұраларының жиынтығы. Миф – біздің дүниетанымымыздың құрылымында көрініс тапқан. Ол қнымызда, геніміздетаңбаланған», - дейді [4; 186]. Сондықтанда, кейбір мифтер көптеген халықтарға тән болып келеді.

Талаптан Ахметжан шығармаларында мифологиялық көріністер де байқалады. Белгілі бір оқиға толығымен баяндалмаса да, мысал келтіру арқылы оқырмандарға сол аңызды еріксіз есіне алдырары сөзсіз. Мифтік танымды бейнелейтін сөздер де жиі кездеседі. Мәселен, тілдік қолданысымыздағы бөрі, қасқыр сөзін тікелей атамай, жанама атпен «ит – құс», «ұлыма» деп, ал найзағайды «жай оты» деп жанамалап атауының өзіндік түсінігі бар. Шығармалардағы мифтік танымды бейнелейтін сөздердің алғашқы қолданыс аясын өз зерттеу еңбегінің негізі ретінде қарастырған еңбектердің бірі – Қ. Ғабитханұлының «Қазақ мифологиясының тілдегі көрінісі» атты монографиясы. Автор мифтік танымды білдіретін сөздерді осылай қарастыруының негізін былай түсіндіреді: «Халқымыздың аң – құсқа табыну (тотемизм), табиғат құбылыстары – күн, ай, жұлдыз, т.б табыну (фетишизм), отқа табыну, сиқырлық (магия), ата аруағына, тәңірге, ұмайға табыну, шаманизм, т.б. наным – сенімдер сияқты дәстүрлі діни мәдениет болуымен бірге, ислам, христиан, будда сынды әлемдік үлкен діндердің әр дәуірлерде әртүрлі деңгейде таралып, жалпы мәдениетімізге, белгілі ықпалынтигізгендігін жоққа шығаруға болмайды» [5; 76].

Қазақ бақсыларының ішіндегі Қорқыттан кейінгі – Қойлыбай бақсы. Ә.Марғұланның зерттеуінің нәтижесінде Қойлыбай бақсы Қорқыттың шәкірті болған екен. Қойлыбай бақсы ерте заманда Сыр өзені мен Торғай өзенінің арасында жүрген. Қойлыбай бақсы жайлы Ш. Уалиханов : «Бақсылардың атақтысы бағаналық Қойлыбай, ол бақсылардың бақсысы, әлде пірі... Ескілердің әңгімелеуінше, Қойлыбай бір үлкен бәйгеге, қобызын қосып, жарыс басталатын жерге алдын ала қобызды бір үлкен сексеуілге байлатады. Бәйгеден келе жатқандардың шаңы көрінгенде, Қойлыбай қолына қылышын алып бақсылық ойынын бастап, сарынын айтады. Кенет бәйгеге аттары кеткен жақтан қатты дауыл тұрып, ысқырған қызыл жел соғады... Алғашқы аттар көріне бастайды, ал бәрінің алдында сексеуілді сүйреткен Қойлыбайдың қобызы келе жатады» [6; 298].

Бақсы дегеніміз әлеммен тылсым байланыс жасай алатын, бойына балгерлік, тәуіптік, көріпкелдік және де сиқыршылық қасиеттер қонған адам. Ертеде бақсылық әйел адамдар да айналысқан, ал оларды «Елті» деп атаған. Шығу тарихы шамандық пен отқа табыну, яғни бұл дегеніміз отпен аластау.

Халқымыздың ежелгі наным – сеніміне сүйенсек, бақсылардың жақсылық істерін басқаратындары – аруақ, перизат, періште, ал жамандық істерін басқаратындары олар – пері, жын, шайтан, жезтырнақ, албасты. Бақсы – балгерлер жоғарыда аталған рухтарды, әр түрлі тәсілдерді пайдалана отырып, тылсым әлеммен байланысқа түседі.

Қаламгердің «Айқасқа» әңгімесінде Қойлыбайдың қобызы, бақсылар жайлы айтылуы да мифологиялық көрініс тудырады. « - Ата – бабасы түгел бақсы болған жандар екен. Бір аталары тіпті бәйгеге қобызын да қосыпты деп жүреді. Кім білсін, Алла сәтін салса шипасы да тиіп қалар. Уһ! Ұйықта, Еркеш. Ал ана моншықты таққың келмесе көрші үйдің бойжетіп отырған Балжанына бере сал. Садақа деп» [6;65]. Шығарма барысында бақсылықты да мифологиялық көріністерге жатқызуымызға болады. Бақсылық тылсым күш арқылы жүеге асырылады және де көпшілік бұл қасиетке сенеді.

Қыпшақ Қойлыбай Әбурахпанұлы – атақты, аты алты алашқа мәшһүр бақсы, таңғажайып тәуіп, теңдесі жоқ қобызшы және көріпкел болған адам. Аңыз – әңгімелерге, ата – бабамыздан қалған ауыз әдебиетіне, тарихи шығармаларға сүйенсек Қорқыттан кейін, қобызды ерекше жетік білген ол – Қойлыбай деседі. Бақсылар әр түрлі құрал – жабдықтарды (қойдың қанын, аса таяқ, қамшы және тағы да басқа заттар) пайдаланатыны сөзсіз, ал Қойлыбай бақсы қобызын тартып, зікір салып шақырған кезде рухтар оның алдына әр түрлі кейіпте еніп, яғни шал, қыз, әйел тәрізді

бейнеге еніп келеді де, бақсының бұйрығын бұлжытпай орындайды, тіпті рухтардың көмегімен өнерде көрсете алады. Сондай аңыздарға назар аударсақ, Қойлыбай сынды бақсылар қай жаққа қарай қолын бір сілтесе болғаны, сол жақта бес – он қадамдай жерде тұрған кез келген зат қылышпен қиылып түседі деседі.

Бақсылар жайлы жазылған деректерді қарап отырсақ, олар қылыштың жүзімен жүреді, халықтың көзінше құлақ – мұрындар кесіп тастайды, алайда біраз уақыт өткеннен – ақ денесіндегі кесілген мүшелері ешқандай сызатсыз сол баяғы бәз қалпында тұрады деседі. Соныен қатар, шоқта қып – қызыл болып балқыған темірді тілімен жалайды екен және қобызын сарнатса болды, тып – тыныш дала төсінде алапат дауыл туғызып, найзағай ойнатып, жауын жауғызады. Бақсылардың көзге көрінбейтін құдіретті күштерінің салдарынан киіз үйдің туырлығы тілім – тілім болып қалады екен. Бақсылар туралы мәліметтер жинап, өмірін зерттеушілер мұны «жарғыш жындардың әрекеті» дейді екен.

«Сан түрлі ой миын құмырсақдай шаққылайды. “Осы өлкеде баяғы заманда Барақ деген батыр болыпты”, - деп отыратын тағы сол Үсен марқұм, - “Сол батыр бабамыз жортуылда жүріп бір бұлақтың басына келіп, бел шешіп, тынығып алмаққа жантайып жата кетіпті. Әбден қалжырап келсе керек, қатты ұйықтап кетеді. Бір заматта сұп – суық әлдене төсінен жоғары өрмелеп келе жатқанын сезіп, ояна келсе жылан екен. Не істеу керек? Қимылдаса бітті – жылан шағып алады. Барақ тапжылмастан ұйықтаған болып жата беріпті. Жылан жорғалаған күйі ашық қалған аузына кіре бергенде қарш – қарш (әңгімесінің дәл осы тұсына келген Үсен марқұм жыланды тап бір өзі шайнайтындай көздері ұшқындап, тісін қарш – қарш еткізгенде естіген кісінің жон арқасы шымырлап кетуші еді) еткізіп басын шайнап алып, бүркіп жіберіпті” ... – дейді» [6; 64]. Барақ бабаның ерлігін айта отырып, оқырмандардың ойына аңыз ретінде айтылып келе жатқан оқиға екенін аңғартады. Қарап отырсақ, бұл ерліктен бұрын аңызға жақынырақ. Себебі, адам баласы жыланды шайнап, басын жұлып алуы құлаққа түрпідей естіледі және де ондай іс – әрекетке баруы қиынырақ.

Шығыс Қазақстан облысындағы, Ұлан ауданындағы, Сібе көлінің маңындағы бір үлкен, алып тас «Барақ атаның тасы» деп аталып кеткен. Тарихқа сүйенсек, Зайсан, Тарбағатай, Ұлан аудандары орналасқан жерде, бұрынғы заманда ол жерлер қалмақтардың ықпалында болған деседі. Сол себепті, Сібе көлінің маңы қалмақтардың қамалы болған. Аңыз – әңгімелерде сонау шапқыншылық заманында Көкжал Барақ пен Керей, Жәнібек батырлар жоңғарлардың қамалына жаяу кіріп барып, қамалдың сардарымен кездеседі. Олар тектен текке қан төгілмес үшін қамалды өз еркімен босатып, жоңғарлар жайымен кететін болса, кедергі болмайтынын айтады. Сол уақытта қоршауда қалғандарын түсініп, уақытты созу үшін, қамалдың сардары, қулыққа көшеді. Ол бұтхананың алдындағы алып тасты көрсетіп, бәс тігеді. Сардардың айтуы бойынша, егерде алып тасты қалмақтың батырының бірі көтеріп, анау жартастың үстіне қойса, онда, қазақтар соқтықпай жайына кете береді. Ал, егер де, қалмақ батыры көтере алмай, қазақтың батыры тасты жартастың үстіне қойса, онда, қалмақтар қылыш сермемей қамалды босатып бермек болады. Бірінші кезекте, қалмақтың қара батыры алып тасты бірден көтеріп алып, төрт – бес қадам жасап, шөгіп қалады. Ал, сол кезде Көкжал Барақ батыр жартастың үстіне қойған екен. Сондай ерлік пен қатар, сәуегей адам болғандығы жайлы да аңыз – әңгімелер бар.

Қазақ халқының наным – сенімдері, ырымдарындағы құбылыстар да белгілі бір мифологиялық құбылыстарға сайып келеді. Аспан денелеріне, табиғат құбылыстарына, отқа, суға, жерге табыну да ислам діні келегенге дейінгі сенімдер болып табылмайды. Қазіргі таңда да отпен аластау, яғни отқа табынбаса да, оның қасиетті, киелі екенін аңғартады. Сол сияқты Талаптан Ахметжан шығармаларындағы «Екі жүрек» пьесасындағы Айнұрдың іс – әрекетінен байқасақ болады. «Төлеш, болды енді! Ел аман болсын! Алла бізді қолдайды, қорғайды! Мен қатты ашулансам марқұм әжем ылғи жерге жатқызып: "Жер, мен ауыртпалықты көтере алмадым, сен көтер!" - деп жеті рет айтқызатын, шөпке аунатып. Сонда ашуым басылып, ауруым тарқап кететін. Сенде сөйтіп көк шалғынға жеті рет аунашы» [6; 265].

Мифологиялық түсініктердің басым бөлігі аңыз – әңгімелер болып келеді. Мифология табиғаттың тылсым күштерінің, құбылыстарының салдарынан және балаға зар болып жүрген ата – ананың Алладан тілеп алған балаларының ерекше бір қасиетті бойына сіңіріп, тылсым құбылыспен туылған баланың адам сенгісіз іс – әрекеттерді жасауының нәтижесінде туған аңыз – әңгімелер. Талаптан Ахметжан шығармаларынан да мифологиялық көріністерді байқауымызға болады. Мысалға алғанда, шығармаларындағы кейіпкерлерінің бақсылық жайында сөз қозғауы, «құмалақ

ашу», «аластау», «ұшықтау» сынды сюжеттердің болуы, сонымен қатар кейіпкерлердің түсіне ата – бабалары немесе ақ сақалды, ақ киімді бейтаныс жандардың түсіне еніп аян беруі сынды оқиғалардың баяндалуы.

Бұрынғы заманда ата – бабаларымыз жерге табынуының себебі, Жер – ана адамды өз құрсағына анасындай қабылдайды, сол құрсақтан адам болашақта өмірге қайта келеді деп ойлаған. Соның негізінде адамзат баласын Алла топырақтан жаратты және кейін мәңгілік өмірге барарда да сол топыраққа көміліп, жер қойнауына тапсырылады деген түсініктен пайда болған. Ал, сол топырақ жердің құрамдас бөлігі екені айдан анық. Сол себепті, ата – бабаларымыз «Жер ана» деп, жерге табынуы, жерді қасиетті санауы сондықтан. Сонымен қатар, табиғат құбылыстарының ішінде, жер сілкінісі, қозғалуы, таулы жерде тұратын адамзаттың жаңа наным – сенімдер пайда болуына әсер етті.

Қаламгер туындыларынан ар – ұят, адамгершілік деген сөздерді жиі кездестіреміз. Бұл сөздердің астары тек адамның бойындағы жақсы қасиеттер ретінде қарастылып қоймаған. Алла алдындағы және халық алдында деген мағынада қарастырылғанын байқаймыз. Олай дейтініміз, біріншіден имандылықтың басты принциптерінің бірі – ар – ұят, адалдық. Ал, екіншіден Талаптан Ахметжан шығармаларының басым бөлігі тарихи оқиғалар, қоғамдағы болып жатқан әр түрлі келеңсіз жағдайларды көрсету негізінде болғандықтан, билік пен халықтың, я болмаса саудагерлер мен қарапайым халықтың арасындағы адалдық пен адамгершіліктің болмауының салдарынан кеңінен айтылған.

Талаптан Ахметжан шығармаларының өрісі кең. Шығарма бітімінде исламдық сарындар, мистикалық, мифологиялық құбылыстар мен мифтік танымды бейнелейтін сөздер молынан ұшырайды. Сонымен қатар, шығармалардың негізінде айтылған ислам дініне сай іс – әрекет пен амалдар арқылы оқырманға ой салатыны сөзсіз.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Оразалин Н. Әдебиет – ардың айнасы// Қазақ әдебиеті. -2001 №48. -9б.
2. Ахметжан Т. О дүниенің тылсым, жұмбақ сырлары//Парасат. -1996. №6. - 10б.
3. Ахметжан Т. Шығармалар жинағы. –Алматы: Жалын, 2006.
4. Bierlein O.F. Parallel Myths. - New York: Ballantine, 1994. - 186 p.
5. Ғабитханұлы Қ. Қазақ мифологиясының тілдегі көрінісі. –Алматы: Арыс, 2006. – 76 б.
6. Уәлиханов Ш. Қазақтардағы шамандықтың қалдығы. /Таңдамалы шығармалар. –Алматы: Жазушы, 1985. -298б.
7. Ахметжан Т. Шығармалар жинағы. – Алматы: Жалын, 2007. – 65 - 64 -265 б.

РЕЛИГИОЗНЫЕ И МИФОЛОГИЧЕСКИЕ ВЗГЛЯДЫ В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ ТАЛАПТАНА АХМЕТЖАНА

Н.С. Балтабаева¹, А.Б. Болатова²

¹PhD

²магистрант 2 курса специальности «6M011700 – Казахский язык и литература»

^{1,2} Казахский государственный женский педагогический университет
Алматы, Казахстан, email: balnargiza@mail.ru

Талаптан Ахметжан - один из известных казахских писателей, который оставил свое имя в казахской литературе. В его произведениях поднимаются такие темы, как справедливость, честь, стыд, верность, вредные привычки, причиняющие вред другим людям. В произведениях писателя нашли отражение эпосы Барак баба и кобуз Койлыбая. Одна из сторон творчества писателя - религиозное и мифологическое познание. В произведениях Талаптан Ахметжана «Адский огонь», «Айсауле» и «Нобелевская премия» раскрываются религиозные и мифологические творение.

Ключевые слова: тотемизм, честь, мифологическое познание, повесть, ясновидящие

RELIGIOUS AND MYTHOLOGICAL VIEWS IN THE WORKS OF TALAPTAN AKHMETZHAN

N.S. Baltabaeva¹, A.B. Bolatova²

¹PhD

²Master student of the 2nd year of study «6M011700 – Kazakh language and literature»

^{1,2} Kazakh State Women`s Teacher Training University,
Kazakhstan, Almaty, email: balnargiza@mail.ru

Talaptan Akhmetzhan is one of the famous Kazakh writers who left his name in the Kazakh literature. In his works one can read about human justice, honor, shame, loyalty and human bad habits that cause harm to other people. In his works epics Barak Baba and kobuz of Koilybay are depicted. One of the motives of his works is religious and mythological knowledge. In the works of Talaptan Akhmetzhan like "Hell fire", "Aisaule" and "Nobel prize" he reveals religious and mythological creation.

Key words: *totemism, honor, mythological knowledge, a story, clairvoyants*

СӘКЕН ЖҮНІСОВТІҢ ӘҢГІМЕЛЕРІНДЕГІ ҰЛТТЫҚ ТАНЫМ

Т.Е. Игенбай

«6D011700 – Қазақ тілі мен әдебиеті» мамандығының 1 курс PhD докторанты
Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті
Қазақстан, Алматы, email: tog_85@mail.ru

Бұл мақалада Сәкен Жүнісовтің әңгімелерде кең орын алатын адамгершілік тақырып қарастырылады. Сәкен Жүнісовтің шығармашылығы қазақ әдебиетінің алтын қорда лайықты орын алады. Мораль, адамгершілік, ұлт мәселесі кез-келген ұлттың әдебиетінің ең үлкен және мәңгілік тақырыптарының бірі. Мораль тақырыбына үлес қосқан жазушылар тек моральдық және этикалық мәселелерді көтеріп қана қоймай, замандастарының рухани байлығы мен рухани сұлулығын мақтап қана қоймай, оларға және филистикалық кейіпкерлерге, адамдардың ұмтылысына қарсы тұрған теріс әрекеттерді сынға алды.

Түйін сөздер: әңгіме, рухани қазына, ұлттық таным, адамгершілік, тәрбие

Кіріспе

Балалар әдебиеті жайында әңгіме қозғағанда, әрине ең алдымен біздің есімізге ХХ ғасырдағы орыс әдебиеті дәстүрі түседі. Қазан төңкерісі жеңіске жеткен алғашқы күндерден бастап-ақ М.Горький балалар әдебиетін дамыту жөнінде пікір айтып, практикалық шараларды жүзеге асыра бастаған. Санкт-Петербургте балалар журналын ұйымдастырған, балаларға арналған сериялық кітапхана жасау керектігін айтып, бағдар сілтеген. Ойлап қарасак, ұлы жазушының осы іс-әрекетінде көрегендік жатады екен. Өйткені, балалар әдебиеті – жалпы әдебиеттің дамуы үшін баспалдақ болады.

ХІХ ғасырдың екінші жартысына дейін қазақта балалар әдебиеті деген ұғым бола қойған жоқ. Оған қарап, қазақта балаларға арналған рухани қазына жасалмаған екен деп ойлауға болмайды. Қазақтың бай ауыз әдебиеті, халық әдебиеті, жыраулар поэзиясы – тұнып тұрған балалар әдебиеті. Қазақ балалар әдебиетінің түп атасы – Ыбырай Алтынсарин. Негізі ХІХ ғасырда қаланған балалар әдебиеті ХХ ғасырда С. Дөнентаев, С. Көбеев, Б. Өтетілеуов, Т. Жомартбаев шығармалары арқылы дамып, өрістеді. Жиырмамыншы жылдардың аяғында І. Жансүгіров, С. Мұқанов, Ө. Тұрманжанов секілді қаламгерлердің тікелей балалар әдебиетімен шұғылдануы, өздерімен бірге қаламдастарын тартып, көптеген мәселелерді ортаға салып, ойласып шешуі - әдебиеттің бұл саласына ерте назар салына бастағанын аңғартады [1; 22].

Қазақ балалар әдебиеті – қазақ қоғамымен бірге туып, біте қайнасып келе жатқан рухани іргелі сала. Жас балалар өздерінің алғашқы кішкентай ойындарынан бастап-ақ үлкен кісілердің істеріне еліктейді. Жас баланың ой-арманы асқақ келеді. Олар да ұшқыш болып аспанда шарықтасам, суда жүзсем, түрлі машиналар ойлап шығаратын ірі конструктор болсам, мұғалім, ғалым болсам, космонавтар қатарына қосылып, солардай жер жүзін таң-тамаша етсем деп қиялданады. Қалай да тез өсіп үлкендер қатарына қосылуды, даңқты адамдардың қатарында болуды аңсайды.

Жасөспірімді дұрыс бағытқа сілтеп, сол үшін ат салысатынның бірі - балалар әдебиеті. Балалар әдебиеті - жас буынның сана-сезімін оятып, ақыл дамытатын, оларды адамгершілікке тәрбиелейтін өмір оқулығы. Оның мақсаты - мектеп жасына дейінгі үш жасар баладан бастап, он алты жасқа дейінгі оқушыларға көркем әдеби тілде жазылған жоғарғы идеялық қызықты шығармаларды беру. Осының барлығы жас буынды саналы өмір сүруге талпынтады. Оның келешегіне жол ашады, бағыт сілтейді. Өмірге жанасымды, икемді, төзімді күрескер етеді.

Әңгіме жайында әңгімеге көшсек “Әңгіме – оқиғасы баяндап айтуға негізделетін, қара сөзбен жазылған шағын көркем шығарма. Әңгіменің жанрлық ерекшеліктері алдымен оқиғаны баяндау тәсілі, композициялық, сюжеттік құрылымы, кейіпкер жүйесі арқылы айқындалады. Әңгіме әдетте бас-аяғы жинақы, тиянақты бір оқиғаға айтылады [1; 89]. Сондықтан Тургеневтің, А.Толстойдың, А.Чеховтың, Б.Майлиннің, Ғ.Мүсіреповтың әңгімелері классикалық үлгілер болып табылады.

Әңгіме жазу оңай емес. Әңгіме жазудың екі түрлі ерекшелігі бар. Біріншіден, қысқа жазылу керек, екіншіден, шебер жазылуы қажет. Бұл екеуі бір-бірімен тығыз байланысты.

“Ол – бес жүз беттік роман емес: көлемі бес-ақ бет болуы мүмкін. Оны оқып шығу үшін бір жеті керек емес, бір-ақ сағат жетуі мүмкін. Жұмыстан бос, демалыс сағаттарыңызда қолыңызға алып, қызыға оқып, қызғана қадалып, көз ала алмай, толқына тебіреніп отыру қандай рақат!” [2; 72].

Әңгімеге қатысатын кейіпкерлер де көп болмайды. Сюжет желісі бір арналы, ширақ келіп, тақырыбы мен идеясы айқын болады. Мұнда бір айтылған жайларға қайта оралуға, тәптіштеп баяндауға, ұзақ-сонар суреттеме беріп жатпайды. Бір оқиға тартыс-қақтығысты бейнелеумен кейіпкерлердің мінез-тұлғасы толық, айқын көрініс тауып, маңызды ой-түйіндер жасалуы қажет. “Әңгіме жанры сурет арқылы көп жайды аңғарта білетін айрықша көркемдік шеберлікті талап етеді” [2, 73].

Сәкен Жүнісовтің шығармашылығының бастауы балаларға арнап жазған әңгімелерінде жатқаны жоғарыда айтылды. Алғашқы әңгімелерінде («Бір шофердің әңгімесі») өмірлік нақты характерлер сомдаудан гөрі, автордың айтар моралі алға шығып кететіні байқалса, кейінгі әңгімелер идеясы кейіпкердің характерінен туындап, сонымен табиғи өріліп отыратыны көзге түседі. Шофердің баяндау әңгімесі арқылы шегініс жасалынады. Шофер өміріндегі жас балалармен алғашқы таныс болған сәтін еске ала отырып, олармен бұрын таныс емес едім «Иә, олар аса тәртіпті, әдепті балалар еді!» деп іштей қуанып, оларды тәрбиелеген адамдарға шын көңілімнен ризалығымды білдіретінмін». Осы жүз таныс кішкенемен кездесуін былай деп еске түсіреді: «Қызыл ту» колхозының қой фермасынан «Жаңа жол» Колхозына баратын төте жол жүруге ыңғайсыз болса да, тура жүріп кеттім. Шығармадағы пейзаждық табиға құбылысын ашууда ала бұлттанған аспан бетін кенет тұрған желдің әсерімен көк жиектен жыртыла айырылып, жөнкі көшкен қою бұлт бүркеп, даланы қараңғылай берді. Бір мезгілде нажағай да жарқ ете қалды. Тағы да жарқ-жүрк...- деп, [3; 220] ауа райының аса қолайсыздығы мен жолдағы бір жайсыздықтың да боларын сездіргісі келгендей.

Күн шығыс жақ беткейден соққан желге сирек жұмсақ шөп жібектей құлпырып, қайта толқи майысады. Гүл бейнесінің өзін тірі заттай көріп оның да бір сезімі, ойы бардай танытқаны ерекше айқындалып тұр. Уақыт өткен сайын жаңбырдан жердің топырағы саз балшыққа айналған тұста шофер көлігінің жүрісі ақырындап, кей жерлерде машинаның доңғалағы зыр айналып ызылдап тұрып алды. Ал, бұрылыстарда тайып барып ауып кете жаздайды. Осылай жолдың ирелең-ирелең жолымен жүрем деп әбден титығы құрыған шофердің алдынан қолдарында корзинкалары бар, жалаңаяқтап алған төрт-бес бала жүгіріп шыға келді. Олардың біреуі қолындағы таяғын, енді бірі жаңбырға езіліп мыжырайған қалпағын жоғары көтергенін көргенде балалардың бұл тұрысы ашуымды одан сайын келтірді дейді.

Ересек адамның кейде жас балалардан да ақылсыз не болмаса жанашырлық пен қамқорлықтан бір сәтте жұрдай бола қалуы өкінішті-ақ. Себебі, шофер өзін алдыда қандай істің тосып тұрғанынан хабарсыз еді. Шофер «Жидек терген балаларды жинай жүрген жоқ шығармын, сірә» деген ой бірден басына ұялады да, машинаны барынша қатты жүргізіп, балшықты шашырата өте шығады. Ауа райының қолайсыз сәтінде жолға шыққан шофердің жол бойында астындағы темір тұлпарын жүргізе алмай титығы құриды. Қиналған шақта қаршадай балалардың үлкен мәрттік танытып, машинаның соңынан келе сала еш реніш білдірместен, шоферге қол ұшын беруі балалардың бойындағы ақкөңілділікті, пейілдерінің кеңдігін қазақ балаларының тәрбиесіндегі үлкен кісіге көрсетер құрметі, кішіпейілдігі мен әдептілігінің бір парасы деп түсіне аламыз.. Жасы үлкен адам ретінде бүлдіршіндердің алдында өз ісінен ұялған шофер алғыс пен кешірім сұрауға сөз табалмай дағдарып қалады. Автор ұстанған позиция жауын астында қалған шофердің жайын айту емес, мәні – адамдардың бір-бірін жасқа қарамай құрметтеуі, ізет көрсетуі, сыйлауы болып табылады. Атап айтқанда, мұнда жастардың қарттарға, қариялардың жастарға, балалардың өз әкешелеріне, ата-ананың өз перзентіне деген ізгі құрметі қандай болу керек деген адамға ой салу. Кішіпейілділік үлкенге де, кішіге де бірдей жарасатын қымбат қасиет екенін ескереді.

Бұдан біртіндеп ширап, жазушының өсе қалыптасқан қаламгерлік беталысының дерегі болған «Ортақ бала», «Рақмет», «Бір шофердің әңгімесі», «Алдыңғы вагон», «Мүгедек», «Жолаушы» т.б. әңгімелері куә бола алады.

«Сонарда» әңгімесінің өз кезегінде балалар әдебиетіне қосылған алғашқы туындылардың бірі екенін ескерсек, бұл әңгіме желісінен атасымен немересінің әңгімесіндегі аңшылық өнерден хабар етіп, қазақ баласының (жануарлар туралы зоологизм) аң аулаудың қыр-сырымен танысып болып, ерекше жағдайды атасымен көруге мүмкіндік алды. Жас балаға атасының өзінің жас күндегі ермегін айта отырып немересінің кезеңіндегі уақытта айырмашылығын дер кезінде сезе қойып, жас баланы

аңшылыққа шыққанда аңшының нені аңғару керектігін егжей-тегжейлі баяндауы басталады. Атасының: «қай аңшы болмасын аңға шықпас бұрын, жауған қардың қай сонар екендігін аңғарып алады» – деп, Сонар дегеннің мәнін ұғындыруға тырысады. Осы сәтте бәрінің ойына оралатын Абайдың «Қансонарда бүркітші шығады аңға» өлеңі еске түседі. Ал осы әңгіме желісімен балалар «Қансонардан» басқа сонардың бірнеше түрі бар екендігін біледі. Оны әңгімедегі атасы мен немересі арасындағы диалогтан аңғаруға болады.

Ата, «қай сонар екенін» дегеніңіз қалай, қан сонардан басқа, енді қандай сонар болушы еді? – дедім, ұзақ әңгімеге кетіп бара жатқан атамды бөгеп.

Атам жауап бермес бұрын кеңілдеп күліп алды. Қарағым-ау, қан сонардан басқа сонар болмайды деп ойлаушы ма едің. Ә, иә, қан сонардан басқа «ұзақ сонар», «келте сонар» дейтіндері тағы бар. Ұзақ сонар деп жауып тұрған қардың кешкі мезгілде ашылып тоқтауын айтады. Бұл аңшыларға нағыз жағдайсыз сонар. Себебі түн болып кеткеннен кейін аңшылық жасау қиындап, сонар дер кезінде пайдаға аспай қалады.

Кейде қар түні бойы жауып, дәл таң алдында ашылып кететіні де болады. Бұл қардан кейін жүрген аңның ізі әрі жаңа, әрі сирек болып сайрап жатады. Кездестірген ізіңнен аң алысқа ұзай қоймайды. Тың атпен соңынан түссең, көп ұзатпай-ақ соғып та аласың. Сондықтан бұл сонар аңшыларға таптырмайтын бірден-бір қолайлы сонар болып есептеледі. Мұны – «келте сонар» деп атайды.

Ал мына бүгінгі қан сонар – түн ортасына дейін жауып ашылған қар. Аңшыларға көбінесе кездесетін, міне, осы сонар [3; 284].

Бұл- әңгіме ішіндегі әңгіме екендегі шығарма басында белгілі болса, шығарма кейіпкерлерінің диалогтік қарым-қатынасқа түсуі, жол бойындағы оқиғамен байланысты болуы жол мотивіне алып келеді. Кейбір істің алма-кезектігін қақпанға түскен қарсақ, жемтікке таласқан қасқыр мен күзен арасындағы арпалыста өзінен әлде қайда кіші аңның қасқырдың жан алқымынан алып ыстық қанды құмыға соруы таңданыс тудырғаны рас. Жазушы қызу қарбалас, тайталас үстіндегі қасқыр мен күзеннің арпалысын беруде қыс пейзажында қоса қабат алып,

- Мына іздердің жаңа жауған қар астындағы бұрынғы беки бастаған қарға бір жағының ғана батып отыруын «ақсақ ойылу», дейді аңшылар. Бұл, қасқыр жүрісінің бәсеңдей бастауынан болған жай,- деп түсіндірді атам [3; 287].

Біз ізге түсіп, бастарына көбік қардан қалпақ киген қалың қызылсуға жеткенде, шет жағында сұлап жатқан үлкен сұр қасқырдың үстінен шықтық» деген шығарма үзіндісінен көбік қардан қалпақ киген табиғатты әдемі құбылысқа балауымен астасып жатқан қар үстіне түскен «ақсақ ойылу» деп атаған іздің барын, сол қар бетіндегі өліммен арпалысқан жаралы қасқыр ізінің тереңдікте қалғанын бейнелей отырып, соның бәрін аңшылық өнердің қыр-сырымен ұштастыра жеткізеді. Шығарманың соңғы нүктесін танытатын сәтте қарттың – Пай-пай, бірінің қанын бірі ішулерін қарашы деп тек жануарлардың ісін ғана емес адамзат баласында да бар жағдай екеніндігінің белгісін меңзегендей.

«Ата көрген-оқ жанар, шеше көрген – тон пішер» қазақ мақалының осы әңгімеге қатысы бардай. Ата-бабаларымыз ұл-қыздарын өздеріндей еңбек сүйгіш, жауынгер, әнші, күйші, ақылды, парасатты, иманды етіп тәрбиелеуді мақсат еткен. Олардың бойына өнер мен еңбекті ізгі адамгершілік қасиеттерді қатар сіңірген. Мәселен, ер баланы бес жасынан бастап азамат болғанға дейін мал бағу мен аң аулауға, отын шабуға, қора салуға, ағаштан, темірден түрлі тұрмысқа қажетті бұйымдар жасауға, яғни қолөнер шеберлігіне баулыған. Ал қыздардың тәрбиелі жан болып өсуі үшін жасынан ақ шашты қарияның алдынан аттатпай өсіреді. Адамның қандай болып өсуі оның ата-анасына байланысты. Ата-ана тәрбиесі жас ұрпақтың бойына өнер, білім ғана емес, күллі әдепті де, мәдениет пен ізгілікті де сіңіре білген.

Отбасындағы ұл тәрбиесінде әке мен аталардың орны ерекше. Әке отбасы мүшелерінің тірегі, асырап сақтаушысы, қамқоршысы. Әкенің мінез-құлқы, өнер-білімі ұл баланың көз алдындағы үлгі өнеге алатын, соған қарап өсетін нысанасы. Өнегелі, өнерлі, «Сегіз қырлы, бір сырлы», намысқор азамат тәрбиелеу аталар арманы болған. Ал, аталар жолын қуып, өнері мен өнегелі ісін жалғастыру жастарға да үлкен сын болып саналған. «Ата көрген оқ жонар» деген мақал соны меңзейді.

«Өткен күндер белгісі» повесі балалықпен ерте қоштасып, мерзімінен ерте есейіп еңбекке араласқан бала мен соғыс өртіне шарпылған замандастарының мұңдылау, романтикалық тіршілік-әрекетін, оларға жаны аши қарайтын аналық мейірді шынайы суреттей білумен өзіне тартады. Повесте автор баланың дүниетанымын, ой-өрісін, психологиясындағы қазақы нанымды жеткізеді.

Соғыс кезіндегі қазақ ауылының тұрмысын суреттеу арқылы ауылдың қарапайым жандардың қаракеттерін бедерлі бейнелейді. Жазушы кейіпкерлері тағдыр-тауқыметіне қарамастан, төзімділік пен қайсарлық танытады. Автор олардың жан-дүниесіндегі өзгерістерді психологиялық тұрғыдан дәлелдеуге ұмтылады.

Осы шығармалардан жазушының сатылап өсу (эволюциясы) деңгейі айқын аңғарылады. Олар адамды үлкен мақсатқа жетелеген рухани күшті жинақтап суреттей алуымен бағаланады [4; 577].

Ұлттық мінез туралы айтқанда, қазақ халқының мінезіне тән рухани әрі адамгершілік құндылықтарды жоғары бағалау ерекшелігін айту керек. Ондай құндылықтарға ақ көңілділік, адалдық, батырлық, үлкенді құрмет тұту, намыс т.б. асыл қасиеттерді жатқызуға болады. Әрбір адам үшін бұл қасиеттер ерекше жоғары бағаланады. "Өткен күндер белгісі" повесінің бас кейіпкері атынан сөйлеп тұрған автор қазақ ұлтына тән ұялшақтық мінезді, үлкеннің алдында суырылып сөйлеуді ерсі көретін қазақи тәрбие көрген бала мінезін былайша береді:

- Өй, қайырлы болсын айтсайшы ағайға, -деп күңк етті. Бірақ мен сондайдан қатты ұялатын ем. Үндеместен отыра бердім. Расында да кішкентай балаға жараспайды екен.

Әкемнің бір досы осы ұялшақтығымды сезіп қалғандай:

- Ыдырыстың баласы қайда? Жаңа түр еді ғой,- деп мені іздей бастағаны бар емес пе. Бетім ду ете қалды [3; 15]. Осындай қазақтың жақысыны ырым етіп те түрлі отырыс қылып жататыны тағы бар. Қазақта жас бала туғанынан бастап-ақ, жеті жасқа дейін түрлі салт-жоралғылар жасалатыны шығарма басында да айтылып өтіледі.

Біздің ел өте сауықшыл ел.

Дүниеге шыр етіп нәресте келсе де, жеті жасар бала тұңғыш рет мектеп есігін ашса да, тіпті біреу жаңа киім кесе де, не керек, қымс еткеннің бәрін сылтау етіп, үлкен адамдар тайлы-таяғына дейін жиналып думандатып жатушы еді.

Бірақ соғыстың алғашқы жылдары жұрт сауық дегенді мүлде ұмытты. Күнде ауылдағы жастарды – ел азаматтарын әскерге алып жатады. Біреу жалғзынан, біреу туысынан, енді бірі әкесінен айырылып артта қалған қатын-қалаш ботадай боздап қоштасатын. Кейбір жасықтау жігіттер де оларға қосылып, көздерінің жасын төгіп-төгіп, егіліп кете барады. Енді ойлап тұрсаң, жігіттердің сонысы тіпті ұят екен-ау!» [3; 6].

Сұм соғыс халықтың тыныш ұйқысын бұзып, қара жамылдырып кетті. Шығарманың аты айтып тұрғандай «Өткен күндердің белгісі» соғыс кезіндегі бар жайды баяндап қана қоймай, ел ішіндегі көрген білгені бар азаматтармен оларға қарсы прототиптегі надан, екіжүзді адамдардың қарапайым халықты қалайша арбап, өз мүдесі үшін барлығына баратын арсыз бейнелер арқылы да замана бет пердесін көрсеткен. Үзіндіге назар аударсақ жігіттердің көз жасын төгіп, тіпті егіле жылауын ұят көретіндігі айтылады. Қазақта қашанда ер балаға бала күнінен-ақ сен жігітсің, еліңді, жеріңді қорғайсың, қарындасыңа қамқор боласың деп оларға үлкен салмақтың барын танытып өсіреді. Сондықтан да автордың ойы қазақ менталитетіне жат саналатындығын, оны ұят деп санауды жөн көреді. Ер жігіт көз жасын көпшілікке көрсетпеуі керек, себебі нәзік жандылық әйел затына ғана лайық іс екендігін, қайта оларды жұбатушы өздері болғандықтан, өз бойларындағы төзімді, мықтылығының бір белгісі санайды.

Әжемнің тағы бір мінезі, әлгі сөздерінен де аңғарып отырған шығарсындар, өте қарғышыл. Қарғыстың неше атасын біледі. Тегінде бұрынғы адамдар күйінген уақытта, тіпті өзінің жалғыз құдайынан бастап жалғыз баласына дейін қарғап-сілейтін болса керек. Осыған қарағанда мұның өзі ауыр тұрмысқа да байланысты-ау деймін. Осы жерде кейіпкердің әжесінің қандай қарғысты қолданатына зер салсақ: «Қақсап қалғыр», «Әй, көгала» т.б. Әжесінің «Кейбір адамдардың сөз арасында жиі қолданатын «сондықтан», «содан соң», «ие», «қойшы», «тегі» деген керексіз қыстырма сөзі секілді. Немесе «ол», «сен», «анау» дегеннің орнына қолданылатын әжемнің өз есімдігі тәрізді»- деп қарғыс сөздердің неше түрлісін айтатындығын айтып өтеді [3; 25]. Дегенмен, Болтай әжесінің мінезін өзі бала болса да, кейде әже қылығына «Адам-қартайса-қартайғанда бір бала» деген рас- ау, деп ойғада келеді. Әжесінің айтқан қарғысын былайша ойлайды: «Егер осы қарғыстың мағынасын талдасаң, расында жаман тілектер ғой. Қас адамына, дұшпанына айтылмақ сөздер. Бірақ соған, шынын айтқанда, әжем мән бермейді. «Іштен шыққан шұбар жыланның» баласын жек көрер деймісің. Әуелде күйініштен әдеттеніп алған. Болмайды. Кейде бауыры елжіреп, үһілеп:

Бақытыңа қарай әкең аман келсе, маңдайын ашылар еді. Май құйрық болар ең онда. Қайдан білейін, әлде сорлы жетімек аталамысың!..- деп көзіне жас алып, мені бауырына қысып кемсеңдей қалатыны да бар.

Қарғысқа қатысты «Жүйелі қарғыс жүйесін табады, жүйесіз қарғыс- өзін табады», «Әке қарғысы-оқ, шеше қарғысы-боқ» деген сөздерді ескерсек әжесінің айтқан қарғыстарында іштей кектенген қарғыс емес, тек өмір ауыртпалығынан туындаған ішкі күйзелісінен шыққан қарғыс сол кезеңдегі барша халықтың тұрмыстық халін, ауыртпалығын сездіру мақсатында да қолданған деп ұғынуға болады. Әжесінің жалғыз қарашығы- Болтай үшін тек іштей тілекші, қолда барын аямайтын ақ адал пейілді абзал жан екендігі байқалады. Ал, шығарманың III тарауында әжесі Болтайының көз ауруын ауыл молдасы Шәмшуәлидің сөзіне сеніп, соның еміне жүгініп, немересінің көзінен айырыла жаздағанына ызаланып моллаға шын ренішін, өкпесін «Көзім ашылмаған сорлы басым, әлгі көгермегір Шәмшуәлиеге қаратам деп, сорым қайнап қала жаздаған жоқ па»- деп, молданың сөзіне сенгеніне, өзінің сауаты ашылмағандығына іштей өкінішін де танытады. «Ой лағнет жауғыр моллалар, өздеріңнің көздеріңді шел бассын! Солардың өздері екен ғой, айлы күннің аманында алжастырып, көзімізге шел болып жүрген, шел боп кеткірлер!.. [3;101]. Сол кезеңдегі молда кейпіндегі түрлі арамза молдалардың ақша, мал үшін иманын сатқан екіжүзді адамдардың белең алғандығы Жыр алыбы-Жамбылдың «Шағым» өлеңіндегі жолдардан аңғарылады:

Оқымаймын молдадан,
Екі иығын қомдаған.
Бала келсе сабаққа,
Жем аңдыған дорбадан [5;1].

Қазақ халқы қарғысқа өте абайлап қараған. Сондықтан қазақ ұрпағына "қарғыс алма, алғыс ал" деген өнегелі өсиет қалдырған. Жақсы іс кімге де болса қуаныш, жұбаныш, сүйініш. Болтайдың көзін емдеген білікті, білімді, жанашыр дәрігер Сергей Ивановичке «Ой, көсегең көгергір, Трапез балам! Балаларыңның игілігін көр. Екі дүниеде маңдайыңнан бақыт арылмасын! Жортқанда жолың, жолдасың қыдыр болсын!»-деп ақ халатты абзал жанға әжесі үлкендік алғысын, ақ батасын беруі қазақы танымымызға, тәрбиемізге, әдебімізге жарасарлық қылық.

Қазақ ұғымындағы діни танымдық білім. Адам қанша күдіретті болса да, оның болмысы қайшылықтарға толы. Сондықтан діннің басты қызметі- адамдық қарым-қатынастарды белгілі бір тәртіпке келтіру, адамға белгілі бір тосқауыл, шектеулер қою үшін адамды жаратушы алдында бас июге мәжбүрлеу. Жаратушының қаһарынан қорқу немесе оның қолдауын қажет ету белгілі бір кезеңнің, дәуірдің келбетін ашу үшін, адамдардың наным-сенімдерін, түсінік өресін, тіпті психологиялық күйін жете таныту үшін қолданады.

Намаз оқу, дұғаларға байланысты ұғым-атаулар жазушы тарапынан әзіл не сатира үшін емес, әлі де болса мұсылман дініне толық кіре алмай жатқан қалың қазақ ауылының бейнесін көрсетеді. «Өткен күндер белгісі» повесінен мысал келтірсек:

Бірақ діндар болғанда әжем шалдар құсап құранды сусылдатып аят оқып, шарифат соғып отырмайды. Жайнамаздың үстінде күбір-күбір етіп, басын шұлғудан әсте жалықпайды. Әйтсе де түсінбейтіндігі де бар ма деймін. Өйткені кейде жайнамаздың үстінде отырып, терезеге алақ-бұлақ қарап отырады. Әрі-беріден соң сөйлеп те кетеді. «Мына бір жүрген кімнің мәлігі, Болтай-ай, айдап жіберші», -дейтіні де бар. Ондай кезде аңдып отырған мен.

- Мәссаған, әже, намазыңыз бұзылып кетті ғой!- деп ішек- сілем қатып күлемін келіп.

Кет әрі, қағыңғыр, оқып болған жоқпын ба! Әшейін шаршап отырғаным да,- деп әжем жалтара қояды [3; 95].

Осы шығармада молда мен жас баланың мына диалогі арқылы жазушы оқырманын жақсылыққа, игілікті іске, имандылыққа шақырады:

- Бір күні молдаға: «Әжем құранды біле ме екен, сұраңызшы», - деп едім, молла:

- Білу-білмеу шарт емес, балам, әйтеуір құдайға құлшылық қылса болады,- деп тағы да одан басқа дәлелдер келтіріп, әжемді қорғаштады.

- Бұрынғы уақытта «Ақ қойдың кәлдесі, қара қойдың кәлдесі, мен құдайдың пендесі» - деп біреу намаз оқиды екен. Ол да сауап.

Осыны естіген әжем, кейінгі кезде жайнамаздың үстінде бұрынғыдан да жиі отыратын болды [3; 94].

Қаламгер дінін құрметтеген мұсылмандар дүниетанымында намаз оқуы үшін пайдаланатын төсеуіштің де қадірлі екенін мына сөйлемдермен береді:

... Жеке орамалың болсын деп айтты дедің бе-ай көгала! Елде-күнде жоқ нәрсені шығарады бұлар. Баяғыдан бері қазақ бір сулыққа ғана сүртіп аман келе жатыр ғой. Енді бас-басына жеке орамалың болсын дегендері не сұмдық. Жайнамаз болар ма [3; 97].

Ұлттық сипаттағы кейіпкер кіл жақсы мінезден құралмайды. Әр ұлттың ішінде жақсы адам да, нашар адам да болатындай ұлттық кейіпкердің жағымдысы да, жағымсызы да болады.

Соғыс кезеңінің ауыр зардабын әсерлі жеткізген «Мүгедек» әңгімесі сезімнің күші, рухтылық, батырлық, мейірімділік, қамқорлық, кешірім секілді адам жанына ең қажетті сезім күшінің бірі екендігін танытқан шығарма. Шығарманың атауы «Мүгедек» дегенмен бұл атау тура мағынадағы мүгедекті меңзегендей болғанымен, шығарма соңындағы адамдықтан аттаған, өз ісіне өкінген, бір кездері жақындары болып, енді олардан тірідей айырылған адамның ішкі өкінішінен өзінің қаректімен мүгедек деп өзін-өзі мойындауы... Әрине, мүгедектік тура мағыналықты да танытып отыр. Шығарма соғыс кезіндегі адамдар тағдырынан хабар береді. Соғыс кімнің болмасын жанына ауыр жара салған азапты жылдар. Майданға аттанған боздақтар мен ерлердің бірі тірі, бірі ауыр жарақатпен, сал, мүгедек күйінде оралғанына шүкірлік етуінен басқа амал жоқ, себебі өлі-тірі екені белгісіз талай азаматтарымыз майдан даласында қалып қойды. Ал туыстары қаралы хабарды естігеннен басқа еш мәлімет ала алмады.

«Үстіне погонсыз офицерлік су жаңа шинель киген сұңғақ бойлы адам қызыл кірпіштен салынған тұрғын үйдің басқышымен жоғары көтерілді. Сыртындағы кенебі көнетоз тартып жұртыла бастаған биік есіктің алдына тоқтады да, ол аздан соң баяу ғана есік қақты. Іле:

- Бұл кім?- деді іштен әйел даусы.

- Мен ғой, ашыңыз.

- Ғалия амансың ба?- деп әлгі адам қолын ұсынғанда барып, -Хикмет!.. Хикметпісің! – деп, құшағын жая мойнына асылды. –Ия, қашан келдің, біржола ма? Шешін.

- Мен келгелі... бір жұмадай болды,- деді. Хикмет салқын ғана. Келгелі бір жылдан асып бара жатқанын үгіп қалды. Ғалия одан әрі қазбаламады» [6; 42]. Әңгімедегі Хикмет пен Ғалия бұрыннан таныс адамдар. Жас ерекшеліктерінде де үлкен айырмашылық жоқ. Хикметтің Ғалияны іздеп келуі, көңілі бар екендігін көрсетеді. Ғалияның соғыстан аман оралған Хикметті көргендегі қуанышы айқын, бірақ оның сұрағына тосыла жауап айтқан Хикметте бір гәптің бары оның жауабындағы жалғандықта жатыр. Келгеніне бір жыл болған адамның ертерек келмеуіне не себеп, Ғалиядан неге ғана жасырды? Әңгіменің басқы бөлігіндегі осы бір жолдарда бір мән бардай ойға қалдырады. Дегенмен, Ғалияның сарыла күтіп, сарғая сағынған жаны – Абзал еді.

Жүрегінде тұрған, көңілін жасытып, көзіне жас әкелген жайы көкірегінде тұрған Абзал жайының сұрауы еді. Оның жүзінде «ол туралы не білесің, қайда ол?» деген жазу тұр еді үнсіз жүзінде. Сұрауының жөнін Хикметте сезгендей:

- Абзалдан хат аласың ба? – деді жай ғана. Салы суға кетіп: -Хат келмегелі бір жылдай болды. Сен бір хабарын білетін шығар деп ойлап ем, -деді ауыр күрсініп [6; 42-43]. Өкінішке орай Хикметте Абзалдан хабарсыз болып шығады. Тек соңғы рет ұрыста ғана бірге болғанын айтады. Бұдан әрі Абзал жайында мазаламайды. Ол да тіс жарып ештеңе деген жоқ.

Міне, осынау психологиялық көріністе қаншама қайғы-қасірет, тағдыр тауқыметі бар. Ең бастысы, мұнда жан дүниедегі психологиялық процесті, кейіпкердің эмоциясын сыртқы сипат (облик) арқылы бейнелеу басты назарға алынған. Кейіпкердің сезімдері мен іс-әрекеттерінің құпия әуендеріне бара білу С. Жүнісовтің терең меңгерген саласы. Бір-бірін тек қимылдарымен, көз қарастары, қабақ астымен бағып, бақылап отырғаны. Сәл қимылдаса өз құпияларын ашып қоятындай, алайда осынау ауыр үнсіздік әлемінде күрделі психологиялық жағдай мен ауыр атмосфера үстемдік алғаны ақиқат.

Пайдаланылған әдебиеттер

- 1 Ахметов Ш. Қазақ балалар әдебиеті тарихының очеркі, – А., 1965.
- 2 Қазақ совет балалар әдебиеті 1945-1964. // Алм Қазақстан., 1965.315 бет.
- 3 Жүнісов С. Повесть. Әңгімелер. — Алматы: «Таймас» баспа үйі. 2014.- 336 бет.
- 4 Қазақ әдебиетінің тарихы 9-том. Он томдық. А, 2005, 980 бет.
- 5 Жабаев Ж. Шағым. <http://bilim-all.kz/olen/2103->

6 Жүнісов С. «Мүгедек» әңгімесі. //Жұлдыз журналы. 1958 ж 10. 42бет.

7 S. Zhunissova «Amanai and Zamanai» перевод на английском язык Саймон Гейган и Саймон Холлингсворт.

https://liter.kz/ru/articles/show/50979-roman_sakena_zhunosova_dlya_angliiskogo_chitatelya

8 Купченко М.Л. Проблема нравственного «воскресения» в произведениях Ч. Диккенса //Вопросы филологии (Ленинградский университет). 1974, Вып. 4.

НАЦИОНАЛЬНОЕ ПОЗНАНИЕ В РАССКАЗАХ САКЕНА ЖУНИСОВА

Т.Е. Игенбай

PhD докторант 1 курса специальности «6D011700 – Казахский язык и литература»

Казахский государственный женский педагогический университет

Казахстан, Алматы, email: togi_85@mail.ru

В статье рассматривается тема нравственности в рассказах С.Жунисова, занимающая значительное место в его произведениях. Произведения Сакена Жунисова занимает достойное место в золотом фонде казахской литературы. Проблема нравственности – одна из крупных и вечных тем литературы любого народа. Писатели, внесшие свой вклад в тему нравственности, поднимали не только морально-этические проблемы, не только воспевали духовное богатство и душевную красоту современников, но и критиковали противоположные им отрицательные действия и обывательские характеры, стремления людей.

Ключевые слова: *рассказ, духовные сокровища, национальное познание, человечность, воспитание*

NATIONAL COGNITION IN STORIES BY SAKEN ZHUNISOV

T.E. Igenbay

PhD student of the specialty "6D011700 - Kazakh language and literature"

Kazakh State Women's Teacher Training University

Kazakhstan, Almaty, email: togi_85@mail.ru

This article discusses the theme of morality in the stories of S. Zhunissova, which occupies a wide place in his works. The work of Saken Zhunissova occupies a worthy place in the gold Fund of Kazakh literature. The problem of morality is one of the major and eternal themes of literature of any nation. Writers who have contributed to the subject of morality, have raised not only ethical questions, not only sang the spiritual richness and the beauty of the soul contemporaries, but also criticized its opposing negative actions, and narrow-minded personalities, and aspirations of the people.

Key words: *story, spiritual treasures, national knowledge, humanity, education*

TO THE PROBLEM OF LEARNING STRATEGIES IN TEACHING AND LEARNING ENGLISH

Kh. Delovarova

Master of education, Senior lecturer

Suleyman Demirel University,

Kaskelen, Kazakhstan, email: kheiriya.delovarova@sdu.edu.kz

Kazakhstani trilingual education policy places high priority on effective language teaching and learning, one of the ways to achieve which is to use language learning strategies. The article gives different definitions of language learning strategies varying due to periods in which scholars were trying to convey the full significance of the technique used. As well, the article contains the classification of language learning strategies according to the function and language skill, which they are responsible for, with examples and clarifications.

Key words: *strategies, self-regulation, cognition, cognitive strategies, affective strategies*

The main purpose of language teaching and learning is for students to become increasingly competent at speaking and writing a second or foreign language. Kazakhstani trilingual policy requires fluency in a foreign language and its use for the purposes of both personal development and the economic development of the country as a whole. Therefore, the strategy of teaching a foreign language should go beyond the traditional transfer of knowledge from teacher to student, which is the key to success in learning and using a foreign language.

One very wise English proverb says: “Give a man a fish and you feed him for a day; teach a man to fish and you feed him for a lifetime.” That is why the concept 'learning to learn' originates from an increasing recognition that language learning involves much more than teachers and learners simply interacting with one another and then sitting back and observing how well the learners have soaked it all up. The teacher's input never automatically lead to the learner's output. If it did, life would be simple and there wouldn't be any need for so much research and investigation in the sphere of methodology of teaching and learning foreign languages or any other sciences.

The reaction to this lack of simplicity in gaining knowledge led scientists to thought about learner's self-management, where teachers just teach them strategies of learning language which help them to find and absorb knowledge individually, which, by the way, has a reliable and long-lasting effect, because students do not accept knowledge as for granted, but make effort and spend time to get it.

Self-management or self-regulation in learning is described by Dale H. Schunk as a group of such processes as setting goals for learning, attending to and concentrating on instruction, using effective strategies to organize, code and rehearse information to be remembered, establishing a productive work environment, using recourses effectively, monitoring performance, managing time effectively, seeking assistance when needed, holding positive beliefs about one's capabilities, the value of learning, the factors influencing learning, and the anticipated outcomes of actions, and experiencing pride and satisfaction with one's effort, which means that learner's responsibility is not just to complete tasks, but deal with the learning environment [1]. Thereby, “using effective strategies to organize, code and rehearse information to be remembered” is one of the important parts of independent self-regulated learning.

I attempt to suggest that these concepts are achieved through a series of practical steps, which the learner needs to be guided through, a series of strategies that they need to be exposed to, encouraged to try out and evaluate. Only that way can the learner begin to develop self-questioning and the language learning skills that will, hopefully, last a lifetime.

We are not the first to admit the importance and to investigate the way learning strategies do their work. People have been researching and writing about learner strategies for about 20 years now. However, what learner strategies actually are has been difficult to define at an international level and with full consensus. There are several terms for the “process when learners actively and constructively use strategies to manage their own learning” [2]. Dickinson in 1987 used the term “learner self-direction”, “mediated learning” was used by Scarcella and Oxford in 1992, based on Vygotsky, 1978, “self-regulated or autonomous L2 learning” was used by Oxford in 1999, Rubin in 2001 used the term “learner-self-

management”, and “strategic self-regulation” is the latest term used by Oxford in 2011[3, 4, 5, 6, 2]. The terms can be different, but the idea they have is the same.

The main idea of learning strategies can be obvious through various definitions by different scholars:

Learning Strategies are the behaviors and thoughts that a learner engages in during learning that are intended to influence the learner's encoding process [7].

Learning Strategies are techniques, approaches or deliberate actions that students take in order to facilitate the learning and recall of both linguistic and content area information [8].

Learner strategies refers to language learning behaviors learners actually engage in to learn and regulate the learning of a second language . . . what they know about the strategies they use . . . what they know about aspects of their language learning other than the strategies they use [9].

Second language learner strategies encompass both second language learning and second language use strategies. Taken together they constitute the steps or actions consciously selected by learners either for the learning of a second language, the use of it, or both [10].

Specific actions taken by the learner to make learning easier, faster, more enjoyable, more self - directed, more effective and more transferable to new situations [5].

If you carefully look at the collection of definitions you can note that the idea of learning strategies does not imply such concepts as 'teacher' and 'teaching'. What does that mean? Teachers role does not weaken, just it changes its usual priorities, directions and strategies. Now the task of the teacher is to teach the student how to independently and effectively acquire and master knowledge and skills, and then use them in their professional life.

Sometimes learning strategies can be confused with skills, but they are completely different things and consciousness while applying them distinguishes one from the other. So learning strategies are algorithms that are chosen and used consciously, intentionally and deliberately, which means you understand what, how and why are you doing the activity, while skills are activities that done by the person so many times, that they have become automatic and out of awareness.

So, what are the features of learning strategies and how to distinguish them. The most important feature is that learning strategies are employed consciously, involve *awareness, attention, intention, effort*. When I was a freshman at university, one of our professors allowed us to use books while exams, the reason was simple: “students usually acquire in one hour of examination more, than in one term of lectures”. Looking for answers in the books students use a lot of effort, they are extremely attentive and motivated. That is the key way to success.

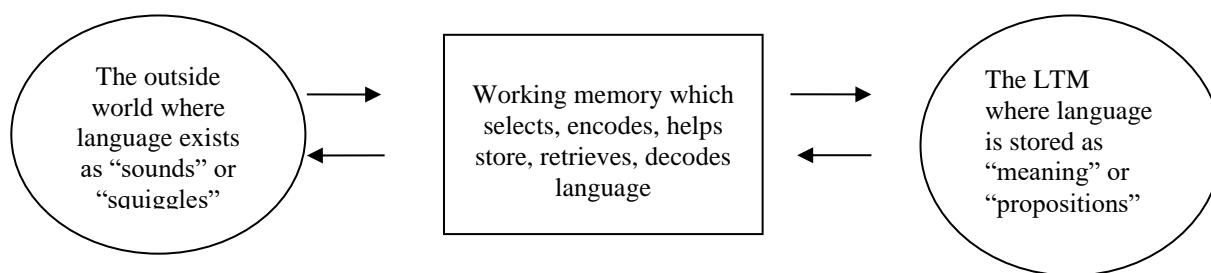
Another feature is that learning strategies make learning *easier, faster, enjoyable, effective*: student is aware of the tactics of getting the educational target, of course if you know how to achieve success the process will seem easy, enjoyable and as a result effective.

Strategies can be applied in different contexts and students can choose them among alternatives. The examples of learning strategies are as follows:

- *Planning*
- *Evaluating*
- *Obtaining and Using Resources*
- *Reasoning*
- *Generating and Maintaining Motivation*
- *Overcoming Knowledge Gaps in Communicating*

So, manifested through specific tactics in different context and for different purposes is another feature of learning strategies.

It is worth noting such a feature as reflecting the whole learner, which means that learning strategies affect cognitive affective and socio cultural interactive aspects of learner. The study of strategies is linked to the theory of cognition. Cognition is the way the brain holds information for short periods of time, stores information, selects and retrieves information and processes information (see Figure 1). The retrieval of the linguistic item is no longer 'controlled' by the fact that the learner has to refer to explicit knowledge about the pattern they have noticed or have been taught [11].

Figure 1 Cognition processes (adapted from Ernesto Macaro)

Another feature of learning strategies is that they can work in groups combining into strategy chains which operate as an algorithm and reach common aim. To be more concrete and understand what the chain of strategies is let us look at the example which was given by Rebecca L. Oxford (2011) [2]. If the task is to read new scientific book in Foreign language first of all student can plan to get familiar with the book before going deeply into it by reading the abstract, finding information about the author, looking up for some terminology in the dictionary. The strategy student uses is Planning. Then the student can skim the table of contents and the index to find the main ideas contained in the book. At this stage Conceptualizing Broadly strategy is used. Next step is to use skimming to help student to evaluate what he/she already knows in terms of content and vocabulary. The applied strategy is called Evaluating. And the last but not the least step is to use the information from skimming stages to decide how much time to allow for studying the content as he/she reads the book. Here the student again uses Planning strategy. As it is obvious from the example the chain of strategies *Planning – Conceptualizing Broadly – Evaluating – Planning* can be used by the learner in the particular situation and for a particular goal.

And the last one is that they can be transferred to other situations, if they are relevant. If to speak about the ability to transfer of learning strategies, they can be compared to methodological or didactical principles, which are usually general or special. In the same way, such learning strategies as Planning or Monitoring are relevant to any subject and can be applied in different problem-solving situations, while Compensatory strategy, which is used by speaker if he has a lack of foreign vocabulary, can be used only in learning languages.

If to classify learning strategies, scholars differentiate three major, mutually influential groups of strategies, distinguished by the function they perform: Cognitive strategies, affective strategies, sociocultural-interactive [2].

Cognitive strategies are aimed to construct, transform, and apply foreign language knowledge. The list of cognitive strategies is as follows:

- Using the Senses to Understand and Remember
- Activating knowledge
- Reasoning
- Conceptualizing with details
- Conceptualizing Broadly
- Going Beyond the Immediate Data

Affective strategies are responsible for positive emotions and attitudes towards the language students learn, they help to stay motivated what is usually the half of a job in learning languages. The examples are as follows:

- Activating Supportive Emotions, Beliefs, and Attitudes
- Generating and Maintaining Motivation

Sociocultural-interactive strategies have purpose of dealing with issues of context, identity, communication and culture in language learning. Examples are:

- Interacting to Learn and Communicate
- Overcoming Knowledge Gaps in Communicating
- Dealing with Sociocultural Contexts and Identity

Furthermore, learning strategies can be classified according to the skills they develop: reading, writing, listening, speaking, vocabulary and grammar, description and classification of which we can find in works of different scholars. Carolyn Gascoigne (2002) identifies global, interactive and metacognitive *reading strategies*, tools and techniques that emphasize the reflective and creative aspects of the reading process and can thus enable learners to become successful readers in independent, including

technologically-mediated learning environment [12]. She concludes that reading strategies are very important for independent learners in gaining reading skills.

Writing strategies are discussed by Melanie Bloom [13]. She makes a strong case for writing strategies to have a very central place in independent language learning. Bloom categorizes writing strategies into pre-writing (e.g. resourcing, analyzing, elaborating and grouping), writing (e.g. rereading, substitution and strategic use of the target language), and revising between drafts (e.g. guided proofreading, resourcing and recombining). In addition, Bloom states that to be successful in writing independent learners need to develop metacognitive knowledge and strategies such as self-evaluation and planning to give them more control over their learning.

Cohen emphasizes the need to support learners in developing the strategies needed for learning and performing speech acts in different cultural settings and the ability to monitor and evaluate pragmatic performance [10]. He distinguishes between language learning strategies, which are usually applied in learning language material for the first time and *language use (speaking) strategies*, which are for help in the situation when the learner uses the material which has already been learned. Language use strategies include: Retrieval strategy, Rehearsal strategy, Coping or compensatory strategy (lexical avoidance, simplification, approximation), Communication strategy.

John Klapper reviews the current research into vocabulary learning strategies and evaluates its relevance for independent language learners [14]. He discusses the complementarity of explicit learning through exposure to authentic texts and interaction in the target language and implicit focusing on memorizing words (Guessing from Context, Reading for pleasure) approaches to vocabulary learning.

The theory and practice of self-regulated learning has focused on particular contexts or settings for learning, particular philosophies or approaches. The nature of self-regulated learning requires learners to develop the ability to engage with and derive benefit from target language sources and contexts, which are not directly mediated by a teacher. The process of self-regulation is undoubtedly complex, but the results learners will get in the end are much more efficient and long lasting.

References

- 1 Schunk, D. H., & Swartz, C. W. (1993). Goals and progress feedback: Effects on self-efficacy and writing achievement. *Contemporary Educational Psychology*, 18
- 2 Oxford, R. (2011). *Teaching and researching language learning strategies*. Harlow: Pearson Education.
- 3 Dickinson, L. (1987) *Self-Instruction in Language Learning*, Cambridge: Cambridge University Press.
- 4 Vygotsky, L. (1962). *Thought and language*. Cambridge MA: MIT Press.
- 5 Oxford, R.L. (1990) *Language Learning Strategies. What Every Teacher Should Know*, Boston: Heinle and Heinle
- 6 Rubin, J. (1975). What the “good language learner” can teach us. *TESOL Quarterly*, 9(1)
- 7 Weinstein, C. and Mayer, R. (1986) The teaching of learning strategies, in M. Wittock(ed.) *Handbook for Research on Teaching*, New York: Macmillan.
- 8 Chamot, A.U. (1987) The learning strategies of ESL students, in A. Wenden and J. Rubin(eds) *Learner Strategies in Language Learning*, Hemel Hempstead: Prentice-Hall
- 9 Wenden, A. (1987) Incorporating learner training in the classroom, in A. Wenden and J.Rubin, *Learner Strategies in Language Learning*, Hemel Hempstead: Prentice-Hall
- 10 Cohen, A. (1998) *Strategies in Learning and Using a Second Language*, London: Longman.
- 11 Macaro, E. (2001). *Learning strategies in foreign and second language classrooms*. London: Continuum.
- 12 Gascoigne, C. (2002a) Reviewing reading: Recommendations versus Reality. *Foreign Language Annals* 35 (3), 343-384
- 13 Bloom, M. (2008) *Second Language Composition in Independent Settings: Supporting the Writing Process with Cognitive Strategies. Language Learning Strategies in Independent Settings*, GB: Cromwell Press Ltd.
- 14 Klapper, J. (2008) *Deliberate and Incidental: Vocabulary Learning Strategies in Independent Second Language Learning. Language Learning Strategies in Independent Settings*, GB: Cromwell Press Ltd.

К ПРОБЛЕМЕ СТРАТЕГИЙ ОБУЧЕНИЯ В ПРЕПОДАВАНИИ И ОБУЧЕНИИ АНГЛИЙСКОМУ ЯЗЫКУ

Х. Деловарова

магистр образования, ст. преподаватель
Университет им. Сулеймана Демиреля,
Каскелен, Казахстан, email: kheiriya.delovarova@sdu.edu.kz

Казахстанская политика триязычия в образовании уделяет первоочередное внимание эффективному обучению языкам, одним из способов достижения которых является использование стратегий изучения языка. В статье приводятся различные определения стратегий обучения языку, которые варьируются в зависимости от времени, в течение которого ученые пытались передать всю значимость используемой техники. Кроме того, в статье содержится классификация стратегий изучения языка в соответствии с функциями и языковыми навыками (говорение, чтение, письмо, аудирование), за которые они отвечают, с примерами и пояснениями.

Ключевые слова: стратегии, саморегулирование, познание, познавательные стратегии, аффективные стратегии

АҒЫЛШЫН ТІЛІН МЕНҒЕРТУ МЕН ҮЙРЕТУДЕГІ ОҚЫТУ СТРАТЕГИЯСЫНЫҢ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Х. Деловарова

магистр, аға оқытушы
Сулейман Демирел Университеті
Қаскелең, Қазақстан, email: kheiriya.delovarova@sdu.edu.kz

Қазақстанның үш тілде білім беру саясаты тиімді тілдік оқытуға басымдық береді, оның жету жолдарының бірі - тілдік оқыту стратегияларын қолдану. Мақалада ғалымдар қолданылатын техниканың толық мәнін жеткізуге тырысатын уақытқа байланысты өзгертін тілдік оқыту стратегиясының әртүрлі анықтамалары берілген. Бұдан басқа, мақалада функцияларды және тілдік дағдыларды (сөйлеу, оқу, жазу, тыңдау) сәйкес мысалдармен және түсініктемелермен тілдік оқыту стратегиясының жіктелуі бар.

Түйін сөздер: стратегиялар, өзін-өзі ретке келтіру, таным, танымдық стратегиялар, әсерлі стратегиялар

IMPROVING STUDENTS' LISTENING SKILLS THROUGH WATCHING TED TALK IN ENGLISH WITH SUBTITLES

Kh.S. Rafikova¹, D.E. Gaipov²

¹Satbayev University, Almaty, Kazakhstan

²Suleyman Demirel University, Kaskelen, Kazakhstan

email: hadichahan@mail.ru

This article deals with the study, which was conducted to investigate the role and impact of the TED talks with the subtitles in the foreign language class-room. As the survey results indicate the TED talks have a significant impact on listening skills in the foreign language class-room. The authors conducted this research in one of the schools in Almaty region

Key words: *TED talks with subtitle, listening skills, foreign language class-room*

As Jay Walker said on the TED stage in 2009 the world has a new mania-a mania for learning English. On his speech he said that English is developing and English is acknowledged as a mutual dialect of science, a dialect of worldwide business and the dialect of the Internet, with no less than 1.5 billion understudies learning it around the world. Also, 21st-Century Reading was made for a more youthful group of onlookers, and has a TED thought incorporated with each unit. When students have aced the vocabulary, language and appreciation practices for a discussion, they are urged to go out and accomplish more research on the best way to actualize the thought in their school or group. Exercises have run from investigating an open craftsmanship venture, as Chang Candy's "Before I kick the bucket" divider, to planting a group plant enlivened by Ron Finley. "It feels extremely TED-like — you can transform your interest and motivation into something significant," says Kadera.

Alluding to the scarcity of consideration apportioned to listening practice in the outside dialect classroom, Nunan expressed, "Listening is the Cinderella ability in second dialect learning. Outside dialect instructing chiefly centers around beneficial abilities: talking and composing. Tuning in and perusing, thought about optional abilities, are frequently dismissed, in spite of the fact that they give fundamental contribution to students and in this way are crucial to their gainful aptitudes. Nonetheless, listening is right now accepting more consideration (Field, 2002; Nunan, 2002; Wallace, 2010). The best down-process see, then again, holds that audience members effectively reproduce the significance of approaching sounds utilizing their previous information of setting (Richards, 2003). Most scientists agree that the two procedures are fundamental for viable learning (Flowerdew and Miller).

Mill operator, 2005; Nunan, 2002; Wallace, 2010). As deciphering alone permits students just exacting translations of the information, students should be guided to utilize what students definitely know to help students understand what students hear (Wallace, 2010). At the point when understudies seem to need logical information, some type of composition building exercises is suggested before the tuning in process begins to enable students to get ready for a more important listening knowledge (Richards, 2003).

Field (2002) facilitate contended that students require practice and methodologies in managing writings where students have just incomplete comprehension of what students hear; this is the thing that students experience, in actuality. Since numerous non-local speakers do not comprehend all that they hear, students have to make conjectures and ought to be urged to do as such. All students "should be demonstrated that making surmises isn't an indication of disappointment", yet is imperative in understanding true input. The act of broad listening is viable in presenting students to genuine info.

Aim of watching TED Talk is to develop "listening fluency," which is presumed to assist learners to improve automatic processing of the target language when done properly. Also, TED talks are widely spread in academia which really focuses on very specific topics in depth and as well as it is used as a teaching resource in the class-rooms. Regarding our study the TED talks provide an authentic listening material for the language learners and they can use this instrument to develop and improve their listening skills.

Methodology

This study involved 14 pupils for the participants who are ninth grade learners of the school in Almaty region. The respondent sample was grouped voluntarily out of 30 which makes almost 50% of the classroom. Learners are aged 15-16. However, all learners have different level of English. Some of learners

have pre-intermediate level. As to ethnicity and dialect foundation, no distinction existed among the members, they all were Kazakh and their first language was Kazakh.

Instrument and materials

The instruments utilized, as a part of this investigation was quantitative using the questionnaire. This method was selected deliberately in order to collect the initial data from the respondents. There are many videos, which are related to a wide range of things such as art, music, sport, medicine. So, we can select several topics on TED talks based on the learners' interests.

Procedure

Firstly, the questionnaire was conducted in order to gather the initial data. Then the suitable videos for learners in terms of student's language levels and topics of interest were selected. The transcript of speech in TED Talk video were written and shown to learners. Then learners watched TED Talk, which we found in YouTube for them, and also they read the transcript. Before watching the video we told learners to take notes and write what they exactly understood. After watching video we asked learners to tell the general idea of speech. After learners' idea, we let them underline the words, which they did not understand or unfamiliar. We provided support to learners with definition of words and explained in situation with the help of examples in order to know how learners understood words or vocabulary, which they did not understand.

The next stage, we provided learners with video, which we watched. They went home and watched again. However, they had to paraphrase the words that in video. Then they came to class and told what he or she understood and what changed. By their changes of speech, we saw to what extent the learners' listening skills improved.

The quantitative data, namely the survey results were processed according to the following criteria:

- 1) Ability to listen carefully and find the right answer;
- 2) Focusing on general idea
- 3) According to listening task, could learners find the right answers?

Findings and discussion

In order to know students interests we made the following questionnaires and piloted this form before distributing this to the respondents:

N	Questions	Yes	No
1	Do you know what TED Talk is?	4	10
2	Do you watch with the subtitles?	3	11
3	Do you think watching TED Talk with subtitles in English has beneficial effect on improving your English vocabulary, pronunciation and input-output skills?	7	7
4	Are you interested in learning English and participating in classroom if the teacher uses TED Talk as teaching materials?	7	7
5	Do you think watching TED Talk with subtitles make easier for you to learn English?	8	6
6	Do you agree that watching TED Talk motivated you to learn English?	6	8
7	Is it difficult to focus on reading at the same time when you watching TED Talk?	13	1
8	Do you think your English teacher should use more TED Talk videos with subtitles viewing activities in the classroom to help you improve your language skills?	8	6

Upon receiving the survey results we analyzed them and found out the following findings.

As the table shows most of students do not seem to know what TED Talk is. Only four students know that makes more than 30% of the respondents. Only three students watch TED Talk with the subtitles that makes less than 30% of the respondents. These are only those who are really interested in English. In the third question, half of students think that it is useful to watch TED Talk with subtitles in English; it has beneficial effect on improving English vocabulary, pronunciation and input-output skills. 50% of the respondents think that they will be interested in learning English and participating in classroom if the teacher uses TED Talk as teaching materials.

Only eight students agreed that watching TED Talk would motivate them to learn English and this composed 57% of the respondents.

Thirteen students thought that it is difficult to focus on reading while watching TED Talk and this composed the almost 93% which shows the highest rate among the questions and we thought this noteworthy to discuss a little bit. The scholars (Latifi, M., Mobalegh, A. and Mohammadi, E., 2011) pointed out the positive and effective nature of subtitles and captions on videos. In the literature on movie subtitling and captioning, there is controversy over the effects of these help options on the listening comprehension ability of language learners (Danan, 2004). Nonetheless, the studies that support subtitling have usually demonstrated improvement in two major areas: a higher level of comprehension and better vocabulary recognition ability. In terms of comprehension, several studies have reported a significant improvement in the listening comprehension of language learners after being exposed to the captioned/subtitled movies. For example, Markham (1989) investigated the effects of subtitled TV programs on the listening comprehension of beginner, intermediate and advanced learners of English. He used two subtitled videos on topics not known to the learners. Each group viewed both movies with and without subtitle. Measuring the participants' comprehension by some multiple-choice questions, he found that all three groups using the subtitles performed significantly better. In another study, Garza (1991) compared learners' comprehension of video segments with second language captions with that of video segments without captions. By means of a 10-item comprehension test, he measured students' comprehension of the video segments. The results of data analysis revealed that students who viewed the video segments with captions gained the highest scores. However, the majority of respondents in our study indicated that it is difficult to concentrate to grasp the message once the subtitle is given.

For the last question, eight students answered making 57% of the respondents, that it will be more interesting if teachers use TED Talk videos with subtitles viewing activities in the classroom to help to improve students' language skills.

As one can see in the questionnaire most of students are not interested in videos. However, we think it is because of having not enough experience. That is why we focused on working with video materials and to show students how it is useful and can help to improve their listening skills as well as speaking skills. Therefore, it took four weeks to see the results.

We selected a video, which we worked on and deliberately chose video about how stress is sometimes useful for people.

(https://www.ted.com/talks/kelly_mcgonigal_how_to_make_stress_your_friend?utm_campaign=teds_pread&utm_medium=referral&utm_source=tedcomshare)

Because the students are 15-16 aged, and most of them want to go to the college. Students feel themselves under the pressure. They feel little bit stress about their profession. We chose materials on stress to make students interested in watching and to make environment more comfortable.

From the second week, we started to watch video and discuss. We started to feel that students became interested in watching video and discussion. That is why we took the questionnaire for the second time.

N	Questions	Yes	No
1	Did you improve your vocabulary?	7	7
2	Was it difficult to catch the words while you are watching video?	5	9
3	Were you motivated after watching TED Talk?	11	3
4	Did you enjoy this kind of teaching materials that were used?	12	2
5	In your opinion, is it possible to understand the general idea, if you are even listening for the first time?	12	2

According to this table, half of students think that they improved vocabulary. Nine students confirmed that it is not difficult to catch the words while they are watching the video. Eleven students were motivated after watching TED Talk. Twelve students enjoyed this kind of teaching materials that I used.

In addition, twelve students approved that it is possible to understand the general idea, if they are even listening for the first time.

The main purpose of this study was to explore the effects of teaching with subtitle TED Talk and to improve general listening skills of learners. The results showed that TED Talk could really help students to improve understanding general idea of video. In addition, it helped to improve not only listening skills, but also students to become more motivated.

To sum up the findings above, we came to conclusion that the study was challenging. It helped us to check the extent that TED Talk video works to improve listening skills. As you can see, from the result, not all students' listening skills improved but we can see some of students' improvement. It is somehow difficult to improve students' listening skills in a short period of time. It requires a lot of hard work. In addition, it is responsible work for teachers.

References

- 1 Danan, M. (2004). Captioning and Subtitling: Undervalued Language Learning Strategies. *Translators' Journal*, 49(1), 67-77.
- 2 Garza, T. (1991). Evaluating the use of captioned video materials in advanced foreign language learning. *Foreign Language Annals*, 24 (3), 239-258
- 3 Latifi, M., Mobalegh, A., & Mohammadi, E. (2011). Movie subtitles and the improvement of listening comprehension ability: Does it help? *The Journal of Language Learning and Teaching*, 1(2), 18-29.
- 4 Markham, P. (1989). The effects of captioned television video tapes on the listening comprehension of beginning, intermediate and advanced ESL students. *Educational Technology*, 29, 10, 3 41.
- 5 <https://ieinashville.wordpress.com/2016/07/25/7-ted-talks-to-improve-your-english-listening-skills/>
- 6 <https://webenglish.se/intermediate-year-7-9/>
- 7 <https://www.youtube.com/watch?v=WIOTwlt1aek&feature=youtu.be>
- 8 https://www.ted.com/talks/nadia_al_sakkaf_see_yemen_through_my_eyes
- 9 <https://www.cambridge.org/core/books/methodology-in-language-teaching/88EAF4840F533BD7DC572931A3E7D906>
- 10 <https://www.cambridge.org/core/books/motivational-strategies-in-the-language-classroom/541ED85A5BA071C55E154FDA328D19BA>
- 11 <http://iteslj.org/Techniques/Lingzhu-Listening.html>
- 12 <https://www.ted.com/>
- 13 https://www.ted.com/talks/kelly_mcgonigal_how_to_make_stress_your_friend?utm_campaign=tedsread&utm_medium=referral&utm_source=tedcomshare

ШЕТ ЕЛ ТІЛІ САБАҚТАРЫНДА ОҚУШЫЛАДЫҢ ТЫҢДАУ ӘРЕКЕТІН TED TALK ҚҰРАЛЫ АРҚЫЛЫ ДАМУ

Х.С. Рафиқова¹, Д.Е. Гаипов²

¹Satbayev University

²Сулейман Демирел Университеті

¹Алматы қ., Қазақстан,

²Қазақстан, Қаскелең, email: hadichahan@mail.ru

Бұл мақалада TED талқ әңгімелерін шет ел тілі сабақтарында тиімді қолдану тәсілдері қарастырылған. Біздің зерттеуіміздің нәтижесінде, яғни жүргізілген сауалнамалардың нәтижесінде TED талқ құралын шет ел тілі сабақтарында оқушылардың тыңдау әрекетін дамытуға тиімді қолдану мүмкіндігіне қол жеткізілген.

Түйін сөздер: субтитрлі TED талқ, тыңдау әрекеті, шет ел тілі сабағы

УЛУЧШЕНИЕ НАВЫКОВ СЛУШАНИЯ У СТУДЕНТОВ С ПОМОЩЬЮ ПРОСМОТРА TED TALK НА АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ С СУБТИТРАМИ

Х.С. Рафиқова¹, Д.Е. Гаипов²

¹Қазахский национальный технический университет имени К.И. Сатпаева

²Университет имени Сулеймана Демиреля

¹Алматы, Казахстан,

²Қаскелең, Казахстан, email: hadichahan@mail.ru

В статье рассматривается исследование, которое было проведено для изучения роли и влияния TED-выступлений с субтитрами на уроках иностранного языка. Как показывают результаты опроса, переговоры TED оказывают значительное влияние на навыки слушания в классе иностранных языков. Авторы провели это исследование в одной из школ Алматинской области.

Ключевые слова: *TED выступления с субтитрами, навыки слушания, урок иностранного языка*

**ТАРИХ
ЭКОНОМИКА
ҚҰҚЫҚ**

**ИСТОРИЯ
ЭКОНОМИКА
ПРАВО**

**HISTORY
ECONOMICS
LAW**

ЖҰМАҒАЛИ ТІЛЕУЛИННІҢ ҚОҒАМДЫҚ-САЯСИ ЖӘНЕ АҒАРТУШЫЛЫҚ ҚЫЗМЕТІ

Б.А. Чакенова¹, М.Ч. Калыбекова²

¹ «6D011400 - Тарих» мамандығының 1 курс PhD докторанты

² Т.ғ.к., Қазақстан тарихы кафедрасының қауым.профессоры

^{1,2} Абай атындағы қазақ ұлттық педагогикалық университеті

Қазақстан, Алматы қ., e-mail: bal.zhan.kz@mail.ru

«Алаш» қозғалысының өкілдерінің бірі, көрнекті ғалым, ағартушы, қоғам қайраткері – Жұмағали Тілеулин. Ол медицина саласындағы алғашқы қазақстандық мамандарының бірі, көз аурулары, жұқпалы аурулар еңбектерінің авторы. Ж.Тілеулин облыстық халық денсаулығын сақтауға үлкен үлес қосқан, сонымен қатар Солтүстік Қазақстан тарихында алғаш рет мектеп және басқа да мекемелер үшін қазақстандық мамандар даярлау курсының ұйымдастырушы. Сондай-ақ ол Солтүстік Қазақстан облысында Қазақстан тарихын оқытуды ұйымдастырған

Түйін сөздер: саяси қуғын-сүргін, медицина, қоғам қайраткері, ағартушы, оңалту

Қазақстан Республикасының тарихы - тәуелсіздік туралы армандаған ата-бабаларымыздың, ұлттық идеяның жоғары деңгейіндегі құрбандары, ел болашағы үшін өткен іс-шаралардың нәтижесі болып табылады. Бүгінгі Елбасы ұсынған «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» бағдарламасы біздің тарихымыздың ғылыми негізін қалыптастырудың жаңа мүмкіндіктері ретінде қарастырылады. Сондықтан, Алаш тарихының біздің мемлекетіміздің өткені туралы ең маңызды беттерінің бірі ретінде құндылығын жоғалтпай, демократиялық қозғалыстың қаншама ұлт зиялыларының қоғамдық қызметі мен ағартушылық мәселелері ғылыми зерттеулер мен басылымдарда жарияланып өз бағасын алды, соған қарамастан әліде сонша тың зерттеулерді талап ететін есімдері беймәлім саяси қуғын-сүргін құрбандары бар. Солардың біреуі, атап айтқанда Жұмағали Тілеулин 1890 жылы Ақмола облысы, Көкшетау уезі, Айыртау болысы Жаманшұбар ауылында туған. 1913 жылы Омбы әскери-медицина училищесінен білім алып, 1913-1917 жылдары Петропавл уезінде аурахананда фельдшер болып жұмыс атқарған. 1917 жылы Омбы қаласында Алаш партиясының Ақмола облысындағы бөлімшесін құруға қатынасып, күрескерлігімен көзге түседі. Омбы қаласында өткен ІІ Жалпықазақ съезінде Алашорда ұлттық өкіметіне мүше болып қабылданады. Алаш өкіметі таратылғанша ұлт қайраткерлері қатарында ел азаттығы жолында батыл күреседі. 1919-1921 жылдары Петропавл қаласында уездік жер басқармасында, Көкшетау уезінің денсаулық сақтау бөлімінде жұмыс істейді.

XX ғасырдың басында қазақ жерінде түрлі эпидемиялық аурулардың кеңінен таралғаны тарихтан бізге мәлім. Сол кезде әр түрлі ауруларға шалдыққан қазақ халқы ұлтжанды кәсіби дәрігерлерге мұқтаж болғаны анық. Сол кеңестік заманда қазаққа «қараңғы халық» деп қаралаған, теріс пиғылдағы ой насихатталған болатын. Осы кезде халық арасынан дәрігер, ұстаз мамандығын игеруге бел буған қайраткерлердің бірі - Жұмағали Тілеулин болатын. Губернаторлық денсаулық сақтау бөлімінде қызмет жасай отырып, адам денсаулығын баспасөз арқылы сақтауға күш салды. Денсаулықты сақтау мәселесіне қатысты баспасөз беттерінде жарық көрген мақалалары мен пайдалы кеңестерін оқырмандарына ұсынып отырды.

XIX ғасыр 90 жылдардың басында Қазақстанда көптеген эпидемиялық аурулар тарала бастады. Қазақстанның солтүстік аудандарында әсіресе тырысқақ (холера) ауруы, мысалы Петропавл қаласында бұл эпидемия 20 шілдеден 21 қазанға дейін өршіп тұрды. 1891-1893 жж. аштық, сүзек ауруларымен күресудің Ы. Сарджанов, Қ.Кікібаев, Н. Боранбаевтың қызметі бағаланған. 1913 жылдың мәліметі бойынша қаланың медициналық қызметі төмен деңгейде болатын [1].

«Қазақ газетінің» 1914 жылғы №70 санында «Астрахань губерниясында 12- майдан 5 июльге дейін шумадан (чума) 49 кісі ауырып, 46-сы өліпті, бәрі қазақ. Соңғы хабарларға қарағанда шумадан ауру қарап жүрген Ефимов деген доктор өлген» - деген жарық көрген ақпарат арқылы қазақ жерінде Шума індеті тарала бастағандығын анық байқаймыз [2].

Ж. Тілеулин 1914 жылғы №57 санында «Денсаулық» мақаласында, адам баласы деннің саулығына ұмтылуы қажет, автордың пайымдауынша «Біздің жайылып жатқан, басқалардан кем

қалған жұртымыздың білмеген, білуге тиісті болған нәрселердің саны жоқ. Осы білуге тиісті болған нәрселерден ең біріншісі деп қарамаса да, онан соңғысы деп дененің саламат тұруының жайын қарастыру. Оқу керек, шаруа қылу керек, өнер іздеу керек... Мұның барлығы дене саламат болмаса, болмайтын нәрселер ғой... » [3]. Мұнда автор, халықтың денсаулығын сақтауға бағытталған шараларды орындауға үйрету. Осы мақаланың жалғасы 1914 жылғы №70 санында « ... онан соң денеге зарар беретін киім кірлі, тері сіңген киім. Бұл кір мен тер киімнің уақ тесігін бітеп вентиляцияны жоймақшы, екінші жаман иісімен адамның құнын кетіріп нас қылмақшы. Терінің мұндай жаман иісті болатынының себебі мынау: денеден терімен бірге бір «мошеуина» деген нәрсе болады. Бұл мочевина һәм сұйық нәжіспен бірге де көп болып шығады. Міне осы тер сұйық нәжіспен бір тұқымдас, екеуіде денеге керексіз нәрсе, осының себебінен нашар иісті болмақшы.... Міне осының себебінен тер мен кір былғанған киім денені шексіз ауру қылмақшы» - деп жалғасын тапқан. Сонымен қатар қазақтың жазғы киіз үйі мен қысқы үйдегі тұрмыстық жағдайларды сынай отырып, ағаштан салынған қысқы үйдің адам денсаулыққа пайдасын жіктеп айта келе, қазақтарды қысқы үйлерін ағаштан салуға кеңес берген. Науқастың пайда болу себептерін зерттей келе, науқасты алдына алу шаралары мен жолдарын талдап оқырмандарына ұсынып отырған.

Қазақ газетінің әр санында адамның жеке ағзаларына тоқталған, мәселен, бауыр, бүйрек, өкпе (құрт ауруы), тері ауруларымен қатар тазалық пен дұрыс тамақтану, таза ауа мен таза ауыз су мәселеріне де байланысты тоқталып түсініктемелер беріп отырған. Адамның физиологиялық қалыптасуы мен дамуы, туралы да көлемді мақалалары жарық көрген.

Автордың өзі дәрігер болғанымен, жазған мақалалары ғылыми стиль терминдерімен емес, түсінікті қарапайым тілмен адам ағзаларының функцияларының жұмысын талдап көрсетеді.

Ж.Тілеулин «Науқасты емдеу екі түрлі. Бір түрі: науқастың себебін әбден біліп алып, сол себепті жоятын дәруді басып, соны жұмсау. Бұл дәру бірінші микробтың себебінің күшін азайтып, содан кейін оны жоймақшы; екінші ол уақытта дененің һәр бір клеткаларын бабына келтіріп, науқастың денесіне қарсы тұрғызбақшы. Екінші түрі: науқастың күшін жоятын тура ... ең үлкен ем денені бабына келтіріп ұстау. Мысалы, таза ауа, таза үй, тамақ, киім һәм өзге дауалар. Олар дененің һәр бір клеткаларына күш беріп, науқастың себебімен қарсыласуға көп көмек бермекші» [4]. Сонымен қатар автор бұл мақалада науқасты емдеудің ең тиімді жолы - дәрілерді дұрыс қолдануға, міндетті түрде олардың химиялық құрамын анықтағаннан кейін ғана пайдалану қажеттігіне ерекше тоқталады. «Бұл соңғы уақыттарда газет, журналдарда мақталып жазылған дәрігерлер көбейіп барады. Мысалы, құрт ауруды (чеходка) жазатын, қылтамақты жазатын дәрі деп бұлары жәй алдап, ақша табудың айласы. Бұл дәрілер жаңа шыққан, көбін әлі медицинский совет бекітіп шығармаған һәм ғылымдық жолымен де пайдалылығы көрсетілмеген. Соның үшін оларға да әуес болу артық». Бұл мақалада халыққа емделу түрлері мен жолдарын, дәрілерді дұрыс қолдануға кеңестер берген, бақсы балгерлер мен жарнамаға сенбеу, яғни науқас адамның дұрыс емделуі үшін қажетті ақпаратты оқырмандарына түсінікті етіп жеткізіп отырған.

Ж.Тілеулин әйелдер денсаулығына да байланысты мақалалары жарық көріп отырды. Автордың бір өкінетіні босануға дейінгі және босанғаннан кейінгі әйел денсаулығы тақырыбында ақпарат көздерінде өте аз кездесетін. «Денсаулық: жас босанған әйелді күту туралы» мақаласында Тілеулин әйелдің босанар алдында, босанғаннан кейін де, қандай халде болатынын суреттеп, әйелдің денсаулығына зиян болатындай істерден сақтандыру мақсатында өте қажетті кеңестер беріп кетеді.

«Бала дүниеге келген соң, кейбір әйелдердің көзі қарайып, басы айналып, талықсып кетеді. Оны жұрт «марту басты» деп, манағы жас босанған әйелді ұрып, соғып, өзі әлсіреген кісіні сүйрелеп далаға шығарып, халқының ішіне апарып әурелейді. Әрине, өзі халы нашарлаған әйел мұны көтере алмай өліп кетуі мүмкін ... » босанған әйел қайта қалпына келуі үшін 4-5 күнге шейін тыныштықта күтініп, екі айға дейін үй шаруасымен айналыспағаны дұрыстығына тоқталады. Алайда көп жағдайларда әйелдер қосымша науқастарға ұшырауының себебін Ж. Тілеулин тазалық жөнінде сөз қозғайды. «.... Кейбір уақытта тазалықтың жоқтығынан өз алдына бір түрлі «микрон» деген кіріп, иә болмаса бұған қосымша бүйрек ауруы пайда болып, белгілі «жынданулар» (родильная горячка) секілді. Бұл айтылғандарға оқыған дәрігерлер болмаса, басқа кісілер керекті емін істей алмайды.» Басқа елдерде босанған әйелдердің қосымша науқасқа көп ұшырамайтынын себептерін былайша түсіндірген: « ... бұл жұрттарда әйелдің мұндай халына сонша мойын бұрған: өз алдына жеке оқу шығарып, ол оқумен сол әйелдерге жәрдем беретін арнаулы «ақушер», әйел болса «ақушерка» дейтін жәрдем дәрігерлер шығарады.» Осы жылдары босанған әйелдердің

арасында науқасқа шалдыққан әйелдер санының артуының бірден - бір себебі ол қазақ әйелдерінің ауыр да ұзақ жұмыста ғұмыр өткізуі еді.

Қарап отырсақ жарияланған мақалаларынан байқалатындай Ж.Тілеулин қазақ халқының жанашыры, ұлттың саулығын жоғары қойған, дәрігерлік орта білімімен оқырмандарына емдік кеңестерін жазып, салауатты өмір салтын насихаттап отырған ағартушы публист.

Жүйелі түрде 1911 жылдан «Айқап» журналы, 1913 жылдан бастап «Қазақ газеті» жарық көруі өзекті мәселелерді көтеріп, талқыға салып, ұлт азаттық идеологиясының қалпыптасуына әсер етті.

Ж. Тілеулин 1917 жылы Омбы қаласында өткен ІІ Жалпықазақ сиезінде Алашорда ұлттық өкіметіне мүше болып қабылданады. Совет өкіметі Алаштық қазақ ағартушыларына қысымды барған сайын үдетіп, қуғын - сүргінді күшейте түсті. «1918-1920 жылы Кеңес үкіметіне қарсы қарулы күрес және өкіметке қарсы ұлтшыл үгіт-насихат жүргізді, шетелдік орталықтармен байланыста болды» деген айып тағылады. 1918 ж ақпан - наурыз айларында Верный қаласында белгілі алаш қайраткері Жұмағали Тілеулин тұтқынға алынып, абақтыға жабылды. Үш жыл түрмеге отырып шыққан Жұмағали 20 жылдардың аяқ кезінде қуғын - сүргіннің екінші толқынына тап болып, тағыда қамауға алынады. Онда екі жыл отырып, Ресейдің Орталық қаратопырақты (ЦЧО) аймағына жер аударылады [5].

1923 жылы А.Байтұрсынұлы Ж. Тілеулинге қазақ тілінде медициналық оқулықтар жазу міндетін жүктейді. 1924 жылы Орынборда «Гигиена», 1926 жылы Мәскеуде «Жұқпалы аурулар», «Қотыр және жұқпалы аурулар, оларға қарсы қолданатын шаралар», 1926 жылы Орынборда «Денсаулық» кітаптары жарық көреді. Қазақтың алғашқы буын аудармашыларының бірі ретінде 1924 жылы «Көз ауру – трахома» (Мәскеу), «Мерез» (Мәскеу), 1926 жылы «Қолдағы хайуандардан адамға жұғатын аурулар» (Мәскеу) атты кітаптарды қазақ тіліне аударады.

Жұмағали 1927-1930 жылдары Ақмола губерниясында және Петропавл аумақтық денсаулық сақтау округінде меңгеруші қызметін атқарады. ОГПУ тергеушілерінің (алаш ісін жүргізген Саенко) мақсаты «кең қанат жайған антисоветтік контрреволюциялық ұстанымдағы ұлтшылдар ұйымын ашу» яғни сол арқылы ғана ол өзіне артылған міндетті орындай алады. Ал, біз қарап отырған мәселеде алашордалықтардың елде қалыптаса қалуы мүмкін саяси жағдайға байланысты жүргізілген табиғи даярлық жұмысы еді [6]. Бұл құпия ұйымның Петропавл филиалының жетекшісі Ж.Тілеулин болатын.

1930 ж. 17 желтоқсанда ОГПУ -дың көшпелі үштігі «ЖАТ» (жаңа төңкерісшілер атты контрреволюцияшыл ұйым) ісі бойынша қаулы қабылдап, жеткілікті дәлелдің жоқтығына байланысты, Жұмағали Тілеулиннің ісі есепке алынып, абақтыдан босатылды, бұл мезгілде Верныйда жүріп жатқан алаш зиялыларының ісімен бірге қарауға берілді [7].

Гүлнәр Міржақыпқызының «Аманат» естелігінде «1929-1930 жж. Міржақыптың көп жолдастары ұсталды, жалпы саны 32. Ішінде Мағжан Жұмабаев, Жұмағали Тілеулин бар» - деп айтады. Ол жерде Белозер аудандық ауруханасында дәрігер болды. Қуғында жүріпте ол жергілікті газеттерде дәрігерлік кеңестер жазып, сол кездердегі медecinаның өзекті мәселелерін зерттеулер жүргізді.

«Жұмағали тұтқындалысымен оның туысқандары мен отбасы қудалау басталды. Ағасы Шәймерден тәркілеу барысында бүкіл малынан айырылып, жеке басы жауапқа тартылды. Қалған бауырлары бірі атшы, бірі балташы, қара жұмысшы болып артельге кіріп жан сақтады. Кішкентай балаларымен туғандарының ауыртпалығы өз мойнына түскен Райхан күнкөріс қамымен Өзбекстан асып кетеді [8]. Осы естеліктерінде Гүлнар апамыз әкесінің айдауда жүрген бірнеше жолдастарынан алған хаттарынан үзінділер келтіреді. Сол үзінділердің бірі Павловск қаласында айдауда жүрген Жұмағалидың 1934 ж. 30 мамырда жазған хаты: «Ст. Медвежья гора, Мурманск. ж.д. 1 ОЛК. Центральные курсы лекпоров при санотделе Дулатову М. г. Павловск ЦЧО. ул. К. Маркса, дом 6. Ж. Тлеулин. Адресстерді жуырда алдым. Тұрмыс саулықтарың қалай? Тұрағым Павел қаласы, қаратопырақ бетінде саулық сақтау жұмысындамын. Менен басқа мұнда біздің жақтан кісі жоқ, жалғызбын. Тұтынуға қиындау болғандықтан үй-іші мұнда келген жоқ. 2 жылдан бері Ташкентте тұрып жатыр.... Мұнда қызмет болғанымен табыс аз. Үй-іші келе алмай отырғаны содан. Өздерің қандай халде тұрсыңдар. Абдолла Воронежте тұрады, көптен хат келмей тұр .... 30.05.1934 жыл. Жұмағали.» Осы естелігінде Гүлнар апа: «Міржақыптың інісіндей сенімді жолдасының бірі, қатар қамалып бес жылын Ресейде өтеп, 1936 жылы Қырғызстандағы Новотроицк поселкесінде дәрігерлік атқарып, үй-ішімен тұрып жатқанда, 37-нің зобалаңына ұшыраған аяулы жан», - дейді.

Қазақстандағы ОГПУ жанындағы Үштіктің 1932 жылғы 20 сәуіріндегі мәжілісінің №111/к хаттамасындағы мәліметтерге сәйкес он бес адам оның ішінде Ж. Тілеулин концлагерге бес жылға қамауға кесіліп, бұл үкім Орталық Қаратопырақты Округке (ЦЧО) осы мерзімге жер аудару жазасына ауыстырылды.

Жер аудару мерзімі аяқталғанан соң Ж.Тілеулинді Қазақстанға жібермей, Қырғызстанға жібереді. Ташкентте күнелтіп жүрген отбасын қасына алып, Бішкекте тағыда бір ауданның ауруханасында дәрігерлік жұмысы мен қосымша педтехникумда ұстаздық жұмысты қатар алып жүреді.

Әлихан Бөкейханов сан қырлы қоғамдық қызметтерімен бірге қазақтың рухани мәдениетін алғашқы зерттеушілердің қатарында танымал [9]. XX ғасырдың басында ұлт зиялыларының басты міндеттері қазақ деген «халқын ұлт деңгейіне көтеру», «жат үстемдіктің тепкісінен құтқарып өз мекемелеріне ие, тәуелсіз жеке тұлғаға айналдыру» (М. Шоқай) болды және осы мұратқа жету жолында халық бұқарасымен арада ортақ сана қалыптастыруға күш салды [10].

Дегенмен тыныш тыныс - тіршілік көпке ұзамады. Екі аптадан соң 1937 жылдың зұламаты басталып, қайтадан қамауға алынды. Ішкі істер комиссариатының «үштігі» шешімімен Жұмағали Тілеулин Түркістан әскери округінің трибуналы шешімімен сотталып, ату жазасына кесті. Үкім 1938 жылдың ақпанында орындалды. Осылайша алаш қайраткерінің өмірінің қайғылы аяқталуы, ұлтым деп соқан жүрегі, басқа елдің аспанының астында, жат жерден топырақ бұйырды.

Қазақстан Республикасының 1993 жылы сәуірдегі «Жаппай саяси қуғын сүргіндер құрбандарын ақтау туралы» заңы негізінде Жұмағали Тілеулин ақталды.

Кейінгі ұрпақ елдің өткен тарихында қазақ халқының жанашыры болған XX ғасырдың 20-30 жылдарында күрделі де сын кезеңде қазақ интеллигенциясының көрнекті өкілі Жұмағали Тілеулин сияқты азамат болғаны ұмытпаса екен дейміз.

Пайдаланылған әдебиеттер

1 Afanasyeva A. Explaining and managing epidemics in imperial contexts: Russian responses to plague in the Kazakh steppe in the late 19th and early 20th centuries. Moscow: National Research University Higher School of Economics. Working papers. Humanities. 2017. Pp.1-15

2 Қазақ газеті 1914 ж. №70 саны, Алматы, 2009. -261 б.

3 Қазақ газеті 1914 ж. №57 саны, Алматы, 2009. -133 б.

4 Тлеулин Ж. Науқас һәм оның емделуі. Қазақ, -2015. -№99.

5 ҚР ҰҚК АҚДА., 6-к., 06610-іс, 2-том, -Пп.400-405.

6 Қойгелдиев М. Алаш қозғалысы, -Алматы, -2017, -126 б.

7 Дулатова Г. Аманат. Жұлдыз, -1994. - №3-4

8 Найманбаев А. Тұлға бейнесі.Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті «Хабаршы» - №3 (51), -2014. -27 б.

9 Қойгелдиев М. Қазақстандағы советтік билік баламасыз билік пе?. Қазақ үні. 28 наурыз 2018.

10 ҚР ҰҚК АҚДА., 6-к.,06610-іс, 2-том. -Пп. 408-409

ОБЩЕСТВЕННО-ПОЛИТИЧЕСКАЯ И ПРОСВЕТИТЕЛЬСКАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ЖУМАГАЛИ ТЛЕУЛИНА

Б.А. Чакенова¹, М.Ч. Калыбекова²

¹PhD докторант 1 курса специальности «6D011400 - История»

²К.и.н., ассоц.профессор кафедры Истории Казахстана

^{1,2} Казахский национальный педагогический университет имени Абая
Казахстан, г.Алматы, email: bal.zhan.kz@mail.ru

Одним из представителей движения «Алаш» был выдающийся ученый, просветитель, общественный деятель, врач Жумағали Тлеулин. Он был одним из первых казахских специалистов в медицинской сфере, автором трудов о глазных и инфекционных болезнях. Ж. Тлеулин не только внес огромный вклад в сохранение здоровья населения республики, он был организатором первых в истории Северного Казахстана

курсов по подготовке казахских специалистов для школ и других учреждений. Также ему принадлежит организация изучения истории Казахстана в Северо-Казахстанской области.

Ключевые слова: *политическая репрессия, медицина, общественный деятель, просветитель, реабилитация*

SOCIO-POLITICAL AND EDUCATIONAL ACTIVITIES OF ZHUMAGALI TLEULIN

B.A. Chakenova¹, M.Ch. Kalybekova²

¹ PhD student of the specialty «6D011400 - History»

² PhD in History, Associate Professor, Department of History of Kazakhstan

^{1,2} Kazakh Pedagogical University named after Abai

Almaty, Kazakhstan, email: bal.zhan.kz@mail.ru

One of the representatives of the movement “Alash” was an eminent scientist, educator, social activist, doctor Zhumagali Tleulin. He was one of the first Kazakh specialists in the medical field, the author of works on eye and infectious diseases. Zh. Tleulin not only made a huge contribution to preserving the health of the population of the republic, he was the organizer of the first training courses for Kazakh specialists for schools and other institutions in the history of Northern Kazakhstan. He also owns the organization of studying the history of Kazakhstan in the North Kazakhstan region.

Keywords: *political repression, medicine, public figure, educator, rehabilitation*

PROBLEMS AND DEVELOPMENT PROSPECTS OF SOCIAL ENTREPRENEURSHIP IN KAZAKHSTAN

A.Sauirbayeva¹, R. Nurgaliyeva²

^{1,2} Almaty Management University,

Almaty, Kazakhstan, email: a.sauirbayeva@gmail.com

Social entrepreneurship is gaining popularity throughout the world. Basically, experts have identified four features of social entrepreneurship. Firstly, it is the social impact, i.e. the activity of the company should be aimed at mitigating the existing social problems. Secondly, it must be characterized by innovation, that is, in their work the company must use new and unique methods of work. Thirdly, it must have signs of financial stability. Finally, the fourth feature is scalability, i.e. the possibility to transfer their skills to other companies, markets and even countries. The adoption of a new law in Kazakhstan Republic of Kazakhstan "On public-private partnership" provides for the removal of restrictions on the areas of public-private partnership, to create all conditions for the effective implementation of social projects, which leads to an increase in the number of social entrepreneurs. Within the framework of the idea of "Almaty - the city of social entrepreneurship" in Almaty Management University on the basis of the Centre for Social Entrepreneurship created "ecosystem of support" of social entrepreneurship.

Keywords: *social entrepreneurship, innovation, social impact, public-private partnership, ecosystem of support*

Introduction

In the modern world economy, there is an acute need for significant social and economic transformations in both developed and developing countries. This is due to stratification of incomes, low level of minimum wages, pensions, budgetary expenditures for health, education, culture and sports. One of the effective tools aimed at solving these problems is social entrepreneurship, which is a special type of initiatives aimed at solving problems that arise in the social sphere and they are not solved within the framework of public and state sectors of the economy. Given the inadequate development of social entrepreneurship in Kazakhstan, there is a need to assess the current situation and develop proposals for improving it by improving the infrastructure and the mechanism for its operation.

Nowadays social services are subsidized from the budgets of all levels, however, the field is constantly expanding and requires large investments. The transition to the market leads to an inevitable structural change in the system of socio-economic relations, which affect to the dynamics of redistribution of priorities and roles among main institutions of society.

These changes are the result of a significant reduction in the efficiency of state regulation of economic processes.

It has been a substantial change of resource, primarily financial, security measures of socio-economic policies across the social sphere as a result of market reforms. Due to permanent lack of funds the opportunities of government to pursue effective social transformation in the transition period are limited (Batalina 2008: 25).

Three modern concepts of social entrepreneurship focus on: genesis of new opportunities for solving social challenges through innovative resource combination; the model of deriving revenue as a basis for entrepreneurship; duality of economic and social values production process and continuous search for their balance towards the latter one (Pritvorova 2017: 10).

The entire social sphere is in a difficult economic situation: education, science, healthcare, culture, etc. In these circumstances, the searching of financial resources becomes extremely urgent problem, including extra non-budget sources, involvement of all groups of society to solve critical socio-economic problems.

Social entrepreneurship is the one of such social institutions that can effectively deal with the solution of many social problems, attract additional financial resources to social sectors and facilitate their optimization and distribution in the national economy (Sestrenskij 2008: 18).

Despite the active development and dissemination of social entrepreneurship around the world, it is almost impossible to calculate the true scale of activity because of the diversity of organizational forms and activities related to social entrepreneurship, and also because of differences in the understanding of this phenomenon in different countries.

Social entrepreneurship is defined as „a business whose primary goals are primary and where income is reinvested according to the same (social) goal rather than maximizing the profit of stakeholders or owners (Vidović 2018a: 88).

In modern economic system it is customary to distinguish three sectors of the economy: the public sector (public-sector), private or commercial sector (private commercial sector) and non-profit or third sector (non-profit, civil society sector):

Social entrepreneurship tied with *the government* by the fact that social entrepreneurs provide goods and involved in addressing social issues traditionally reserved for government, for example, elderly care, employment for people with disabilities, socialization of migrants, etc.

The private sector and social entrepreneurship combines the use of business tools in their work.

From *the non-profit sector* social entrepreneurship takes a mission to create social value and approach to interaction with the major stakeholders, which is based on the principles of inclusion and trust.

The most common forms in all countries are associations and cooperatives. The choice of the organizational form mostly depends on the legislation in the country, i.e. whether the law allows non-profit organizations to deal with market activities and to what extent (Vidović 2018b: 89).

Regardless of the precise rationale, there is a growing popular consensus that the private sector – commercial and nonprofit – is generally more efficient and effective than government, and that government should steer, or at least facilitate, and the private sector should row (Osborne 1992: 303).

Social entrepreneurship, for the most part, solving the problems of socially vulnerable and unprotected strata of the population, has a direct impact on the social and political stability of the country and can be one of the tools that help to eliminate market failures in the relevant segments of the economy and reduce social tensions in society (Pache 2012: 502).

Social entrepreneurship is able to find innovative ways of creating social values and introduce market relations in areas where they previously did not actually have the existence of a high positive effects. It is caused by both market and government failures. Study of peculiarities of social entrepreneurship development in different regions of the world shows that there is no region in the world that has not been touched by the rapid spread of social entrepreneurship. It is obvious that none of the participants of the economic system at the present stage can no longer ignore this phenomenon. However, the process of emergence and development of social entrepreneurship in different countries has not been unique and characterized by its national specifics.

Social entrepreneurship is a phenomenon that is clearly limited by contextual framework, and therefore, the dissemination of social entrepreneurship practices should occur with a clear understanding of regularities and peculiarities of country's development to achieve maximum effect.

On the basis of a comparative and systematic analysis of case studies of social entrepreneurs in Almaty, we have selected three main approaches, which define social entrepreneurship:

- the first focuses on the ability of social entrepreneurship to implement a social transformation, social change;
- the second approach defines social entrepreneurship as an innovative, entrepreneurial way to create a social effect;
- the third approach is based on the important condition for the existence and sustainability in social entrepreneurship – achievement of "double effect" – social and economic (Kalinov 2017: 22).

Thus, it is allowed to highlight the most important and common aspects in the definitions of social entrepreneurship (social orientation, business approach, financial stability).

There is no universally accepted definition of the term "social entrepreneurship" in the world practice, so, in the process of selection of case studies we adhered to the following definitions:

Social entrepreneurship is a way of social activities, combining the social mission with the achievement of economic efficiency and entrepreneurial innovation.

Based on this definition, we have the following fundamental features of social entrepreneurship (Korosec 2006: 451):

- *The primacy of the social mission over business*: social effect is pre-planned and expected result, and not the side, as in ordinary commercial enterprise. These companies initially created to achieve socially significant goals, manifested in the creation of jobs (including for the disabled people), education (including adults), etc.

- *Sustainable commercial impact (self-sufficiency and competitiveness)*: achieving sustainable self-sufficiency by generating income from the sale results (goods and services), and by grants and charitable donations.

- *Innovation in combination with social and economic resources*: entrepreneurial innovation, which can be implemented through the use of a new idea or a new combination of resources (including not very attractive from the point of view of the market) to solve social problems.

- *Personality*: social business is the first and foremost a creative idea that provides the greatest success. Such ideas are created by individuals and not corporations. An ordinary man and his small idea can change the world.

A lot of discussions arise around the understanding of how financial sustainability can be maintained by social enterprises (Battilana 2014: 423). In this regard, it is suggested that the following approach be used: financial sustainability can be maintained through offering products and/or services directly related to the mission or it can equally be reached through complimentary activities which then help to fund the core mission. As long as the mission is clearly stated and it is obvious that the initiative proposed by the entrepreneur addresses the needs of community and have an impact on the socio-economic development of the stated community, group of people, it could be called social entrepreneurship (Martin 2017: 34).

In addition the Model for assessment of social enterprises was developed. It can support the process of defining whether the organization is indeed a social enterprise or not.

The study is aimed to assess the level of awareness about and readiness to implement the principles of social entrepreneurship within non-profit sector of Kazakhstan.

Methodology

Our research was grounded on the survey and the case method of analyzing organizations of social entrepreneurship. The goal of the research was to assess the business model applied by the organization in terms of its constituents: value offer, clients, project financial resources, value chain, income generation, actual strategy and marketing program.

The NGOs participated in the survey were as community trust and specialized in different various fields. The majority of them have more than one area of specialization and several sources of funding. Most of the NGOs are financially supported by major gifts coming from personal and team commitments as well as membership fees; state social procurement and companies in Kazakhstan are second main sources of funding of NGOs. Foreign aid and sale of product and services are mentioned as a third priority source of funding. Almost all NGOs participated in the survey - 90 % of respondents - answered that they face difficulties in raising funds and half of them cope with it.

More than a large portion of respondents demonstrated that they are mindful about social entrepreneurship. Regardless of the way that the comprehension of social entrepreneurship may be diverse, it is expected that the general interest is developing and awareness is increasing within the non-profit sector.

The question on taking advantage from business opportunities, the respondents expressed different views. However, majority believe that the business opportunity should only be related to the core mission of the organization. It is assumed that the deeper knowledge about the forms and opportunities of social entrepreneurship might be beneficial in shifting understanding of the sector.

40% of NGOs participated in the survey exhibited their readiness to utilize any business opportunity, while 45% emphasized the absence of business abilities among staff. Among the top activities suggested to develop social entrepreneurship are government support and capacity increase/experience exchange and access to information and funding.

In addition, it can be argued that the NGO sector in Kazakhstan is unsuccessful in securing financial sustainability and that implementing business principles is something that most organizations still disregard or lack capacity. Government involvement and raising awareness can serve as ways to develop social entrepreneurship in the country.

Literature review

As prerequisites to the study it was reviewed the studies of overseas and domestic scientists in economics devoted to problems of development of social entrepreneurship. Theoretical, methodological and practical problems of entrepreneurial activity are considered in the scientific works of Smith A., Hildebrand A., Marshall A., Schumpeter J., Drucker P. and others. In these studies, entrepreneurship is

investigated as an economic process. Social entrepreneurship as a theoretical discipline is an integral part of entrepreneurship, but it relies on its own unique paradigms. An important contribution to the development and analysis of problems associated with the development of social entrepreneurship was made by scientists J. Meir, J. Robinson, K. Hockers, K. Alter, G. Dis, A. Nicholls, J. Scoll, M. Yunus, B. Drayton, A. Cho, J. Austin and others.

Among the Russian scientists it should be noted M.L. Batalina, B.V. Srebnik, R.B. Novruzova, E.N. Zhiltsova, V.N. Kazakova and others. However, the works of most of the mentioned Russian authors refer to foreign experience, they do not provide a detailed and systematic study of the phenomenon of the theory of social entrepreneurship and emphasis is mainly on charity mechanisms and the study of social work. With the development of research in the field of social entrepreneurship, the focus of attention has shifted from conceptual issues to the operational and strategic issues of creating organizations involved in social entrepreneurship. Gradually began to appear more and more works, in which the business model is used as a unit of analysis in the study of social entrepreneurship and examines the features of the formation of business models of social entrepreneurship. Particular attention should be paid to the works of A. Guclu, G. Dees, F. Perrini and C. Vurro, J. Mair and H.M. Schouen and O. Schoen, K. Sommerrock and W. Grassl.

Studies on social entrepreneurship in Kazakhstan began only in the last few years, and therefore there are no fundamental scientific works on this issue. It should be noted that one of the main provisions of social entrepreneurship is to increase the level of social interest of beginners and experienced entrepreneurs. Moreover, within the framework of Kazakhstani economists, managers, businessmen and government officials there is no tendency to evaluate the institution of social entrepreneurship in the context of the economy as a whole, making further research and analysis of the phenomenon of social entrepreneurship in Kazakhstan and determining the most effective way of its development relevant and necessary.

Results and discussion

It was interesting to understand the factors which facilitate the development of social entrepreneurship on a country level. To identify these trends, the analysis of practices in such regions and countries as Middle East, India, Japan, South Korea, China, Hong Kong and Central Asia was conducted.

Based on this analysis the following major drivers were identified:

1) There is a clear difference in the focus of social entrepreneurship in developed and developing countries (value-added services vs. basic needs; dominance of the issues not addressed or poorly addressed by local governments);

2) Some countries have strong government support for social entrepreneurship. Moreover, the new trend on “impact investment” is emerging, revealing venture funds that invest in socially important initiatives;

3) In some countries, such as India, private-public partnership initiatives are promoted by government, which facilitates social entrepreneurship;

4) Many countries still face challenges, despite the emerging practice, such as lack of legislative regulations. In addition, such factors as active civil society resulted from certain political instability, cultural background in contributing to society development and decrease in grants were internal drivers for searching more innovative ways and establishing more sustainable solutions (i.e. Egypt (Islamic ideology), South Korea (Confucian culture), cooperation with religious organizations) (Defourny 2011: 98, Drayton 2002: 125, Hartigan 2006: 44);

5) Historically, practices in the studied countries reveal that social enterprises emerged from CSO`s. And such factors as raising awareness and collaboration among the sector considered to be key actions to foster development of social entrepreneurship;

6) The dissemination of social entrepreneurship practices (examples of existing SE`s) facilitate creation of new social enterprises;

7) Some countries such as South Korea have specific legislation;

8) Such factors as transparency and seeing social entrepreneurs as real agents of change by community play key role in advancing the field. This can be provided by government patronage, or other mentoring organization which will increase the levels of trust among community;

9) International organizations playing supporting role, such as Ashoka, Skoll Foundation can accelerate the generation of new and support of existing social enterprises through training programmes, mentorship, incubation;

10) Lack of business skills are one of main challenges within communities (Zeitlow 2001: 33, Townsend 2008: 688).

Conclusion

Currently, concepts of social entrepreneurship are not legalized in Kazakhstan. However, there are a lot of companies designed to solve a specific social problem. The analysis of the case study materials for social entrepreneurs in Almaty shows us that social entrepreneurship is not charity; it is cost-effective, successful social and commercial projects. These cases are evidence that social entrepreneurship is a progressive direction, opening up new business opportunities.

It should be noted that the case studies represent different areas (psychological assistance, sports, education, and rehabilitation) and different features of social problems. Each of the selected organizations working in areas, which for one reason or another are not sufficiently addressed by the state and the market. The identification of social problems, and its transformation into market opportunity, and also searching for innovative solutions and their implementation through a sustainable business model is the way of a social entrepreneur, who wants to realize a project.

Social entrepreneurship is considered as the mechanism, which can become social measurement of Kazakhstan modernization. In addition to the offered variety of approaches to interpretation of social entrepreneurship, the article has directions in which researches of social entrepreneurship can be or already are the most fruitful, meaning economic specifics and prospects of development of Kazakhstan.

In mass consciousness of citizens of Kazakhstan, the concept "social entrepreneurship" is absent, but there are prerequisites for its forming. Society is ready to innovations in the social sphere, to positive perception of business structures, which work on the solution of social problems. For achievement of considerable progress in distribution of social entrepreneurship, it is necessary to solve two complex problems.

The first is the creation of an appropriate regulatory framework and legislative strengthening of "social entrepreneurship" concepts, as well as the inclusion of the state in process of financing of projects at the initial stage. It is necessary to clearly limit the scope and give it a certain status, which will more actively promote social entrepreneurship in the regions. Such state support gives multiplicative effect and is capable to become the catalyst of process of involvement of new participants in process of distribution of social business.

The second important task is formation of complex informational strategy of social entrepreneurship development, which will have impact on traditional business as well in this case efficiency of informational company is determined by examples of successful use of mechanisms of social entrepreneurship that solve pressing problems.

The authors argue that existing understanding of social entrepreneurship is vague and brings wide range of misconceptions. With provision of clarification and real examples of existing practitioners can bring significant value to the understanding of the field and stimulus for further development and implementation by NGO and business sectors. Involvement of various stakeholders and including different forms of initiatives serving as drivers for social entrepreneurship development in the country is needed.

Further focus of the research will include formation of profiles of existing social entrepreneurs, development of case study to be used and taught at university and web-site, which will serve as database of social entrepreneurs and platform for sharing ideas.

Social entrepreneurship is considered as a form of ensuring stability of small enterprises, as well as studying the experience of social initiatives in Kazakhstan. Social entrepreneurship is considered as the mechanism capable to start the process of economy modernization in Kazakhstan and cardinally change the processes of perception of social responsibility in business community and public authorities.

References

1 Batalina M., Moskovskaja A., Taradina L. (2008). *Obzor opyta i koncepcij social'nogo predprinimatel'stva s uchetom vozmozhnostej ego primenenija v sovremennoj Rossii* [Review of

experiences and social entrepreneurship concepts taking into account the possibilities of its application in modern Russia]. Moscow: GU Graduate School of Economics.

2 Battilana, J., & Lee, M. (2014). Advancing research on hybrid organizing—Insights from the study of social enterprises. *The Academy of Management Annals*, 8(1), 397–441.

3 Defourny J., Kim S. (2011). Emerging models of social enterprise in Eastern Asia: a cross-country analysis. *Social Enterprise Journal*, Vol. 7, Iss. 1, 86-111.

4 Drayton W. (2002). The Citizen Sector: Becoming as Entrepreneurial and Competitive as Business. *California Management Review*, Vol. 44, Iss. 3, 120-133.

5 Hartigan, P. (2006). It's about people, not profits. *Business Strategy Review*, Vol. 17, Iss. 4, 42-45.

6 Kalinov A. (2017). About Social Entrepreneurship - Research, Methods and Problems. *Entrepreneurship*, 5(2), 16-31.

7 Korosec R., Berman E. (2006). Municipal Support for Social Entrepreneurship. *Public Administration Review*, Vol. 66, Issue 3, 448–462.

8 Martin R., Osberg S. (2007). Social Entrepreneurship: The Case for Definition. *Stanford Social Innovation Review*, Retrieved from

http://www.ssireview.org/articles/entry/social_entrepreneurship_the_case_for_definition

9 Osborne D, Gaebler T. (1992). *Reinventing the Government: How the Entrepreneurial Spirit is Transforming the Public Sector*. Addison-Wesley: Reading, MA.

10 Pache A., Chowdhury I. . (2012). Social entrepreneurs as institutionally embedded entrepreneurs: Toward a new model of social entrepreneurship education. *Academy of management Learning & Education*, 11 (3), 494-510.

11 Pritvorova T., Ayaganova M. . (2017). The Nonprofit Sector as a Basis for Social Entrepreneurship in Kazakhstan: Potential and Models. *Revista ESPACIOS*. Vol. 38, № 49, 10.

12 Sestrenskij O. (2008). Social'noe predprinimatel'stvo: sila novyh idej [Social Entrepreneurship: the Power of New Ideas]. *Social Responsibility*, №22.

13 Townsend D., Hart T. (2008). Perceived institutional ambiguity and the choice of organizational form in social entrepreneurial ventures. *Entrepreneurship: Theory & Practice*, Vol. 32, Issue 4, 685-700.

14 Vidović A. (2018). Managing the development of social entrepreneurship. *Economy and Market Communication Review*, Vol. 8, No. 1, 86-99.

15 Zeitlow J.T. (2001). Social entrepreneurship: Managerial, finance, and marketing aspects. *Journal of Nonprofit and Public Sector Marketing*, Vol. 9, 19-43.

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ӘЛЕУМЕТТІК КӘСІПКЕРЛІктің МӘСЕЛЕЛЕРІ ЖӘНЕ ДАМУ КЕЛЕШЕГІ

Сәуірбаева Ә.Т.¹, Нурғалиева Р.М.²

^{1,2} Алматы Менеджмент Университеті,

^{1,2} Алматы, Қазақстан, email: a.sauirbayeva@gmail.com

Сарапшылар әлеуметтік кәсіпкерліктің төрт негізгі сипаттамасын анықтады. Біріншісі, оның әлеуметтік әсері, яғни компанияның қызметі әлеуметтік мәселелерді шешуге бағытталуы керек. Екіншісі, инновациялармен толықтырылуы, яғни компания өз қызметінде жаңа және бірегей жұмыс әдістерін қолдануы керек. Үшіншіден, әлеуметтік кәсіпкерліктің қаржылық тұрақтылық белгілері болуы тиіс. Соңғы төртінші аспектісі – ауқымдылығы, яғни өзінің дағдыларын басқа компанияларға, нарықтарға, тіпті өзге елдерге беру мүмкіндігі. Қазақстан Республикасының «Мемлекеттік-жеке меншік әріптестік туралы» жаңа заңының қабылдануы мемлекеттік-жеке меншік әріптестік аясындағы шектеулерді жоюға әрі әлеуметтік жобаларды тиімді іске асыру үшін қажетті жағдайларды жасауға әсер етеді. Бұл өз кезегінде әлеуметтік кәсіпкерлердің санының артуына алып келеді. «Алматы – әлеуметтік кәсіпкерлік қаласы» идеясы аясында Алматы Менеджмент Университетіндегі Әлеуметтік кәсіпкерлік орталығының негізінде әлеуметтік кәсіпкерлікті «қолдау экожүйесі» құрылды.

Түйін сөздер: әлеуметтік кәсіпкерлік, инновация, әлеуметтік ықпалы, мемлекеттік-жеке меншік әріптестік, қолдау экожүйесі

ПРОБЛЕМЫ И ПЕРСПЕКТИВЫ РАЗВИТИЯ СОЦИАЛЬНОГО ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСТВА В
КАЗАХСТАНЕ

Ә.Т. Сауірбаева¹, Р.М. Нурғалиева²

^{1,2} Алматы Менеджмент Университет,
Алматы, Қазақстан, email: a.sauirbayeva@gmail.com

Эксперты определили четыре основные характеристики социального предпринимательства: 1) социальное воздействие, то есть деятельность компании должна быть направлена на смягчение существующих социальных проблем; 2) инновации – в своей работе компания должна применять новые и уникальные методы работы; 3) финансовая стабильность; 4) масштабируемость, возможность передавать свои навыки другим компаниям, рынкам и даже странам. Принятие нового закона в Республике Казахстан «О государственно-частном партнерстве» предусматривает отмену ограничений в сферах государственно-частного партнерства, создание всех условий для эффективного осуществления социальных проектов, что приводит к увеличению числа социальных предпринимателей. В рамках идеи «Алматы – город социального предпринимательства» в Алматы Менеджмент Университете на базе Центра социального предпринимательства создана «экосистема поддержки» социального предпринимательства.

Ключевые слова: социальное предпринимательство, инновация, социальное воздействие, государственно-частное партнерство, экосистема поддержки

СЕНІМ ФЕНОМЕН ТҮСІНУДЕГІ ТЕОРИЯЛЫҚ АЛҒЫШАРТТАРЫ

А.Б. Сарсенова¹, А.Ә. Рустемова²

¹ PhD,

² 6M050100-Әлеуметтану мамандығының 1 курс магистранты

^{1,2} Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті,

Қазақстан, Алматы қ., email: assel.sarsenova@inbox.ru

Мақалада сенім түсінігіне тұжырымдалатын классикалық және қазіргі заманғы теориялар қарастырылған. Соңғы онжылдық постиндустриалды заманында сенім мәселесі қоғамның ең өзекті мәселелерінің біріне айналды. Э. Гидденстің және Т. Парсонстың әлеуметтанулық теориялары сенім мәселесін зерттейтін әлеуметтанушылар үшін идеялардың негізгі көзі болды. Дж. Клоумен және П. Штомка еңбектерінде сенім әлеуметтік капитал призмасы арқылы талданады. Қазіргі қоғамдағы индивидтердің арасындағы сенімді мінез-құлықтың кірігудің маңыздылығы мен қажеттілігі туралы қорытынды жасалынды.

Түйін сөздер: сенім, қоғам, контекст, функционалдылық, қарым-қатынас, серіктестік, тұжырымдама, топ

Сенім – бұл табиғаттағы күрделі әлеуметтік құбылыс, қоғамдағы барлық қатынастардың тұрақтылықтың құрамдас бөліктерінің бірі. Мәселені зерттеуге арналған әртүрлі теориялық тәсілдерді ескере отырып, сенімнің бірнеше сипаттамаларын атап қарастыруға болады. Зерттеушілердің көп бөлігі сенім мәселесін зерттеу барысында, бірыңғай көзқарасты қолдайды.

Тек қана тұлғааралық емес, жалпыға ортақ әлеуметтік қатынастар сипатын анықтайтын маңызды факторлардың бірі – бұл сенім. Ол қоғамның интеграциясы мен тұрақтылығын қамтамасыз ететін тетікке тікелей байланысты. Қоғамдық өмірді ұйымдастырудағы сенімділіктің ролін атап өткен белгілі американдық әлеуметтанушы А.Селигменнің айтуынша, біраз уақыт билік, үстемдік және зорлық-зомбылық әлеуметтік тәртіптің мәселесін, еңбек бөлінісін ұйымдастыруды шешуі мүмкін, бірақ «олар ұзақ мерзімді перспективада осы бағаны сақтау үшін негіз бере алмайды [1;17].

Әр түрлі кезеңдерде Г.Гроций, Дж.Локк, И.Кант және Э.Дюркгейм сияқты ойшылдар сенім мәселесіне тоқталды. Олар «келісімшарттық» әлеуметтік қарым-қатынастардың басталуына талдау жасау тұрғысынан сенім білдірді. Сенім тақырыбы әлеуметтік қатынастарды әлеуметтік алмасу ретінде қарайтын әлеуметтік теориялар арқылы өткізіледі (П.Блау, Дж.Хоманс). Бір немесе бірнеше нысанда бұл мәселені Т.Парсонс шешті. Американдық әлеуметтанушының пікірінше, қоғамның өзін-өзі қамтамасыз етуі (қоғамның өзін жүйе ретінде сақтау) физикалық орта мен басқа жүйелермен өзара қарым-қатынастардың тұрақты сипаты, сондай-ақ жеке адам мен қоғам арасындағы тұрақты қатынастармен қамтамасыз етілуі керек. «Қоғам өз мүшелерінің іс-әрекеттері қоғамның жұмыс істеуіне үлес ретінде қызмет ететініне сенім артатын дәрежеде ғана өзін-өзі қамтамасыз ете алады», - деп «Қазіргі қоғамдардың жүйесі» кітабында жазған [2;21]. Қоғам өз мүшелерінің адал ниеттерін орындайтын, «нормативті түрде белгіленген міндеттемелерді» орындағаны және осы қоғамның мүшелері ретінде сезінетінін «күтуде», басқаша айтқанда, «күтеді» (үміт күттірмейтін сәтте, толық сенімсіздікті қамтиды). Егер сенімімізді кез-келген іс-қимылды жүзеге асыруда өзара қарым-қатынас күту ретінде түсіндірсек, онда Т.Парсонс сенімінің тұжырымдамасында әлеуметтік тұрақтылықты қамтамасыз ететін жағдайлардың бірі болып табылады. Қоғамның кіші жүйелері арасында ресурстармен алмасу тұжырымдамасының шеңберінде оған сенім мәселесі қарастырылады. Атап айтқанда, интеграциялық кіші жүйемен алмасу кезінде, саясат қоғамның сеніміне ұжымдық мақсаттарды тиімді іске асыру бойынша міндеттемелерді алмастырады. Сайлаушылардың сенімділігі несие берудің бір түрі болып табылады.

Заманауи қоғамдарды модернизациялаудан туындаған қоғамдық-саяси өзгерістер, посткоммунистік кеңістіктегі тұрақсыздықтың пайда болуы қоғамдық қатынастарды құру принципі ретінде сенімге деген ғылыми қызығушылықты арттырды. Көптеген танымал ғалымдар жаңа ғылыми контексте сенім сипатын зерттей бастады. Олардың ішінде - Б.Барбер, Э.Гидденс, Н.Луман, А.Селигмен, С.Айзенштадт, Ф.Фукуяма, П.Штомпка.

Әлеуметтік өзара әрекеттестікті қызметтермен, құндылықтармен (ресурстармен) алмасу ретінде қарастырсақ, қоғамдық тәртіпті сақтауда сенім факторының маңыздылығы айқын көрінеді. Өзара міндеттемелерді орындау шарттармен белгіленуі және санкциялармен кепілдендірілуі мүмкін. Бірақ барлық қатынастар ресми емес «келісімшарттық» нысандарды қабылдамайды (олар соңғы кездері басым, ең алдымен экономика және саясат саласында). Әлеуметтанушылардың айтуынша, отбасы, серіктестік, достық қарым-қатынас және басқа да қарым-қатынастардағы алмасулар әріптестікке, адалдыққа, достыққа және өзара жауапкершілікке деген тетіктерге негізделген. Сонымен қатар, А.Г.Эфендиевтің айтуынша, келісімшарттық айырбастаудың қаншалықты қатаң нысандары бола алатынына қарамастан, олар сондай-ақ күту мен сенімділік сияқты қатал емес мәселелерге негізделген. «Қоғамдағы адамдар арасындағы алмасудың негізгі бөлігі, - деп жалғастырып, тәуекел негізінде, өзара қарым-қатынас пен сенімді күту арқылы жүзеге асырылады» [3;172-173].

«Қауіпсіздікті белгілі бір қауіптілік жиынтығы бейтараптандырылған немесе азайтылған жағдай ретінде анықтауға болады. Қауіпсіздік тәжірибесі әдетте сенімділік пен қолайлы тәуекелге негізделеді», - деп жазады британдық социолог Э.Гидденс [4;35-36]. Сенімділік қатынастарында «қолайлы тәуекел» тұрақтылығы басқа адамдардың немесе мекемелердің белгілі бір әрекеттерін күтуде белгілі бір белгісіздіктің болуына байланысты болады. Поляк социологы П.Штомпка түсіндірмесінде сенім басқа адамдардың болашақ ықтимал іс-қимылдарына байланысты болады. Бұл болашақты болжау қабілетінің сезімін азайтуға мүмкіндік береді [5;196].

Э.Гидденстің тұжырымдамасына тағы да тоқталып өтейік, социологтың өзі екі түрлі сенімін: жеке міндеттемелерге (осы түрді «дербестендіретін» деп аталатын) және дерексіз жүйелерге («жасырын емес» деп аталатын) сенімсіз міндеттемелерге негізделмейтін адамдарға деген сенімді атап өткен. Дерексіз жүйелер - бұл материалдық және әлеуметтік ортаны ұйымдастыратын символикалық белгілер (мысалы, ақша айырбастау құралы, саяси легитимизация құралдары) және сарапшы жүйелер - техникалық орындау немесе кәсіби сараптама жүйесі. Социологтың пікірінше, қазіргі заманғы дәуірде сенімнің соңғы түрі қалыптасады. Э.Гидденстің ойы бойынша логикалық тұрғыдан сенімділік саласы тек қана жеке тұлғааралық қатынастарды ғана емес, сонымен бірге саяси және экономикалық қарым-қатынастарды, институттар мен ұйымдарды, символдық жүйені және тұтастай алғанда әлеуметтік тәртіпті қамтиды. Мысалы, сіз демократия, үкімет, мемлекеттік сақтандыру, ұлттық валюта, ғылыми және кәсіби білім принциптеріне сене аласыз. Британдық әлеуметтанушы өзі әртүрлі сенім түрлерінде түрлі функцияларды орындайды. Бұл қоғамдағы ең маңызды функцияны орындайтын дерексіз жүйелерге деген сенім күнделікті қарым-қатынастардың сенімділігін сезінуді қамтамасыз етеді. Өзара ынтымақтастық, жауапкершілік сенімділік ретінде түсіндіріледі» [1;12]. Басқаша айтқанда, сенім тетігі арқылы Гидденстің сөздерінде «жеке мағынаны жоғалту» қаупі барынша азайтылады [4;102]. Белгілі социологтың осы мәлімдемесімен ынтымақтаса отырып, біз адамның қажеттілігін қанағаттандыру тұрғысынан, өзін-өзі танытуға, тұрақты достыққа, құрметке және қадір-қасиетке деген қажеттілікке, жеке басының қажеттілігіне (қауымдастыққа тиесілі) деген қажеттіліктерді қанағаттандыру тұрғысынан сеніммен қараймыз. Сонымен қатар, сенімнің дербестендірілген түрлері, сондай-ақ бейімделмеген күнделікті өмірге тұрақты және сенімді сипат беруге арналған. Практика көрсеткендей, дерексіз жүйелерге деген сенім ынтымақтастық, жанашырлық және достық сезіміне негізделген жеке адамға деген сенімнің маңызын ауыстыра алмайды. Сонымен қатар, «сенімсіздік синдромы» (белгілі поляк социологы П.Штомпка) термині саяси режимге, қоғамға тұтас алғанда экономикалық және әлеуметтік жүйеге (ұқсас жағдай посткоммунистік кеңістікте де байқалады). Сонымен қатар, бір-бірін толықтырып, қоғам мәдениетіне және жеке адамға тән қасиеттерге ие болады. Бұл дербестендірілмеген сенімді жаңа сапа - негізгі сенім қалыптастырады.

Сенімнің қоғамдық функцияларына тоқталайық. Ең алдымен, сенім қоғамның тұрақтылығы мен интеграциясын қолдайтын факторлардың бірі ретінде қарастырылуы керек. Бұл проекцияға деген сенімнің болуы көлденең және тік қоғамдық қатынастардың құрылысында оның рөлін көрсетеді. Бірінші жағдайда траст топтық сәйкестіктерді қалыптастыру (кез-келген командамен, қоғамдастықта жалпы қатысуды білу), ынтымақтастық пен оның жаңа қатынастары, қоғамдық бірлестіктердің (әлеуметтік және бастамалық қозғалыстар, саяси партиялар, мүдделер клубы, этникалық бірлестіктер, діни конфессиялар), өзін-өзі қамтамасыз ету топтары. Азаматтық бірлестіктерді әртүрлі ұйымдастыру принциптері негізінде құруға болады, алайда оларға мүшелік жалпы қабылдау, белгілі бір міндеттемелерді қабылдаудағы еріксіздік және өзара сенімділік арқылы

анықталады. Осылайша, сенім ерекше құбылыстың - әлеуметтік капиталдың көбеюіне ықпал етеді. «Әлеуметтік капитал» тұжырымдамасы П.Бурдье, Г.Лоури, Дж.Коулмен, Р. Патнэм және Ф. Фукуяма ғылыми дискурста енгізілді. Аталған зерттеушілердің сенім тұжырымдамасын әлеуметтік капитал ұғымы арқылы түсіндіруге талпыныс жасады. Олардың пікірінше, әлеуметтік капитал - «адам капиталы» - белгілі бір тұлғаның білімі мен дағдысы, қарым-қатынас жасау мүмкіндігі. Адам капиталы жеке мақсаттарда қолданылады. Әлеуметтік капитал әлеуметтік қарым-қатынастар арқылы қалыптасады, ол «кем емес, өйткені ол тек жеке адамдардың қарым-қатынасы» [6;12]. Зерттеушілер әлеуметтік капиталдың әртүрлі функционалдық аспектілеріне назар аударады. Дж.Колменнің айтуынша, ол өндірістік қызметті жеңілдетіп, топтық ынтымақтастықтың тиімділігін арттыра алады. «Толық сенімділік пен абсолюттік сенімділік бар топ осы қасиеттерге ие емес топтан әлдеқайда көп орындауға қабілетті» [6;12]. Зиян келтіруден бас тарту, ынтымақтастық рухында адал жүріс-тұрысқа, өзара көмекке дайындыққа, өндіріс корпорацияларының кәсіби мінез-құлық кодексіне енгізілгеніне қарамастан, Ф.Фукуяманың айтуынша, экономикалық өркендеуге қол жеткізуге ықпал етеді. Ф.Фукуяма атап көрсеткендей, саяси демократиялық институттардың тиімділігін қамтамасыз етуде әлеуметтік капитал атқарады [7;156]. Р.Патнэм әлеуметтік капиталды тиімділікпен демократиялық басқару мен әл-ауқаттың өсуімен байланыстыратын қорытындыларға келді. Қоғамдық өмірге тарту және азаматтық бірлестіктердің қызметіне қатысу саяси сауаттылықты арттырады және тұтастай алғанда «жеке азаматтық құзыреттілік» ұжымдық мақсаттарға қол жеткізуге үйретеді [8;210-211]. Р.Патнэм тұжырымдамасы, атап айтқанда, оның әдістемелік және эмпирикалық негізі ғылыми қоғамдастықта екі жақты реакция туғызса да, негізгі компоненті жеке адамдар арасындағы сенімділік болып табылатын әлеуметтік капитал «демократия жұмыс істеуі» үшін қажетті шарт болып табылады.

Қазіргі әлемде сенімнің тағы бір маңызды функциясын - әлеуметтік және мәдени әр түрлілікті реттеу және теңгерімдеу функциясын атап өтейік. Қазіргі заманғы қоғамдардың плюрализмі өмір салты мен мәдениеттердің үзілуінде, әлеуметтік идентификацияның ескі нысандарын бұзып, жаңаларын жаңғыртуда көрініс табады. Әртүрлілікке ұмтылу қазіргі әлемдегі жаһандану үрдісінің табиғи көрінісі ретінде мәдениет пен өмір салтын біріктіру үрдістеріне жауап болып отыр. Дін, жыныс, өмір салты, ортақ эстетикалық көзқарас пен шындықтың бағалауы сияқты өзін-өзі тану критерийлеріне негізделген топтық ынтымақтастық пен өзара сенімнің жалпыға бірдей байқалатын өсуін дерлік түсіндіретін мәдени сәйкестікті және жеке тұлғаны сақтауға деген ұмтылыс. Қазіргі дамудың бұл ерекшелігі көптеген әйгілі әлеуметтанушылармен анықталады, оны әмбебап және жеке адам арасындағы қақтығыс ретінде анықтайды. Н.Смелзердің пікірінше, ынтымақтастық пен өзіндік ерекшеліктердегі революция ұқсас нысанда көрінеді, Дж.Нэсбит - «адамның жаңа жеңісі». Осылайша, қазіргі заманғы қоғамдардың әлеуметтік-мәдени кеңістігі мозаикаға айналды. Жеке тұлғалар мен топтар күнделікті мәдени әртүрлілікпен бетпе-бет кездескен «бейтаныс» адамдар сияқты сезінуі мүмкін. Осылайша, соның салдарынан сенімсіздіктің өсу көріністері пайда болады. Демек, «сенімге деген сенімділік» дамуы айырмашылықтарды теңестіруге және түрлі топтар арасындағы кооперативтік қатынастарға кепілдік беруге арналған фактор болып табылады. Осылайша, сенім төзімділік қатынастарының қажетті құрамдас бөлігі болып табылады. Төзімділік тек қана айырмашылықтар мен бейтараптықты тану ғана емес, сонымен қатар бұл «басқа» жағдайды құрметтеу болып табылады. Өзгелерге теңдесі жоқ құқықтарды тану, әдет-ғұрыптар мен наным-сенімдерге, өмірлік стильге, құндылық бағдарларына бостандықтың көріну бостандығы құқығы бір мезгілде басқа жаққа сенеді, бұл біз үшін ұқсас құқықтарды да таниды.

Сенім вертикалды қоғамдық қатынастардың құрылысында маңызды рөл атқарады. Атап айтқанда, билік органдарын қолдауға арналған әлеуметтік база және олар жүргізген саяси және экономикалық бағытты қамтамасыз ететін заңдастырушы биліктің механизмімен тікелей байланысты. Белгілі болғандай, демократияда билікті заңды түрде таратудың негізгі тәртібі сайлау болып табылады. Сайлау жағдайы өзін-өзі басқарудың болашақ шешімдеріне азаматтарға әлеуметтік қолдау алмасу ретінде қолданылады. Белгілі саясаткерлерге сенім арту және басқа адамдарға қолдау көрсетуден бас тарту арқылы сайлаушы белгілі бір тәуекелді қабылдайды. Бірақ бұл сайлаушыны түсінудегі қауіп-қатер болашаққа қатысты қорқыныш пен белгісіздіктерді барынша азайтуға мүмкіндік береді.

Осы мәселені зерттеген әлеуметтанушылар үшін негізгі сенім дамыту проблемасының өзектілігінің айқындығы әлеуметтік дамудың қазіргі кезеңінің ерекшеліктерімен байланысты. Біріншіден, сенімнің сипаты айтарлықтай өзгерді. Қазіргі адамның мінез-құлқы сыртқы

санкциялармен, дәстүрлермен және сөзсіз билікпен анықталады. Қазіргі қоғамдағы сенім көзі бұрынғыдай туыстық және діни байланыстар бола алмайды. Қазіргі қоғамдағы сенімнің сипаты адамдардың өзгелердің үміттеріне сай әрекет етуге деген ерікті ниетіне байланысты. Екіншіден, сенімге деген қажеттілік, техникалық прогреске қарамастан және әлем туралы білімді айтарлықтай арттыруға қарамастан, қоғам «тәуекел қоғамы» болып қалады. Қазіргі қоғамның ерекшелігі ретінде тәуекел идеясын алдымен неміс социологы У.Бек жариялады, содан кейін Э.Гидденс дамытты. Оның пікірін, Э.Гидденстің айтуынша бұл өмір бұрынғыға қарағанда қауіптірек екендігі білдірмейді. Бірақ тәуекел тұжырымдамасы «әлеуметтік ортаға қатысты шешімдерді әзірлеуде маңызды рөл атқарады ...» [4;110].

Тәуекелге әрекет етудің сындарлы нысаны ретінде әрекет ету. Сонымен бірге, белгісіздік пен қауіп-қатер көріністерінің көбеюі туралы айтуға болады. Атап айтқанда, сенім мәселесі келесі жағдайлармен жаңартылады:

1. Соғыс қаупі, терроризм, экологиялық тәуекелдер.

2. Құрылымдық және рөлдік дифференциацияны тереңдету салдарынан қоғамның күрделілігінің артуы. Рөлдік және құрылымдық мемлекеттердің көптігі адамның әлеуметтік байланыстарын қиындатты және басқа адамдармен және мекемелермен әлеуметтік байланыстардың санын ұлғайтты.

3. Қазіргі заманғы қоғамда адамның атқарған әлеуметтік рөлдерін дұрыстау. Адамдар рөлдік міндеттерге неғұрлым көп қатысса, олардың сапа көрсеткіштері қаншалықты аз болатынына кепілдік берілуі мүмкін. Американдық әлеуметтанушы А.Селменмен атап өткендей, рөлді күту мен рөлдік мінез-құлық арасындағы қақтығыс ықтималдығы артып, рөлдерді жүзеге асыруға сенімділік дәрежесін шектейді [1;73]. Өзгелердің іс-әрекеттеріне абсолютті сенімнің болмауы сеніммен өтелуі мүмкін.

4. Құрылымдық элементтер санының көбеюі және олардың өзара әрекеттесуінің күрделілік желілерін қалыптастыру, көпшілікке тән емес («жасырын») әлеуметтік дамуға негізделген зандардың түсініксіздігін сезінеді. Оқиғалар түсініксіз және күтпеген болып көрінеді.

5. Көптеген әлеуметтік міндеттемелер мен рөлдерді қабылдауда еріктілікке ғана емес, олар қалай жүзеге асатынын таңдаудағы автономиямен байланысты адамның еркіндік дәрежесінің ұлғаюы. Сенімнің басқалардың іс-әрекет бостандығына деген реакциясы ретінде қалыптасатындығы осы мәселені зерттейтін әлеуметтанушылар үшін ортақ болады. Басқа адамдардың іс-әрекеттерінде таңдау еркіндігі болмаған жағдайда, олардың іс-әрекеттері қатаң бақыланатын жерде сенім кеңейе бермейді.

6. Э.Гидденс атап өткендей, сенімнің өзектілігін тудыратын тәуекелдің жаңа сипаты қазіргі әлемнің плюрализмінен туындайды. «Қазіргі заманғы заманауи» қоғамның бұл ерекшелігі оның абсолютті беделіне ие болмағандықтан және жеке адамның әлеуметтік объектісі абстрактілі жүйелер ұсынатын ықтимал баламалар арасындағы таңдаудың тұрақты жағдайы болып табылады [4;99].

Қорытындылай келе, қоғамдағы сенім - қазіргі таңда өте күрделі жүйе. Негізгі жалпы сенімділік әр адамға өздігіне және әлемге тән байланыс. Бұл - өзін-өзі тану және оны қоршаған ортаға деген сенімділік. Жеке деңгейі оның сипаты мен адамның психологиялық құрылымына, әлеуметтік ортада болатын процесіне байланысты. Сенімнің әлеуметтік деңгейі зерттеуді әлеуметтік топтар мен әлеуметтік рөлдердің өзара қарым-қатынасын, топ мүшелеріне сенім деңгейінің жоғары деңгейімен сипаттайды. Мәдени сенім деңгейі сенімнің нақты мәдени ерекшеліктері арқылы түрлі ұлттық қоғамдарда айқындалады. Қоғамға сенімнің деген көбею циклі белгілі бір дәрежеде қалыптасады. Қоғамдық құбылыс, сенімділік, тұтастай алғанда әлеуметтік жүйенің мүлкі ретінде индивидуалды жеке тұлға қалыптасады.

Пайдаланған әдебиеттер

1. Селигмен А. Проблема доверия / Пер. с англ. - М: Идея-Пресс, 2002.
2. Парсонс Т. Система современных обществ /Пер. с англ. - М.: Аспект Пресс, 1998.
3. Эфендиев А.Г. Социальные взаимодействия: формы, типы и принципы регуляции / Общая социология: Учебное пособие / Под общ. ред. А. Г. Эфендиева. - М.: ИНФРА-М, 2000.
4. Giddens A. The consequences of modernity. - Stanford: Stanford univ. press, 1990.

5. Sztompka P. *Mistrusting Civility: Predicament of a Post-Communist Society // Real Civil Society. Dilemmas of Institutionalization / Ed. by J. C. Alexander. - Guildford, Surrey: Biddies Ltd., 1998.*
6. Коулман Дж. Капитал социальный и человеческий // *Общественные науки и современность*. 2001. № 3.
7. Фукуяма Ф. Доверие. Социальные добродетели и созидание благосостояния // *Новая индустриальная волна на Западе. Антология / Под ред. В. Л. Иноземцева. - М: Academia, 1999.*
8. Патнэм Р. Чтобы демократия сработала. Гражданские традиции в современной Италии. - М.: Ad Marginem, 1996.

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ПОДХОДЫ К ПОНИМАНИЮ ФЕНОМЕНА ДОВЕРИЯ

А.Б. Сарсенова¹, А.А. Рустемова²

¹PhD

² магистрант 1 курса специальности 6M050100-Социология
^{1,2} Казахский государственный женский педагогический университет,
Алматы, Казахстан, email: assel.sarsenova@inbox.ru

В данной статье представлены классические и современные теории, в которых концептуализируется понятие доверия. В последние десятилетия доверие стало одной из самых актуальных проблем современного постиндустриального общества. Социологические теории Э. Гидденса и Т. Парсонса стали основным источником идей для социологов, исследующих проблему доверия в обществе. В работах Дж.Коулмена и П.Штомпки доверие анализируется через призму социального капитала. Делается вывод о важности и необходимости интеграции в современное общество доверительного поведения между индивидами.

Ключевые слова: доверие, общество, контекст, функциональность, отношения, партнерство, концепция, группа

THEORETICAL APPROACHES TO UNDERSTANDING THE PHENOMENON OF TRUST

A.B. Sarsenova¹, A.A. Rustemova²

¹ PhD

² Master student in speciality 6M050100-Sociology
^{1,2} Kazakh State Women's Teacher Training University
Almaty, Kazakhstan, email: assel.sarsenova@inbox.ru

This article presents classical and modern theories in which the concept of trust is conceptualized. In recent decades, trust has become one of the most pressing problems of modern post-industrial society. Sociological theories of A. Giddens and T. Parsons became the main source of ideas for sociologists who study the problem of trust in society. In the works of J. Coleman and by P.Sztompka trust is analyzed through the prism of social capital. The conclusion is made about the importance and necessity of integration into modern society of trusting behavior between individuals.

Keywords: trust, society, context, functionality, relationships, partnership, concept, group

МРНТИ 10.87.17

ВОПРОСЫ СОБЛЮДЕНИЯ МЕЖДУНАРОДНЫХ ИЗБИРАТЕЛЬНЫХ СТАНДАРТОВ В НАЦИОНАЛЬНОМ ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВЕ

Г.С. Базарова,

ст.преподаватель

кафедры конституционного и международного права,
Карагандинский государственный университет им. академика Е.А.Букетова,
г.Караганда, Казахстан, email: gulmira.www@mail.ru

В статье рассматривается роль международных избирательных стандартов в становлении национального избирательного законодательства. Раскрыты сущность, значение и основные источники международных избирательных стандартов. На основе анализа действующих международных стандартов раскрыты содержания и значение избирательных стандартов для формирования национального избирательного законодательства Республики Казахстан и зарубежных стран и затронуты вопросы обеспечения и соблюдения. Проведен анализ избирательного законодательства, Рекомендаций Миссии ОБСЕ по совершенствованию избирательного законодательства Республики Казахстан и зарубежных стран.

Ключевые слова: международные избирательные стандарты, избирательное законодательство, избирательные права; критерии демократичности и легитимности выборов; универсальные и региональные стандарты избирательного права

Введение. В современном мире выборы служат показателем соблюдения прав человека на практике, поэтому достижение подлинного, демократического избирательного процесса является составной частью создания системы государственной власти, деятельность которого направлена на обеспечение прав человека, верховенства закона и развития демократических институтов. Выборы в качестве механизма реализации народовластия и делегирования народом представительным органам властных полномочий используются государствами с различными формами демократического устройства и территориального деления. Поэтому совокупность национальных моделей законодательства о выборах и практики проведения истинно демократических и свободных выборов, подкрепляются международными избирательными стандартами, которые представляет собой одну из общемировых демократических и правовых ценностей международного сообщества. Конституционно-правовые реформы, проводимые в Казахстане, так и в других государствах участников СНГ доказывает, что избирательное законодательство в этих государствах развивается с учетом международного опыта и норм международных стандартов. Однако Заключение миссии наблюдателей ОБСЕ за последними выборами в Казахстане и в других государствах стран СНГ с позиций соблюдения международных стандартов в определенной степени носит критический характер, что подтверждает существование определенных проблем по имплементации международных избирательных стандартов и их соблюдение в организации и проведении выборов. В связи с этим вопросы, затрагиваемые в данной статье, являются одним из актуальных вопросов для современного Казахстана, которая проживает новый этап конституционного развития в связи с внесенными изменениями и дополнениями в Конституцию в 2017 году.

Теоретическую базу данного исследования составляет основные источники общеустановленных стандартов международного избирательного права, конституции государств и избирательное законодательство, а также отчеты ОБСЕ/БДИПЧ о результатах выборов в некоторых государствах. Кроме того при написании данной статьи были проанализированы труды таких ученых С.С. Сартаева, А.С. Ибраевой, О.Жумабекова, Мухамеджанова Э.Б и других казахстанских и зарубежных авторов.

При проведении исследования был использован сравнительный анализ, посредством которого была сделана попытка провести параллели между национальным избирательным законодательством и международными стандартами, а также на основе общенаучного метода исследования сделан институциональный анализ, с помощью которого были раскрыты сущность и значение международных стандартов в формировании национального избирательного законодательства и обеспечение избирательных прав граждан.

1. Источники международных избирательных стандартов. XXI век отличается большим объемом международных актов определяющих основные модели регулирования общественно-

политических отношений, куда можно отнести и отношения в сфере политических прав и избирательного процесса. На данном этапе развития международных институтов в рамках нормотворческой деятельности международных организаций были приняты большое количество актов регулирующие избирательного права и избирательной системы.

К концу XX века мировое сообщество выработало комплекс международно-правовых норм в области избирательных прав человека - международные стандарты, и среди них - стандарты в области прав человека, касающихся проведения свободных, справедливых, подлинных и периодических выборов. По своей сути международное публичное право взаимодействуя с национальными государствами определяет основные критерии оценки для организации и проведения демократических выборов. Это связано во первых, что международное право определяет рамки стандартов, которые определяет демократичность выборов и которые были приняты государствами на добровольной основе, путем подписания и ратификации договоров и членство в сообществе государств. Во вторых, государства опять таки согласились с обязательствами, которые закреплены в международных документах. Эти обязательства представляют собой общее согласие государств и обязательства перед гражданами каждого государства. В третьих, исполнение обязательств выполняет критерии оценок проведенных выборов в государстве. Кроме того выполнение этих обязательств служат правовой основой совершенствования избирательного процесса и развития основных институтов демократии.

Термин «международные стандарты», используемый относится к принципам, определенным в международных документах, включая политические декларации, а также разъяснения и толкования, которые были сделаны в рамках деятельности органов осуществляющие защиты прав человека и судов, где были определены сфера применения и содержания этих принципов. Международные договоры по правам человека и другие документы определяют минимальные обязательства, которые могут быть выполнены различными способами и реализация в значительной степени оставлено на усмотрение государств. Тем не менее, в течение последних четверть века в международном праве в сфере прав человека значительно изменились механизмы способа достижения демократических выборов. В особенности формирование набора критериев дающие возможность оценки проведения выборов в государстве. Данные критерии в основном возникли на практике применения международного права, совершенствования избирательного законодательства в государствах, нормотворческой и контрольной деятельности международных организаций. Кроме того термин «международные стандарты» могут состоять из комментариев и разъяснений, которые представляются международными органами по контролю за соблюдением прав человека и международными судами. Зачастую данные толкования по применению международных обязательств в соответствии с договорами определяется как неотъемлемая часть международных избирательных стандартов. При этом юридическая природа данного термина напрямую связана с конкретизацией международных обязательств государств по реализации во внутреннем законодательстве и правоприменительной практике политических прав граждан на управление страной. В правовой литературе справедливо указывается, что общепризнанные принципы и нормы международного права как наиболее общие правила поведения участников международного общения детерминируют над национальными нормами. При этом конкретные правила поведения всегда оформляются в виде норм международных актов или обычаев, а каждый принцип может быть сформулирован в каком-либо международном акте в виде определенной нормы, но может и не получить четкой формулировки и проявляться в совокупности определенных международных норм. В связи с этим необходимо отметить, что вне зависимости от видовой принадлежности указанных норм основой их обязательной силы является добровольное, ясно выраженное или молчаливое, общее или отдельное соглашение государств по поводу установления определенных правил международного общения, соответствующих современному правосознанию народов.

Итак, международные избирательные стандарты – это обязательства государств не только предоставлять лицам, находящимся под их юрисдикцией, права и свободы на участие и в проведении свободных справедливых подлинных и периодических выборов, но и не посягать на такие права и свободы и принимать соответствующие меры по их реализации. Единого международно-правового акта, системно закрепляющего универсальные стандарты избирательного права, в международном праве в настоящее время нет. В литературе подчеркивается, что особенностью современного этапа развития международных избирательных стандартов является то, что они не кодифицированы [1;21]. Нормы, прямо или косвенно затрагивающие вопросы выборов,

избирательных прав, избирательных систем, избирательного процесса, закреплены в различных универсальных и региональных международных актах, которые нашли отражение в национальных конституциях и избирательного законодательства.

К основам определяющие избирательные стандарты на международном уровне относится Всеобщая декларация прав человека. Ст. 21 Декларации определяет что, «Воля народа должна быть основой власти правительства; эта воля должна находить себе выражение в периодических и нефальсифицированных выборах, которые должны проводиться при всеобщем и равном избирательном праве путем тайного голосования или же посредством других равнозначных форм, обеспечивающих свободу голосования». Как мы видим, данная норма является ориентиром для определения содержания остальных норм избирательного международного права. Другим важным документом в сфере проведения демократических выборов является Международный пакт о гражданских и политических правах. Нормы данного документа также выполняют функцию ориентира для формирования национального избирательного законодательства в национальных государствах. Опираясь на эти два важные документы, в рамках деятельности ООН были разработаны документы, на основе которых осуществляется правовая помощь и контроль за организацией и проведением выборов: Резолюция 64/155 «Усиление роли Организации Объединенных Наций в укреплении процесса периодических и подлинных выборов и содействие демократизации» (принята на шестьдесят четвертой сессии Генеральной Ассамблеи ООН, принята 18 декабря 2009 года), Декларация принципов международного наблюдения за выборами и свод правил поведения международных наблюдателей по наблюдению за выборами (Нью-Йорк, 27 октября 2005 года), Декларация глобальных принципов непартийного наблюдения и мониторинга выборов общественными организациями и Кодекс поведения непартийных общественных наблюдателей за выборами (торжественно провозглашены 3 апреля 2012 года в Организации Объединенных Наций, Нью-Йорк).

Региональные международные организации также стали основой возникновения международных стандартов в области избирательного права. К таким авторитетным организациям можно отнести Совет Европы, ОБСЕ.

Совет Европы был создан с целью достижения большего единства между его членами в целях обеспечения идеалов и принципов, которые формируют основы подлинной демократии. С момента своего создания в 1949 году ряд юридических текстов были приняты с целью толкования понятия «подлинная демократия». Выборы в этом отношении являются краеугольным камнем демократических режимов, и поэтому предпосылки для вступления в Совет Европы. Целью Совета Европы является установление всеобщего понимания всех принципов, квалифицирующие выборы как «свободные и справедливые» в соответствии с демократическими стандартами. В соответствии с ст. 3 и 4 Устава Совета Европы формирование демократических институтов является одним из главных условий для присоединения к составу Совету Европы [2]. Именно показатели уважения элементарных демократических стандартов является показателем для присоединения к организации. Совет Европы через свои институты и органы, такие как Европейский суд по правам человека, Парламентская ассамблея, Европейская комиссия за демократию через закон (Венецианская комиссия) и его Совет по демократическим выборам, Группа государств против коррупции и Отдела помощи в проведении выборов играет ключевую роль в создании европейского избирательного наследия и стандартов. В свою очередь, организации гражданского общества (ОГО) способствуют укреплению европейских стандартов и обеспечивая жизненно важные связи между политикой, стандартами и реальностью. Организация по безопасности и сотрудничеству в Европе играет важную роль в реализации и внедрении избирательных стандартов в национальное законодательство государств. Независимо от географического положения Казахстан, Кыргызская Республика, Таджикистан, Туркменистан, Узбекистан тоже являются полноправными членами ОБСЕ, что накладывает обязательства по соблюдению всех норм принятых в рамках деятельности данной организации, в том числе и в сфере соблюдения избирательных стандартов. В процессе деятельности ОБСЕ были приняты довольно обширный объем документов регламентирующие организацию и проведение выборов.

Одним из главных документов применяющихся в странах СНГ является Конвенция «О стандартах демократических выборов, избирательных прав и свобод», который был принят 7 октября 2002 года. По мнению И.Б. Борисова «Уникальность разработки и принятия Конвенции заключается в том, что впервые в мировой практике осуществлена систематизация стандартов

демократических выборов в рамках нового межгосударственного образования – Содружества Независимых Государств, их закрепление в формате международного правового акта – конвенции, носящей обязательный характер. Уникальность и универсальность Конвенции состоит и в том, что, несмотря на достаточно подробный, детальный характер изложения основополагающих принципов и стандартов демократических выборов, в Конвенции учтены национальные особенности развития всех государств – участников СНГ и не затрагивается право на суверенитет наций и народов»[3]. Текст Конвенции достаточно прогрессивный и законодательство и практика государств-членов СНГ целиком соответствует этой Конвенции.

Соблюдение международных избирательных стандартов в национальном законодательстве. Мониторинг национальных законодательств показывает, что с 1990 года нормы, излагающие основные принципы демократических выборов нашли отражение в основных законах государств. Также можно отметить, что основные принципы избирательного права были закреплены в документах региональных международных организаций, что также благотворно влияет на формирование национального избирательного законодательства в соответствии с требованиями международных стандартов. Необходимо отметить, что международное сообщество при принятии основных избирательных стандартов, лишь в общих чертах определял основные требования, направленные на обеспечение избирательных прав граждан, что не могло обеспечить в полном объеме данную категорию прав. Только с момента принятия ОБСЕ Копенгагенского документа ряд международных организаций внесли свой вклад в разработке международных принципов, связанных с выборами. Большой вклад в этой области внесли Совет Европы, Парламентская Ассамблея **Совета Европы** и конечно Европейского суда по правам человека, которая является основой формирования прецедентного права. Но важным субъектом в сфере формирования избирательных стандартов является конечно же Европейская комиссия за демократию. Европейская Комиссия за демократию через право, более известная по названию города, где она собирается, как Венецианская Комиссия, (далее: Комиссия) была образована вскоре после падения Берлинской стены в 1990 году. Она сыграла ключевую роль в принятии восточноевропейскими странами конституций, соответствующих стандартам европейского демократического наследия. Изначально созданная как инструмент неотложного конституционного строительства в условиях демократических перемен, Комиссия постепенно стала международно признанным независимым форумом по обмену идеями в правовой сфере, куда входит и сфере избирательного процесса.

В целом главными документами по обеспечению честных и периодичных выборов для членов ОБСЕ являются Европейская конвенция о защите прав человека и основных свобод, Парижская хартия для новой Европы, Документ Копенгагенской встречи Совещания по человеческому измерению СБСЕ и другие не менее важные акты, формирующие основы избирательного стандарта. Третью группу международных стандартов составляют акты, принятые в рамках СНГ: Конвенция о стандартах демократических выборов, избирательных прав и свобод в государствах – участниках Содружества Независимых Государств (Кишинев, 7 октября 2002 года), Постановление Межпарламентской Ассамблеи государств – участников СНГ «О совершенствовании системы международного сотрудничества в области демократических выборов» от 25 ноября 2008 года № Постановление Межпарламентской Ассамблеи государств – участников СНГ «О Рекомендациях по совершенствованию законодательства государств – участников МПА СНГ в соответствии с международными избирательными стандартами» от 16 мая 2011 года, Рекомендации по совершенствованию законодательства государств – участников МПА СНГ в соответствии с международными избирательными стандартами от 16 мая 2011 года [4].

Одним из важных документов осуществляющее существенное влияние на национальное избирательное законодательство в странах СНГ является Кодекс добросовестной практики в избирательных вопросах (Свод рекомендуемых норм при проведении выборов. Руководящие принципы и пояснительный доклад, принятые Венецианской комиссией на 52-й сессии. Венеция, 18–19 октября 2002 года). В 2002 году Совет по Демократическим выборам и Венецианская комиссия, следуя, по настоянию Парламентской ассамблеи приняла данный документ, которая в последствии стала правовой основой формирования концепции «европейского избирательного наследия»[5]. Данная концепция состоит из пяти принципов и правовых норм, которые сложились на основе конституционных традиций европейских стран. К этим пяти принципам, которые также нашли отражение в избирательном законодательстве в странах СНГ, относятся: всеобщее, равное,

свободное, тайное и прямое избирательное право. Кроме того, выборы должны проводиться регулярно. Важность данного документа заключается в том, что здесь конкретно определены условия реализации данных принципов. К таким условиям в соответствии с Кодексом можно отнести как соблюдение свободы слова и печати, свободы передвижения по стране, свободы собрания и объединения в политических целях, в том числе для создания политических партий. Хотя данная норма также делает оговорку что «Ограничения этих свобод должны основываться на нормах закона, отвечать интересам и соответствовать принципу пропорциональности»[6]. Если проанализировать избирательное законодательство Казахстана и других зарубежных стран по реализации этих принципов и созданию условия, которые оговариваются в документе, то можно увидеть, что основные принципы нашли отражение в избирательном законодательстве Казахстана и других государств (Россия, Кыргызстан, Азербайжан и.д.).

Законодательство о выборах любого демократического государства должен сформировать возможность каждой нации достичь определенной политической цели путем свободных и справедливых выборов в соответствии с положениями международного права[7]. Следует иметь в виду, что в некоторой степени возможность достижения данной цели, зависит от конкретных социальных, культурных и исторических особенностей каждого государства. Данное обстоятельство дает государству возможность интерпретировать избирательное законодательство. Тем не менее, некоторые ключевые элементы «свободных и справедливых» выборов [8], такие как равенство голосов (прямое всеобщее избирательное право и равные возможности участие в выборах), равенство доступа (возможность участия в избирательном процессе путем голосования и/или другими способами) и общая легитимность избирательного процесса и результатов (включая тайны голосования, разумная частота выборов и возможность оспорить результат) закрепляется в национальном законодательстве.

Равенство выборов включает в себя множество аспектов. Некоторые касаются равенства избирательного права, ценности, разделяемой всем континентом, в то время как другие выходят за рамки этой концепции и не может считаться отражением какого-либо общего стандарта. Принципы, которые должны соблюдаться во всех случаях, которые представляют собой численное равенство голосов, равенство с точки зрения силы выборов и равенства шансов. Данный принцип закреплен конституциями большинства демократических государств. Анализ конституций и законодательств стран СНГ показывает что в большинстве случаев принцип равного избирательного права закреплены как на конституционном, так и на законодательном уровне, что повышает возможность реализации и защиты равного избирательного права на национальном уровне. В российском законодательстве принцип равного избирательного права закреплен на конституционном уровне. В части первой ст. 81 Конституции РФ провозглашено, что выборы Президента РФ проводятся на основе принципов всеобщего, равного, прямого избирательного права, принципа тайного голосования[9]. В ст. 5 Федерального закона «Об основных гарантиях избирательных прав и права на участие в референдуме граждан Российской Федерации» от 12 июня 2002 г. №67-ФЗ) содержится следующее определение принципа равного избирательного права: «граждане Российской Федерации участвуют в выборах на равных основаниях».[10] Статья 41 Конституции Республики Казахстан также закрепляет равное избирательное право, которая гласит «Президент Республики Казахстан избирается в соответствии с конституционным законом совершеннолетними гражданами Республики на основе всеобщего, равного и прямого избирательного права при тайном голосовании сроком на пять лет» [11]. Данный принцип нашел свое отражение в Конституционном Законе «О выборах в Республике Казахстан». Федеральный закон «О выборах в Бундестаг» также закрепляет принцип равенства по содержанию соответствующий стандартам закрепленных в международных актах. В данном случае нужно отметить, что упомянутые принципы в зависимости от соответствующей избирательной системы может иметь разное содержание. В некоторых случаях равное избирательное право подразумевает: равное право голоса, где каждый избиратель имеет в принципе один голос; в тех случаях, когда избирательная система предусматривает наличие у избирателей более одного голоса, каждый избиратель имеет равное число голосов, равные избирательные правомочия (места должны равномерно распределяться между избирательными округами)[12]. Нередко встречаются нарушения равного избирательного права, именно часто встречаются нарушения равных избирательных правомочий. В Итоговом отчете Миссии наблюдателей БДИПЧ/ОБСЕ о наблюдении за выборами 27 сентября 2009 года депутатов Бундестага содержались указания на ряд существенных недостатков, а также рекомендации по

устранению нарушений равного избирательного права. Миссией были вынесены рекомендации по необходимости законодательного установления ограничений по устранению отклонений численности избирателей на избирательный округ. Кроме того в итоговом отчете о результатах общественного дистанционного мониторинга выборов депутатов Бундестага ФРГ 18 созыва 22 сентября 2013 года отмечается тот факт, что немецким правительством не были проведены мероприятия по реализации рекомендации по устранению нарушения принципа равного избирательного права. По мнению наблюдателей Миссии, законодательство Германии также не обеспечивает равенство правового статуса избирателей – граждан ФРГ, вне зависимости от места их проживания в полном объеме. Так, избиратели – граждане ФРГ, которые постоянно проживают на территории иностранного государства, для обладания правом принимать участие в голосовании должны в течение не менее трех месяцев после достижения 14 лет в период, не меньший чем 25 лет, проживать на территории ФРГ [13]. Соблюдение равного избирательного права также подразумевает обеспечение кандидатам равных возможностей в период предвыборной агитации. Статья 5 пункт 3 Конституционного закона «О выборах в Республике Казахстан» указано что «Кандидатам гарантируются равные права и условия участия в выборах» что подразумевает возможность всех кандидатов на равных условиях осуществлять предвыборную агитацию. Эти нарушения были зафиксированы Миссией наблюдателей в Казахстане (внеочередные выборы Президента РК от 26 апреля 2015), Белоруссии (выборы Президента 11 октября 2015 года), Германии (выборов депутатов Бундестага ФРГ 18 созыва 22 сентября 2013 года).

Одним из важных международных принципов в избирательном праве является принцип соблюдения периодичности выборов, которые требует от государств: «Проводить свободные выборы через установленные промежутки времени» [14]. Анализа избирательного законодательства государств показало, что большинстве избирательное законодательство сформированы с учетом международных принципов, другое дело закрепление механизма реализации имеет свои особенности.

Осуществление анализа законодательства Германии показало, что основные международные принципы, в том числе и принцип периодичности выборов, отражены в Основном законе государства. Основной закон и избирательное законодательство Германии предусматривает возможность проведения досрочных выборов. В соответствии со ст. 39 Основного закона ФРГ «Бундестаг избирается сроком на четыре года. Его полномочия прекращаются с момента первого заседания Бундестага нового созыва. Новые выборы проводятся не ранее чем через 45 и не позднее чем через 47 месяцев с начала его деятельности. В случае роспуска Бундестага новые выборы проводятся в течение шестидесяти дней» [15]. Хотя законодательство предусматривает проведение внеочередных выборов, Германия старается не злоупотреблять данной возможностью. Последние внеочередные выборы в Германии проходили в 2005 году, что лишний раз доказывает соблюдение принципа периодичности выборов.

Принцип регулярности и периодичности проведения выборов нашли свое отражение в законодательстве в странах СНГ. В Конституционном Законе «О выборах в Республике Казахстан» данный принцип закреплено в главе 10 ст. 51 в следующей редакции «Очередные выборы Президента проводятся раз в пять лет в первое воскресенье декабря соответствующего года» [16]. Но нужно отметить, что закон также регламентирует порядок проведения внеочередных выборов Президента, депутатов Парламента Республики. В отличие от казахстанского законодательства Кыргызская Республика более четко придерживается рекомендаций Венецианской Комиссии. Ст. 7 Закона «О выборах Президента Кыргызской Республики и депутатов Жогорку Кенеша Кыргызской Республики» закреплено «Выборы Президента и депутатов Жогорку Кенеша являются обязательными и проводятся периодически в сроки, установленные Конституцией» [17]. В соответствии с Законом «Об основных гарантиях избирательных прав и права на участие в референдуме граждан Российской Федерации» закреплена норма (Статья 9. Обязательность проведения выборов) которая определяет обязательность выборов в следующей редакции «Выборы органов или депутатов являются обязательными, периодическими и проводятся в сроки, обеспечивающие соблюдение сроков полномочий этих органов или депутатов» [18]. Из этого видно, что российское и кыргызское избирательное законодательство по своему содержанию приближен к избирательным стандартам, установленный Венецианской комиссией. Казахстанское избирательное законодательство кроме понятия «периодических выборов» определяет также понятие «внеочередных выборов», при этом законодательно не ограничивается промежутком и основания

проведения внеочередных выборов, что не в полной мере соответствует принципу периодичности выборов.

Выводы. Структуру избирательного законодательства в государствах определяют национальные государственные органы в соответствии с правовыми традициями своей страны, и по этой причине структура правовой базы в каждом государстве имеет свои особенности, которые складываются исходя из особенностей правовой системы и обычаев. Например, включение базовых международных избирательных стандартов в конституцию создает гарантию от частых изменений, поскольку требования, касающиеся внесения изменений в большинство конституций, обычно более строгие, чем для других законов. Конституционное закрепление базовых международных избирательных стандартов как гарантий избирательных прав граждан в конституцию страны могут обеспечить незыблемость положений регулирующие самые основы избирательной системы. Конечно же здесь в основном речь идет о положениях, регулирующих самые основы избирательной системы – праве избирать и быть избранным; система избирательных органов и нормы о сроках полномочий избранных кандидатов.

Избирательное законодательство Республики Казахстан основывается на нормах Конституции принятой 1995 году, конституционного закона "О выборах в Республике Казахстан", "О республиканском референдуме", закона «О политических партиях» и постановлений Центральной Избирательной комиссии. На данный момент в Республике уже сформировано довольно таки эффективное избирательное законодательство. В заключительном отчете миссии ОБСЕ/БДИПЧ по наблюдению за парламентскими выборами 2016 года отмечают положительные моменты организации и проведения выборов. Хотя также в отчете отмечается, что Казахстан имеет еще больше потенциала для закрепления и реализации международных избирательных стандартов. Как было сказано в Отчете ОБСЕ/БДИПЧ «Необходим всесторонний пересмотр правовой базы для обеспечения его приближения к обязательствам в рамках ОБСЕ и другим международным обязательствам и стандартам, а также для учета прошлых и настоящих оценок и рекомендаций БДИПЧ/ОБСЕ по выборам. Реформирование должно осуществляться при открытой и широкой консультации со всеми заинтересованными сторонами, в том числе с гражданским обществом, задолго до следующих выборов»[19]. В связи с чем за последние годы в избирательное законодательство было внесено довольно существенные изменения. Одним из последних новелл которые введены в избирательное законодательство Казахстана является введение прямых выборов акимов сельского уровня (акима города районного значения, села, поселка, сельского округа), установление пропорциональной системы выборов депутатов маслихатов, избираемых по партийным спискам и реформирование системы избирательных органов [20].

В современном Казахстане вопрос о том, соответствует ли национальное законодательство избирательным стандартам, весьма актуален. Казахстан как демократическое и правовое государство просто не мыслится без свободных и демократических выборов, соответствующих общепризнанным международным критериям избирательных прав и свобод граждан, всех участников избирательного процесса.

Список литературы

- 1 Андреева Г.Н., Старостина И.А. Избирательное право в России и в зарубежных странах: Учеб. пособие./Под ред. А.А. Клишаса. М.: Норма, 2010.-355 с
- 2 Устав Совета Европы ETS N 001 (Лондон, 5 мая 1949 г.) [Электронный ресурс]. base.garant.ru/2540600/
- 3 Выступление члена ЦИК России И.Б. Борисова на заседании Постоянной комиссии МПА СНГ по политическим вопросам и международному сотрудничеству и презентация издания ЦИК России «Конвенция СНГ «О стандартах демократических выборов, избирательных прав и свобод http://cikrf.ru/international/events/news/komand_021208/31_zasedanie_borisov.php
- 4 Международные избирательные стандарты: Сборник документов и материалов. Выпуск пятый / Отв. ред. кандидат юридических наук И.Б. Борисов и доктор юридических наук В.И. Лысенко. — М.: Российский общественный институт избирательного права, 2017. - 1440 с.
- 5 Sabino Cassese. Bruno Carotti Lorenzo Casini, Eleonora Cavalieri , Euan Mac Dona Global Administrative Law the Casebook://www.irpa.eu/gruppi-aree-ricerca/global-adm-law/gal-publications/global-administrative-law-the-casebook-2/

6 Свод рекомендуемых норм при проведении выборов. Руководящие принципы и пояснительный доклад, принятые Венецианской комиссией на 52-й сессии. Венеция, 18–19 октября 2002 года

7 Article 21 of the Universal Declaration of Human Rights (UDHR); Article 25 of the International Covenant on Civil and Political Rights (ICCPR); Article 3 of the First Protocol to the European Convention on Human Rights (ECHR)

8 Venice Commission, Code of Good Practice in Electoral Matters, 23 May 2003, CDLAD(2002)023rev, pp. 5-9. [Электронный ресурс]. [http://www.venice.coe.int/docs/2002/CDLAD\(2002\)023rev-e.pdf](http://www.venice.coe.int/docs/2002/CDLAD(2002)023rev-e.pdf)

9 Конституция Российской Федерации

10 Об основных гарантиях избирательных прав и права на участие в референдуме граждан Российской Федерации. [Электронный ресурс]. <http://pravo.gov.ru/proxy/ips/?docbody>

11 Конституция Республики Казахстан

12 Elemente und Grundprinzipien des Wahlrechts: einen Beitrag zum chilenischen Wahlrecht. [Электронный ресурс]. http://www.kas.de/wf/doc/kas_32802-1522-1-30.pdf?121207201721

13 Итоговый отчет о результатах общественного дистанционного мониторинга выборов депутатов Бундестага ФРГ 18 созыва 22 сентября 2013 года. C:/Users/PC/Downloads/Bundestag2013%20(1).pdf

14 Копенгагенский документ от 1990 года. [Электронный ресурс]. <https://www.osce.org/ru/odihr/elections/14304>

15 Основной закон Федеративной Республики Германии. [Электронный ресурс]. jurisprudence.club/konstitutionnoe-uchebnik/osnovnoy-zakon-frg-55897.htm

16 «О выборах в Республике Казахстан» Конституционный закон Республики Казахстан от 28 сентября 1995 года N 2464. online.zakon.kz

17 О выборах Президента Кыргызской Республики и депутатов Жогорку Кенеша Кыргызской Республики. [Электронный ресурс]. shailoo.gov.kg/ru

18 Об основных гарантиях избирательных прав и права на участие в референдуме граждан Российской Федерации. [Электронный ресурс]. <http://pravo.gov.ru/proxy/ips/?docbody>

19 Early Parliamentary Elections 20 March 2016 OSCE/ODIHR Election Observation Mission Final Report. [Электронный ресурс]. www.osce.org/odihr/elections/kazakhstan

20 Поправки в конституционные законы рассмотрели в Комитете Сената. [Электронный ресурс]. online.zakon.kz/Document/?doc_id=35563265#pos=0;0

ҰЛТТЫҚ ЗАҢНАМАДА ХАЛЫҚАРАЛЫҚ САЙЛАУ СТАНДАРТТАРЫНЫҢ САҚТАЛУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Г.С. Базарова

аға оқытушы,

Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті,
Қарағанды, Қазақстан, email: gulmira.www@mail.ru

Ғылыми мақалада халықаралық сайлау стандарттарының ұлттық сайлау заңнамасында қалыптасудағы атқаратын қызметі қарастырылған. Халықаралық сайлау стандарттарының мәні мен маңнасы және қайнар көздеріне талдау жасау жасалынған. Өрекет ететін халықаралық стандарттардың Қазақстан Республикасы мен басқада шетелдердің сайлау заңнамасының қалыптасуына тигізген әсері мен олардың сақталуының қамтамасыз етілу мәселелері көтерілген. Тақырыпта көтерілген мәселені анықтау мақсатында Қазақстан Республикасы мен шетелдердің сайлау заңнамасына және ЕҚЫҰ Миссиясының сайлау заңнаманы жетілдіруге байланысты ұсыныстары қарастырылған.

Түйін сөздер: *халықаралық сайлау стандарттары, сайлау заңнама, сайлау құқықтар, сайладың демократиялық және заңдылықтығының критеріі, әмбебап және аймақтық сайлау стандарттар*

**QUESTIONS OF COMPLIANCE WITH INTERNATIONAL ELECTORAL STANDARDS IN
NATIONAL LEGISLATION**

G. S. Bazarova

Senior lecturer,

Karaganda State University named after academician E.A. Buketov

Karaganda, Kazakhstan, email: gulmira.www@mail.ru

The article discusses the role of international electoral standards in the formation of national electoral legislation. The essence, meaning and main sources of international election standards are disclosed. Based on the analysis of international standards, the content and significance of international electoral standards for the formation of national electoral legislation are analyzed. The analysis of the electoral legislation, Recommendations of the OSCE Mission to improve the electoral legislation of the Republic of Kazakhstan and foreign countries.

Keywords: *international electoral standards, electoral legislation, electoral rights; criteria for democratic and legitimacy of elections; universal and regional standards of suffrage*

**ПЕДАГОГИКА
ПСИХОЛОГИЯ**

**PEDAGOGY
PSYCHOLOGY**

МРНТИ 14.35.01

САМООРГАНИЗАЦИЯ УЧЕБНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ СТУДЕНТОВ СРЕДСТВАМИ RP-ТЕХНОЛОГИЙ ВЗАИМОДЕЙСТВИЯ

Е.Н. Агранович

докторант, специальность 6D010200-Педагогика и методика начального обучения

Казахский национальный педагогический университет имени Абая,

Алматы, Казахстан, email: elenkaagr@mail.ru

В статье освещаются особенности модернизации казахстанского педагогического образования, профессиональные компетенции современного педагога. В исследовании даётся обоснование проблемы, доказывается её актуальность и необходимость самоорганизации учебной деятельности студентов. Основу профессиональной компетентности педагога составляет его практическая готовность к самоорганизации своей деятельности, которая складывается из умения планировать свою деятельность, правильно распределять своё время и находить оптимальные способы её организации. Автором обоснована проблема самоорганизации учебной деятельности студентов средствами RP-технологий взаимодействия, что подтверждается практическими примерами самостоятельной работы по дисциплине «Артпедагогика» у студентов 1 курса специальности «Педагогика и методика начального обучения».

Ключевые слова: самоорганизация учебной деятельности, профессиональная подготовка педагогов, самостоятельная работа, инновационные технологии, планирование

Основная цель профессионального педагогического образования - подготовка квалифицированных педагогов, компетентных, свободно владеющих своей профессией, способных к эффективной педагогической деятельности на уровне мировых стандартов, готовых к социальной и профессиональной мобильности.

Модернизация образования включает формирование новых отношений между педагогом и обучающимися, отношений партнерства и сотрудничества в образовательном процессе, основанном на принципах:

- ✓ учет и развитие индивидуальных особенностей студентов в процессе взаимодействия с ними (обучения и воспитания);
- ✓ саморазвитие личности (интеллектуальной, коммуникативной, волевой, эмоциональной, сенсорно-двигательной сферы);
- ✓ увеличение доли самостоятельной учебной деятельности студентов на основе эффективной самоорганизации;
- ✓ гибкость образовательных программ, форм обучения;
- ✓ взаимодействие традиционных и инновационных технологий образования.

В условиях постоянно возрастающей и ужесточающейся конкуренции на рынке труда гораздо больше перспектив и возможностей имеют выпускники активные, творческие, обладающие помимо знаний и высокой классификацией, способностью к поиску и реализации новых, эффективных форм организации своей деятельности [1; 6].

Проблема самоорганизации учебной деятельности в научной литературе раскрыта довольно широко в работах (Ю.К. Бабанского, Л.И. Божович, Н.В. Кузьминой, С.А. Ломина, А.В. Зосимовского, Т.Е. Конниковой, А.М. Новикова, Д.А. Новикова, Н.М. Пейсахова, Т.Н. Мальковской, М.И. Дьяченко, Л.А. Кандыбович и др.)

Так, например, в исследованиях научно-технического направления самоорганизация представляет собой «процесс упорядочения элементов одного уровня в системе за счёт внутренних факторов, без внешнего специфического воздействия» [2; 135].

В понимании Н.М. Пейсахова она выступает как «сознательное упорядочение состава, нахождение и выстраивание подсистем и элементов в наилучшем порядке, возможном для данных условий» [3; 74].

В работе С.А. Ломина предложено следующее определение данного понятия: «Самоорганизация – принцип организации личного труда руководителя или специалиста, заключающийся в необходимости использования в повседневной работе рациональных приемов и методов планирования и распределения рабочего времени» [4; 135–136].

По мнению А.М. Новикова и Д.А. Новикова, самоорганизация выступает «как процесс, в ходе которого создается, воспроизводится или совершенствуется организация сложной системы» [5; 150].

В социальных науках самоорганизация выступает неким показателем зрелости человека в совокупности природных и социально-приобретенных свойств, воплощенная в осознаваемых особенностях интеллекта, воли, мотивах поведения и реализуемой деятельности [6; 135–136].

Самоорганизация относится к числу волевых качеств личности («силы воли», волевого усилия) в различных специфических ситуациях [6].

И.А. Зимняя рассматривает самоорганизацию учебной деятельности как самостоятельную работу, имеющую собой не только учебное, но и личностное и общественное значение [7; 150].

Все вышеизложенные определения самоорганизации учебной деятельности не исключают, а взаимодополняют друг друга. В своём исследовании придерживаемся следующей трактовки данного понятия: «самоорганизация учебной деятельности — деятельность и в то же время способность личности, связанная с умением организовать себя. Проявляется в обоснованности мотивации, целеустремленности, быстроте принятия решений и ответственности за них, активности, планировании своей деятельности, самостоятельности, критичности оценки результатов своих действий, чувстве долга» [8; 329].

Проблема самоорганизации учебной деятельности студентов возникает с первых дней обучения в вузе. Как показывает практика, студенты-первокурсники сталкиваются с целым рядом трудностей, связанных с организацией учебной деятельности и личного времени. В частности:

- ✓ отсутствие навыков распределения бюджета времени;
- ✓ несоблюдение гигиенических требований к режиму дня (недостаточно времени уделяют отдыху, занятиям спорту, правильному питанию);
- ✓ нерациональная организация самостоятельной учебной и досуговой деятельности (чередование умственного и физического труда);
- ✓ чрезмерное увлечение современными гаджетами, вследствие чего возникает отсутствие чувства реального времени [9; 11-16].

Специфика умений самоорганизации студентов-первокурсников определяется как осознанная работа по организации своей деятельности, планированию этой деятельности, рациональному использованию своего времени на учебу и дела, самостоятельному приобретению и использованию знаний из различных источников для решения практических задач, совершенствованию способов мыслительной деятельности, а также контролю и адекватной оценке своей деятельности [6].

Самостоятельная познавательная деятельность студентов осуществляется в различных видах учебной деятельности. При этом особая роль в рабочем учебном плане отводится на самостоятельную работу студентов и самостоятельную работу студентов под руководством преподавателя.

Самостоятельная работа студентов (СРС) - это планируемая работа студентов, выполняемая по заданию и при методическом руководстве преподавателя, но без его непосредственного участия.

Самостоятельная работа студентов с преподавателем (СРСП) – это планируемая работа студентов, выполняемая по заданию и при методическом руководстве преподавателя, с его непосредственным участием.

СРСП предполагает включение студентов в анализ теоретических положений, обучает научному поиску, ориентирует на научное объяснение педагогических процессов, формирует исследовательский подход к теоретическому изучению целостного педагогического процесса и к разработке путей применения педагогических технологий на практике.

Включение студентов в анализ теоретических положений и педагогической практики формирует самосознание, самостоятельность и профессиональную рефлексия, т.е. именно те качества, которые являются основополагающими в профессиональной деятельности педагога. Посредством творческих аналитических заданий теоретического и практического характера создается система подготовки педагога, в которой представлены различные виды совместной деятельности студентов и преподавателя.

Приобретение навыков самостоятельного планирования и организации собственного учебного процесса обеспечивает успешную адаптацию к обучению в вузе.

Организация самостоятельной работы позволяет снизить негативный эффект некоторых индивидуальных особенностей студентов: инертность, неспособность распределять внимание,

неспособность действовать в ситуации лимита времени, неуверенность в собственном потенциале. Возникает возможность максимально использовать сильные стороны индивидуальности благодаря самостоятельному выбору времени и способов работы, предпочитаемых носителей информации.

По мнению А.О. Кошелева, благодаря самоорганизации происходит становление обучающегося как личности через постоянное «обогащение, преобразование субъективного опыта как важного источника собственного развития, развитие представлений обучающихся об учебном процессе как о процессе личностного становления, а также происходит развитие самооценки обучающихся и достижение индивидуальной зрелости в различных видах деятельности в вузе (учебной, научно-исследовательской, общественно-социальной)» [10; 184].

Vivien Lee Looi Chng, Steven John Coombs также утверждают, что самоорганизация учебной деятельности обеспечивает гибкость и эффективность обучения. Рационально распределяя цели обучения, формулируя задачи просто и ясно, студенты могут взять на себя контроль над своим обучением. Выполняя посильные учебные задания поэтапно, обучающиеся строят собственную траекторию профессионального становления [11; 1063-1068].

Педагогическое взаимодействие в процессе самоорганизации учебной деятельности студентов должно строиться в условиях перехода от репродуктивных форм обучения к продуктивным. Как отмечает О.А.Козырева, активизация самоорганизации учебной деятельности студентов наиболее эффективно осуществляется посредством использования RP-технологий педагогического взаимодействия (от R – репродуктивный, P – продуктивный, т.е. RP-технологии – репродуктивно-продуктивные технологии).

Под RP-технологией педагогического взаимодействия понимается уровневая технология, где практикуется репродуктивно-продуктивный способ изучения материала: изначально раскрывается содержание на репродуктивном уровне (изучение нового материала; закрепление; обобщение и систематизация; применение на практике), а затем на продуктивном (творческом) уровне продолжается планомерная, последовательная работа по формированию культуры умственного труда, по развитию креативных способностей, результатом которой является определенный продукт мыслительной деятельности студента.

Под RP-уровнями понимается система заданий, которые представляют собой два противоположных уровня, взаимодополняющих друг друга.

R – репродуктивный уровень предполагает использование различных форм, методов, средств, репродуктивного обучения и контроля (например, воспроизведение информации, реферат, доклад, тесты разного вида, проверочные работы, выполнение работы по образцу, по алгоритму и другое). Задания данного уровня, как правило, состоят в форме инструкции, а не в форме задачи и указывается лишь состав и последовательность действий, которые требуется произвести. Источником содержания данных заданий является исключительно объект изучения без опоры на развитие и стимулирование мыслительных процессов, без применения студентом эвристики и логики доказательств. Такой подход к определению заданий для студентов не предусматривает развитие интеллектуальных способностей, не формирует интеллект и креативность мышления.

P – продуктивный уровень строится на применении форм, методов и средств, направленных на повышение культуры самостоятельной работы, мотивации учебной деятельности и активности студентов (например, дискуссия, защита презентации, мозговой штурм, круглый стол, кейс-методы, портфолио, эссе, проект, решение педагогических ситуаций, деловая игра, задания на выявление общих закономерностей, выбор признаков, критериев классификации, конструирование объекта из элементов, самостоятельная формулировка проблемы, анализ педагогического процесса, его функциональных элементов и целостности, обобщение и систематизация материала, анализ опыта работы отечественных и зарубежных педагогов-новаторов, недописанный тезис и др. Продуктивный уровень предоставляет огромный потенциал для развития мышления студентов, который способствует приобщению к самостоятельному поиску решения, организации самостоятельных способов учебного познания, творческой самореализации и развития форм самоуправления и самоорганизации. В процессе подготовки будущего педагога это еще и необходимое условие для профессионального самоопределения и развития профессионального самосознания [10; 91-94].

Особую значимость здесь приобретают наблюдение и контроль за ходом выполнения работы, прогнозирование возможных успехов и неудач, своевременное их предупреждение и тщательный анализ.

Эффективность реализация RP-технологий в развитии навыков самоорганизации учебно-познавательной деятельности подтверждается на примере учебного курса «Артпедагогика» у студентов 1 курса КазГосЖенПУ специальности 5В010200 - «Педагогика и методика начального обучения».

Реализация СРСП по данной дисциплине строится на соблюдении следующих условий: четкое определение объема работы, формы отчетности, сроков предоставления результатов, определения форм учебного взаимодействия педагога и обучаемого (обучение в диалоге, обсуждение результатов проектной деятельности и др.), видов и форм контроля и критериев оценки.

Условия, обеспечивающие успешное самостоятельное выполнение заданий:

1. Мотивированность учебного задания (для чего, чему способствует).
2. Четкая постановка познавательных задач.
3. Алгоритм, метод выполнения, знание студентом способов её выполнения.
4. Четкое определение преподавателем форм отчетности, объёма работы.
5. Определение видов консультационной помощи (консультации – установочные, тематические, проблемные).
6. Критерии оценки, отчетности и т.п.
7. Виды и формы контроля (практикум, контрольные работы, тесты, семинар и т.п.) [12; 126].

Реализация данных заданий предполагает поэтапное совершенствование и продвижение от репродуктивных к продуктивным видам самостоятельной деятельности: изучение, анализ и систематизация, обобщение и оценка, планирование и моделирование, проектирование. Причем в каждом последующем активность и самостоятельность в деятельности обучаемых нарастает.

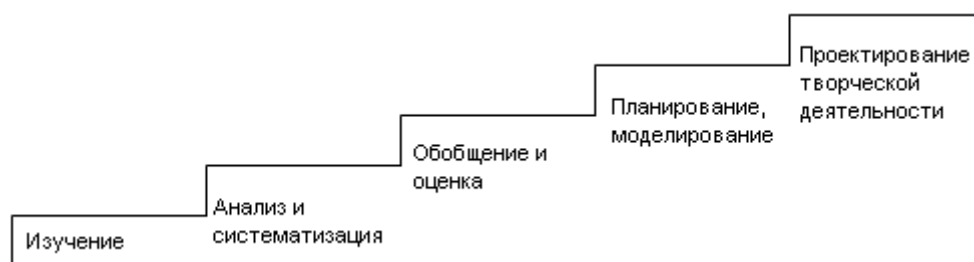

Рисунок 1 – Этапы перехода от репродуктивных к продуктивным видам самостоятельной деятельности в процессе СРСП.

Технология репродуктивных видов деятельности (изучение, анализ и систематизация, обобщение и оценка) нацелена на восприятие и осмысление фактов, оценку, выводы. Деятельность обучаемых носит алгоритмический характер, т.е. задание выполняется по инструкциям, правилам, в соответствии с образцом. Переход на продуктивный вид самостоятельной деятельности направлен на активизацию мышления, возбуждения интереса к познанию, инициативе, самостоятельности, творческому поиску, исследовательской деятельности (планирование и моделирование, проектирование творческой деятельности).

Таблица 1 – Реализация RP-технологий в процессе СРСП на примере пяти тем по курсу «Артпедагогика» для студентов 1 курса специальности «Педагогика и методика начального обучения»

№№	Тема СРС	Методические рекомендации по выполнению заданий	Вид деятельности
1	Артпедагогика как одно из направлений педагогики	1. Изучить психолого-педагогическую литературу, раскрывающую сущность артпедагогика. 2. Определить место артпедагогика в системе педагогических наук и направлений, отобразить схематически.	Изучение психолого-педагогической литературы, анализ информации
2	Артпедагогика как средство успешной адаптации ребенка к школе	1. Раскрыть сущность понятия «адаптация». 2. Изучить психолого-педагогическую литературу по проблеме адаптации первоклассника к школе 3. Выделить, с какими трудностями встречаются	Изучение психолого-педагогической и специальной литературы, анализ

		учителя, ученики и родители при поступлении в школу. 4. Отметить, какие виды искусства целесообразнее использовать в учебно-воспитательном процессе и указать их педагогические возможности для адаптации ученика.	педагогических ситуаций, раскрытие педагогических возможностей различных видов искусства при работе с первоклассниками.
3	Педагогические возможности асык-терапии в развитии зрительно-моторной координации учащихся	1. Изучить специальную литературу, раскрывающую специфику казахской народной игры «Асыки». 2. Определить возможности данной игры в развитии личности ученика (нравственном, физическом, умственном и т.д.) 3. Проанализировать причины нарушения зрительного восприятия и моторной координации у детей 6-7 лет. 4. Оценка разных видов упражнений с асыками для развития зрительно-моторной координации учащихся.	Изучение специальной литературы, оценка педагогических возможностей асык-терапии, обобщение и анализ
4	Артпедагогические технологии в подготовке руки к письму	1. Изучение психолого-педагогической литературы по проблеме подготовки руки к письму. 2. Проанализировать основные проблемы, встречающиеся при обучении ребенка письму. 3. Раскрыть значение изобразительной деятельности в развитии мелкой моторики и координации движений. 4. Подбор авторской разработки задания по изобразительной деятельности (рисование, лепка, аппликация, художественный труд) по развитию мелкой моторики рук учащихся.	Изучение литературы, анализ, планирование, специальные упражнения, творческие задания по изобразительной деятельности
5	Драматизация на уроках литературного чтения в начальной школе	1. Изучить содержание предложенного литературного произведения, особенности написания сценария для постановки спектаклей с детьми младшего школьного возраста. 2. Определить этап урока для драматизации литературного произведения или его определенной части, проанализировать дидактические и воспитательные возможности данного вида работы. 3. Составить проект сценария для драматизации литературного произведения с младшими школьниками, подробно описать слова и действия каждого участника, подготовить необходимые костюмы или аксессуары для постановки.	Изучение литературы, анализ, систематизация, планирование, проектирования творческой деятельности учащихся

Таким образом, следует отметить, что:

- ✓ Организация самостоятельной работы на основе RP-технологий оказало положительное влияние на формирование навыков самоорганизации учебно-познавательной деятельности студентов;
- ✓ Системный подход к организации СРСП позволил осуществить постепенный переход от репродуктивных видов деятельности к продуктивным;
- ✓ Дидактическая регуляция самостоятельной учебной деятельности студентов позволила сформировать навыки работы с различной литературой, творчески подходить к выполнению заданий;
- ✓ Разработанный алгоритм контроля качества позволил повысить ответственность студентов, развить навыки управления учебным и личным временем и рефлексии собственной деятельности.

Список литературы

1. Котова С.С. Самоорганизация учебно-профессиональной деятельности студентов: Монография. - Екатеринбург: Изд-во Рос.го.проф.-пед. ун-та, 2012. - 208 с.
2. История и Математика: мегаисторические аспекты: ежегодник / Отв.ред.: Л. Е. Гринин, А. В. Кортаев. – Волгоград: Учитель, 2016. – 256с.
3. Ишков А.Д. Учебная деятельность студента: психологические факторы успешности: Монография. – М.: Издательство АСВ, 2004.-224стр.
4. Ломин С.А., Осин А.К. Дидактические условия формирования самоорганизации учебной деятельности студентов // Успехи современного естествознания. 2013. № 10. С. 135–136.
5. Новиков А.М., Новиков Д.А. Методология: словарь системы основных понятий. – М.: Либроком, 2013
6. Михневич С.Н. Самоорганизация студентов-первокурсников в период адаптации к обучению в вузе // Личность, семья и общество: вопросы педагогики и психологии: сб. ст. по матер. XII межд. науч.-практ. конф. Часть II. – Новосибирск: СибАК, 2012.
7. Зимняя И.А. Педагогическая психология. Учебник для вузов. Изд. второе, доп., испр. и перераб. — М.: Издательская корпорация «Логос», 2000. — 384 с.
8. Словарь практического психолога / сост. С.С. Головин. – Минск, 1998.
9. Левченко Т.А., Агранович Е.Н. Самоорганизация учебной деятельности студентов посредством реализации самостоятельной работы в вузе // Эффективные инструменты современных наук – 2018: сборник XIV Международной научно-практической конференции, Publishing House “Education and Science” Чехия, Прага. - 2018.- 124с., (с.11-16)
10. Козырева О.А. Некоторые аспекты повышения качества педагогического образования при изучении раздела «Общие основы педагогики»// Университетское образование: сборник статей X Международной научно-методической конференции. – Пенза, 2006. – С.91-94.
11. Chng, V.L.L. & Coombs, S.J. (2001). The Application of Self-Organised Learning for Educators and Students in a Knowledge-Based Economy: A Reflective Experience. In C. Montgomerie & J. Viteli (Eds.), *Proceedings of ED-MEDIA 2001--World Conference on Educational Multimedia, Hypermedia & Telecommunications* (pp. 1063-1068). Norfolk, VA USA: Association for the Advancement of Computing in Education (AACE). Retrieved on November 16, 2018 from <https://www.learntechlib.org/p/8654>.
12. Ю.В. Сорокопуд Педагогика высшей школы. - Ростов н/Д: Феникс: Высшее образование, 2011. – 541 с.

СТУДЕНТТІРДІҢ ҚАРЫМ-ҚАТЫНАС RP-ТЕХНОЛОГИЯСЫ ҚҰРАЛЫ АРҚЫЛЫ ОҚУ ӘРЕКЕТІН ӨЗ ДІГІНЕН ҰЙЫМДАСТЫРУЫ

Е.Н. Агранович

«Бастауышта оқыту педагогикасы мен әдістемесі»
мамандығының I курс PhD докторанты,
Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті,
Алматы, Қазақстан, email: elenkaagr@mail.ru

Мақалада Қазақстанның педагогикалық білім беру саласын модернизациялаудың ерекшеліктері, қазіргі педагогтың кәсіби құзыреттілігі жөнінде жазылған. Зерттеу жұмысында негізгі мәселелер көрсетіліп, студенттердің оқу әрекетін өзіндік ұйымдастырудың қажеттілігі және оның өзектілігі дәлелденген.

Мұғалімнің кәсіби құзыреттілігінің негізіне өз әрекетін жоспарлай алуы, уақытын тиімді пайдалану және жоспарлауы, өз әрекетін өздігінен ұйымдастыруға практикалық тұрғыдан дайындығы жатады. Автор студенттердің өзіндік жұмыстарын, өзара қарым – қатынас RP-технологиялары арқылы ұйымдастыру мәселесін негіздейді, ол «Бастауыш оқыту педагогикасы және әдістемесі» мамандығының 1- курс студенттеріне «Артпедагогика» пәні бойынша өзіндік жұмыстардың практикалық мысалдарымен расталады.

Түйін сөздер: оқу іс-әрекетін өз бетінше ұйымдастыру, педагогтарды кәсіби даярлау, өзіндік жұмыс, инновациялық технологиялары, жоспарлау

**SELF-ORGANIZATION OF STUDENTS' EDUCATIONAL ACTIVITY BY MEANS OF
INTERACTION RP-TECHNOLOGY**

Y.N. Agranovich

PhD student

Kazakh National Pedagogical University named after Abay,

Almaty, Kazakhstan, email: elenkaagr@mail.ru

This article highlights the features of the modernization of Kazakhstan pedagogical education, the professional competence of the modern teacher. The study provides a rationale for the problem, proves its relevance and the need for self-organizing learning activities among students. The basis of the professional competence of a teacher is his practical readiness for self-organization of his activities, which consists of the ability to plan his activities, properly allocate his time and find the best ways to organize it. The author substantiates the problem of self-organizing educational activities of students by means of RP-interaction technologies, which is confirmed by practical examples of independent work in the discipline "Art pedagogy" among first-year students of the specialty "Pedagogy and methods of primary education".

Keywords: *self-organization of educational activities, professional training of teachers, independent work, innovative technologies, planning*

ГТАХР 14.25.09

БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ ОҚУ ЖЕТІСТІКТЕРІН БАҒАЛАУДАҒЫ КРИТЕРИАЛДЫ БАҒАЛАУ ЖҮЙЕСІНІҢ ТИІМДІЛІГІ

Р.К. Измагамбетова

«Бастауышта оқыту педагогикасы мен әдістемесі»

мамандығының 1 курс PhD докторанты,

Педагогика және психология институты,

Абай атындағы ҚазҰПУ,

Алматы қ., Қазақстан, email: izmagambetova1988@mail.ru

Мақалада білім берудегі бағалау түрлері қарастырылған. Жалпы білім беретін мектептердегі бағалау мен Назарбаев Зияткерлік мектептеріндегі бағалау жүйесі салыстырмалы зерттелініп, оларға мониторинг жасалынған. Жалпы білім беретін мектептердегі бағалаудың тиімсіз жақтары талқыланды. Қазіргі таңда білім беру жүйесіне енгізетін өзгерістердің бірі ретінде бағалауға қажетті реформалы өзгерістер қажеттілігі талданады. Критериалды бағалаудың кіріктірілген моделі Білім берудің кіріктірілген бағдарламасына енетін пәндер бойынша оқушының жетістіктерін бағалаудың бірнеше түрлері қамтылғаны нақты деректермен қамтылған.

Түйін сөздер: критериалды бағалау технологиясы, білім жетістігі, тапсырмалар, баға, бағасыз оқыту, кері байланыс

Еліміздегі соңғы жиырма жыл ішінде білім беру жүйесіне көптеген өзгерістер еніп, білім беру реформаларында екі инновациялық жоба жүзеге асты. Сол жобалар – Назарбаев Университеті мен қазіргі таңда өзіміз еңбек етіп жатқан Назарбаев Зияткерлік мектебінің білім беру бағалау жүйесін зерттеп және мониторинг жасауды жөн көрдік. Назарбаев Зияткерлік мектептерінің білім беру жүйесіне өзгерістер алып келері сөзсіз, себебі: мектептің нақты алдына қойған айқын мақсаты бар, жаңа бағдарламалар әзірленіп, үштілдік саясаты, мұғалімдердің білімін арттыру бағдарламаларымен бірге жаңашыл мектепте сабақ беретін оқытушылардың профессиональды өсуіне әкелетін жобалар «Lesson Study» және «Action Research» жүзеге асырылуда.

Қазақстан Республикасының ұлттық бағалау жүйесі ішкі бағалаудан және сыртқы бағалаудан тұрады. Ішкі бағалау оқу бағдарламасына сәйкес мектеп мұғалімдерімен іске асырылатын ағымдағы және қорытынды бағалау. Ал Ұлттық сыртқы бағалау оқу бағдарламасына сай мектепті бітіруші түлектердің оқу жетістіктерін бағалау болып саналады. (оқу жетістіктерін сырттай бағалау және Ұлттық бірыңғай бағалау). Қазіргі таңда Ұлттық бағалау жүйесіндегі ішкі және сыртқы бағалаулардың жылма-жыл білім сапасының төмендігін, әрі оқушылардың нақты білімдерін айқындай алмайтындығын мынадай фактілерді келтіру арқылы көз жеткізуге болады. Мысалы: ҰБТ тапсыру кезіндегі «бармақ басты, көз қысты» әрекеттер мен басқа да келеңсіздіктер, бұқараның мемлекеттік билікке деген сенімін жоғалтып қана қоймайды. Кейінгі жылдары мектеп бітіретін шәкірттердің көңілдеріне әлдебір бұлыңғырлау «үміт» оятып, сабаққа деген ынтасын жоятынын байқап жүрміз [1].

ҰБТ-ның кемшілігін сөзбен айтып жеткізу мүмкін емес. Еліміздегі білім беру жүйесінде ҰБТ-ның қолданыстағы форматы қазіргі білім беру саласына енгізіліп жатқан жаңа бағдарламамен ("Кембридж технологиясымен") жанаса бермейді. Сондықтан білім беру реформасындағы жаңа бетбұрысты Назарбаев Зияткерлік мектептерінің алға қойған миссиясы мен міндеттері өзгерте алары хақ [2].

Ұлттық Зияткерлік потенциалдың дамуына үлес қосуда Назарбаев Зияткерлік мектептерінің алға қойған миссиясына байланысты: дүние жүзілік деңгейде бәсекеге қабілетті, алған білімін өмірлік ситуациялық жағдайда қолдана алатын, функционалды сауатты, зияткер, дамыған тұлғаны қалыптастыруда Қазақстандық және дүние жүзілік білім беру жүйесімен бірлесе жасаған инновациялық орта білім беруді дамытудың жаңашыл моделін жүзеге асырылып келеді.

Зияткерлік мектептердің білім беру бағдарламасы ұлттық және халықаралық тәжірибелердің ең үздік үлгілерін кіріктіруді көздейді. Осы мақсатта Кіріктірілген білім беру бағдарламасын әзірлеуге Зияткерлік мектептердің үздік практик мұғалімдері мен стратегиялық әріптесіміз – Кембридждің Халықаралық емтихандық кеңесінің кеңесшілері тартылды.

Осы орайда Келлей Буртонның «Баға беру және есепке алу-керемет мақсаттар. Білім алу үдерісіне кедергі тигізбейтін және біздің жан салып жасап жатқан ісімізге пайдалы да әділ баға беретін жүйе ...»- дегеніндей, қалыптастырушы бағалау дұрыс ұйымдастырылған жағдайда мұғалім білім алушылардың іс-әрекеттеріне байланысты түсінік, ұсыныс т.с.с. бере отырып, жүйелі түрде кері байланысты қамтамасыз етеді [3].

Зиялы азаматты – сана әлеуеті жоғары дамыған, сын тұрғысынан және жаңашыл ойлай білетін, рухы мықты, өз білімін қоғамның алға басуына жұмсай алатын адамды тәрбиелеуге ұмтылатын білім беру бағдарламасында тәрбие мен оқыту ажырамас байланыста болады. Орта білімнің маңызын белгілейтін құндылықтар: құрмет, әріптестік, азаматтық жауапкершілік, ашықтық, өмір бойы білім алу [4].

Белгіленген құндылықтар аясындағы Зияткерлік мектептердің мақсаты – жоғары білімді, шығармашыл адамның үйлесімді тұлғаланып, дамуы үшін қолайлы білім беру кеңістігін жасау. Зияткерлік мектеп түлегі кең ауқымды дағдыларға ие болады. Нақтырақ айтқанда: сын тұрғысынан ойлау, білімін шығармашылықпен пайдалана білу, зерттеушілік дағдылары, АКТ дағдылары, топта және жеке жұмыс істей білуі, коммуникативтік дағдылары (тілдік дағдыларын қоса алғанда) қойылған міндеттер мен күрделі мәселелерді шеше білу дағдылары қалыптасады.

Критериалды бағалаудың кіріктірілген моделі (әрі қарай-КБКМ) Білім берудің кіріктірілген бағдарламасына енетін пәндер бойынша оқушының жетістіктерін бағалаудың бірнеше түрлерін қамтиды. Оқыту, оқу және бағалаудың бірегейлігі принципіне негізделі отырып, оқушылардың жетістіктері мен дамуын ұдайы және дұрыс қадағалануын қарастырады.

Оқушылар «Жетті» деген жетістікке қол жеткізуі үшін қалыптастырушы бағалауға арналған тапсырмаларды орындауда барлық сәйкес келетін оқу жетістіктерін қамтиды. Оқу мақсаттарына жетуде сәйкес жетістік критерийлері түгел қамтылмаса немесе орындамаса, мұғалім оқушының оқу мақсатына «Талпынады» деген өзінің кәсіби пайымдау шешімін қоя алады. Екінші реттік байқау бір сабақ шегінде немесе бір тоқсан аясындағы кез келген сабақта орын алуы мүмкін. Оқушының бағалануы бірдей немесе ұқсас тапсырма және бірдей жетістік критерийін пайдалану арқылы жүзеге асырылады. Мұғалім оқу жоспарынан мұндай оқушыларды бағалауға қолайлы оқыту әрекетін анықтайды және зерттеу арқылы бақылаулар жүргізе алады. [5]

Қазіргі таңда жұмыс жасап отырған Назарбаев Зияткерлік мектебіндегі оқушылардың білімі мен дағдыларын тексеруде қаншалықты қалыптастырушы бағалаудың тиімдігі екендігін өз іс-тәжірибелерімізде зерттеп келеміз. Жұмыс жасап келе жатқан 7-12 сыныптарда оқушылардың өз оқулары, табысы, сәтсіздіктері туралы ой-пікірлері қалыптасып, қиындықты жеңуге ұмтылатындығын байқадық. Яғни, «жетті» деген жетістікке қол жеткізуі үшін оқушының «өзі туралы» ойына қозғау салады. Әр тоқсан сайын Назарбаев Зияткерлік мектептерінде оқу жоспары және оқу бағдарламасының мазмұнына сәйкес, оқушылардың дағдылары мен түсінігін, меңгерілген білімі жайында, көрсеткіштер мен дәлелдер жиынтығынан тұратын ішкі жиынтық бағалау жұмыстары алынып, оқушылардың тоқсандық білімдері сараланады.

Оқыту мақсаттарына сәйкес оқушылардың игерілген білімдері мен дағдылары (Қалыптастырушы бағалау және Ішкі жиынтық бағалау) ақпаратты білім ортасында (ИОС) өлшеніп отырады.

12 жылдық білім беру кезеңінде жалпы білім беретін мектептің сыныптарында бағалау барысында талдануға сәйкес келетін 10 балдық бағалау жүйесі алынады.

Назарбаев Зияткерлік мектептеріндегі 12 жылдық білім беру кезеңінде жалпы білім беретін мектептің сыныптарындағы, жалпы білім беретін мектептердегі бағалау жүйесінің салыстырмалы кестесі.

Назарбаев Зияткерлік мектептеріндегі бағалау жүйесінің формалары	12 жылдық білім беру кезеңінде жалпы білім беретін мектептің сыныптарында бағалау. 10 балдық бағалау жүйесі	Жалпы білім беретін мектептердегі бағалау жүйесі
--	--	--

Қалыптастырушы бағалау	0 балл – қанағаттанарлықсыз 1-2 балл – қанағаттанарлықтан төмен	3-үштік баға 4- төрттік баға 5- бестік баға
Ішкі жиынтық бағалау	3 балл – қанағаттанарлық 4 балл – қанағаттанарлықтан жоғары	
Сыртқы жиынтық бағалау	5 балл – жеткілікті жақсы 6 балл - жақсы 7 балл - өте жақсы 8 балл - үздікке жақын 9 балл - үздік 10 балл - өте үздік	

12 жылдық білім беру кезеңінде жалпы білім беретін мектептің сыныптарындағы 10 балдық бағалау жүйесімен жалпы білім беретін мектептердегі бағалаудың тиімділігі бар ма, баға – нақты қойыла ма, оқу процесі барысында барлық оқушыны бағалауға мұғалім үлгере ала ма, үлгермеген жағдайда кластағы 25 оқушының 4 – 5- еуі ғана бағаланып, қалған оқушылар өз білімдерін сол күнгі тақырып бойынша көрсете алды ма? – деген сан түрлі сұрақтар туындайды.

Назарбаев Зияткерлік мектептеріндегі бағалау жүйесінің формалары қазіргі білім беру реформаларындағы тың өзгерістер әкеліп, оқушылардың білік, іскерлік дағдыларымен бірге, алған білімді өмірде қолдана алуы, бәсекеге қабілетті тұлғаның қалыптасуы үшін, кіріктірілген білім беру бағдарламаларының өзі оқушыны нақты, әділ бағалап қана қоймайды, өз-өзін және өзгені бағалауға мүмкіндік береді.

Қазіргі таңда Қазақстан экономикасының алға жылжуы білімді, үштілді еркін меңгерген, бәсекеге қабілетті, функциональды сауатты ұрпақтарымыздың қолында.

2015-2016 оқу жылындағы мектеп түлектерінің білімі сыртқы жиынтық бағалау арқылы жүзеге асырылды. Оқушылардың нәтижелерін биылғы жылғы жоғары оқу орындарына иемденген грант сандарынан білуге болады. Оқушыларымыз Назарбаев Университеті мен Дүние жүзілік университеттері және еліміздің жоғары оқу орындарына 178 түлектің 80 пайызы оқу гранттарына түсіп, тамаша мүмкіндіктерге ие болды [6].

Сөзімізді саралай келе, еліміздегі бағалау жүйесін білім беру реформаларындағы тың өзгерістердің бірі ретінде өзіміздің еңбек етіп келе жатқан Назарбаев Зияткерлік мектептебіндегі бағалау жүйесіне алмастырылса, бұл арқылы оқушылардың дағдыларымен бірге, қабілеттіліктерін ашуға бағдарламалардың септігі тиері анық!?

Сонымен қатар, Назарбаев Зияткерлік мектептеріндегі Кіріктірілген білім беру бағдарламасының мазмұндылығы мен өзектілігі Халықаралық сыртқы бағалау TIMSS, PISA, PIRLS зерттеулеріне қатысатын оқушылардың білімін көтеруге және алған теориялық білімдерін практикамен ұштастыруға, ситуациялық жағдайларда өз білімдерін пайдалана алу дағдыларын қалыптастыруда мүмкіндік береді [7]. Оқушылардың бойындағы функциональды сауаттылық пен өмірге қажетті құзырлықтар жиынтығын дамытуда Назарбаев Зияткерлік мектептеріндегі оқу бағдарламасы білімді бақылау және бағалау ғылыми әділдік жан – жақтылық, жүйелілік, жеке және сапасының нақтылығын көрсетеді. Мұғалімдердің қарқынды өзгеріп жатқан әлем жағдайында үздіксіз кәсіби дамуға дайын болуына көмектесудің бір тармағы- жиынтық және қалыптастырушы бағалауды пайдалану тиімділігін қамтамасыз ету. Жиынтық бағалаудың немесе оқытуды бағалаудың мақсаты — оқушы қазіргі уақытта не оқып білгенін жинақтау болып табылады. Оны мұғалім өзі бағалайды. Ал формативті (бұдан әрі қалыптастырушы) немесе оқу үшін бағалау оқушылардың оқуын дамыту үшін пайдаланатын бағалау болып табылады. Ол негізінен есеп беріп, үлгерім рейтингін жүргізу үшін пайдаланылатын оқуды бағалаудан мүлде ерекше.

Кері байланыстың әсерінен мұғалімдер оқу үдерісін ұйымдастыруға белсенді түрде қатысады. Ол үшін мұғалім оқушылардың оқу нәтижелерінің өзгеруіне байланысты оқыту және оқудың жаңа әдіс-тәсілдерін, техникасын өзгертіп отыруы қажет. Ал бұл өз ретінде тәжірибеде мұғалімнің критериалды бағалаудың теориялық негіздерін және оны ұйымдастырудың алгоритмін меңгерген кезде ғана жүзеге асады. Және де мұғалімдер жалғыз бағалаушы тұлға болмайтындығына назар аударылуы қажет. Оқушылар өздерінің сыныптастарын және өздерін белсенді түрде бағалауға тартылулары және қатысулары керек. Талпынғандар ғана білім ала алады демекші, білім алушылар өз білімін арттыру үшін бағалауды үйренуі қажет, сондықтан оқушыларға өзінің оқуын жақсарту үшін кері байланыс

арқылы алынған ақпаратқа сәйкес жұмыс істеу қажет. Бұл олардан түсінушілікті, қызығушылықты және ықыласпен әрекет етуді қажет етеді. Өзін-өзі бағалаудың тиімділігі-ынталандыру, өз-өзіне сенімділігін арттыру, жасаған еңбегінің жемісін көрсетуге септігін тигізері анық.

Қазіргі қарқынды даму кезеңіндегі педагог қызметкерлердің біліктілігін арттыру саласындағы өз тәжірибемізде бағалаудың ерекше түрі болып саналатын қалыптастырушы бағалаудың техникаларын, әдіс-тәсілдерін, құралдарын сабақтарымда үнемі үздіксіз пайдаланып жүрмін. Сабақтарды жоспарлау барысында ескерілуі тиіс көптеген мәселелер бар. Мәселен, оқушылардың оқуға деген ынтасын арттыру жолдарын анықтап, оқушылардың дағдыларын дамытуға деген уәжін қолдап отыру қажет. Сонымен қатар, сабақ кезеңдерін белгілеуде қалыптастырушы бағалаудың әр сабақта қолданылатындығы ескерілуі тиіс. Үздіксіз үрдіс ретінде және баланың білімін жетілдіруге маңызды роль атқаратын қалыптастырушы бағалауға толығырақ тоқталсам деймін.

Қалыптастырушы бағалау оқушылардың оқуда жетістіктерге жетуіне және алға ілгерілеуіне тікелей ықпал ететін және оқушы мен мұғалімнің арасындағы кері байланысты қамтамасыз ететін оқыту мен оқудың бөлінбейтін құрамдас бөлігі болып табылады.

Қалыптастырушы бағалау мұғалім қызметінің алгоритмі мен ол алгоритмді жүзеге асыру ресурстарының бірлігінен тұрады. Мұнда мақсатты белгілеудің мәселік нүктесін анықтай отырып, әрі қарай жылжу төмендегідей болады:

- мақсатты өлшенетін оқу нәтижелеріне аудару;
- нәтижеге жету деңгейін анықтау;
- бағалаудың мазмұнын және техникасын іріктеу;
- оқудың сәйкес әдістерін таңдау және жүзеге асыру;
- бағалауды жүргізу және оқу нәтижелерінің өлшенетін деңгейіне жеткенін анықтау.

Ресей ғалымдары (И.С.Фишман, Г.Б.Голуб) мұғалімнің қалыптастырушы бағалауды ұйымдастырудағы алгоритмін мына тұрғыда ұсынады:

- Жоспарланған оқу нәтижелерін анықтау.
- Оқушының маңызды оқу нәтижелерін жоспарлау және оған жету әрекетін ұйымдастыру.
- Оқушылардың жоспарланған оқу нәтижелеріне кері байланыс механизмі көмегімен жетуін жүргізу.

Сондай-ақ, қалыптастырушы бағалау мұғалімге оқушылардың оқуда мақсатқа жету үдерісін қадағалап отыруына мүмкіндік береді және оқу үдерісіне дер кезінде өзгертулер мен түзетулер енгізуге, ал оқушыға өзінің білім алу жолында жоғары дәрежедегі жауапкершілікті сезінуге көмектеседі. Ол күнделікті тәжірибеде қолданылады, оқушыға да, мұғалімге де қолайлы түрде пайдаланылады. Мұғалім осындай бағалау әрекеті арқылы пәнді меңгерудің мақсатын нақты анықтап, оқушының өткен тақырыптарды біртұтас, үйлесімді картина түрінде елестетуіне, нәтижені бақылаудың адекватты тәсілдерін өзі анықтай білуіне, жоғары деңгейге жетуге ынталандыруға көмектеседі.

Қалыптастырушы бағалауды сабақта қолдану мұғалім мен оқушы арасындағы сыртқы кері байланыстың ішкі кері байланысқа ауысуы болып табылады, ал бұл оқушыны білім берудің субъектісі деңгейіне көтерілуіне ықпал етеді. Оқушы өзін бақылап, өзінің әрекет тәсілдерін таңдайды, нәтижелерін өзі бағалайды, оны мұғалім жалғастырады. Осылайша оқушы мақсат қоя білу, күтілетін нәтижені жоспарлау, оны бақылау тәжірибесін жинақтау арқылы өзінің түйінді құзыреттіліктерін қалыптастырады. Мұғалімдер оқуды бағалаумен қатар оқыту үшін бағалауды пайдаланғанда, бағалау оқудағы аса пайдалы құралға айналады. Жалпы оқыту және оқу үрдісінде қалыптастырушы бағалауды дұрыс түсініп, тиімді қолдана білген мұғалімнің кәсіби шеберлігінің артуына және бастама нүктесін дәл анықтап әрі қарай дамуына, жаңа идеяларға ұмтылуына серпіліс береді және білім сапасын арттыруға зор үлес қосады.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Негізгі және жалпы орта мектеп мұғалімдеріне арналған критериалды бағалау бойынша нұсқаулық/ Оқу-әдістемелік құрал. Астана-2017.- 54 б.
2. «Назарбаев Зиярткерлік мектептері» Дербес білім беру ұйымы, Педагогикалық өлшеулер орталығы «Оқушылардың оқу жетістіктерін критериалды бағалау» үшін 2015-2016 оқу жылына арналып, құрастырылған «Мұғалімдерге арналған әдістемелік ұсыныстар»

3. Kelley Burton //Designing criterion-referenced assessment // Faculty of Law Queensland University of Technology, Australia <https://files.eric.ed.gov/fulltext/EJ1066490.pdf>
4. Әбілқасымова А.Е. «Студенттердің іздемпаздығын қалыптастыру» Алматы, 1994
5. Бастауыш сынып мұғалімдеріне арналған критериалды бағалау бойынша нұсқаулық// Оқу-әдістемелік құрал. «Назарбаев зияткерлік мектептері» ДББҰ, Астана-2016 ж.
6. «Назарбаев Зияткерлік мектептері» ДББҰ Педагогикалық шеберлік орталығы - 2015 ж.
7. <http://moodle.nis.edu.kz>

ЭФФЕКТИВНОСТЬ СИСТЕМЫ КРИТЕРИАЛЬНОГО ОЦЕНИВАНИЯ УЧЕБНЫХ ДОСТИЖЕНИЙ УЧАЩИХСЯ НАЧАЛЬНЫХ КЛАССОВ

Р.К. Измагамбетова

PhD докторант 1 курса специальности «Педагогика и методика начального обучения»,
Казахский национальный педагогический университет имени Абая,
Алматы, Казахстан, email: izmagambetova1988@mail.ru

В статье рассмотрены виды оценивания в образовательной сфере. Проводится сравнительный анализ и мониторинг оценивания общеобразовательных школ с системой оценивания Назарбаев Интеллектуальных школ. Обсуждены невыгодные стороны оценивания в общеобразовательных школах. Анализируется необходимость внедрения реформы в систему оценивания как одно из важных в данное время изменений в сфере образования. Приведены достоверные сведения использования различных форм оценивания достижений учащихся по предметам, проводимым по интегрированной образовательной программе Интегрированной модели критериального оценивания.

Ключевые слова: технология оценки на основе критериев, достижение знаний, задачи, оценка, безоценочное обучение, обратная связь

EFFICIENCY OF THE SYSTEM OF CRITERIA ASSESSMENT OF ACADEMIC ACHIEVEMENTS OF PUPILS OF THE INITIAL CLASSES

R.K. Izmagambetova

PhD student
Kazakh National Pedagogical University named after Abai,
Almaty, Kazakhstan, email: izmagambetova1988@mail.ru

The article describes the types of evaluation in education. It reveals a comparative analysis of the assessment and monitoring of secondary schools with an evaluation scheme of the Nazarbayev Intellectual Schools. Disadvantages of assessment in traditional secondary schools are discussed. The need to introduce reforms in the system of evaluation considered to be one of the most important changes at this time in education is analyzed. Authentic examples of assessing students' achievement in different subjects are shown which was carried through the integrated criteria-based assessment model.

Keywords: criteria-based assessment technology, knowledge achievement, objectives, assessment, non-judgmental learning, feedback

ОҚУ САУАТТЫЛЫҒЫ – ОҚУШЫЛАРДЫҢ ФУНКЦИОНАЛДЫ САУАТТЫЛЫҒЫНЫҢ НЕГІЗІ

Е.Б. Асанбаева

гуманитарлық ғылымдар магистрі

Павлодар мемлекеттік педагогикалық университеті

Павлодар қ., Қазақстан, email: www.eldana@mail.ru

Аталмыш мақала қазіргі уақытта Қазақстан Республикасының білім беру жүйесіне қарқынды түрде еніп, талқыланып жатқан, үлкен назар аударуды қажет етіп отырған мәселе – оқу сауаттылығына арналған. Арнайы зерттеулер көрсеткендей, көп жағдайда оқушылар алған білімдерін іс жүзінде қолданып, өмірмен сабақтастыра алмайды. Білім алушылардың функционалды сауаттылықтарының төмендігі білім беру саласына жаңа өзгерістерді енгізуге негіз болды. Функционалды сауаттылық негізгі үш құрамдас бөліктен тұрады: оқу сауаттылығы, математикалық және ғылыми-жаратылыстану сауаттылықтары. Бұл мақалада функционалды сауаттылықтың негізі саналатын оқу сауаттылығының маңызы, оны мектепте қалыптастырып дамытудың әдіс-тәсілдері сөз етіледі. Зерттеу барысында саралау, жинақтау, талдау тәсілдері қолданылып, білім алушылардың оқу сауаттылығын арттыруда тиімді болып табылатын тәсілдер келтіріледі.

Түйін сөздер: оқу сауаттылығы, функционалды сауаттылық, оқу әрекеті, мәтін, мәтінмен жұмыс, оқу түрлері

Елбасымыз Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаев өзінің бір сөзінде: «Дамыған, бәсекеге қабілетті мемлекет болу үшін біз, ең алдымен, жоғары білімді ұлт болуымыз керек. Біздің балаларымыздың және жалпы өскелең ұрпақтың функционалды сауаттылығына үлкен көңіл бөлу керек» [1; 5] – деп, аталған мәселеге ерекше ден қою керектігін сөз етті. Осыған орай соңғы бірнеше жыл ішінде еліміздің білім беру саласы түбегейлі өзгерістерді бастан кешіруде. Мектеп оқушылары біртіндеп жаңартылған білім беру мазмұнына көшіп, жалпы орта білім беру курсы аяқтаушы түлектер бұрынғыдай оқушылардың теориялық жаттанды білімдерін тексеруге арналған ұлттық бірыңғай тестілеуден өтпей, оның орнына функционалды сауаттылықтарын анықтауға бағытталған кешенді емтихан тапсыруда.

PISA, TIMSS, PIRLS сияқты халықаралық зерттеулер көрсеткендей, біздің оқушыларымыз көп жағдайда мектепте алған білімдерін шынайы өмірде пайдаға асыра алмайды және алдына келіп түскен ақпаратты дұрыс әрі тиімді өңдеп, өзіндік талдау жасай алмайды [2; 17]. Мұның барлығы олардың функционалды сауаттылықтарының төмендігін байқатады.

Аталмыш мәселеге орай елімізде оқушылардың функционалды сауаттылығын дамыту жөніндегі 2012-2016 жылдарға арналған ұлттық іс-қимыл жоспары да қабылданып, жүзеге асырылған болатын. Онда функционалды сауаттылық «кеңінен алғанда, білім берудің (бірінші кезекте жалпы білім беруді) көп жоспарлы адамзат қызметімен байланысын біріктіретін тұлғаның әлеуметтік бағдарлану тәсілі» [3; 26] ретінде түсіндіріледі.

Жоғарыда аталған PISA, TIMSS, PIRLS сияқты халықаралық зерттеу жұмыстары оқушылардың алған білімдерін өмірде қолданып, оның түрлі аяларымен ұштастыра алуын бағалауға тікелей бағытталған. Олардың барысында білім алушылардың функционалды сауаттылықтарының көбінесі негізгі үш аясы бағаланады: оқу сауаттылығы, математикалық және ғылыми-жаратылыстану сауаттылықтары. Осындағы бастапқы әрі негіз салушы дағды оқу сауаттылығы болып табылады. Қазіргі уақытта ақпаратпен жұмыс істей алу (бірінші кезекте оны оқып, түсіне алу) табысқа апарудың бірден-бір жолы, іргетасы болып саналады.

Бұған дейін көп жағдайда мектепте оқушылардың оқу әрекетіне жеткілікті деңгейде көңіл бөлінбеді. Білім алушылардың берілген мәтінді (алдымен әріптерден құралған сөздерді, одан соң сөздерден құралған сөйлемдерді т.с.с.) дұрыс дыбыстап оқып, оны мазмұндап, ол бойынша жоспар әзірлеп, негізгі сұрақтарға жауап беріп, кейіпкерлерге мінзедеме беру сияқты тапсырмалармен шектеліп келген оқу әрекеті олардың функционалды сауаттылықтарын қалыптастырып, арттыруға тиісті ықпал ете алмайды.

Оқу әрекеті барысында оқырман өзін қоршаған әлемнің өткені, бүгінгі мен болашағы туралы біліп қана қоймай, ойлап, талдау жүргізіп үйренеді, шығармашылық тұрғыда дамиды, оның тұлға ретіндегі адамгершілік және мәдени негізі қаланады. Оқу «біріншіден, адамның сөйлеу әрекетін

дамытып, оны анық, түсінікті, бейнелі әрі әдемі етеді; екіншіден, оның ішкі жан дүниесін дамытып, біреудің қайғысына ортақтасу, қайырымды болу, өзгенің қиыншылығын түсініп, жетістігіне қуануға үйретеді; үшіншіден, шығармашылық нұрға бөленіп, шабытттануға, жаңа көркем туындыларға негіз болады; төртіншіден, ақпаратты пайдаланып, оны зерттей алу дағдыларын қалыптастырады» [4; 19].

Оқудың күрделі әрекетінде негізгі үш кезеңді бөліп қарастыруға болады:

1. Мәтінде берілген сөздерді қабылдау. Оқи білу дегеніміз – әріптердің жиынтығынан сол сөздердің білдіретін мағынасын ұғына білу. Оқу әрекеті адамның әріптерге қарап, осы әріптердің қосындысынан құралған сөзді айтуы не еске түсіруінен басталады. Әріптердің белгілі бір сөздің шартты таңбасы, символы ретінде қабылдану үрдісіне көру ғана емес, адамның есі (жады), қиялы және ақылы да қатысады. Біз сөздерді оқыған кезде әріпке әріпті қосып қана қоймай, сөзді тұтастай алдын ала аңғаруға тырысамыз.

2. Оқыған сөздерге қатысты мазмұнды түсіну. Біз оқыған әрбір сөз біздің оны қалай түсінуімізге орай санамызда түрлі өзгерістер мен құбылыстарды тудыруы мүмкін. Бір жағдайда айқын, нақты бейне пайда болса, екіншіде қандай да бір сезім, тілек не дерексіз логикалық үрдіс, үшінші жағдайда бұлардың екеуі де пайда болады, төртінші кезде ешқандай да бейне не сезім емес, жай ғана қабылданған сөзді не онымен байланысты басқа сөзді қайталау, еске түсіру жүреді.

3. Оқыған мәтінді бағалау. Кітапты оқып қана қоймай, оның мазмұнына сыни тұрғыда қарай білу көп жағдайда байқала бермейді. Оқудың уәжі (мотив) қажеттілік болып табылады. Оқу дағдысына ие баланың, ең алдымен, оқуды үйрену яғни дыбыс жүйесі мен оқу үрдісінің (әріптерден сөздің пайда болуы) өзін меңгеру қажеттігі пайда болады. Бұл оның қызығушылығын тудырады. Бастапқы оқуды (сауаттылықты) меңгерген оқушы оқудың уәжін өзгертеді: енді оған оқыған сөздердің астарында қандай мән жатқанын білу қызықты. Оқу дағдысы дамып, жетілген сайын оның уәжі де күрделене түседі, сөйтіп, оқушы нақты бір деректі не құбылысты білу мақсатында оқиды, тіпті кейіпкерді бағалау үшін оның әрекетінің себебін түсіну, ғылыми-көпшілік мәтіннің негізгі ойын анықтау және т.б. күрделі қажеттіліктері пайда болады [5; 28].

Функционалды сауаттылық адамның осы оқу мен жазу дағдыларын қоғаммен өзара әрекеті барысында қолдана алуында көрініс табады. Банк бөлімшесінде келісімшартты дұрыс толтыру, жұмысқа орналасатын кезде өтініш не түйіндеме жазу, дәрі-дәрмектің не қандай да бір құралдың нұсқаулығын оқып түсіну, сауалнама толтыру, газетке жарнаманы дұрыс рәсімдеп жіберу – осылардың барлығы тұлғаның функционалдық сауаттылығын айқын көрсетеді. Мұндай сауаттылық деңгейі адамға сыртқы қоршаған ортамен байланысқа түсіп, онда мейлінше тез әрі жақсы бейімделіп әрекет етуге мүмкіндік береді. Мәтін түріндегі ақпаратты қабылдап (оқып), оны дұрыс әрі толық түсіну, талдау, керегінше пайдалану дағдылары осы сауаттылықты қалыптастыруда бірден-бір маңызды қызмет атқарады.

«Функционалды сауаттылық» ұғымының бар екендігін біз, көп жағдайда, оның жоқтығын аңғарған кезде білеміз. Функционалды сауатсыздық жағдайды, өмір сүру салтын, үйреншікті қалыпты не кәсіби әрекет түрін өзгерткен кезде байқалып, адам ол үшін жаңа болып табылатын технологиялар, құбылыстар мен жағдаяттарға тап болған кезде анықталады. Мысал үшін адамның берілген сызбаны түсінбеуі, нұсқаулықта жазылған ережелері бола тұра, қандай да бір жабдықты іске қоса алмауы, іс қағаздарды арнайы үлгісіз толтыра алмауы сияқты жағдайлар – осы функционалды сауатсыздықтың бірден-бір көрсеткіші.

Функционалды оқу сауаттылығының дағдылары қалыптасқан оқушы «мәтіннен қажеті ақпаратты алу, оны түсіну, кішірейту, түрлендіру және т.б. үшін оқу және жазу дағдыларын емін-еркін қолдана алады» [6; 46].

Оқушының оқу сауаттылығы қаншалық дамығанын оның қандай оқу түрлерін қолдануынан байқауға болады. Ол берілген мәтіннің және тапсырманың ерекшелігіне орай бір оқу түрінен мәтінді оқып ұғынудың екінші, үшінші, өзге де тәсілдеріне көшуге икемді.

Осы орайда оқудың бірнеше түрін атап өткен жөн. Олар: негізгі ақпаратты алу не мәтіннің негізгі мазмұнын анықтауға бағытталған *танысымдық оқу*, мәтін мазмұнын әрі қарай түсініп талдау мақсатында ондағы ақпаратты толық әрі нақты меңгеруге негізделетін *зерттелімдік оқу*, жазбаша мәтінді дыбыстап айтудың қосалқы нормаларына сай *мәнерлеп оқу*, оқушылардың жазбаша мәтіндерді ұғыну, олардың мазмұнын өзіндік даму мақсаттарына жету жолында қолдану қабілеттеріне бағытталатын *рефлексивті оқу*.

Оқушылардың оқу әрекетіне қойылатын талаптар тек оқу техникаларын меңгерумен шектелмеу керек. Оқыған мәтінді түсініп қана қоймай, оның астарындағы мәнді ұғыну, одан өзіндік

бір ой түйіп, ішкі жан дүниемен не қоршаған әлеммен байланыстыра білу – функционалды сауаттылықтың бірден-бір көрсеткіші.

Оқу дағдысына қойылатын бірінші талап – мәтінді толықтай түсіну. Оқушының мәтінді толық түсінгенін мына жайттарға қарап анықтауға болады: мәтін мазмұны бойынша бағдар жасай алу (қай дерек не ой мәтіннің қай бөлігінде айтылғанын білу) және оның тұтастай алғандағы мәнін ұғу; қажетті ақпаратты дәл табу; мәтінді интерпретациялау; мәтін мазмұны бойынша ой түйу, талдау жасау; мәтін мазмұны мен тақырыбы арасындағы байланысты түсіну т.с.с.

Қалыптасып жетілген оқу дағдысы екі негізгі құрамдас бөліктен тұрады: оқу техникасы (сөздерді дұрыс әрі жылдам қабылдап, дыбыстау) және мәтінді түсіну (оның мазмұнын ұғыну).

Оқушылардың берілген мәтінді түсіну үрдісінің өзін бірнеше кезеңде/деңгейде қарастыруға болады:

- Мәтін бойынша сұрақтар әзірлеп, оларға жауап табу. Бұл жаттығу мәтін мазмұнын ұғындыруда маңызды амал-тәсілдердің бірі болып табылады, онда мәтін бөліктері арасындағы не мәтіннің басқа мәтіндермен байланысы, түсініксіз сөздер мен сөйлемдердің мағынасы жақсы ашылады.

- Мәтін жоспарын не мазмұнын алдын ала болжау, әрі қарай қалай өрбитінін айту.

- Бұрын оқылған мәтінге қайта оралу, жаңа ойлардың негізінде оның мәнін жаңаша ұғыну.

- Сыни талдау. Бұл тапсырма мәтінді ұғынып меңгерудің ең жоғарғы деңгейі болып табылады. Ол мәтін мазмұнын өзіндік пікірмен толықтыру, күдіктену, келіспеу не құптау, жеке көзқарасты білдіріп, оны түсіндіру арқылы көрініс табады.

Мәтін мазмұнын толық ұғынуға бағытталатын зерттелімдік оқудың негізгі әдіс-тәсілдеріне мыналарды жатқызуымызға болады:

- *Жоспар құру әдісі* мәтінді терең түсініп, ұғынуға мүмкіндік береді. Жоспар мәтіннің негізгі бөліктерінің түйіні ретінде құрылады. Мәтін бойынша жоспар әзірлеу барысында оқушы оның әрбір бөлігінде не туралы айтылатындығына зер салу керек.

- *Кесте, сызбалар әзірлеу әдісі*. Кесте, сызбалар мәтіннің логикалық құрылымын анықтаудың бір тәсілі болып табылады, онда мәтіннің негізгі бөліктері арасындағы байланыс ашып көрсетіледі. Мұндай сызбалардың сан алуан түрлері бар, оларды мәтіннің мазмұны мен ерекшеліктеріне орай түрліше қолдануға болады.

- *Тезис құру әдісі* мәтін бойынша негізгі тезистер, түйіндер мен қорытындыларды бөліп көрсету арқылы жүргізіледі.

- *Мәтінге шолу жасап, түсінік беру әдісі* оны ой елегінен өткізіп, ұғынудың негізі болып табылады және оқылған мәтінді өзіндік пайымдау, ол бойынша қандай да бір түйінге келу, қорытынды шығару сияқты әрекеттермен көрініс табады.

- *Ақпаратты логикалық түрде есте сақтау әдісі* әртүрлі әрекет арқылы жүзеге асуы мүмкін: оқулықтың не оқушылар өздері құрған сұрақтардың негізінде білімдерін тексеру; конспект, жоспар, сызба не тезистерге қарап, жұп ішінде мәтін мазмұнын айту; жиынтық кестелер әзірлеу; мәтін бойынша ауызша не жазбаша аңдатпа дайындау; мәтін жоспары не конспектісіне сүйеніп, қосымша дереккөздердің (соның ішінде ғаламтордың және бұқаралық ақпарат құралдарында жарияланған мақалалардың) көмегімен баяндама не реферат жазу [7; 19].

Оқушылардың оқу сауаттылығын дамытуда сұрақтармен жұмыс жасау – әрі қарапайым, әрі тиімді тәсіл болып табылады. Сұрақтар оқушылардың мәтінді, ондағы логикалық байланыстарды қаншалық түсінгенін, ол бойынша қандай қорытынды жасағанын анықтауға септігін тигізеді. Ал оқушылар мәтін бойынша әр түрлі қиындықтағы сұрақтарды өздері дайындап, бір-біріне қойса, мәтінді ұғыну деңгейі анағұрлым артады.

Оқушылардың мәтінмен жұмыс жасауы барысында қолданылатын сұрақтарды күрделілігіне қарай бірнеше топқа бөліп қарастыруға болады:

1. *«Мәтінді жалпы түсіну»* және *«Ақпаратты табу»* – мәтін ішінен қажетті ақпаратты мақсатты түрде іздеп табу. Мұнда көбіне нақты жауапты қажет ететін «кім?», «не?», «қайда?», «қашан?», «не істеді?» сияқты сұрақтар (мысалы: «Мәтіндегі басты кейіпкердің аты кім?», «Оқиға қай жерде өтеді?»); мәтіннің негізгі ойын анықтау («Бұл мәтінге қандай ат қоюға болады?»); сондай-ақ мәтіндегі оқиға желісін құру бойынша («Бас кейіпкердің іс-әрекеттерін рет-ретімен орналастырыңыз») сұрақтар қолданылады.

2. «Мәтінді ұғыну және интерпретациялау» – мәтін мазмұнын жинақтау және өзінше түсіну. Мұнда оқушылар мәтіннен берілген ақпаратты («Автор бізді шығарма кейіпкерімен қалай таныстырады?», «Сөйлемді жалғастырыңыз...»), ондағы нақты бір ойды, деректі іздеп табу («Класстер құрастырыңыз», «Сәйкестендіріңіз» т.с.с.); мәтіннің негізгі ойын, ондағы жеке бір детальдің жалпы идеямен байланысын анықтау; автордың айтқысы келген ойын табу; мәтінде берілген ақпараттың негізінде тұжырым жасау («Осы айтылғандардың негізінде қандай тұжырым жасауға болады?») сияқты тапсырмаларды орындайды.

3. «Мәтін бойынша рефлексия» – мәтін мазмұны мен формасын бағалау, ол бойынша ой түю. Мұнда оқушылар мәтін мазмұнын өз ойымен байланыстыра салыстырады («Бас кейіпкер осы уақытта қандай сезімде болды деп ойлайсыз?); мәтіндегі кейіпкерлердің іс-әрекеттеріне баға береді, онда берілген тұжырымдарды өз дүниетанымы негізінде бағалайды; қаһармандардың кейінгі әрекеттерін болжап, олардың себептерін көрсетеді, өзінің сол жағдайға тап болғанда істейтін әрекетін айтады және т.б. [6].

Мектеп оқушыларына осы сияқты тапсырмаларды істету арқылы олардың мәтінді түсініп оқуға, оның мазмұны бойынша ой түюге, одан алынған ақпаратты өмірмен байланыстыруға жаттықтыруға болады. Сондай-ақ білім алушылар осылайша ұлттық бірыңғай тестілеуде кездесетін оқу сауаттылығы бойынша тапсырмаларды орындауға бейімделеді. Осылайша, оқушылардың функционалды сауаттылықтарының бірден-бір маңызды құрамдас бөлігі оқу сауаттылығы қалыптасып, жетіледі.

Функционалды оқу дағдыларының жеткілікті қалыптасқан деңгейі болмаса, білім беру үрдісінің әрі қарай сапалы болатындығы – екі ұшты мәселе, себебі ол (оқу сауаттылығы) оқушының функционалды сауаттылығының негізі болып табылады және баланың жалпы дамуы мен тәрбиесіне зор ықпал етеді. Балалардың оқудағы қызығушылығы мен түсініп оқу дағдысы көп жағдайда олардың басқа пәндерден де жалпы оқуының табысты болуына кепіл болады, себебі олар «Ана тілі», «Қазақ тілі», «Әдебиет» сабақтарында тақырыптары мен күрделілігі әр түрлі мәтіндерді дұрыс әрі толықтай түсінікті етіп оқып үйренеді, сөйтіп олар кез келген пәнге, ғылымға қатысты мәтіндердің мазмұнын ұғынып қабылдауға машықтанады. Одан басқа оқу барысында білім алушылар теориялық білім алып қана қоймай, жоғары адамгершілік құндылықтардан, рухани, мәдени тәрбиеден сусындайды.

Осылайша оқу сауаттылығын қалыптастырып, дамыту мәселесі оқушылардың сапалы білім алып, болашақта алған білімін өмірдің кез келген саласымен ұштастыра алатын функционалды сауатты тұлға болып қалыптасуынды іргелі орын алады.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Қазақстан Республикасының Президенті – Ұлт көшбасшысы Н.Ә.Назарбаевтың «Қазақстан-2050 стратегиясы»: қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты» халыққа Жолдауы. 14 желтоқсан 2012 жыл. – Астана, 2012. – 54 б.

2. Международное исследование PISA: методическое пособие. – Астана: Национальный центр статистики и оценивания, 2012, - 77 с.

3. Оқушылардың функционалды сауаттылығын дамыту жөніндегі 2012 - 2016 жылдарға арналған ұлттық іс-қимыл жоспарын бекіту туралы ҚР Үкіметінің 2012 жылғы 25 маусымдағы № 832 Қаулысы. Электронды дереккөз: <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/P1200000832>

4. Чтение детей и подростков как фактор формирования человеческого капитала: Материалы Российской научно-практической конференции /ред.: Т.Г. Браже, Т.И. Полякова, С.М. Бородин. Санкт-Петербург, СПбАППО, 2004. – 100 с.

5. Светловская Н.Н. Наука становления личности средствами чтения-общения: Словарь-справочник. – Москва: Экон – Информ, 2011. – 78 с.

6. Асмолов А.Г. Формирование универсальных учебных действий в основной школе: от действий к мысли. Москва, 2010. – 155-б.

7. Логвина И., Рождественская Л. Формирование навыков функционального чтения: книга для учителя. – Нарва, 2012. – 58 с.

ГРАМОТНОСТЬ ЧТЕНИЯ – ОСНОВА ФУНКЦИОНАЛЬНОЙ ГРАМОТНОСТИ УЧАЩИХСЯ

Е.Б. Асанбаева

магистр гуманитарных наук

Павлодарский государственный педагогический университет

Павлодар, Казахстан, email: www.eldana@mail.ru

Данная статья посвящена образовательной грамотности учащихся, которая в настоящее время активно внедряется в систему образования Республики Казахстан. Специальные исследования показали, что в большинстве случаев студенты не могут применять полученные знания в реальной жизни. Низкий уровень функциональной грамотности студентов привел к внедрению новых изменений в сфере образования. Функциональная грамотность состоит из трех основных компонентов: грамотность, математическая и научная грамотность. В данной статье обсуждается важность грамотности, которая является основой функциональной грамотности, способы ее формирования и улучшения в школе. В ходе исследования существуют различные подходы к дифференциации грамотности студентов, использующие методы дифференциации, накопления, анализа.

Ключевые слова: грамотность чтения, функциональная грамотность, чтение, текст, работа с текстом, виды чтения

LITERACY OF READING - THE BASIS OF FUNCTIONAL LITERACY OF STUDENTS

E.B. Assanbayeva

M.A.

Pavlodar State Pedagogical University

Pavlodar, Kazakhstan, email: www.eldana@mail.ru

This article is devoted to the educational literacy of school pupils, which is currently being actively penetrated into the education system of the Republic of Kazakhstan. Special studies have shown that in most cases, students can not apply the knowledge to life. The low level of functional literacy of students led to the introduction of new changes in the field of education. Functional literacy consists of three basic components: literacy, mathematical and science literacy. This article discusses the importance of literacy, which is the basis of functional literacy, the ways in which it is developed and improved in the school. In the course of the research, there are different approaches to differentiating students' literacy, using differentiation, accumulation, analysis methods.

Keywords: reading literacy, functional literacy, reading, text, work with text, types of reading

СТУДЕНТТЕРГЕ БІЛІМ БЕРУ САПАСЫ – МОНИТОРИНГ ІСІНІҢ ҒЫЛЫМИ-ПЕДАГОГИКАЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ

С.С. Ерназарова

6M010100 – «Мектепке дейінгі оқыту және тәрбиелеу» мамандығы бойынша
2-курс магистранты

Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті
Алматы қ., Қазақстан, email: yernazarovasymbat@gmail.com

Білім беру мекемелерінде жүзеге асатын бақылау (мониторинг) және бағалау студенттердің іс-әрекеттеріне (оқу жетістіктерін бағалауға), оқытушылардың қызметтеріне (педагогтардың аттестациясына) және бүкіл білім беру мекемесіне (сертификаттау, аккредиттеу және т.б.) қатысты негізгі процестер болып табылады. Сонымен қатар, бақылау (мониторинг) және бағалау көбінесе жүйелік емес, дискретті сипатта болады және бақылау және бағалау процестері білім беру процесіне қатысушылардың шектеулі санының артықшылығы болып табылады. Осылайша, бақылау (мониторинг) және бағалау білім беру мекемесінің қызметін жетілдірудің міндетті шарты ғана болып табылмайды, сонымен қатар жүйелі түрде атқарылатын функцияға айналады. Нәтижесінде білім беру жүйесі сапа мониторингін маңыздылығын түсінуге ықпал етеді. Осы мақаламызда білім беру мониторингін ғылыми-педагогикалық негіздеріне, яғни, «білім беру сапасы», «білім беру жүйесіндегі мониторинг», «педагогикалық мониторинг» сияқты ұғымдарға анықтама берген ғалымдардың еңбектерін қарастырып, сондай-ақ, университет студенттерін оқыту сапасының мониторингіне толығырақ тоқталамыз.

Түйін сөздер: білім беру сапасы, білім беру жүйесіндегі мониторинг, педагогикалық мониторинг, бағалау, кіреберіс бақылау, ағымдық бақылау, аралық бақылау, қорытынды бақылау

Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә.Назарбаев 2018 жылы 10 қаңтардағы Қазақстан халқына Жолдауының «Адами капитал – жаңғыру негізі» атты жетінші міндетінде: *«Барлық жастағы азаматтарды қамтитын білім беру ісінде өзіміздің озық жүйемізді құруды жеделдетуіміз қажет»* деп көрсеткен болатын [1]. Ол үшін білім беру үрдісін толыққанды ақпаратпен қамтамасыз ету керек. Осыған орай, қазіргі ХХІ ғасырда білім беру үрдісін ақпаратпен қамтамасыз ету құралы – білім сапасын мониторингілеу және диагностикалау болып отыр.

Ал, педагогикалық мониторинг дегеніміз – білім беру жүйесінің қызметі туралы ақпаратты жинап, сақтап, саралап, таратуға және оның үздіксіз бақылап отыруға, даму болашағына болжау жасауға мүмкіндік беретін жұмыс жүйесі [2].

Кәсіптік білім берудің қоғам дамуының қазіргі кезеңінде тиімділігін арттыру үшін жағдайдың бірі университеттің педагогикалық үдерісін жетілдіру жолдарын іздестіру болып табылады. Бұл мәселені шешу университеттің оқу үрдісін басқару саласында жатыр, онда мамандықтың білім беру бағдарламаларын дамыту және студенттерді оқытудың нәтижелері басты компонент болып табылады. Студенттердің оқу нәтижелерін диагностикалау негізінде алынған нақты деректерді талдау басқару шешімдерін қабылдау үшін негіз болып табылады. Бұл үрдістің ақпараттық компоненті білім сапасын бақылау болып табылады. Осыған орай, А.Н.Майоровтың пікірінше, қазіргі уақытта «мониторинг қызметтің түрлері басқару саласын уақытылы және сапалы ақпаратпен қамтамасыз етудегі аса тиімді тәсіл болып табылады» [3; 12].

Сапаның маңызы туралы мәселені көптеген отандық және шетелдік ғалымдар қарастырған. Атап айтсақ, олар: В.С.Аванесов, Ю.П.Адлер, Г.Ж.Байжасарова, В.П.Беспалько, Б.П.Битинас, М.Ж.Жадрина, А.А.Жайтапова, И.А.Зимняя, В.А.Кальней, Ш.М.Каланова, В.И.Качалов, М.М.Поташник, Д.В.Пузанков, А.И.Субетто, Ш.Таубаева, Н.Д.Хмель, Т.И.Шамова, С.Е.Шишов, Р.М.Салина және т.б.

Заманауи педагогикалық әдебиеттерде «білім беру сапасы» термині әртүрлі түсіндірілген. Әдебиеттерде білім беру саласына қатысты осы терминнің келесі анықтамалары берілген:

1. Білім беру сапасы - қоғамдағы білім беру үдерісінің жағдайы мен тиімділігін, оның азаматтық, күнделікті және кәсіби құзыреттіліктерін қалыптастыру мен қалыптастырудағы қоғамның қажеттіліктері мен күткен талаптарына сәйкестігін анықтайтын әлеуметтік санат [4].

2. Білім беру сапасы - білім беру және ағарту саласындағы қызметтердің қасиеттері мен сипаттамаларына белгіленген және болжамды қажеттіліктерді қанағаттандыру мүмкіндігін беретін

жиынтығы [5]. Бұнымен қоса, белгіленген қажеттіліктер мемлекеттік немесе жергілікті білім беру органдарының құжаттарында көрініс тапса, болжамды қажеттіліктер (күтілетін көрсеткіштер) тұтынушы мүдделерін диагностикалау негізінде оқу мекемесі арқылы анықталады.

Ғылыми-педагогикалық әдебиеттерде мониторингтің мәнін анықтау үшін әртүрлі анықтамалар қолданылады. Білім беру мониторингі:

- оның мақсаттарын, мазмұнын, нысандарын, әдістерін, дидактикалық және техникалық құралдарын, оқытудың, білім берудің және өзін-өзі дамытудың шарттары мен нәтижелерін қоса алғанда, білім беру жүйесінің өзін-өзі дамыту үрдістері мен жұмыс істеуінің сапалық және сандық сипаттамаларын жүйелік диагностикалау [6; 37];

- мұғалімдерге басқару шешімдерін қабылдау үшін қажетті жоғары сапалы және уақытылы ақпарат беру мақсатында педагогикалық шындықтың нысандары мен құбылыстарын ұзақ мерзімді бақылау [7; 9];

- жағдайды болжамды, ғылыми негізделген, үздіксіз бақылау, оларды шешудің мақсаттары, міндеттері мен құралдарын оңтайлы таңдау үшін педагогикалық үрдісті дамыту үрдісі [8; 31];

- педагогикалық процестің жай-күйін диагностикалау, бағалау және болжау: оның жетістіктерін, нәтижелерін, даму перспективаларын қадағалау [9; 18].

Педагогикалық зерттеулердің сапасы мәселелерін талдай отырып, Ш.Таубаеваның сапа мониторингісінің маңызы бар. Педагогикалық өлшеулер мен диагностиканың теориясы мен әдістемесінің шеңберінде зерттеудің «әр түрлі педагогикалық объектілердің (фактілер, құбылыстар, процестер), сапалы және ғылыми педагогикалық зерттеулердегі диагностиканы қолдану мүмкіндігін бағалау әдістемесі» зерттеуі жүргізілуі мүмкін педагогикалық ғылымның тәуелсіз саласы ретінде оқшаулауды ұсынады [10; 29].

Педагогикалық мониторингтің ең кең тараған анықтамаларының бірі: мониторинг тақырыбын көрсете отырып, жеке білім беру жүйелері үшін оңай анықталатын А.Н. Майоров ұсынған анықтама болып табылады.

Білім беру жүйесінде мониторинг – «кез-келген уақытта объектінің жай-күйін бағалауға және оның дамуын болжауға мүмкіндік беретін басқаруды ақпараттандыруға бағытталған білім беру жүйесі немесе оның жеке элементтері туралы ақпаратты жинау, өңдеу, сақтау және тарату жүйесі» [3; 85].

Осылайша, педагогикалық бақылаудың жалпы белгілері ретінде төмендегілерді атап өтуге болады:

- педагогикалық жүйеде мониторинг объектісін оның құрамдас элементі ретінде қосу объектісі;
- білім беру үрдісінің күйін, педагогикалық бағалаудың мақсаттарын айқындау;
- бақыланатын объектінің дамуын педагогикалық болжамдау және түзету;
- педагогикалық мониторингті жүргізудің ғылыми негіздемесі, үздіксіздігі, жүйелілігі;
- білім беру жүйесін тиімді басқару үшін педагогикалық мониторинг нәтижелерін қолдану

(1-сызба).

Педагогикалық мониторингтің мәні (1-2 сызба)

Білім беру үрдісіндегі мониторинг

Дамуды болжауға және кез-келген уақытта жағдайдың объектілері туралы сынауға мүмкіндік беретін басқарудың ақпаратпен қамтылуына бағытталған білім беру жүйесі немесе оның жеке элементтері туралы ақпараттарды жинау, өңдеу, сақтау және тарату туралы жүйе.

Педагогикалық мониторингтің белгілері:

- педагогикалық жүйеде мониторинг объектісін оның құрамдас элементі ретінде қосу объектісі;
- білім беру үрдісінің күйін, педагогикалық бағалаудың мақсаттарын айқындау
- бақыланатын объектінің дамуын педагогикалық болжамдау және түзету;
- педагогикалық мониторингті жүргізудің ғылыми негіздемесі, үздіксіздігі, жүйелілігі;
- білім беру жүйесін тиімді басқару үшін педагогикалық мониторинг нәтижелерін қолдану.

Студенттерді оқыту сапасының мониторингі

Бақылау түрлері:

- Кіреберіс бақылау;
- Ағымдық бақылау;
- Аралық бақылау;
- Қорытынды бақылау

- белгілі бір бақылау кезеңінде білім сапасын бақылау нәтижелерін қадағалауға және белгілеуге мүмкіндік беретін құралдардың болуы;
- мониторинг және оқыту іс-шараларын тұрақты түрде кері байланыс және түзету;
- мониторинг пен оқу қызметінің тұрақты кері байланысы және түзету;
- мониторинг зерттеулерінде тек сандық деректерді ғана қолдану емес, сонымен қатар белгілі бір уақыт кезеңінде динамикалық коэффициентті табу;

Дереккөз: Подковко Е.Н. Научно-педагогические основы мониторинга качества обучения // Гуманитарные научные исследования. 2012. № 5 (9).

Қазіргі уақытта «диагностика объектісі» негізінде Г.А. Карпова және С.Н. Силина мониторингтің келесі түрлерін ажыратады:

- оқу нәтижелерін қадағалайтын *дидактикалық мониторинг*;
- «мұғалім-студент» қарым-қатынасының сипатын, «студент-студент» тұлғалық қарым-қатынасын, білім беру үдерісіне қатысушылардың жеке даму сипаты мен жағдайын, осы үдерістің динамикасын қадағалайтын *психологиялық-педагогикалық мониторинг*;
- түрлі басқару деңгейлеріндегі өзара әрекеттесу сипатын қадағалайтын *басқару мониторингі*;
- білім беру үрдісінде оқытушылар мен студенттердің психофизиологиялық әл-ауқатын бақылайтын *медициналық-педагогикалық мониторинг* [3; 197].

Жоғары білім берудегі педагогикалық жүйе қоғамның қажеттіліктерін тудыратын негізгі мақсаттар мен міндеттерді жүзеге асыруға бағытталған. Студенттердің және оқытушылардың білім беру қызметін басқару және түзету кері байланыс арналарын пайдалана отырып, педагогикалық жүйенің құрылымдық элементтерінің жұмысы туралы алынған мәліметтерге негізделеді. Басқару және түзету қандай да бір пән бойынша студенттің рейтингісіне негізделуі керек. Бұл байланыс арнасының құны анықталған ақпараттың мақсатқа жетуіне және белгілі бір нәтижеге қол жеткізуге ықпал ете алатынын анықтайды. Бұл ақпаратты іріктеп талдауды талап етеді. Бұл жағдайда түзету шараларын таңдау университеттің түрлі кафедраларының мәжілістерінде өткізіледі [12; 2].

Дәстүрлі бағалау жүйесінің негізгі жетіспеушілігі - бұл студенттердің бастамасын дамыту үшін жағдай жасауға мүмкіндік бермейтіндігі және қазіргі заманғы мемлекеттік білім беру стандартының негізі осы талаптарды белгілейді. Құзыреттілікке негізделген тәсіл студенттерді автономия мен бастаманы дамытады. Білім алушы оқу үрдісінің белсенді элементі болуы керек [13; 59].

Дәстүрлі бағалау жүйесінің тағы бір маңызды кемшілігі - мұғалімнің қолындағы басқарудың «тетіктері» шоғырлануы. Бұл жағдай студенттердің бастамасын айтарлықтай азайтады [14; 3-9]. Тәжірибе көрсеткендей, мұғалімдер жиі жүйелі бағалау процесін кенеттен және нашар болжамды етіп айналдырады, жүйелілігі жоғалады. Бағалаудың объективтілігі, осылайша, өңге түседі [15]. Бақылаудың басымдық талаптарының бірі студенттің жеке қасиеттерін ескереді, бірақ іс жүзінде бұл талапты елемеге болады. Осындай жағдайларды жою үшін оқу жетістіктерін бағалаудың рейтингтік жүйесі қолданылады. Оның қолдану ерекшелігі мұғалімнен студентке бағалау функциясын беруде жатыр [16].

Заманауи зерттеулерді талдау ұсынылған бағалау әдістері практикалық дағдылар мен қабілеттерді сапалы қадағалауға емес, тек студенттердің білімін бағалауға бағытталғанын көрсетті. Өз білімін іс жүзінде қолдану мүмкіндігі студенттің басты жетістігі болып табылады, сондықтан бұл жағдай ерекше назар талап етеді [17; 134-138]. Студенттер өздерінің іс-әрекеттерін бағалай білу,

өз әрекеттерін және жоспарланған нәтижелерін байланыстыратын дағдыларды меңгеруі және өзгеретін орталар жағдайында түзетулер енгізуі керек. Басқаша айтқанда, студент өзін-өзі бағалау мен өзін-өзі реттеуді, сондай-ақ өзара бағалауды үйренуі керек [18; 87]. Білімнің балдық -рейтингтік бағасы - студенттің ғылыми, оқу және сыныптан тыс іс-шараларға қатысуы, сондай-ақ бітірушілердің рейтингін анықтауда жетекші құрал болып табылады [19; 181-183].

Бағалау жүйесіндегі басты мақсат - жалпы білім беру бағдарламасының критерийлерімен өлшенетін әрбір пәннің күрделі рейтингтері мен балдық рейтингтер арқылы студенттердің пәндерді меңгерудегі табыстары мен сапасын анықтау. Білімді бағалауға арналған балдық-рейтингтік технологияның тағы бір артықшылығы - оқушылардың білімін бағалауға, оқушылардың шығармашылық қабілеттерін ашу үшін жүйелі және өнімді жұмысқа ынталандыру болып табылады [21; 12-15].

Балдық-рейтингтік жүйеде мұғалім студенттердің танымдық белсенділігін ұйымдастырушы ретінде әрекет ететін жаңа білім беру парадигмасының талаптарына сай келетін тамаша құрал болып табылатынды. Яғни, мұғалім белгілі бір білім мен дағдыларды бермейді, бірақ студенттердің өзіндік жұмысында үйлестіруші болады

Балдық-рейтингтік жүйеде формативті білім беру арқылы білім беру сапасын арттыру проблемасын тудыратын бірнеше қайшылықтар бар:

- шығармашылық және жылдам өзгеретін ортада және қолданыстағы жүйеде өз білімін тәжірибеге енгізе алатын мамандар даярлау үшін мемлекет пен қоғамның сұраныстың өсуі арасындағы қайшылық кәсіптік оқыту;

- қарама-қайшылық студенттердің білім сапасын жоғарылату және теориялық оқиғалардың жетіспеушілігі ретінде тиімді бағалаудың ғылыми негізделген үлгісін құру қажеттілігінен туындайды [22].

Дәстүрлі бағалау жүйесімен салыстырғанда, рейтинг жүйесі белгілі бір уақыт кезеңінде барлық пәндер бойынша оқушылардың барлық жетістіктерін бағалауға мүмкіндік береді [21; 12-15].

Рейтингтік модельдің мақсаттары:

- оқу және ғылыми-зерттеу жұмыстарына студенттердің ынталандыруын арттыру; - кәсіптік білім беру бағдарламасының тиімділігін кешенді бақылау;

- жеке бағдарламаларды әзірлеу [23; 39-42].

Бағалау жүйесін жүзеге асыру кезінде педагог пен студенттер арасында «субъект-субъект» қатынасы орнатылады [24; 83-86]. Міндеттердің мазмұны жалпы мәдени және кәсіби құзыреттілікті қалыптастыруды көрсететін етіп таңдалады. Семестрде таратылатын бақылау нүктелерін немесе іс-әрекеттерін пайдалану арқылы пәндерді оқудың сапасы анықталады [25; 239-243]. Бағалау және бақылау-өлшеу жұмыстарын жүргізу барысында мұғалімнің бағалауы бойынша қорытынды баға беріледі. Бұл студенттің жетістігі туралы рейтинг құруға мүмкіндік береді. Осылайша, студент семестр бойына дайындықты сеанс алдында тапсырмай, біркелкі жүргізеді. Балл-рейтингісін енгізудің алғышарттарының бірі студенттерді қажетті әдістемелік әдебиеттермен, оқу-әдістемелік материалдар жиынтығымен қамтамасыз ету болып табылады [26; 43-46]. Бұл тәсіл қандай да бір себеппен сабақты жіберіп алған студенттерге оларды жұмыс істеуге және тиісті ұпайларды алуға мүмкіндік береді. Рейтинг жүйесі студенттерді ғана емес, мұғалімнің жұмысын да белсендендіреді [27; 201].

Бақылау үшін ең маңызды міндеттердің бірі – индикаторларды, көрсеткіштерді анықтау. Қажетті индикаторлар мен көрсеткіштер бақылау жүйесін береді.

Белгілі бір оқу пәндерін оқып-үйрену барысында студенттердің білім сапасын бақылау келесі бақылау түрлерінен тұрады:

- *Кіреберіс бақылауы* – пәндерді оқу үшін қажетті студенттердің негізгі білімдері мен дағдыларын бақылау. Бақылаудың бұл түрі ұйымдастырушылық міндеттерді жан-жақты шешуге, пән бойынша оқытуға қажетті алдын-ала білім мен дағдыларды анықтауға және пәннің мазмұнын меңгеруді меңзейтін жеке тапсырмаларды анықтауға мүмкіндік береді;

- *Ағымдық бақылау* пәннің мазмұнын меңгеру үдерісін үздіксіз тұрақты бақылау болып табылады. Бұл - бақылаудың ең жедел түрі, оның барысында студенттердің оқу материалын түсіну дәрежесі, практикалық есептерді шешу кезінде білімін қолдану мүмкіндігі анықталады;

- *Аралық бақылау* – жеке бөлімдерде (модульдерде) пәннің мазмұнын меңгеруді бақылау. Аралық бақылаудың нәтижелері жеке пәндер (модульдер) үшін пәннің мазмұнын меңгерген

студенттердің жекелеген деңгейін, кейінгі түзету кезінде кездесетін қиындықтарды және келесі бөлімді (модульді) меңгеруге ауысуды анықтайды;

• *Қорытынды бақылау* – кешенді дидактикалық мақсатқа сәйкес оқу пәндерін игеруді аяқтаған соң қол жеткізілген нәтижелерді бақылау. Қорытынды бақылауға келесі талаптар қойылады:

Біріншіден, қорытынды бақылау барлық студенттерге, олардың жеке қабілеттері мен ерекшеліктеріне қарамастан, бірыңғай бағалау шкаласын пайдалануы керек.

Екіншіден, соңғы мақсаттар әртүрлі топтар арасында тұрақтылық пен нәтижелердің салыстырмалылығын қамтамасыз ету үшін статикалық болуы керек.

Қорытынды бақылаудың ең көп тараған формасы – тестілеу. Осындай бақылауды автоматтандыру процедурасы оның объективтілігін арттырады, мұғалімнің белгілі бір студентке субъективті қатынасына байланысты емес және стандарттауды қамтамасыз етеді.

Сонымен қатар, автоматтандырылған тестілеу технологиясын пайдалану мұғалімнің уақытын үнемдейді, оны бақылау тапсырмаларын тексеру бойынша еңбекті көп қажет ететін жұмыстан, яғни ұзақ жұмыс атқарудан құтқарады, оның кәсіби қызметінің басқа да аспектілерін жақсарту үшін уақытты босатады.

Сонымен қатар, студенттердің білім сапасын бағалау жүйесінде тестілеу технологияларын әзірлеу мен енгізудің табыстылығы бірнеше факторлармен анықталады. Олардың ішіндегі ең маңыздылары:

- мұғалімдердің оқу үрдісінде жаңа технологияларды меңгеруге және қолдануға дайындығы;

- оқыту нәтижелерін бағалаудың қазіргі заманғы құралдар жүйесіндегі педагогикалық тестілеудің орны мен қызметтерін анықтауға мұғалімдердің қабілеттілігі;

- білім беру процесінде сынақ технологияларын пайдалану салдарынан педагогикалық қызметкерлердің әртүрлі баға беруі және т.б.

Дегенмен, қандай жағдайды алсақ та студенттердің білім сапасын бағалаудың қандай нысаны таңдалса да, типтік қателерді анықтау жұмыстың маңызды бағыты болуы керек. Типтік қателерді анықтау және бақылау тапсырмасына студенттердің реакциясын талдау – үлкен педагогикалық маңызға ие бола тұра, тест сұрақтары мен тапсырмаларының анықтығы мен хабардарлығы туралы қорытынды жасауға мүмкіндік береді.

Осылайша, студенттердің білім сапасын бақылау процесінде объективті деректер алу шарттары:

- белгілі бір бақылау кезеңінде білім сапасын бақылау нәтижелерін қадағалауға және белгілеуге мүмкіндік беретін құралдардың болуы;

- мониторинг пен оқу қызметінің тұрақты кері байланысы және түзету;

- мониторинг зерттеулерінде тек сандық деректерді ғана қолдану емес, сонымен қатар белгілі бір уақыт кезеңінде динамикалық коэффициентті табу;

Оқу үрдісі үздіксіз модернизациялауға жатады, сондықтан студенттердің білімін бағалау жүйесінде жаңа тәсілдерді үнемі іздеу және қолдану қажет. Дамудың заманауи шарттары білім беру ісінің өзін-өзі ұйымдастыру принципін басымдық береді. Осы шеңберде студент өз жетістіктерінің деңгейін дербес бақылауға қабілетті білім беру үрдісіне белсенді қатысушы ретінде қызмет етеді. Студенттердің жетістіктерін орнату үшін осы үрдістің динамикасын қадағалайтын механизм қажет. Жүйелі бақылау білім беру үрдісін уақтылы түзету үшін жағдай жасауға бағытталған студенттермен кері байланыстың үздіксіздігі мен дәлдігін қамтамасыз етеді. Осының барлығы білім беру сапасын жақсарту және түлек құзыреттілігін дамытуда көрініс табады

Қорытынды. Студенттердің білім сапасына ғылыми-негізделген, кезең-кезеңмен мониторинг жүргізу мұғалімдердің педагогикалық іс-әрекеттерінде ғылыми ұйымдастыру жұмыстарын жақсартады, оқу үрдісінің барлық деңгейлерінде оқытудың сапасын және басқару тиімділігін арттырады. Сонымен қатар, білім беру жүйесінде мониторингті ұйымдастыру және басқару сызбасы, білім беру үрдісінің сапасы, университет қызметінің барлық бағыттары бойынша белгіленген мақсаттар мен міндеттерді жүзеге асыру деңгейі туралы жедел және шынайы ақпарат беріп, проблемаларды шешудің оңтайлы жолдарын анықтауға мүмкіндік береді.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә.Назарбаев 2018 жылы 10 қаңтардағы Қазақстан халқына Жолдауы. www.akorda.kz
2. Полонский В.М. Словарь понятий и терминов по законодательству РФ об образовании / В.М.Полонский. – М., 1995
3. Майоров А.Н. Мониторинг в образовании. Книга 1. – СПб.: Изд-во «Образование – культура», 1998. – 344 с.
4. Салина Р.М. Словарь-справочник терминов и понятий по научно-педагогической информации / - Алматы, 2004. – 78с.
5. Шишковский В.И. и др. Менеджмент качества образования в высшем учебном заведении: Учеб.пособие. – Томск, 2001. – 40с.
5. Андреев В.И. Проблемы педагогического мониторинга качества образования // Известия Российской Академии Наук. – 2001. – №1. – С. 37.
6. Орлов А.А. Мониторинг инновационных процессов в образовании // Педагогика. – 1996. – №3. – С. 9-15.
7. Беспалько В.П. Мониторинг качества обучения – средство управления образованием // Мир образования. – 1996. – №2. – С. 31-38.
8. Стефановская Т.А. Педагогика: наука и искусство. – М.: Совершенство, 1998. – 356 с.
9. Таубаева Ш. К разработке измерителей оценки качества педагогических исследований // Ш.Таубаева // Вестник Академии педагогических наук Казахстана. – 2005. – № 4 – 5. – С.28 – 33.
10. Карпова Г.А., Силина С.Н. Педагогический потенциал психолого-педагогического мониторинга в образовательном учреждении // Психолого-педагогические проблемы социализации личности. – Шадринск: Изд-во Шадринского пединститута, 1997. – С. 197-201.
11. Илалтдинова Е.Ю., Фильченкова И.Ф., Фролова С.В. Особенности организации постдипломного сопровождения выпускников программы целевого обучения в контексте сопровождения жизненного цикла профессии педагога//Вестник Мининского университета. 2017. № 3(20). С. 2.
12. Колдина М.И., Лапшова А.В. Коммуникативная компетентность педагога в условиях модернизации образования//Проблемы современного педагогического образования. 2017. № 54-6. С. 59–65.
13. Абрамова Н.С., Гладкова М.Н., Ваганова О.И. Особенности разработки оценочных материалов в условиях реализации компетентностного подхода //Проблемы современного педагогического образования. 2017. № 57-1. С. 3–9.
14. Smirnova Z., Vaganova O., Shevchenko S., Khizhnaya A., Ogorodova M., Gladkova M. Estimation of educational results of the bachelor's programme students. IEJME: Mathematics Education. 2016. T. 11. №10. С. 3469–3475.
15. Алешугина Е.А. Способы отбора лексического содержания профессионально-ориентированной иноязычной подготовки студентов в неязыковом вузе. Дисс... канд.пед.н. Н.Новгород: Нижегородский государственный университет, 2009. - 189 с.
16. Петров А.Ю. Инновационный менеджмент в открытой образовательной системе. - 2016.- №4. - С. 134–138.
17. Крылышкова Л.Ю., Кутепова Л.И. Комплект дидактических тестов по курсу «Проектно-сметное дело». Хроники объединенного фонда электронных ресурсов Наука и образование. 2014. № 6 (61). С. 87.
18. Селиверстова Л.В., Картузова Т.В. Использование элементов системы Moodle в балльно-рейтинговой системе оценки успеваемости студентов // Азимут научных исследований: педагогика и психология. 2017. Т.6. № 1 (18). С. 181-183.
19. Подковко Е.Н. Научно-педагогические основы мониторинга качества обучения // Гуманитарные научные исследования. 2012. № 5 (9).
20. Балашова Е.С., Богачева А.В., Воронкова А.А., Мальцева С.М. К вопросу о формировании предметных результатов образовательной деятельности студентов гуманитарных специальностей в контексте кросскультурной коммуникации //Карельский научный журнал. 2018. Т. 7. № 1 (22). С. 12–15.

21. Инженерно-педагогическое образование: Методология, теория, практика: Монография. Под ред. С.М.Марковой. Н.Новгород: ВГИПУ, 2008. - 225 с.
22. Колдина М.И., Ваганова О.И., Трутанова А.В. Управление самостоятельной работой студентов вуза// Карельский научный журнал. 2017. Т. 6. № 3 (20). С.39–42
23. Кутепов М.М., Ямбаева Н.В., Елыгина К.А. Информационные технологии обучения физической культуре в вузе //Азимут научных исследований: педагогика и психология. 2016. Т. № 2 (15). С. 83–86.
24. Угодчикова Н.Ф., Крюкова Г.К., Алешугина Е.А., Лошкарева Д.А. Деятельность кафедры иностранных языков как реакция на изменения социально-экономических условий в обществе. Приволжский научный жур-нал. 2014. № 1 (29). С. 239–43.
25. Кутепова Л.И., Ваганова О.И., Трутанова А.В. Формы самостоятельной работы студентов в электронной среде //Карельский научный журнал. 2017. Т. 6. №3 (20). С. 43-46.
26. Лапшова А.В., Ваганова О.И., Тюмина Н.С., Румянцева Н.А. Личностно-ориентированный подход к профессиональной подготовке студентов //Проблемы современного педагогического образования. 2017. № 57- (5). С. 201–207.

НАУЧНО-ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ МОНИТОРИНГА КАЧЕСТВА ОБУЧЕНИЯ СТУДЕНТОВ

С.С. Ерназарова

Магистрант 2-го курса по специальности 6М010100 – «Дошкольное обучение и воспитание»
Казахский государственный женский педагогический университет,
Алматы, Казахстан, email: yernazarovasymbat@gmail.com

Контроль и оценка являются основополагающими процессами в образовательных учреждениях применительно к деятельности обучающихся (оценка учебных достижений), обучающихся (аттестация педагогов) и всего образовательного учреждения (аттестация, аккредитация и т.д.) В то же время контроль и оценка имеют дискретный характер, зачастую они не носят системного характера, контрольно-оценочные процессы являются прерогативой ограниченного круга участников образовательного процесса. Автор убежден, что контроль и оценка выступают не только необходимым условием совершенствования деятельности образовательного учреждения, но и функцией, которая должна осуществляться регулярно. Вследствие этого в системе образования растёт понимание значимости мониторинга качества. В этой статье рассматриваются научно-педагогические основы учебного мониторинга, работы ученых, которые определяют понятия «качество образования», «мониторинг в системе образования», «педагогический мониторинг», «мониторинг качества обучения студентов университета».

Ключевые слова: качество образования, мониторинг в системе образования, педагогический мониторинг, оценка, входной контроль, текущий контроль, рубежный контроль, итоговый контроль

SCIENTIFIC-PEDAGOGICAL BASES OF MONITORING THE QUALITY OF STUDENTS' TRAINING

S.S. Yernazarova

Master student of the 2nd year of the specialty 6M010100 - "Preschool teaching and education"
Kazakh State Women's Teacher Training University
Almaty, Kazakhstan, email: yernazarovasymbat@gmail.com

Monitoring and evaluation are fundamental processes carried out in educational institutions in relation to the activities of students (assessment of educational achievements), activities of trainers (certification of teachers) and the entire educational institution (certification, accreditation, etc.) At the same time, control and evaluation are discrete in nature, they are often not systemic in nature, control and assessment processes are the prerogative of a limited number of participants in the educational process. Thus, monitoring and evaluation become not only a prerequisite for improving the activities of an educational institution, but also a function that should be carried out regularly. As a result, the education system, as noted above, penetrates the understanding of the importance of quality monitoring. In this article we consider the scientific and pedagogical foundations of educational monitoring, as well as the work of scientists who define the concepts of “quality of education”, “monitoring in the education system”, “pedagogical monitoring”, and “monitoring the quality of education of university students”.

Keywords: quality of education, monitoring in the education system, pedagogical monitoring, assessment, input control, current control, midterm control, final control

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ СУИЦИДАЛЬНОГО ПОВЕДЕНИЯ МОЛОДЕЖИ ТАДЖИКИСТАНА

М.А. Олифтаева

Магистрант 2 года обучения специальности 6М050300 - Психология
Казахский государственный женский педагогический университет,
Алматы, Казахстан, email: marifat.oliftaeva@gmail.com

В статье рассматривается проблема суицидального поведения старших подростков. На основе диагностического обследования проанализированы психологические особенности подростков/ юношей Таджикистана, совершивших попытку суицида и имеющих суицидальные мысли. Показаны особенности возрастного развития, где юношеский возраст является особенно чувствительным, так как именно в этом возрастном диапазоне человек обращается к проблеме смысла жизни, пересматривает и осознает основания для его оценки. В основном это ситуационно-личностные реакции, что подтверждается нашим диагностическим инструментарием

Ключевые слова: *возрастные особенности, качественные изменения особенностей личности, социальная ситуация развития, уязвимость социальной группы, суицидальные риски, индикаторы и факторы, влияющие на проявления суицида, методика диагностического обследования*

Молодость - это особый период в развитии личности. В периодизации возрастного развития этот этап рассматривается как переход от зависимого и несамостоятельного детства к ответственной и самостоятельной взрослости. Это переходное положение и определяет специфические особенности данного возраста. Согласно концепции Э. Эриксона, качественные изменения в период молодости при нормальной линии развития связаны с активным поиском себя, расширением ролевого диапазона, жизненным самоопределением, построением временной перспективы [1].

По мнению Л.И. Божович, особенности юношества можно понять на основе анализа социальной ситуации, которая тесно связана с выбором будущего пути, потребностью нахождения своего места в труде, в обществе, в жизни, проблемами самоопределения, поиска цели и смысла своего существования. И если подросток «в значительной степени обращен на познания самого себя, своих переживаний», младший школьник – «целиком поглощен вниманием к внешнему миру», то юношество стремится «познать этот внешний мир в целях нахождения в нем своего места, а также для того, чтобы получить опору для формирующихся у них взглядов и убеждений» [2]. И.С.Кон рассматривает юношеское самоопределение как исключительно важный этап формирования личности. Для молодежи «социальное и личностное самоопределение предполагает не столько автономию от взрослых, сколько четкую ориентировку на определение своего места во взрослом мире» [3].

Таким образом, молодость – это период поиска жизненного пути, профессионального самоопределения, поиска спутника жизни, иначе говоря, это период взросления, то есть полноправного включения в основные сферы социальной жизни: в политику, в экономику, в науку, в семейные отношения. Особое положение молодого поколения связано с тем, что от него зависит будущее социального развития общества. Благодаря творческой, трудовой активности молодежь способна влиять на социально-экономические и политические процессы в стране. Поэтому общество (в лице государства и социальных институтов) предоставляет широкие возможности для личностного, профессионального развития молодых людей. В качестве наглядного примера можно привести действующую с 1993 года в Казахстане программу «Болашак», предоставляющую молодежи перспективу получения образования за рубежом.

И все же молодежь оказывается наиболее уязвимой социальной группой. Вступая во взрослую жизнь, молодые люди не обладают ещё четкими социальными ориентирами, не имеют достаточного жизненного опыта, чтобы разобраться в политической и социально-экономической ситуации, могут стать объектом манипуляции со стороны средств массовой информации, социальных сетей, моды, рекламы, религиозных сект.

С точки зрения И.С. Кона, юношеский возраст представляет собой группу «повышенного риска». Это связано, по мнению ученого, с рядом факторов: с неопределенностью социального

положения юношества, а также с перестройкой механизмов внешнего контроля (со стороны взрослых) к самоконтролю [3]. Еще Э. Эриксон отмечал, что при аномальном развитии возможны смещение временных перспектив, направленность мыслей на прошлое, изоляция от внешнего мира, потеря трудовой активности и ошибки в моральных и мировоззренческих установках [1]. Неразрешимые противоречия в жизни молодых могут привести к асоциальному поведению: алкоголизации, наркомании, суициду, противоправным нарушениям. Следует отметить, что в современном обществе повысилась ответственность людей за свою судьбу, за выбор жизненного, профессионального пути. Педагогическая практика же показывает неготовность молодых людей сделать правильный выбор.

Таким образом, в формировании личности молодых людей можно выделить две линии развития: с одной стороны, стремление к личностному, профессиональному росту, к гармонизации отношений к себе, к другим людям, к жизненным ситуациям, к творческой активности, с другой стороны, деградация, «потеря себя» как личности, своего места в обществе, ощущение ненужности и бесполезности своего существования. Поэтому важнейшей социальной предпосылкой, влияющей на становление психологически здоровой личности молодого человека, является выявление основных психологических проблем молодежи.

Для любого общества проблема самоубийств является особо актуальной. По общему уровню смертности от суицидов, особенно по показателям для подростков, Казахстан, так же, как и Таджикистан, входит в число неблагополучных стран мира. По росту суицидов все страны бывшего СССР выделяются на фоне остальных в мире, что связано с общественно-социальными и экономическими катаклизмами. В Таджикистане, самой маленькой стране Центральной Азии, согласно данным ВОЗ, уровень самоубийств составляет 2,6 случая на 100 000 человек населения во всех возрастных группах. Однако этот уровень среди молодежи в возрасте от 15 до 24 лет составляет 3,3 на 100 000 человек. Более того, согласно данным странового отчета по Таджикистану (2007), составленного в рамках Глобального медицинского обследования школьников (ГМОШ), 20,0% детей и подростков страдают психическими заболеваниями, приводящими к потере дееспособности, включая тревожные неврозы, депрессии и другие аффективные, поведенческие и когнитивные расстройства. Данные этого отчета свидетельствуют о том, что в течение года, предшествовавшего обследованию, 12,6% школьников всерьез задумывались о попытке самоубийства, а 12,0% даже составили план того, как они это сделают. Однако существенной разницы в разрезе пола зафиксировано не было (ЮНИСЕФ, 2007). Обследование ГМОШ не предназначалось для определения уровня самоубийств.

Мы рассматриваем под суицидальным поведением формы активности, обусловленные стремлением лишиться себя жизни и служащие средством разрешения личностного кризиса, возникшие на пути удовлетворения потребностей. Наиболее чувствительным к суицидальному поведению является юношеский возраст, так как именно в этот возрастной период человек обращается к проблеме смысла жизни, пересматривает и формирует основания для его оценки [8].

Исследователи суицидального поведения отмечают, что в подавляющем большинстве случаев это ситуационно-личностные реакции. Конфликты с окружающими – ведущая причина. Значительным событием является переживание утраты взаимоотношений из-за несчастной любви, семейных потерь. Для таких ситуаций характерно крушение важных психологических опор и потеря привязанностей. Во всех случаях следует обращать внимание на факторы суицидального риска, такие как:

- *социально-демографические (пол, возраст, семейная ситуация):*
- *медико-психологические (патология, депрессия, алкогольная зависимость, расстройства личности, акцентуация характера);*
- *соматическая патология (врожденное и приобретенное уродство, потеря физиологических функций, ВИЧ-инфекция);*
- *биографические факторы (гомосексуальная ориентация, мысли, намерения, попытки в прошлом, суицидальное поведение родственников, близких, друзей и других людей (кумиры) [4].*

Исходя из сказанного, большинство исследователей выделяют индикаторы суицидального риска – это особенности ситуации, настроения, когнитивная деятельность и высказывания человека, которые увеличивают степень риска суицидального поведения. Они сгруппированы в 4 класса: ситуационные, поведенческие, коммуникативные и эмоциональные [5].

Ситуационные индикаторы суицидального риска:

- смерть любимого человека;
- расставание с любимой (-ым);
- вынужденная социальная изоляция, особенно от друзей или семьи (переезд на новое место жительства);
- сексуальное насилие;
- нежелательная беременность;
- позор, унижение – «потеря лица».

Крайне важно не оценивать события с точки зрения своей системы ценностей, а понять, что это значит для самого человека.

Поведенческие индикаторы суицидального риска:

- злоупотребление психоактивными веществами, алкоголем;
- эскейп-реакции (уход из дома и т.п.);
- изменение привычек, например, несоблюдение правил личной гигиены, ухода за внешностью;
- предпочтение тем разговора и чтения, связанных со смертью и самоубийствами;
- «приведение дел в порядок» (письма к родственникам и друзьям, раздаривание личных вещей).

Коммуникативные индикаторы суицидального риска:

- разрешающие установки суицидальному поведению;
- негативная триада, характерная для депрессивных состояний: негативная оценка своей личности, окружающего мира и будущего;
- «туннельное поведение» - неспособность увидеть иные приемлемые пути решения проблемы, кроме суицида;
- наличие суицидальных мыслей, намерений, планов;
- импульсивность как характерологическая черта играет важную роль в суицидальном поведении;
- существенное значение имеет доступность средств суицида (фармакологические препараты легко доступны или их нужно приобрести) и т.п.

Эмоциональные индикаторы суицидального риска:

- амбивалентность по отношению к жизни;
- депрессивное настроение: безразличие к своей судьбе, подавленность, безнадежность, отчаяние;
- переживание горя [5].

Метод и методика. Характеристика испытуемых.

Мы провели небольшое исследование среди старших подростков Республики Таджикистан. Цель нашего исследования состояла в сравнении психологических особенностей юношей и подростков, совершавших суицидальный акт, с юношами и подростками, имевшими суицидальные наклонности, мысли. Наше исследование не ограничилось тестами и опросниками, с испытуемыми мы провели беседы и психологическое консультирование. Мы разделили наших испытуемых по категориям:

- Подростки, совершавшие суицидальную попытку (испытуемые 1-Им, 2- Ша, 3-Ря)
- Подростки, имевшие суицидальные мысли (4-Мя, 5-Шф, 6-Бр)

Возраст испытуемых 16-22 года, и мы наблюдали у них такие психологические состояния, как:

- страх, паника, чувство вины и тревога, депрессия (уход в себя, мысли о самоубийстве или бегстве);
- посттравматический стресс, гнев, агрессивное поведение, девиантность;
- потеря уверенности в себе;
- низкая самооценка;
- злоупотребление веществами;
- сексуальные проблемы или раннее сексуальное развитие;

- трудности в создании и подержании дружеских отношений;
- прогулы и другие трудности в школе.

Для диагностики мы провели диагностическое обследование 6 человек по 3 методикам: опросник ММРІ, тест Спилберга-Ханина, тест Люшера.

Опросник ММРІ был предложен 6 испытуемым, которые совершили суицид.

Имена	Шкала методик	1-Им	2-Ша	3-Ря	4-Мя	5-Ша	6-Бр
Результаты по опроснику ММРІ	Ипохондрия	62	55	59	59	63	45
	Депрессия	49	65	70	59	45	50
	Истерия	70	64	49	63	55	49
	Психопатия	69	75	65	64	40	35
	Параноидность	50	55	90	67	38	45
	Психостения	60	55	53	60	49	53
	Шизоидность	55	65	60	70	52	50
	Гипотония	50	75	55	56	69	45

Прежде всего стоит отметить три особо ярко выраженные шкалы опросника ММРІ: психопатичный, шизоидный, истеричный тип личности. Должны отметить, что показатели не определили высокого уровня, что означает, что среди наших испытуемых не было людей с психическими расстройствами или психическими заболеваниями.

Выявленные результаты указывают только на тип и особенности личности. Мы видим, что показатели первой группы (1-Им, 2-Ша, 3-Ря) выше второй (4-Мя, 5-Шф, 6-Бр). Это означает, что их личностные качества сильнее зафиксировались и оказались сложнее для коррекции. Показатели психопатичной личности превышают норму среди 66% наших испытуемых. Такие люди агрессивны и конфликтны, не признают социальных ценностей и норм поведения, у них постоянно неустойчивое настроение. Данный показатель достаточно высок среди испытуемых первой группы. Возможно, они не признают общественные нормы, и самоубийство для них выступает протестом против социальных норм. Так же это может выступить как результат неустойчивого настроения.

В беседе с одной из испытуемых, у которой были зафиксированы высокие баллы по этой шкале, стало известно, что ее мама не разрешила ей зарегистрироваться в приложении Viber, из-за чего она выпила 24 таблетки. У 50% испытуемых наблюдается истерия. Из них 66% составляют первую группу. Это демонстративный тип личности, они пытаются использовать соматические болезни как способ решения проблем. Для них суицид - это симптом болезни. Они даже не осознают, что после попытки суицида человек может умереть.

Испытуемые, имевшие повышенные баллы по истеричности, при беседе сказали, что и раньше совершали попытки суицида. Интересно то, что они не резали вены, а царапали себе руки, ладони. Это действие по большей части является криком о помощи, нежели попыткой самоуничтожения. У 50% испытуемых имеется высокий показатель по шизоидной шкале. Такие люди отличаются шизоидным поведением. Они с лёгкостью могут понять абстрактные образы, при том что ежедневные переживания не имеют эмоционального отклика.

По методике исследования уровня тревожности Дж. Спилберга-Ханина мы получили следующую картину:

Имена	Шкала методик	1-Им	2-Ша	3-Ря	4-Мя	5-Шф	6-Бр
Результаты	Низкая	-	-	-	-	-	-

по методике тревожности Спилберга							
	Средняя	35	33				38
	Высокая			59	47	46	

Повышенная ситуативная тревожность наблюдается у 66% испытуемых второй группы. То есть их проблемы ещё не решены. Среди первой группы не наблюдается повышенной тревожности. Тогда, можем ли мы сказать, что их проблема нашла своё решение? Выше мы упомянули, что испытуемые первой группы демонстрировали попытку суицида, в этом же случае их проблема заключалась в нехватке внимания, и как только они совершили попытку суицида, получили всё внимание родных и близких, при этом уровень тревожности у них снижался.

Тест Люшера является проективной методикой и даёт качественный анализ, в отличие от вышеупомянутых методик. Поэтому мы выделили наиболее важные показатели для нашего исследования и выявили их наличие или отсутствие среди испытуемых:

		1-Им	2-Ша	3-Ря	4-Мя	5-Шф	6-Бр
Результаты	Гетерономный	+				+	+
	Автономный		+	+	+		
	Концентричность	+	+		+	+	+
	Эксцентричность			+			
	Уровновешенность личностных качеств	Есть			+		+
Нет		+	+		+		+

Исследование показало, что 83% испытуемых эгоцентричны, всё их внимание сконцентрировано на субъективных переживаниях, и поэтому они воспринимают свои проблемы как безвыходную ситуацию. Качественный анализ данной методики выявляет у испытуемых такие показатели, как тревожная настороженность, пассивное выжидание, уход от конфликтов и непонимание окружающих, уход в мир внутренних переживаний, мечты и фантазии, бегство от повседневности, стремление быть собой, сохранить индивидуальность, избирательность в контактах, затруднения в межличностных контактах узкого круга, физиологические потребности в зоне комфорта, переутомление, непереносимость сильных внешних воздействий, бегство в мир иллюзий, ирреальность требований к окружению, ощущение несчастья, протестные формы высказываний и поведения, потребность в самостоятельности принятия решений, возможны импульсивные разрушительно-агрессивные поступки.

Наше диагностическое исследование, проведенное на шести испытуемых, выявило проблему и показывает, что необходимо формирование в молодежной среде позитивного отношения к жизни, что является приоритетным направлением в оздоровлении общества. Во всех странах в настоящее время ведутся профилактические исследования суицидального поведения среди подростков и молодежи. В Таджикистане, так же как и в Казахстане, необходима разработка национальной программы по данной проблематике, что отражает масштабность проблемы. Этому аспекту посвящена наша магистерская диссертация.

Список литературы

1. Эриксон Э.Г. Детство и общество / Пер. [с англ.] и науч. ред. А. А. Алексеев. — СПб.: Ленато, АСТ, Фонд «Университетская книга», 1996.— 592 с.
2. Божович Л.И. Личность и ее формирование в детском возрасте СПб. [и др.] : Питер, 2008. — 398 с. — (Мастера психологии). — Библиогр.: с. 386-389.
3. Кон И.С. Психология ранней юности. — М.: Просвещение, 1989. — 256 с.
4. https://www.bsuir.by/m/12_100229_1_91315.pdf, с.19-20

5. Абримова А.Г., Предупреждение самоубийств. –М.: Просвещение, 1980. -137 с.
6. Садвакасова З., Касен Г., Айтбаева А., Мынбаева А. Психолого-педагогические основы диагностики и предупреждения суицидального поведения школьников. Учебное пособие. Казак университеты, 2012, - 282 с.
7. https://www.unicef.org/tajikistan/Suicide_Study_Report_for_WEB_RUS.pdf
8. <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC2885157/>

PSYCHOLOGICAL ANALYSIS OF THE SUICIDAL BEHAVIOR OF YOUNG PEOPLE IN TAJIKISTAN

M.A. Oliftaeva

Master student of the 2nd year of study, specialty 6M050300-Psychology
Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті
Алматы, Қазақстан, email: marifat.oliftaeva@gmail.com

This article deals with the problem of suicidal behavior of late adolescents / early adulthood. On the basis of a diagnostic survey has been analyzed the psychological characteristics of adolescents / youths of Tajikistan who have attempted suicide, and adolescents / youths of Tajikistan who have suicidal thoughts. The features of age development are shown, where early adulthood is particularly sensitive, since it is in the age range of a person when he/she addresses the problem of the purpose of his/her life, revises and understands the reasons for its assessment. These are mainly personal reactions, as evidenced by our diagnostic tools.

Keywords: *age characteristics, qualitative changes in personality characteristics, the social stage of development, the vulnerability of a social group, suicidal risks, indicators and factors affecting the development of suicide, methods of diagnostic evaluation*

ТӘЖІКСТАН ЖАСТАРЫНЫҢ СУИЦИАЛДЫ МІНЕЗ-ҚҰЛЫҚТАРЫН ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ТАЛДАУ

M.A. Олифтаева

2-курс магистранты, 6M050300-Психология мамандығы
Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті
Алматы, Қазақстан, email: marifat.oliftaeva@gmail.com

Аталмыш мақалада жастық шаққа аяқ басқан жасөспірімдердің суицидалды мінез-құлықтарының мәселесі қарастырылған. Сезімталдығымен ерекшеленетін жастық шаққа тән жас ерекшелік даму жағдайлары көрсетілген, өйткені дәл осы кезеңде адам өмірдің мәні турасында ой қозғап, оны бағалау мәселесінің қайта ұғынады. Негізінен, бұл ситуациялық-тұлғалық реакциялар, оны біздің айқындаушы әдіс-тәсілдер дәлелдеуде.

Түйін сөздер: *жас ерекшеліктері, жеке қасиеттеріндегі сапалық өзгерістер, әлеуметтік даму жағдайы, әлеуметтік топтың осалдығы, өзін-өзі өлтіруге байланысты тәуекелдер, суицид көріністеріне әсер ететін көрсеткіштер мен факторлар, диагностикалық зерттеу әдістері*

ҒТАХР 14.23.09

МЕКТЕП ЖАСЫНА ДЕЙІНГІ БАЛАЛАРДА МӘДЕНИ МҰРА ТАРИХЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУ

Н.А. Жақыбай

2-курс магистранты

Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті,
Қазақстан, Алматы қ., email: zhakybay@inbox.ru

Бұл мақалада мектеп жасына дейінгі балаларды отансүйгіштікке тәрбиелеу - өз Отанына деген сүйіспеншілік сезімін оятып, оған адал қызмет жасауға, оны қорғауға баулу және осы мақсаттар бойынша жұмыс жасау. Туған ел тарихы және өз халқы мен басқа да ұлыстардың мәдени мұрасын, салттары мен дәстүрлерін қастерлеу қатынасын қалыптастыру. Жалпы адамзаттық, ұлттық құндылықтарды меңгеруге тәрбиелеу. Жас ұрпаққа өз еліміздің тарихымен тереңірек таныстыру және мәдени мұраны сақтауға тәрбиелеу. Өлкемізде әртүрлі замандарда салынған тарихи мәдени мұра қызметін зерттеп білу; туып өскен жерлеріндегі өлкетану мұражайларына саяхаттар ұйымдастыру; балаларға елін, жерін сүйетін құндылық сезімдерін жетілдіре отырып, балалар архитектурасын жасату және жас ұрпаққа ұлттық, патриоттық тәрбие беру. Басты мақсатымыз болашақ ұрпаққа мәдени мұра тарихын қалыптастырып, құндылықтарымызды бағалауға тәрбиелеу.

Түйін сөздер: мәдени мұра, ұлттық құндылық, тәрбие, балалардың танымдық дамуы, сәулет өнері

Еліміздің тарихи естелігі – ғасырлар бойы мәдени мұра жалғасқан, барлық адамзат өркениетінің рухани дүниесі, халықтың, ұлттың, этностың өзін сақтап қалудың негізі қайта жаңғыру факторы болып табылады. Мәдени мұра тарихи сақталу дәрежесі ең маңызды себеп болып табылады, ол өзіндік рухани – бағалау мен материалдық құндылықтардан тұрып, ол бір ұрпақтан келесі ұрпаққа жалғасып қана қоймай, оларды жойып алмас үшін, халықтық, мемлекеттік мәселе ретінде үлкен күш салуды қажет етеді. Тәуелсіздік алғанға дейін еліміз жойылу қаупінде тұрды. Халқымыз қол жеткізген тәуелсіздігі үлкен қатерден құтқарып, құндылықтарымызды іздеуге қайтарды. Өлемде мылтықсыз майдан күн сайын жүріп тұрған қазіргі жағдайда тарихи жадыны сақтау - әрбір халық үшін өзін - өзі сақтап қалуы, ұлттық құндылықтың болашаққа жалғасуы. Сол себепті қазіргі уақытта мәдени мұраны сақтау ұлтымыз үшін өзекті мәселе болып отыр.

Елбасы президенті Н.Ә.Назарбаев 2004 жылы «Мәдени мұра» мемлекеттік бағдарламасын қолға алды. Оның ең бірінші қаралатын мәселесі ұлттың тарихи мұра арқылы еліміздің жаңа тарихи дүниетанымы мен сана сезімін дамытуға бағытталған. «Мәдени мұраның» екінші маңызды қаралатын мәселесі - әлемге Қазақ елінің ұлттық мұрасын насихаттау. Бағдарламаның үшінші қарастыратын мәселесі – тарих, сәулет ескерткіштерін қайта жаңғырту, этнография, тіл, әдебиет, көркем өнер және т.б қазақ халқының мәдени құндылығына аспект жасау; «Мәдени мұра» мемлекеттік бағдарламасы тарих және археология ескерткіштерін бір жүйеге келтіру, сақтау және қайта жаңғырту. Елімізде 25 мың ескерткіш, 2 миллионға жуық бағалы қазба байлықтары бар деп есептелуде, Қожа Ахмет Яссауи кесенесі мен Таңбалы тас шатқалының петроглифтер мекені Дүниежүзілік мәдени мұра тізіміне енгізілген, сонымен қатар ЮНЕСКО тізіміне ескі Отырар қалашығын қосу болып табылады.

Ұлтымыздың тарихи және мәдени ескерткіштерінің мемлекеттік тізімі жүйеге келтіріліп, олар республика дәрежесінде және жергілікті дәрежеде анықталып, тізімдері бекітілді. Соның ішінде Дамасқтағы Сұлтан Бейбарстың мавзолейі. Тарихи шаһар мавзолейден, мұражайдан және мектеп қабырғаларынан тұрады. Қайта қалпына келтіру жұмысы барысында шаһардың барлық сәулет пішіндері мен қабырғаларын арнайы мамандарды шақыртумен өңделіп, 200 мыңнан аса құнды кітаптар сақталған мұражайлар ең соңғы үлгідегі техникамен жабдықталды [1]. Сондай ақ Дамасқтағы тарихи мәдени орталығының және Әл Фараби Мавзолейінің құрылысы жалғасуда, ол мешіттен, тарих және мәдениет бойынша экспозициялық залдардан, оқу залы бар кітапханадан, конференция залдары мен қонақ үйлерден тұрады. «Мәдени мұра» бағдарламасының арқасында 10 мыңнан аса мұрағаттық материалдар, құжаттар, қолжазбалар және жасанды заттар анықталды. Шетелдік мұражайлардағы ең көптеген мәлімет – 3 мың құжат – Қытайда болды. Бұл құжаттар ғылымға бүгінгі күнге дейін белгісіз, олар Қазақстан тарихын жүйелендіруге көмектеседі. Сондай –

ақ, Шығыс Еуропадан, АҚШ, Түркия, Қытай, Ресей, Жапония және Армениядан республикаға 5 мың бірегей тарихи құжаттар қайтарылды. Бағдарламаның үшінші бағыты: ұлттық әдебиеттің бай мұрасын зерттеу, оны жүйелендіру және көптомдылық шығару. Ғылыми-танымал әдебиет жұмыстарының тұтас сериясы өңделді, тарих, этнография, археология бойынша 400 аса кітап атаулары, сондай ақ жаңа энциклопедиялық сөздіктер шығарылды. «Бабалар сөзі» (Слово предков) жүз томдық басылымының 66 томы басып шығарылды. Онда ежелгі қазақ ертегілерінен заманауи әдебиет әңгімелеріне дейін бар. 200 томдық «Жүз қазақ романын» шығару жалғасуда. Қазақстанның 10 томдық энциклопедиясы, бес том орыс тілінде және анықтама ағылшын тілінде шығарылды [1]. Сондай-ақ ежелгі заманнан қазіргі күнге дейінгі қазақ ойшылдарының мұрасын қамтитын жиырма томдықты шығару бойынша ғылыми жобалар жүзеге асырылуда, басқа жобаға дүниежүзілік философиялық мұраны басып шығару кірсе, ал үшіншісі әл-Фараби шығармаларының жиырма томдығын шығаруға арналған. «Мәдени мұра» мемлекеттік бағдарламасын жүзеге асыру шеңберінде өткен жүзжылдықтың танымал орындаушыларының аудио, фотожазбаларын іздестіру және қалпына келтіру және еліміздегі мұражай және кітапханалардың ақпараттық технологиясын енгізу. Бағдарламаның ең маңызды бағыттарының бірі оны жүзеге асыру барысында алынған, мәліметтерді жүйелендіру және оқу бағдарламасына және орта және жоғарғы оқу орындарының бағдарламасына енгізу болып табылады.

Бүгінгі күннің ең маңызды тапсырмаларының бірі – туып өскен мәдениетін, әдеп-ғұрпын жақсы білетін, өз елін, тарихын жақсы көретін, елдің болашағын сеніп тапсыратын ұрпақ тәрбиелеу. Сөйтіп, «Мәдени мұра» ұлттық стратегиялық жобасын жүзеге асырудың мақсаты, тапсырмасы қазақстандықтардың қазіргі ұрпағына, Ұлы қазақ даласында өмір сүрген және өмір сүріп жатқан халықтың мәдени игілігін сақтау болып табылады. Адамның өзінің солай деп таңдауына орай, құндылық қашанда белгілі бір қанағаттанарлық нәрсені білдіреді. Ал материалдық және рухани қажеттіктердің өтелуі тұрғысынан құндылықтардың бәрін қанағаттанарлық категорияға жатқызуға болмайды [1]. Құндылықтардың мазмұны қоғамның мәдени жетістіктерімен шарттастырылған. Ол адамның рухани қызмет аясы, оның санасының дұрыстығын айғақтаушы, адамның рухани байлығының өлшеуіші іспетті. Құндылықтарды мүдделердің қарапайым жалғасы немесе бейнеленуі ретінде қарастыруға болмайды.

Адамдардың немесе әлеуметтік топтардың қажеттіліктері, мүдделері және талғамдары әр түрлі болады. Сондықтан барлық құндылықтар салыстырмалы. Құндылық қатынас қанағаттанарлық немесе қанағаттанғысыз болып келуі мүмкін. Біреу үшін мынау, екінші үшін анау құнды. Олардың қайсысының дұрыс, қайсысы қателесіп тұрғанын релятивистік тұрғыдан оны ажыратып жатуда мағына болмайды. Шынайы деп — адамға пайда әкелетін, оның санасына жоғары адамдық қасиеттерді сіңіретін, адамдардың бақыты мен игіліктілігін қамтамасыз ететін, адамның тұрғысын ажарландыратын, адаммен қоғамның ілгерілей дамуын қамтамасыз ететін құндылықтарды айтқан жөн. Алдамшы құндылықтарға жеке индивидтер құндылық деп қабылдағанымен, шынында, қоғамның дамуына септігін тигізбейтін, оны кері кетіретін, адамды аздыратындарды айтамыз [2].

Бүгінгі күнгі басты міндеттердің бірі - төл мәдени дәстүрлерін жақсы білетін, өз халқының тарихын сүйетін ұрпақ, елдің болашағына тірек бола алатын ұрпақ тәрбиелеу [3].

Қазіргі Қазақстан - халықаралық қауымдастықтың толық құқылы, құрметті және беделді мүшесі. Негізгі экономикалық, әлеуметтік дамудың және тұрғындардың өмір сүру деңгейі көрсеткіштері бойынша біздің еліміз ТМД-да бірінші орында тұр. Елде бірнеше тілде еркін сөйлей алатын, заманға сай ақпараттық технологияларды игерген белсенді жас ұрпақ өсіп келе жатыр. Сонымен бірге, халқының рухани құндылықтарын игермеген, өз тарихын білмейтін жас ұрпақ қазіргі жаһандану ағынына төтеп бере алмай түрлі догмалық бағыттарға еріп кету қаупі бар екендігін жасыруға болмайды [5].

Мемлекеттің осы тұрғыдағы міндеті - жас қазақстандықтарды патриоттық рухта, халқына деген сүйіспеншілік рухында тәрбиелеу. Бұл мәселені жан-жақты талқылау және тиісті шешім қабылдау үшін ұзақ мерзімді болашаққа арналған жұмыс жоспарлары жасалып, оларды жүзеге асыру қолға алынатын болады [3].

Ересектер тобының балаларын таңдау психологиялық-педагогикалық ғылымның деректеріне байланысты: оның ішінде бес жастағы бала жақсылық пен жамандықты, әдемілік пен ұсқынсыздықты ажырата біледі, баланың көңіл-күйі, ашықтығы, тіл табысуы дамыған, ересек топтың балалары ұсынылған рольдерге тез кіре алады, олардың жаңа әсер алуға қажеттілігі дамыған

қоршаған ортаға деген қызығушылығы, танымдық белсенділігі жоғары болады (Л.А. Венгер, Н.А. Ветлугина, Л.С. Выготский, О.М. Дьяченко, А.Н. Леонтьев, В.С. Мухина, Е.А. Флёрина) [2].

Мектепке дейінгі педагогика саласындағы зерттеулерді талдау, бұл мәселенің кескіндеме, музыка, поэзия сияқты өнер түрлеріне қарағанда жеткіліксіз зерттелгенін көрсетеді. Зерттеушілер С.Ю. Болотова, А.Н. Давидчук, Л.В. Куцакова, З.В. Лиштван, В.Г. Нечаева, Л.А. Парамонова сәулет өнерін баланың ақыл-ойын дамытуға қажетті дидактикалық материал ретінде пайдаланған [6].

Педагогтер сәулет өнерінің суреттерін, схемаларын, құрастыру сабақтарында балаларға үлгі ретінде ғана пайдаланған. Педагогика, философия салаларындағы жұмыстарды талдау, білім берудің тұлғаға бағытталған моделі мен мектепке дейінгі білім беру мекемелерінің саласында құндылықтар жүйесін қалыптастыру механизмінің жоқтығының арасындағы; қаланың сәулет өнерінің потенциалды құндылықтары мен олардың балабақшаларда нақты білім беру үдерісінде қолданылуының арасындағы, қаланың тұрақты орта ретіндегі сәулеттік кеңістігінің мүмкіндіктері мен мектеп жасына дейінгі баланың әлеуметтік-эмоционалдық, психикалық ерекшеліктерінің арасындағы қарама-қайшылықтарды анықтауға және баланы сәулет өнерінің құндылықтарына баулу мәселесі бойынша мектепке дейінгі, бастауыш және орта білім беру арасындағы сабақтастықтың мүмкіндік берді. Ересек топтың балаларының өз қаласына, сәулет кеңістігі ретіндегі құндылық қарым-қатынасын қалыптастыруға ықпал ететін педагогикалық шарттарды іздестірумен түсіндіріледі.

Мектеп жасына дейінгі балалардың сәулет кеңістігі ретінде өз қаласына деген құндылық қарым-қатынасын дамыту үдерісі. Мектеп жасына дейінгі балалардың сәулет кеңістігі ретіндегі өз қаласына деген құндылық қарым-қатынасын дамытудың әдістері және мазмұны. Мектеп жасына дейінгі балалардың сәулет кеңістігі ретінде өз қаласына деген құндылық қарым-қатынасын дамытудың педагогикалық шарттарын қарастыру. Мектеп жасына дейінгі балалардың сәулет кеңістігі ретінде өз қаласына деген құндылық қарым-қатынасын дамытудың төмендегі талаптары орындалған жағдайда тиімді шешілуі мүмкін:

- педагогтердің қаланы адамгершілік - эстетикалық құндылық ретінде түсінуі;
- мектепке дейінгі білім беру мазмұнын сәулет өнерінің адамгершілік, мәдени-танымдық, эстетикалық, гуманистік құндылықтарымен толықтыру;
- білім беру әдістерін мәдениетке сәйкестілік идеясы, диалогтерді белсенді пайдалану, ойын, танымдық-эстетикалық, рефлекстік, көркем-шығармашылық әдістерінің негізінде қайта жасау;
- қала кеңістігінде танымдық іс-әрекетті ұйымдастыру формаларының әртүрлілігі: сұхбат, әңгімелесу, саяхаттар т.б.
- баланы сәулет құрылыстарының суреттері, сызбалары, схемалары, карталары, модельдері арқылы балабақшаның сәулет-кеңістік ортасының үлгісін жасауға үйрету.

Жүргізілген эксперимент нәтижелері төмендегі міндеттерді шешу қажеттігін анықтады:

1. Сәулет өнерінің мектеп жасына дейінгі баланың өз қаласына деген құндылық қарым-қатынасын дамыту факторы ретіндегі нақты мүмкіндіктерін анықтау.

2. Мектепке дейінгі білім беру ұйымдарда мектеп жасына дейінгі балалардың сәулет кеңістігі ретінде өз қаласына деген құндылық қарым-қатынасын дамытуға бағытталған, білім беру үдерісінің әлеуметтік-мәдени моделін жасау.

3. Мектеп жасына дейінгі балалардың сәулет кеңістігі ретінде өз қаласына деген құндылық қарым-қатынасын дамыту деңгейлері мен критерийлерін анықтау:

4. Мектеп жасына дейінгі балалардың сәулет кеңістігі ретінде өз қаласына деген құндылық қарым-қатынасын дамытудың педагогикалық шарттарын анықтау және эксперимент арқылы негіздеу

5. Тәжірибелік-сынақ жасау арқылы мектеп жасына дейінгі балалардың сәулет кеңістігі ретінде өз қаласына деген құндылық қарым-қатынасын дамыту үдерісінің тиімділігін тексеру [5].

Зерттеудің әдіснамалық негізі - мәдениеттанушылық тәсілді ашып көрсететін идеялар, оның адамды мәдениет субъектісі ретінде дамытудың мәдениетке сай детерминациясы туралы негізгі ережесі (Е.В. Бондаревская, Л.С. Выготский, В.В. Давыдов, М.С. Каган, А.Н. Леонтьев, С.Т. Шацкий, Р.М. Чумичева и др.); аксиологиялық тәсілі (О.Г. Дробницкий, А.Т. Здравомыслов, М.С. Каган, Н.Д. Никадров, В.П. Тугаринов, Н.З. Чавчавадзе, В.А. Ядов,) және іс-әрекет тәсілі (В.Г. Апостолов, В.Е. Давидович, Ю.А. Жданов, В.М. Межуев и др.) [4] болып табылады.

Зерттеудің теориялық негізін а) тұлғаға бағытталған білім беру (Е.В.Бондаревская, В.В. Сериков, И.Б. Котова, Е.Н. Шиянов, И.С. Якиманская) б) сәулет өнерінің мәдениет құндылығы

ретінде дамуының ерекшелігі культуры (А.В. Иконников, В.Л. Глазычев, А.Э. Гутнов, А.К. Бурова, М.Г. Бархина, Ле Корбюзье, В.С. Кукушин, Л.П. Барышникова); в) сәулет өнерінің баланы адамгершілік-эстетикалық қасиетке тәрбиелеудегі ролі Н.В. Алешина, С.Ю. Болотова, В. Вольпина, Т.С. Комарова, Л. Кудрявцева), мектеп жасына дейінгі балалардың құрастыру шығармашылығын дамыту, көркем-эстетикалық тәрбиелеу әдістеріне (С.Ю. Бологова, О.Л. Ведмедь, Т.Г. Казакова, Л.В. Компанцева, Т.С. Комарова, Л.В. Куцакова, З.В. Лиштван, Л.А. Парамонова, Н.П. Сакулина, Н.Б. Халезова, Р.М. Чумичева) [4] қатысты мәселелер қарастырылған еңбектері құрады.

Сәулет өнерінің құндылықтарын меңгеруге ықпал ететін, мектепке дейінгі білім беру ұйымдарының кеңістікті-заттық ортасын құру бала бойына құндылық қатынасын қалыптастырудың алғы шарты болып табылады. Педагог жұмысының мазмұнын, принциптерін, технологиясын қамтитын, қаланың сәулет кеңістігіне балалардың құндылық қарым-қатынасын дамыту жүйесін құрудың әдіснамалық және теориялық негіздері жасалуын қамтамыз ету керек. Біріктіру және мәдениетке сәйкес болу принциптерінің негізінде балалардың құндылық қарым-қатынасын дамыту басты мәселелерді қарастырады. Педагогикалық үдерісті құру принциптерінің анықталуымен, бұрынғы және қазіргі кездегі сәулет ескерткіштері және олардың баланың құндылық қарым-қатынасын дамыту құралы ретінде мәдени және педагогикалық зерттелуімен түсіндіріледі [7].

Біріктіру және мәдениетке сәйкес болу принциптерінің негізінде балаларды қаланың сәулет кеңістігіне құндылық қарым-қатынасын дамытудың педагогикалық үдерісін құру негізделеді: сәулет өнерінің құндылығын ашып көрсететін, мектепке дейінгі білім берудің мазмұнын құрастырудың интегративтік механизмі анықталады; ересек топ балаларының жеке тұлғасының рухани адамгершілікті қалыптасуының негіздерін дамытудың маңызды аспектілерін сипаттайтын, қалаға деген құндылық қарым-қатынасының даму көрсеткіштері және критерийлері анықталады; мәдениетке сәйкес болу, мектепке дейінгі білім берудің мазмұнын құруға қажетті мәдениетке сәйкес болу тәсілі мен баланың тұлғасын дамытатын тұтас педагогикалық процесс арасындағы заңдылықтар анықталады. Ересектер тобындағы балаларға арналған қаланың сәулет кеңістігіне құнды қарым-қатынасын дамытуға бағытталған «Балалар және қала сәулеті» эксперименталды бағдарлама мазмұны жасалды; тәжірибеге диагностикалық, дамытушы және орта компоненттері қамтылған, білім беру үдерісінің әлеуметтік-мәдени моделі жасалып, енгізіледі; баланың әртүрлі іс-әрекетімен сәйкестендірілген біріктіру принципі бойынша дамыту технологиялары әзірленді; баланың қаланың сәулет кеңістігіне құндылық қарым-қатынасын дамытуға бағытталған, мәдениетке сәйкес және кіріктірілген оқу қызметінің тұтас жүйесі жасалды, баланың белсенділігін, қызығушылығын, эмоционалдығын дамытатын кеңістіктік-заттық ортаны толықтыратын мәдениет символдарды мен белгілері ретінде заттық элементтері анықталды [6].

Қорыта келе, Ұлттық орталықтың жоспарлаған іс шаралары алдағы уақытта толық атқаруына басшылық тарапынан қолдау болып, мүмкіндіктер болса, осы уақытқа дейін жинақталған тәжірибе негізінде біз де өз міндеттерімізді орындауға тырысамыз. Қазақ халқының өткені мен бүгінін таразыға сала отырып, келешегіне отаншылдық туын арқау еткен асқақ, жандары таза жас ұрпақты тәрбиелеу мен қасиетті Отанның қадірін ұғындыру, ар, намыс, ождан сөздерін ұлт, атамекен, халық сияқты киелі түсініктермен байланыстыру арқылы болашаққа бағыт сілтеу әрбір педагогтің міндеті.

Пайдаланған әдебиеттер:

1. «Мәдени мұра» мемлекеттік бағдарламасы – Астана 2006-2011 жылдар
2. Жұмабекова Н. Мектепке дейінгі педагогика. Астана: Фолиант, 2008.
3. «Жаңа онжылдық – жаңа экономикалық өрлеу – Қазақстанның жаңа мүмкіндіктері» ҚР президенті Н.Ә.Назарбаевтың Қазақстан халқына 2010 жылғы Жолдауы
4. Хижняк Ю.Н. Как прекрасен этот мир. 2001
5. «Балаларды мектепке дейінгі тәрбиемен және оқытумен қамтамасыз ету жөніндегі 2010-2014 жылдарға арналған «Балапан» бағдарламасы Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2010 жылғы 28 мамырдағы № 488 қаулысы
6. Қазақстан Республикасы үздіксіз білім беру жүйесіндегі тәрбие тұжырымдамасы. 2009.
7. Fjortoft, I. (2004). Landscape as Playscape: The Effects of Natural Environments on Children's Play and Motor Development. *Children, Youth and Environments*, 14(2): 21-44.

ИСТОРИЯ КУЛЬТУРНОГО НАСЛЕДИЯ НАРОДОВ В ВОСПИТАНИИ ДЕТЕЙ ДОШКОЛЬНОГО ВОЗРАСТА

Н.А. Жақыбай

Магистрант 2 курса

Казахский государственный женский педагогический университет
Казахстан, г. Алматы, email: zhakybay@inbox.ru

В статье показано, как культурное наследие страны можно использовать в процессе дошкольного воспитания. Развитие любви к Родине, уважения к культуре, обычаям и традициям своей страны и других народов, воспитание в духе общечеловеческих и национальных ценностей, познание истории родной страны – проходят через изучение культурного наследия разных народов. Воспитательное значение имеет ознакомление детей с историческими сооружениями в различных частях страны, проведение экскурсий в музеи. Прививая детям общечеловеческие ценности, воспитывается патриотизм. Основная цель статьи – показать, как знакомство детей с памятниками культурного наследия формирует их важнейшие духовные ценности на всю жизнь.

Ключевые слова: культурное наследие, национальные ценности, воспитание, когнитивное развитие детей, архитектурное искусство

HISTORY OF CULTURAL HERITAGE OF PEOPLES IN THE EDUCATION OF CHILDREN OF PRESCHOOL AGE

N.A. Zhakybay

Master student

Kazakh State Women`s Teacher Training University
Almaty, Kazakhstan, email: zhakybay@inbox.ru

The article shows how the cultural heritage of the country can be used in the process of pre-school education. The development of love for the Motherland, respect for the culture, customs and traditions of own country and other nations, education in the spirit of human and national values, knowledge of the history of the native country - go through the study of the cultural heritage of different nations. Educating children about historical buildings in various parts of the country, excursions to museums are of educational importance. By instilling common human values in children, patriotism is fostered. The main purpose of the article is to show how the acquaintance of children with monuments of cultural heritage forms their most important spiritual values for a lifetime.

Keywords: cultural heritage, national values, upbringing, children`s cognitive development, architectural art

НЕКОТОРЫЕ ВОПРОСЫ ЗНАЧИМОСТИ ВОСПИТАНИЯ И ОБУЧЕНИЯ ДЕТЕЙ РАННЕГО И ДОШКОЛЬНОГО ВОЗРАСТА

А.Д. Сыздыкбаева

PhD, и.о. ассоциированного профессора,
Казахский государственный женский педагогический университет,
г. Алматы, Казахстан, email: sizdikbaeva-aya@mail.ru

В статье рассматривается вопрос значимости воспитания и обучения детей раннего и дошкольного возраста. Автор анализирует необходимость воспитания и обучения детей с раннего детства. Раскрывается понятие «социальные навыки», рассмотрено его содержание. Представлены критерии, показатели и уровни сформированности социальных навыков дошкольников. Описаны основные игровые средства, направленные на повышение уровня сформированности социальных навыков у детей дошкольного возраста.

Ключевые слова: ранний возраст, дошкольный возраст, раннее развитие детей, социальные навыки, средства, методы и приемы формирования социальных навыков

Современные условия развития общества, обновление содержания дошкольного образования выдвигают новые требования к подготовке подрастающего поколения. Президент Республики Казахстан Н.А. Назарбаев в Послании народу Казахстана от 10 января 2018 года, в разделе о новом качестве образования выделил ранний возраст и поставил задачу о внедрении единых стандартов программ для раннего развития детей, развивающих социальные навыки и навыки самообучения. Президент говорит о такой первостепенной задаче современного образования, как позитивная социализация детей, воспитание самодостаточных ответственных будущих граждан страны, способных к самореализации на благо общества [1].

С чем связано акцентирование внимания именно на раннем возрасте детей?

Повышение значимости воспитания и обучения детей раннего и дошкольного возраста относят к числу общемировых тенденций, так как именно в этом возрасте формируются высшие когнитивные функции: внимание, память, психомоторная координация. В раннем возрасте закладывается фундамент для последующего обучения ребенка, формируется его личность, начинают устанавливаться отношения с другими людьми - взрослыми и сверстниками.

Именно в первые три года жизни ребенка происходит наиболее бурный рост развития. Это единственный период, в котором можно увидеть, как в течение короткого времени у беспомощного и не имеющего никаких навыков младенца образуются привычки, рефлексy, речь и сенсорика [2].

Особый интерес вызывают результаты исследования «Carneiro and Heckman» в 2003 году, которые показали, что 1 доллар, вложенный в дошкольное образование, окупается в 3 раза больше, чем инвестиции в среднее образование и в 8 раз – чем в программы профессионального обучения [3; 7, 114-115].

Таким образом, формирование социальных умений и навыков необходимо начинать в период раннего и дошкольного возраста. Это обеспечит, прежде всего, общее развитие, служащее фундаментом для приобретения в дальнейшем любых функциональных знаний, навыков и усвоения различных видов деятельности и норм общения на основе генетически определенных возрастных возможностей. То есть данный процесс предполагает не только раннее включение ребенка в жизнь общества, но и будет способствовать выработке у него - благодаря взаимодействию со взрослыми - собственных ценностных ориентаций.

Рассмотрим, кто впервые занимался вопросом изучения раннего возраста.

Японские педагоги были одними из первых, кто начал говорить о необходимости раннего развития. Книга Масару Ибука «После трех уже поздно» (1991) совершила переворот в педагогике. Ее автор считает, что основная цель раннего развития заключается не в воспитании гениев, а в развитии в ребенке его безграничных возможностей, в обеспечении ребенка таким образованием, чтобы он имел глубокий ум, здоровое тело и стал смышленным и добрым человеком в будущем [4; 24].

В Японии выделяют 3 этапа взросления ребенка, каждый из которого значительно отличается друг от друга [5; 19]:

- период «вседозволенности» у малыша продолжается всего до 5 лет. С ребенком обращаются, «как с королем»;
- период с 5 до 15 лет – родители обращаются с ребенком «как с рабом»;
- период после 15 лет – ребенка считают «равным».

Как ни странно, но такова была система воспитания издревле и в Казахстане. К примеру, казахская народная пословица гласит: «Балаңды бес жасқа дейін хандай көтер, он бес жасқа дейін құлдай жұмса, он бестен әрі онымен досындай ақылдас», что дословно переводится как: «Воспитывай ребенка до 5 лет, как хана, до 15 лет обращайся, как с рабом, с 15 лет советуйся, как с другом» [6; 174].

Почему Президент Казахстана выделил значимость именно социальных навыков? Это объясняется тем, что социальные навыки, как интегральное качество личности ребенка, позволяет ему, с одной стороны, осознавать свою уникальность и быть способным к самопознанию, самоизменению, а с другой - проявлять себя частью коллектива, общества, уметь выстраивать отношения и учитывать интересы других людей, брать на себя ответственность и действовать на основе общечеловеческих и национальных ценностей.

Согласно Типовой учебной программе дошкольного воспитания и обучения, в содержание социальных навыков входят [7; 171]:

- формирование у ребенка элементарных навыков культуры поведения, таких как: умение различать, что «хорошо», а что «плохо»; что можно делать и что нельзя, умение действовать по разрешению и останавливаться по запрету, умение здороваться, отвечать на приветствия взрослых, благодарить и выполнять просьбы старших (деятельностный критерий);

- формирование взаимодействия со взрослыми и сверстниками, а именно: умение вступать в контакт и взаимодействовать с воспитателями и сверстниками, отвечать словом и действием на побуждающие предложения и его вопросы; способность ребенка видеть разные эмоциональные состояния близких взрослых и детей (радость, печаль, гнев); умение проявлять симпатию, доверие, интерес к близким взрослым и сверстникам (мотивационный критерий);

- формирование у ребенка представлений о нравственных нормах, таких как: умение подражать взрослым в их настроении, выражать свою любовь и не любовь, удивляться новому; умение выражать жестами и мимикой недовольство, просьбу и т.д.; появление самооценки и стремление ребенка соответствовать требованиям взрослых, умение воспроизводить полученные навыки в повседневной жизни и основных видах деятельности (когнитивный критерий).

Распределим данные критерии по уровням формирования, определив низкий, средний, высокий уровень сформированности социальных навыков дошкольников (таблица 1):

Таблица 1 - Уровни сформированности социальных навыков дошкольника

Низкий	Средний	Высокий
Ребенок не владеет элементарными навыками культуры поведения, не умеет вступать в контакт, не взаимодействует с воспитателем и сверстниками, не имеет представлений о нравственных нормах.	Ребенок владеет элементарными навыками культуры поведения, однако действует по разрешению и останавливается по запрету взрослого, умеет вступать в контакт и взаимодействовать с воспитателем и сверстниками, но не проявляет симпатию, доверие к сверстникам, проявляет интерес к нравственным нормам.	Ребенок владеет элементарными навыками культуры поведения, активно вступает в контакт и взаимодействует с воспитателем и сверстниками, имеет представления о нравственных нормах.

Результаты диагностики во второй младшей группе ГККП «Ясли-сад №20» управления образования города Алматы, показал преобладание средне-низкого уровня сформированности социальных навыков. В программу диагностики входили методики [8]: деятельностный критерий - методика «Сюжетные картинки; мотивационный критерий - методика "Я - другие" А.М. Щетининой; когнитивный критерий - индивидуальная беседа. Выборку составили 36 дошкольников (в контрольной группе «Балауса» - 17, экспериментальной группе «Бакдаурен» - 19 дошкольников) (таблица 2).

Таблица 2 – Результаты уровней сформированности социальных навыков дошкольника на констатирующем этапе исследования

№	Испытуемые группы	Уровни сформированности социальных навыков дошкольника					
		Низкий	%	Средний	%	Высокий	%
1	Контрольная	6	35	8	47	3	18
2	Экспериментальная	11	58	7	37	1	5

На формирующем этапе исследования в экспериментальной группе для повышения когнитивного критерия формирования социальных навыков мы использовали:

- чтение художественных произведений (К. Чуковский «Елка», В.А. Жуковский «Котик и козлик», Г. Цыферов «Кто кого добрее», «Ходит кот по лавочке» и др.);
- посещение спектаклей («Курочка Ряба», «Волк и семеро козлят» и театрализованной постановки («Кот, петух и лиса»).

Сложные для восприятия дошкольника события социальной жизни города, страны, взаимоотношения между взрослыми и детьми необходимо объяснять с опорой на наглядность, для этого были использованы картины (иллюстрации, плакаты) с изображением природы родного края, зданий, улиц города Алматы и столицы (Ж. Шарден, Н. Абишев, А. Даутбаев и др.).

Для формирования у детей положительного самоощущения и эмоционально-положительного отношения к окружающему, сверстникам, умений ориентироваться в собственных эмоциональных состояниях и переживаниях и эмоциональных проявлениях окружающих, т.е. повышения мотивационного критерия нами использованы:

- игры в кругу («Кукушка», «Зайка», «Овощи», «Барашек», «Шапочка аиста», «Шапочка аиста» и др.);
- экзотические игры («Волшебные волны», «Поиск динозаврика», «Волшебная вода» и др.).

Для повышения деятельностного критерия, т.е. обеспечения реализации социальных представлений в деятельности и формирования у детей элементарных социальных навыков, социальных моделей поведения, культуры взаимоотношений с окружающими взрослыми и сверстниками нами использовались следующие игры [9]:

- игры на развитие умения входить в контакт («Давайте знакомиться», «Разведчики», «Ласковое имя» и др.);
- игры на развитие интереса и внимания к партнеру по общению («Кто говорит?», «Узнай, о ком говорю», «Радио»);
- игры для развития умения вести диалог («Разговор по телефону», «Разговор клоунов», «Лис и мышенок» и др.);
- игры на развитие умения согласовывать свои действия с членами группы («Зеркало», «Эхо», «Эстафета» и др.);
- игры для развития способности эффективно взаимодействовать в общении («Споём песню», «Мы плетем цепь» и др.).

Результаты контрольного этапа исследования показали положительную динамику изменений в экспериментальной группе «Бакдаурен» (таблица 3), так, низкий уровень сформированности социальных навыков снижен на 48%, средний увеличился на 21%, высокий повысился на 27% (таблица 3).

Таблица 3 – Результаты уровней сформированности социальных навыков дошкольника на контрольном этапе исследования

№	Испытуемые группы	Уровни сформированности социальных навыков дошкольника					
		Низкий	%	Средний	%	Высокий	%
1	Контрольная	6	35	8	47	3	18
2	Экспериментальная	2	10	11	58	6	32

Анализ экспериментальных данных показал, что процесс формирования социальных навыков дошкольников является управляемым. Учитывая представленную систему игровой деятельности, направленную на повышение когнитивного, мотивационного и деятельностного критериев в

воспитательно-образовательном процессе детского сада, возможно повысить уровень сформированности социальных навыков дошкольника в период раннего детства.

Таким образом, изучение проблемы социализации детей дошкольного возраста обусловлено современными тенденциями социокультурной ситуации в стране и определяется рядом факторов: усложнением социальной среды, растущим темпом развития общества, снижением воспитательного потенциала семьи. Анализ практики воспитания детей показывает недостаточное формирование социальных навыков дошкольников, являющихся одним из главных показателей их социализации.

В настоящей статье мы попытались проанализировать необходимость формирования социальных навыков уже в период раннего детства, рассмотрели основные средства, которые можно использовать при формировании социальных навыков у детей дошкольного возраста. Открытым остается вопрос разработки теоретических основ и практических путей реализации моделей формирования социальных навыков в период раннего детства в образовательной среде детского сада и выявление педагогических условий, обеспечивающих эффективность их реализации.

Список литературы

- 1 Послание Президента Республики Казахстан Н. Назарбаева народу Казахстана «Новые возможности развития в условиях Четвертой промышленной революции» от 10 января 2018 года. [Электронный ресурс]. <http://adilet.zan.kz/rus/docs/K1800002018>. (Дата обращения: 01.12.2018)
- 2 Детская психология: учебник для вузов. 3-е изд., перераб. Смирнова Е.О. - СПб.: Питер, 2009. - 304 с.
- 3 Pedro Carneiro and James J. Heckman Human Capital Policy. P.148 (2003)
- 4 Масару Ибука После трех уже поздно. Издательство «Студия Артемия Лебедева», 2012
- 5 Биля И. И солнце взойдет! (Воспитание талантов в Японии) / И.Биля. - LAP LAMBERT Academic Publishing, 2016. – 45 с.
- 6 Кейкін Ж. Қазақтың 7777 мақалы мен мәтелі. Алматы: «Өлке» баспасы.- 2002.- 448 б.
- 7 Типовая учебная программа дошкольного воспитания и обучения. 2016. [Электронный ресурс]. <http://adilet.zan.kz/rus/docs/V1600014235#z16>. (Дата обращения: 01.12.2018)
- 8 Щетинина А.М. Диагностика социального развития ребенка: учебно-методическое пособие. - Великий Новгород: НовГУ им. Ярослава Мудрого, 2000. - 88 с.
- 9 Кокташева Г.Г. Формирование социальных компетенций у дошкольников (сборник игр и упражнений). [Электронный ресурс]. <http://dmee.ru/docs/100/index-38947.html> (Дата обращения: 01.12.2018).

МЕКТЕПКЕ ДЕЙІНГІ ЖАСЫНДАҒЫ БАЛАЛАРДЫ ТӘРБИЕЛЕУ МЕН ОҚЫТУДЫҢ МАҢЫЗДЫ СҰРАҚТАРЫ

А.Д. Сыздықбаева

PhD, қауым. профессор,

Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті,

Алматы, Қазақстан, email: sizdikbaeva-aya@mail.ru

Мақалада ерте және мектепалды жастағы балаларды тәрбиелеу мен тәрбиелеудің маңыздылығы талқыланады. Автор ерте жастағы балалардың тәрбиелеу мен тәрбиелеу қажеттілігін талдайды. «Әлеуметтік дағдылар» түсінігі анықталды, оның мазмұны қарастырылды. Мектепке дейінгі жастағы балалардың әлеуметтік дағдыларын қалыптастыру критерийлерін, көрсеткіштерін және деңгейлерін ұсынылды. Мектепке дейінгі жастағы балалардың әлеуметтік дағдыларын қалыптастырудың негізгі құралдары сипатталған.

Түйін сөздер: ерте жаста, мектепке дейінгі жаста, балалардың ерте дамуы, әлеуметтік дағдылар, құралдар, әдістер мен әдістер

**SOME QUESTIONS OF THE IMPORTANCE OF UPBRINGING AND TRAINING OF CHILDREN
OF EARLY AND PRESCHOOL AGE**

A. Zh. Syzdykbayeva

PhD, Associate Professor,

Kazakh State Women's Training University,

Almaty, Kazakhstan, email: sizdikbaeva-aya@mail.ru

The article discusses the importance of the upbringing and education of children of early and preschool age. The author analyzes the need for the upbringing and education of children from early childhood. The concept of "social skills" is revealed, its content is considered. Presents criteria, indicators and levels of formation of social skills of preschoolers. We describe the main gaming tools aimed at increasing the level of formation of social skills in children of preschool age.

Key words: *early age, preschool age, early development of children, social skills, means, methods and techniques for the formation of social skills*

МРНТИ 14.29.01

ЖАЛПЫ МЕКТЕП МҰҒАЛІМДЕРІНІҢ ИНКЛЮЗИВТІ ОҚЫТУ ЖҮЙЕСІНЕ ДАЙЫНДЫҒЫ

Г.Ж. Ержанова

магистр, аға оқытушы

І.Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университеті

Талдықорған қ., Қазақстан, email: gulnur_ppf@mail.ru

Мақалада жалпы мектеп мұғалімдерінің инклюзивті оқыту жүйесіне дайындығы қарастырылады. Жалпы білім беретін мектепте инклюзивті оқытуды ұйымдастыру кезінде бірқатар қарама-қайшылықтар кездеседі. Осы мәселеде қоғамның әлі де инклюзивті оқыту жүйесін қабылдамауы және жалпы мектеп мұғалімдерінің дайындығының жеткіліксіздігі басым болып отыр. Бұл жағдай мүмкіндігі шектеулі балаларды әлеуметтендіру тапсырмасымен байланысты. Мұнда шарты түрде бір сыныпта әртүрлі деңгейдегі білімді қажет ететін балалардың оқытылуына, мүмкіндігі шектеулі балалардың мұғаліммен және сыныптастарымен әрекеттестігіне, ата-аналардың өзіндік білім алуға көзқарастарын жатқызуға болады.

Түйін сөздер: *инклюзивті білім беру жүйесі, білім алуда ерекше қажеттіліктері бар тұлғалар, білім беру стандарты, педагогикалық қабілет, түзете-дамыта оқыту*

«Қазақстан Республикасының білім берудегі дамытудың 2011-2020 жылдарға арналған стратегиялық жоспарына» сәйкес қазіргі арнайы білім беру жүйесінің дамуы бүкіл тарихи кезеңінде елдің әлеуметтік-экономикалық құрылымымен, мемлекет пен қоғамның құндылық бағдарларымен, мемлекеттің мүмкіндігі шектеулі балаларға қатысты саясатымен, білім беру саласындағы заңнамасымен, дефектология ғылымының медицина, психология мен педагогиканың тоғысуындағы білімнің ықпалдасу саласы ретінде даму деңгейімен, әлемдік тарихи-педагогикалық үрдіспен байланысты болып келеді [1].

Қазіргі таңда көптеген психолог, педагогтардың, физиолог, дефектологтардың назарын аударып отырған мүмкіндігі шектеулі тұлғалардың тағдыры. Жыл өткен сайын мүмкіндігі шектеулі балалардың өсіп отырғаны да байқалады. Бойында түрлі ауытқулары бар адамдарды қолдау мен арнайы білім беруге деген қызығушылық пен практикалық қажеттілік халықтың осы санатының мәселелерін неғұрлым өткір түрде айқындап берді.

Қазіргі заманғы кезеңде арнайы білім берудің отандық жүйесін зерттеу кешенді талдау пәні ретінде қарастырылады. Нақ осындай тұрғыда келуді алғаш рет Н.Н. Малофеев өзінің еңбектерінде негіздеген болатын. Автор бұл еңбектерінде отандық арнайы білім беру жүйесін дүниежүзілік арнайы білім беру жүйесінің бір бөлігі ретінде қарастырып, отандық арнайы білім берудің қалыптасу және даму үрдісіне талдау жасады [2].

Арнайы білім берудің қалыптасуы мен даму тенденциялары мәселелерімен көптеген зерттеушілер шұғылданды. Атап айтар босақ, П.П.Блонский, Л.С. Выготский, А.В.Запорожец, А.Н.Леонтьев, А.А.Люблинская, Д.Б.Эльконин т.б. ғалымдардың еңбектерін сүйенеді [3].

Соңғы онжылдықта Қазақстандағы білім беру жағдайы елеулі түрде өзгерді. Бұл, әрине, арнайы білім беру жүйесіне қатысты. Білім беру сапасын арттыру мақсатында бірқатар құжаттар қабылданды: ҚР "Білім туралы", "Қазақстан Республикасындағы баланың құқықтары туралы", "Кемтар балаларды әлеуметтік және медициналық - педагогикалық түзеу арқылы қолдау туралы". Заңдарына және басқа нормативтік құқықтық құжаттарға сәйкес және осы ережелер негізінде жүзеге асырылады.

Біздің елімізде арнайы білім беру жүйесінің дамуына Ж.И. Намазбаева, Р.А. Сүлейменова, Г.Д. Хакимжанова, Г.М. Коржова, А.А. Байтұрсынова, және т.б. ғалымдар үлес қосқан [4].

Отандық арнайы білім беру қазіргі уақытта әлемдік мүмкіндігі шектеулі балаларды оқыту мен тәрбиелеу, түзету мен дамытудағы жетекші бағыттарына лайық даму жолында. Ең негізгі беталыстарын қарастырсақ, олар ерте жастан түзету педагогикалық қолдау көрсету мен мүмкіндігі шектеулі балаларды қалыпты балалармен біріктіріп оқытуды дұрыс ұйымдастыру. Бірақ сонымен бірге арнайы білім беру жүйесі өз дәстүрлі дамуын жалғастыруда, оның көрінісі арнайы білім беру ұйымдарының кеңейіп, жаңа педагогикалық технологиялардың еніп, мүмкіндігі шектеулі балаларға арналған медициналық, әлеуметтік, психологиялық, түзеу арқылы қолдау кешенді сипатта ие.

Қазіргі уақытта арнайы білім беру ұйымдарының барлық түрі еліміздің барлық аймақтарында белсенді ашылып жатыр. Қазір ҚР терең ауытқулары бар балалар үшін денсаулық сақтау және әлеуметтік қорғау аумағындағы балалар үйлері қызмет етеді, ол жерде қажетті түзетушілік көмек көрсету жағдайлары жоқтың қасында.

Қазіргі кезде барлық елдерде мүмкіндігі шектеулі тұлғалардың білім алуы, еңбек ету мен әлеуметтік бейімделуі жалпы қоғамның және мемлекет тарапынан қарастырылартын мәселеге айналған. Мүмкіндігі шектеулі балаларды оқыту мен тәрбиелеудің мазмұны мен ұйымдастыру аспектілері арнайы білім беру ұйымдарында қажетті мөлшерде қарастырылған. Ал мүмкіндігі шектеулі балаларды жалпы үлгідегі мектептерде оқыту мәселесі жаңадан зерттеліп жатқан күйде. Сондықтан елдер арасында осы тәжірибе алмасу қажеттілігі туындап, өзектілігін білдірді.

90-шы жылдарда мүмкіндігі шектеулі балаларды әлеуметтік бейімдеуін жетілдіру мақсатында халықаралық құқықтық актілер қабылданды, олар "Бала құқықтары туралы Конвенция" (1989) және "Мүгедектердің құқықтарын тепе-теңдігін қамтамасыз ету туралы ережелер" (1993), білім алуда ерекше қажеттіліктері бар балаларға арнайы білім беру және жағдайын реттеу үшін "Саламандық декларация" (1994).

Мүмкіндігі шектеулі балалардың білім алуға қол жеткізу үшін негізгі, шешуші рөл атқарған 1990 жылы Жомтьен қаласында (Тайланд) өткен әлемдік "Барлығына білім беру" атты конференциясы. Осы конференция барлық адамдар үшін дамуындағы ауытқуына қарамастан білім алу жағдайды қамтамасыз етуді бекіткен.

2007 жылы қабылданған мүгедектердің құқықтары туралы Конвенцияда үздіксіз, сапалы, тұрғын жерінде, отбасынан айырылмай білім алуға құқықтар жарияланып, арнайы жағдайларды қамтамасыз ету қажеттілігіне ерекше назар аудару туралы баптар бекітілген.

Шет елдердегі мүмкіндігі шектеулі балаларды өздерінің қалыпты замандастарымен бірге инклюзивті, біріктіріп оқыту идеясының пайда болуына және оның дамуына қоғамдағы демократиялық қозғалыстар ықпал етті. Бұл дискриминацияға қарсы үрдістер өткен ғасырдың 70-ші жылдарына белсенді дамып, мүмкіндігі шектеулі тұлғалардың құқықтарының теңдігін бекіткен.

Сол кездерден бастап дамушы елдерде жалпы мектептерде мүмкіндігі шектеулі балалардың және олардың қалыпты құрбылармен бірге оқыту үшін қажетті жағдайлар қамтамасыз етілген (арнайы педагогтармен қызмет көрсететін қосымша мамандар сипатымен, арнайы қаржылай көмек, ерекше қажеттіліктерді қанағаттандыру үшін қажетті техникалық құралдар).

Шет елдерде инклюзивті, біріктіріп оқытуды енгізуге бағытталған жұмыстар қарқынды дамыған арнайы білім беру жүйесінің көмегімен іске асты және көптеген халықаралық ұйымдар арқылы сәтті нәтижеге қол жеткізе алды. Әрбір мүмкіндігі шектеулі балаларды инклюзивті, біріктіріп оқыту тәжірибесінің қалыптастыру жүзеге асырылады [5].

Қазақстан Республикасында 2000 жылдардан бастап білім беру саясатында ерекше қажеттілігі бар балаларға қатысты жаңа бағыттар қалыптасуда, балаларды әлеуметтендіру, тәрбиелеу, білім беру, әлеуметтік қолдау және бейімдеудің тиімді жолдарын белсенді іздеу жүргізілуде. Жалпы білім беру жүйесіне ерекше қажеттілігі бар балаларды қалыпты құрдастарымен білім беру ортасына кіріктіру бойынша процестер енгізіле бастады. 2002 жылы алғаш рет посткеңестік кеңістікте Қазақстан Республикасының «Мүмкіндігі шектеулі балаларды әлеуметтік және медициналық-педагогикалық түзетулік қолдау туралы» Заңы күшіне енді, онда тек арнайы білімге ғана емес, олардың қоғамдағы орнына да басқа көзқарасты көрсететін, осы санаттағы балалардың құқығын қорғауға қағида түрінде жаңа - инклюзивті – тәсіл бекітілген.

Инклюзивті білім беру – мүмкіндігі шектеулі оқушылардың тең құқығын анықтайды және ұжым іс-әрекетіне қатысуға, адамдармен қарым-қатынасына қажетті қабілеттілікті дамытуға мүмкіндік береді. Инклюзивті бағыт арқылы мүмкіндігі шектеулі балаларды оқуда жетістікке жетуге ықпал етіп, жақсы өмір сүру мүмкіншілігін қалыптастырады. Осы бағытты білім беру жүйесіне енгізу арқылы оқушыларды адамгершілікке, ізгілікке, қайырымдылыққа тәрбиелей аламыз.

Жалпы білім беретін мектепте инклюзивті оқытуды ұйымдастыру кезінде бірқатар мәселелер пайда болды, бұл мәселелер мүмкіндігі шектеулі балаларды әлеуметтендіру тапсырмасымен байланысты. Бұл мәселелерді шарты түрде бір сыныпта әртүрлі деңгейдегі білімді қажет ететін балалардың оқытылуына, мүмкіндігі шектеулі балалардың мұғаліммен және сыныптастарымен әрекеттестігіне, ата-аналардың өзіндік білім алуға көзқарастарын жатқызуға болады.

А.Н. Леонтьевтің пайымдауынша, суда «қалай жүзу керектігін білетін», бірақ өзі жүзе алмайтын құтқарушы бола алмайды. Әрбір баланың мектеп жүйесінің талаптарына сәйкес болуы немесе сәйкес болмауына қарамастан, оқушыны сыйлау және оның жеке даралығын қабылдауды қамтамасыз ететін инклюзивті білім беру идеясының Қазақстан Республикасында таралуы педагогтардың құзыреттілігіне жаңа талаптарды туындататыны заңды. Заманауи педагогтарға, ең алдымен мектеп мұғалімдеріне қойылатын талаптар жаңа қызметтерді орындаумен байланысты: дене немесе интеллектуалды мүмкіндігі шектелген балалар болсын, қалада немесе ауылда тұратын әртүрлі әлеуметтік топтағы балалар болсын немесе басқа да әртүрлі білім беру топтарымен жұмыс істеуге болатын технологияларды өздігінен, шығармашылық түрде және адекватты таңдау мен қолдану қабілеті. Білім беруді реформалау жағдайында ағымдағы әлеуметтік-педагогикалық үрдістерді түсінетін жаңа тұжырымдамалық ойлау жүйесі бар педагогтарды дайындау қажеттілігі туындап отыр. Жұмысы тек қалыпты балаларға ғана емес, сонымен қатар әртүрлі әлеуметтік факторларды, жақын айналадағыларының және әлеуметтенуінің ерекшеліктерін есепке ала отырып дамуында түрлі ауытқулары бар балаларға бағытталған жоғары білікті мектеп мұғалімдері аса қажет. Бұл жағдайдың маңыздылығы халықаралық және отандық құқықтық құжаттарда айқындалған. Мысалы, «Дүниежүзілік мүгедектік туралы баяндамада» инклюзивті білім беруді дамытуда жалпы білім беретін педагогтың арнайы дайындығы шешуші мәнге ие екендігі бекітілген. Берілген құжатта «Мемлекеттік жалпы мектеп мұғалімдерінің арнайы оқытылуы олардың сенімділігін нығайтып, мүмкіндігі шектеулі балаларды оқыту дағдыларын жақсартуы мүмкін. Инклюзия қағидалары мұғалімдерді дайындау бағдарламаларына ендірілуі және мұғалімдерге инклюзивті білім беру саласында кәсіби білім мен тәжірибе алмасуға мүмкіндік беретін басқа да бастамалармен қосылуы керек» деп жарияланған.

Алайда, ұзақ уақыт бойы жүзеге асырылып келе жатқан мектеп мұғалімдерді даярлаудың дәстүрлі түрі көбіне дамуында ешқандай ерекшеліктері жоқ «қалыпты» балаға білім беруге бағыттауды қарастырады. Сондықтан инклюзивті білім беруді тәжірибеде жүзеге асыратын мұғалімдер даму мүмкіндігі шектеулі балаларды оқыту үшін мемлекеттік жалпыға міндетті білім беру стандарттарының талаптарын және оқу пәндері бойынша бағдарлама мазмұнын бейімдеуде қиналатыны, олардың даму ерекшеліктері мен мүмкіндіктерін, қабілеттерін түсінбеуі, жекеленген оқытудың белгілі бір әдістемелерін қолдана алмауы, ерекше қажеттіліктері бар балалар мен қалыпты балалар арасында тұлға аралық қарым-қатынасты орната алмауы және т.б. білмеуі бұл заңды құбылыс. Бұның себебі, инклюзивті білім беру жағдайында жұмыс істейтін педагогикалық кадрларды даярлау көбінесе оқушыға қажетті кәсіби құзыреттілігінің барлық жүйесін қалыптастырмай, инклюзивті білім беру жағдайында жұмысқа дайындықтың жеке элементтерінің дамуы негізінде жасалады. Инклюзивті білім беру жағдайындағы мұғалімді даярлау ерекшелігі білім беру үрдісінің нәтижесі білім мен дағдылар жүйесі емес, басты құзыреттер жиынтығы болатын құзыреттілік ыңғай жасауға бағытталуы керек. Негізгілері ретінде академиялық құзыреттер (жаңа білімдерді алуға қабілетін анықтайтын); әлеуметтік-тұлғалық құзыреттер (мемлекет пен қоғамның идеологиялық, адамгершілік идеалдарын сақтау қабілеті); кәсіби құзыреттер (проблеманы, міндеттерді қою, оны шешу жолдарын анықтау, жопарларды жасау және оларды педагогикалық әрекеттің әр түрлі салаларында орындау) бөлуге болады [6].

Зерттеудің маңызды жайттары Л.С. Выготскийдің қалыпты және мүмкіндігі шектеулі балалардың даму заңдылығы, оларға арналған психикалық, еңбек етуге байланысты концепциясы тағы басқаға сүйенген. Де Боэр А., Пийл С.-Дж., Миннаэрт А. тағы басқа ғалымдардың жалпы мектеп мұғалімдерінің инклюзивті білім беруге көзқарасы жайында зерттеулер үлкен орын алды [7].

Зерттеулерді жүргізу үшін көптеген теориялық әдістемелерді қолдану керек: зерттеуге байланысты психологиялық-педагогикалық деректер, дәрігерлік-педагогикалық құжаттар; жалпы мектеп бағдарламасы, қатысушылардың мектептегі жұмыстары; эмпирикалық әдістер: қатысушымен (баламен), оның ата-анасымен, мұғаліммен әңгіме жүргізу; сауалнама жүргізу; мүмкіндігі шектеулі балаларға мұғалімдерімен қоса бақылау жүргізу; психологиялық-педагогикалық диагностика қолданылады.

Эксперимент 3 бағытта жүргізілді:

- Жалпы мектеп мұғалімдерінің инклюзивті оқыту жүйесіне дайындығын зерттеу;
- мүмкіндігі шектеулі балалардың ата-аналарының қазіргі арнайы білім беру жүйесі, инклюзивті оқытуға дайындығы;

- мүмкіндігі шектеулі балаларды қалыпты балалармен жалпы мектепте инклюзивті оқытуды талдау.

Экспериментке Алматы облысы, Талдықорған қаласындағы № 13, 21 орта мектептерде жүргізілді. Экспериментке барлығы 20 мұғалім қатысты, олардың 10 № 13 орта мектеп мұғалімдері, 10 № 21 орта мектеп мұғалімдері. Зерттеуге алынға мұғалімдердің қазіргі арнайы білім жүйесі, инклюзивті оқыту жайында хабары жоқ. Жалпы мектептегі жалпы мектеп мұғалімдері инклюзивті түзете-дамыта оқытудың кейбір аспектілерінде зерттелді.

Қалыпты балалармен мүмкіндігі шектеулі балалардың өзара әрекеттестігін зерттеу үшін бақылау және әңгіме барысында «Зоопарк» ойыны қолданылды. Ойын барысын бақылай отырып, біз көңілімізді әртүрлі топ оқушыларының өзара қарым-қатынасына, біріккен қызмет барысында олардың қарым-қатынас әдістеріне, тәртібінің жекеше ерекшеліктеріне аудардық. Балалардың тапсырманы шешу үшін қолданған әрбір сөйлемдері бағаланды.

Мүмкіндігі шектеулі оқушылардың мектепке деген қатынасы балалық үрей тесті арқылы зерттелді. «Отбасы суреті» графикалық тапсырмасын талдау және әңгімелесу оқушылардың ата-аналарымен, отбасыларымен қарым-қатынасын көрсетті. Зерттеу тапсырмаларынан шыға отырып, оқушылардың графикалық қызметтерінің келесі мінездемелері зерттелді: бөлшектерді сызу және өшіру, отбасы мүшелерін салудағы түстік гамма, олардың көлемдері және бетте орналасуы және т.б. Қалыпты дамыған балалардың ата-аналарының біріктіріп оқытуға деген көзқарастарын білу мақсатында «Менің балам және оның мектептік сыныбы» анкетасы қолданылды. Мүмкіндігі шектеулі балаларды тәрбиелеп жатқан ата-аналардың ұстанымын білу үшін «Отбасындағы өзара қарым-қатынасты зерттеу» анкетасы қолданылды. Жалпы білім беретін мектептердің мұғалімдерінің әлеуметтік интеграциялауға көзқарастарын білу үшін «балаларды тексеру картасы» қолданылды. Тәжірибе қорытындысы келесі критерийлер бойынша бағаланды: мүмкіндігі шектеулі балаларды отбасындағы тәрбиелеу ерекшеліктері, ата-аналардың біріктіріп оқытуды күту деңгейі. Тәжірибенің қорытындысы бойынша, қалыпты дамудағы балаларды тәрбиелейтін отбасылар білімдірек.

Мүмкіндігі шектеулі балалардың қызығушылықтары - кітап оқу, таза ауада серуендеу және ойнау, телебағдарламаларды көру, уақытты үйде жай өткізу және т.б. Бұл оқушылардың ата-аналары бірінші кезекте өз балаларының тәртіптерінің өзгеруін күтеді. Болашақта олар өз балаларында кәсіби маман иегерлерін және жай ғана «жақсы адамды» көреді.

Мүмкіндігі шектеулі балалардың ата-аналарына және отбасыларына деген қатынастарын талдайық. Графикалық тапсырманы орындамас бұрын, бұл балалар ұзақ уақыт бойы тапсырманы орындауға бағытталды, суретте қандай заттарды салуға болатындығын нақтылады, саланған суреттің бөлшектерін сызып, өшірді, отбасыларының бейнесін бір түспен және сол сияқты әртүрлі түстермен бейнеледі. Инклюзивті түрде білім алатын оқушылар бірінші өздерін салды, олар өз ата-аналары үшін қаншалықты маңызды екендігін көрсетті.

Тәжірибе барысында ең бастысы қалыпты дамыған балалардың ата-аналарының инклюзивті білім беруге деген көзқарастарын анықтау. Сұраққа алынған ата-аналардың 8-і, олардың балаларымен бірге мүмкіндігі шектеулі балалардың білім алып жатқанын білмейді екен және олар біріктіріп білім беруді мүлде жақтамайды. Олардың ойлары бойынша түзету жұмыстарды орындау үшін және жалпы мектептің мұғалімдеріне көмек көрсету үшін мұғалім-дефектологтар болса ғана инклюзивті білім беру мүмкін болады. Олар біріктіріп оқу кезінде пайда болатын кері кезеңдерді айтып кетті: мүмкіндігі шектеулі оқушылардың мектеп бағдарламасын қабылдауының төмен деңгейі, балалық ұжымды қалыптастырудағы қиындықтар.

Қазіргі мектептердің педагогтардың мүмкіндігі шектеулі балалар туралы елестетулері бар, олардың көбісі инклюзивті білім беру - мектеп жұмысын жүйелеу үшін қажетті үрдіс екендігін түсінеді, осыған байланысты олар өз қызметтерін қайта құрауға дайын. Бірақ олар былай дейді, «арнайы түзету жұмысын жүргізетін білімі бар мамандарсыз және қалыпы балалармен және олардың ата-аналарымен қосымша сабақтар жүргізіп отырмаса, онда инклюзивті білім беруді жүзеге асыру екі талай.

Тәжірибе балалардың әлеуметтік дамуы ішкі жүйелік жағдайға және баланың психикалық ерекшелігіне байланысты екенін көрсетті. Баланың әлеуметтік дамуына, өмірлік қызметін жүзеге асыратын жағдай әсер етеді және мектептегі ортаның да маңызы зор.

Әртүрлі деңгейдегі мүмкіндігі шектеулі балаларға инклюзивті білім беру, олардың әлеуметтік дамуы үшін негізгі бағыттарды бөліп көрсетуге мүмкіндік береді: қалыпты дамыған балалармен

және ересектермен өзара қарым-қатынасқа түсулерін қамтамасыз ету, үлгермеушілік сезімінің пайда болуына жол бермеу, сыныптың микросоциумында барлық оқушылардың өзара әрекеттестігін ұйымдастыру.

Мүмкіндігі шектеулі балаларды жалпы білім беретін мектеп жағдайында инклюзивті оқыту әртүрлі және көп қырлы, әрбір педагог осы үрдістің қатысушысы - өзінің әлеуметтік тәжірибесін кеңейте алады.

Мұғалім психологиялық білімінің жеткіліксіздігіне өзінің сұранысын жазбаша түрде жеткізгенде қиындықтарға тап болды, ал психологтарды мұғалімнің хабарлаған мәселесін түсіну үшін қажетті педагогикалық дайындық деңгейінің жоқтығын тәжірибе көрсетеді. Сондықтан жалпы мектеп мұғалімдеріне қалыпты сауалнамалар жүргізіліп, мүмкіндігі шектеулі балаларды оқытуға қаншалықты дайын екендерін тексеруге сұрақтар берілді:

- Сіздің ойыңызша баланың мәселесі қай жерде ерекше көрініс табады?
- Оқу тапсырмасын орындағанда бала қандай қиындыққа тап болады?
- Қиындық кездескенде бала ның не істейді?
- Сіздің ойыңызша бала қандай қасиеттері оны жеңуге ықпал етеді?
- Сіздің ойыңызшы баланың қандай қасиеті оны жеңуге кедергі жасайды?
- Қандай тапсырмаларды, жұмыс түрін бала өзінше орындайды?
- Сіздің ойыңызшы оқу әрекетінің қай түрінде ол ерекше сәтті?
- Сіз балаға көмектің қай түрін ұсынасыз?
- Сіз баламен жеке жұмыс жасайсыз ба? Сабақ барысында? Сабақтан кейін?
- Жеке көмекті қалай көрсетесіз?

Қойылған сұрақтарға жазбаша жауап қайтарғанда ұстаздардың көпшілігі мәселені анық көре алады, өз қателіктерін көреді, өз сұрақтарына өз бетімен жауап алады. Команданың түрлі мамандарының баланы алғашқы қарауы қолдаудың бірінші кезеңі болып табылады. Баланы алғаш рет қарайтын психолог бала және оның отбасы туралы қосымша анамнез мәліметтерін жинайды (психологиялық анамнез). Бұл жағдайда басқа мамандар алынған анамнез мәліметтерін толықтырып және нақтылайды, өз ұсыныстарында әр нақты жағдайда басқа да мамандардың қатысу қажеттілігін анықтап, кейбір жағдайларда түрлі мамандардың баланы жан-жақты қарау кезегін анықтайды. Осындай үйлестіру жұмысын орындауда сөзсіз психологтың өз тәжірибесі және мамандылығы маңызды. Бұл кезең консилиум мамандарының жеке қорытынды жасалғаны мен аяқталады. Баланы жан-жақты қарастырғаннан кейін мамандар алынған нәтижелерді ұжымдық талқылаудан өткізеді. Бұл талқылауды консилиум жұмысының екінші кезеңі деп қарастыруға болады. Қарастыру нәтижелерін бірігіп талқылау балаға басқа мамандардың көзқарасымен қарауға мүмкіндік береді, баланың мәселесі және оның даму ерекшелігі туралы бірдей түсіністік қалыптасып және балаға көмектесетін түзете-дамыту шараларының кешені анықталады.

Консилиум жұмысының үшінші кезеңі бір тоқсанда бір ретке кем өтпейтін баламен өткізген жұмыстың нәтижесін талқылау болып табылады. Қорытылған нәтиже оқушының жеке даму картасында жазылған. Сонымен, консилиум жұмысын үш кезеңге бөлуге болады:

1 кезең - мәселені талқылап балаға түрлі мамандардың қарау жоспарын нақтылау. Әрі қарай баланың мәселесі бойынша мамандардың ақпарат жинауы жүзеге асады.

2 кезең - “дөңгелек үстел”, баланың мәселесінің шешімін іздеу және мамандардың әрекеттестігін талқылау. Түзету жұмысында тірек болатын баланың сақталған функциялары көрсетіледі. Баланы дамыту жұмысының мақсаты, оған жету жолдары мен әдістері анықталады. Оқушыны дамытудың жеке бағдарламасының мазмұнына және пән бойынша оқытудың бағдарламасын бейімдеуге ұсыныстар беріледі. Отбасы мүшелерін қоса барлық үлкендердің тарапынан баланың жағдайына сәйкес ыңғайлы жолы қарастырылады.

3 кезең - баламен өткізілген жұмыстың нәтижесін қолдау көрсету қызметінің барлық мамандарының талқылауы.

Консилиум қортындысы бойынша мамандар жалпы білім беретін мектепте мүмкіндігі шектеулі жеңіл диагноздары бар оқушыларды топтастыруына қарай инклюзивті оқытудың әдіс-жүргізілуін талдады.

Шет ел тәжірибесіне сүйену барысында мүмкіндігі шектеулі балаларды қоғамнан шектемеу мақсатында инклюзивті оқыту енгізу көзделеді. Инклюзивті оқыту жүйесін енгізуде алдымен жалпы мектеп мұғалімдерінің даярлау қажеттігі туындайды. Жалпы мектеп мұғалімдерінің қаншалықты осы жүйеге дайындығын келесі кесте бойынша анықтауға болады.

Эксперимент барысында қазіргі арнайы білім беру жүйесі бойынша жалпы мектептерде инклюзивті оқытудың ерекшелігін жалпы мектеп мұғалімдерін әртүрлі сауалнамалар арқылы және мұғаліммен оқушылардың іс-әрекеттерін талдау барысында анықталды.

Жалпы мектеп мұғалімдерінің біріктіріп оқытуға деген көзқарастарын бақылау барысында оқушылармен іс-әрекеттерін талдауда Мұғалім сабақты қалай бастады? Мұғалім сұрақтарды қалай қойып отырды? Сабақтарды инклюзивті оқыту ерекшеліктерінде жүргізу бірізділігі, Оқушылардың іс-әрекетін мұғалім қалай ұйымдастырып отырды (жеке, жұпта, топта)? Мұғалімнің тіл байлығы мен сөйлеу мәнері қалыпты оқушыларды мүмкіндігі шектеулі оқушыларға салыстырғанда қалай жүргізгендігі анықталды, мұғалімнің бет-әлпеті, жүріс- тұрысы, қимылдары бақылауға алынды, әдістерді пайдаланудың тиімділігі, Мұғалім қалайша оқушылардың ойлау белсенділігін арттырып отырды? Қандай тәсілдерді пайдаланды? оқушылардың білімін мұғалім қалай бағалады? Аталған сұрақтар анықтаушы эксперимент барысында қарастырылып, мұғалімдерге қазіргі арнайы білім беру жүйесі, инклюзивті оқытуға байланысты әдістемелік көмектер көрсетілді.

Кесте 1 – Жалпы мектеп мұғалімдерінің инклюзивті оқыту жүйесіне дайындығының көрсеткіші

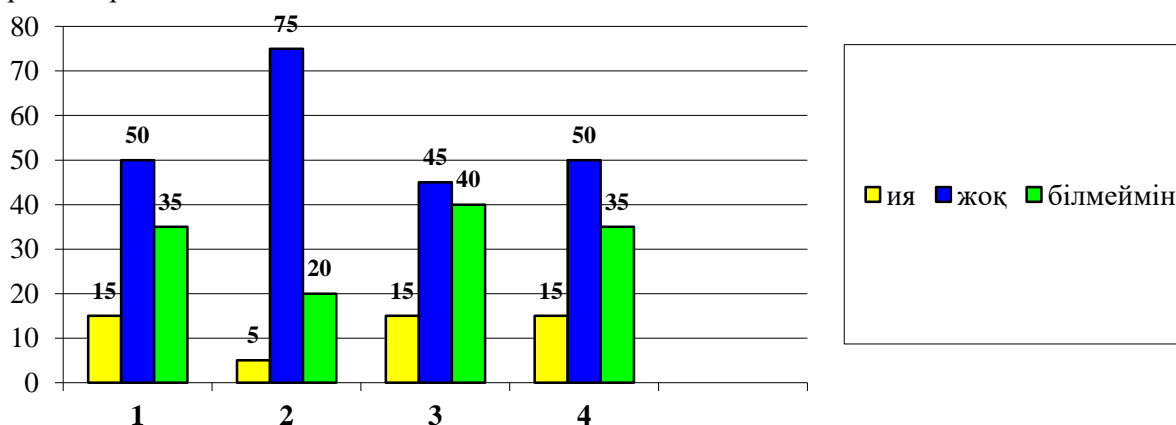
№	Сұрақтар	Жауап түрлері		
		Ия	Жоқ	Білмеймін
1.	Жалпы мектептердің инклюзивті оқыту жүйесіне ауысуын қалайсыз ба?	3	10	7
2.	Инклюзивті оқыту және интеграциялап оқыту терминдерін түсінесіз бе?	1	15	4
3.	Сіздің тәжірибеңізде мүмкіндігі шектеулі баланың кездескенін қалайсыз ба?	3	9	8
4.	Мүмкіндігі шектеулі балаларды қалыпты балалармен бірге жалпы мектепте оқытуды жөн деп санайсыз ба?	3	10	7

Жалпы мектеп мұғалімдерінің инклюзивті оқыту жүйесіне дайындығының көрсеткіші нәтижесі негізінде жалпы мектеп мұғалімдерінің инклюзивті оқыту жүйесіне қаншалықты дайын екенін бақылау барысында сұрақтарға жауаптар алу арқылы анықтадық.

Жалпы мектеп мұғалімдерінің инклюзивті оқыту жүйесіне дайындығының көрсеткіші бойынша сұрақтар берілді. «Жалпы мектептердің инклюзивті оқыту жүйесіне ауысуын қалайсыз ба?» сұрағына 3 мұғалім ия, 10 мұғалім жоқ, 7 мұғалім білмеймін деп жауап берді. «Инклюзивті оқыту және интеграциялап оқыту терминдерін түсінесіз бе?» сұрағына 1 мұғалім ия, 15 мұғалім жоқ, 4 мұғалім білмеймін деп жауап берді. «Сіздің тәжірибеңізде мүмкіндігі шектеулі бала кездесті ме?» сұрағына 11 мұғалім ия, 9 мұғалім жоқ, білмеймін деген жауап болмады, «Мүмкіндігі шектеулі балаларды қалыпты балалармен бірге жалпы мектепте оқытуды жөн деп санайсыз ба?» сұрағына 3 мұғалім ия, 10 мұғалім жоқ, 7 мұғалім білмеймін деп жауап берді.

Жалпы мектеп мұғалімдерінің инклюзивті оқыту жүйесіне дайындығы бойынша жалпы мектеп мұғалімдеріне бірнеше сұрақтар қойып, жауаптарды анықтадық.

Жалпы мектеп мұғалімдерінің инклюзивті оқыту жүйесіне дайындығының көрсеткіші 1-суретте берілген.

Сурет 1 - Жалпы мектеп мұғалімдерінің инклюзивті оқыту жүйесіне дайындығының көрсеткіші (%)

Алынған жауаптарды талдай отырып балаларға «Жалпы мектептердің инклюзивті оқыту жүйесіне ауысуын қалайсыз ба?» сұрағына балалардың 15% ия деп жауап берді, 50% жоқ, 35% білмеймін деп жауап берді. «Инклюзивті оқыту және интеграциялап оқыту терминдерін түсінесіз бе?» сұрағына балалардың 5% ия, 75% жоқ, 20% білмеймін деп жауап берді. «Сіздің тәжірибеңізде мүмкіндігі шектеулі баланың кездескенін қалайсыз ба?» сұрағына балалардың 15% ия, 45% жоқ, 40% білмеймін деп жауап берсе, «Мүмкіндігі шектеулі балаларды қалыпты балалармен бірге жалпы мектепте оқытуды жөн деп санайсыз ба?» сұрағына 15% ия, 50% жоқ, 35% білмеймін деп жауап берді.

Сонымен, «Жалпы мектеп мұғалімдерінің инклюзивті оқыту жүйесіне дайындығы» мәселелерінің жағдайы аса емес. Бұл тұрғыда зерттелетін білімнің сапасына әсер ететін: қазіргі арнайы білім беру жүйесі соның ішінде инклюзивті оқыту жүйесі әлі де төменгі деңгейді көрсетіп отыр. Себебі жалпы мектеп мұғалімдерінің басым бөлігінің дайындығы әлі де жеткіліксіз деңгейді көрсетіп отыр.

Пайдаланылған әдебиеттер

- 1 Қазақстан Республикасында білім беруді дамытудың 2011-2020 жылдарға арналған стратегиялық жоспары. Астана. «Акорда». 2011. № 10 бұйрық.
- 2 Малофеев Н.Н. Западная Европа: эволюция отношения общества и государства к лицам с отклонениями в развитии. - М.: Издательство «Экзамен», 2003. - 256 с.
- 3 Сулейменова Р.А., Хакижанова Г.Д. Зарубежный и отечественный опыт включения детей со специальными нуждами в общеобразовательный процесс. Проблемы и пути решения - Алматы. - 2001.
- 4 Байтұрсынова А.А. Қазақстан Республикасында мүмкіндіктері шектеулі балаларды жалпы білім беру үрдісіне қосу проблемары. Мат. межд. научно-практ. конф. «Современные научные исследования молодых ученых: проблемы, пути их решения и идеи». Астана. Астана - Туран университет. 2007.
- 5 Toby Brandon & Joyce Charlton. The lessons learned from developing an inclusive learning and teaching community of practice. *International Journal of Inclusive Education*. 2011. 15. № 1. Pp. 165 - 178
- 6 Айдарбекова А.А., Ермакбаева Л.Х., Дербисалова Г.С., Самигулина З.Р. Формирование социальной компетентности детей с ограниченными возможностями, обучающихся в инклюзивной (интегрированной) среде. Методические рекомендации. Алматы, 2015 - 59 с.
- 7 Anke de Boer, Sip Jan Pijl & Alexander Minnaert. Regular primary schoolteachers' attitudes towards inclusive education: a review of the literature. *International Journal of Inclusive Education*. 2011. 15. № 3. Pp: 331-353

ПОДГОТОВКА УЧИТЕЛЕЙ ОБЩЕОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ ШКОЛ К ИНКЛЮЗИВНОМУ ОБУЧЕНИЮ

Г.Ж. Ержанова

магистр, ст. преподаватель

Жетысуский государственный университет имени И. Жансугурова,
г.Талдыкорган, Казахстан, email: gulgur_ppf@mail.ru

В статье рассматривается готовность учителей общеобразовательных школ к инклюзивному обучению. При организации инклюзивного обучения в общеобразовательной школе встречается ряд противоречий. В этом вопросе все еще остается неприятие обществом системы инклюзивного обучения и недостаточная подготовка учителей школы в целом. Это связано с задачами социализации детей с ограниченными возможностями. К проблемам инклюзивного образования можно отнести отношение родителей к обучению детей, нуждающихся в знаниях разных уровней, взаимодействие детей с ограниченными возможностями с учителем и одноклассниками, самообразование.

Ключевые слова: инклюзивное образование, лица с особыми потребностями в образовании, образовательные стандарты, педагогические способности, коррекционно-развивающее обучение

PREPARATION OF TEACHERS OF SECONDARY SCHOOLS FOR INCLUSIVE EDUCATION

G.Zh. Yerzhanova

M.Sc., senior teacher

Zhetysu State University named after I. Zhansugurov,
Taldykorgan, Kazakhstan, email: gulnur_ppf@mail.ru

The article examines the readiness of teachers of secondary schools for inclusive education. When organizing inclusive education in secondary school there are a number of contradictions. In this issue, the non-acceptance of an inclusive education system and the insufficient training of teachers in the school as a whole still remain a priority. This is due to the task of socializing children with disabilities. Here, as a rule, one can relate the attitude of parents to the education of children in need of knowledge of different levels, to the interaction of children with disabilities with the teacher and classmates, to self-education.

Keywords: *inclusive education, persons with special educational needs, educational standards, pedagogical abilities, correctional and developmental training*

ӨНЕР ЖӘНЕ МӘДЕНИЕТ

ИСКУССТВО И КУЛЬТУРА

ART AND CULTURE

ЭТНОКУЛЬТУРНЫЙ АСПЕКТ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ОРНАМЕНТА В СОВРЕМЕННОМ ДИЗАЙН-ПРОЕКТИРОВАНИИ БУРЯТИИ

С. В. Павлова¹, Т.С. Бекетова²

¹к.т.н., доцент,

²к.т.н., доцент, и. о. зав. кафедрой "Конструирование, дизайн и технологии"

^{1,2} Восточно-Сибирский государственный университет технологий и управления,
Улан-Удэ, Россия, email: tya-paderina@yandex.ru

В статье рассмотрен этнокультурный аспект использования различных видов бурятского орнамента. Орнаментика народного бурятского искусства широко используется в этническом дизайн-проектировании различных видов промышленных изделий и предметов искусства. В таких областях, как современная архитектура, городской интерьер, графический дизайн, декоративное искусство, прикладное искусство костюма широко представлена орнаментика бурятского народа, отдельные элементы которого сопоставимы с орнаментальными формами и других народов.

Ключевые слова: орнамент, прикладное искусство, дизайн-проектирование, народное искусство, Бурятия

Этнические мотивы в оформлении различных изделий прикладного искусства, легкой промышленности, предметов интерьера, городской среды – это современный тренд, выражающий стремление к национальной самоидентификации, возврат к истокам, народному декоративно-прикладному искусству. Он возник как ответ на возникающую в условиях глобализации современной культуры тенденцию «обезличивания», универсализации дизайнерских решений. Использование самых разных особенностей народной культуры, в том числе орнамента, складываются в стилевое направление, определяемое различными исследователями как «этнодизайн» или «этнический дизайн» [1, 10].

Одной из важных причин растущей популярности этнокультурных мотивов в дизайне также является маркетинговая стратегия обозначения территориальной или этнической принадлежности товара или услуги и/или их автора в контексте развития туристической отрасли отдельно взятого региона или страны в целом. С увеличением потока туристов и повышением интереса к культуре родного края, повышается и популярность применения этнокультурных мотивов в окружающем современного человека визуально-коммуникативном пространстве: архитектуре, оформлении городской среды, а также предметов прикладного искусства и сувенирной продукции. Ярким примером стремительного развития подобного интереса служит многонациональная Республика Бурятия, одним из коренных народов которой являются буряты. Традиционная культура различных народов республики, но в основном, бурят, как именно народа, находит отражение во многих отраслях дизайна: графическом, предметно-пространственной среды, в прикладном искусстве костюма. Многочисленные примеры тому можно найти в проектировании малых архитектурных форм, в декоративном оформлении атрибутики коммерческих и государственных организаций, в республиканской символике, в сувенирной продукции, в изделиях легкой промышленности и индустрии моды.

В различных видах современного этнического проектирования, представленных в дизайне Республики Бурятия, выделяется широкое использование одной из важных областей народной материальной культуры бурят – орнаментального искусства. Орнаменты, которые относятся к культурным ценностям любого народа, широко распространены в быту, интерьере, архитектуре и т.д., они – одно из древнейших проявлений народного творчества. Слово «орнамент» латинского происхождения, в переводе означает «узор», «украшение». В каждой национальной культуре имеется своя система орнаментов в виде определенных узоров, расположенных на украшаемой поверхности с помощью различных приемов и технологических способов изготовления. Но сущность орнаментального искусства любого народа не сводится к одной лишь только функции украшения предмета, вещи. Он не только оформляет поверхность, акцентируя внимание на той или иной детали, но и обогащает художественно-образный смысл произведений народного прикладного искусства. Орнамент по своему характеру может выступать в качестве связующего компонента в

изобразительном искусстве, так как в нем нуждается не только народное искусство, но и архитектура, декоративная живопись, скульптура, дизайн. Будучи основой художественного образа, он способствует формированию образно-пластического содержания произведения, выражает её тектонику, выстраивает пространственную структуру, образует поверхность предмета, т.е. его материальную основу.

Исходная функция орнамента – магическая: человек разрисовывал свое тело, лицо, личные предметы теми или иными узорами, выступающими в роли защиты, оберега. Со временем орнаментальные узоры приобретают декоративные функции. Часто используются орнаментальные элементы на фоне ритмического ряда, состоящего из одинаковых или подобных элементов. Кроме того, в художественном проектировании различных объектов дизайна, таких как предметы прикладного искусства и интерьера, изделия легкой промышленности, орнамент рассматривается не только как специфическое средство композиции, один из способов декора, но и как компонент, часть формы проектируемого предмета [1;11; 2;243; 3;85; 4;77], один из формообразующих, формотворческих элементов различных изделий современного прикладного искусства [5, 54]. Таким образом, в использовании народного орнаментального искусства можно выделить следующие функции, влияющие на этнокультурную значимость орнамента: эстетическая, морально-этическая, конструктивная (формообразующая) и коммуникативная.

Для использования орнаментальных форм народной бурятской культуры в современном дизайн-проектировании необходимо выделить наиболее востребованные в рамках общей классификации его виды. Среди орнаментов бурятского этноса можно выделить следующие: геометрические, зооморфные орнаменты, космологические и флористические мотивы, культовые буддийские символы [6;25]. Если в композиции малых архитектурных форм города Улан-Удэ наиболее распространены геометрические и зооморфные, реже космогонические орнаменты [1;12] (рисунок 1), то в формотворчестве предметов прикладного искусства, в частности современного костюма, используются почти все указанные орнаментальные формы. Например, в оформлении улиц и площадей города отмечены такие орнаменты, как широко распространённые «меандр», роговидный орнамент, так называемый узел счастья «улзы» [6;29].

Рисунок 1 – Орнамент в оформлении улиц г. Улан-Удэ (Фото авторов)

Во многом использование той или иной орнаментальной формы зависит от вида используемого материала. В создании современных видов костюма, особенно авангардного направления, например, помимо широко распространённых упомянутых выше бурятских узоров

использована орнаментика буддийской символики [3;85; 4;77] (рисунок 2).

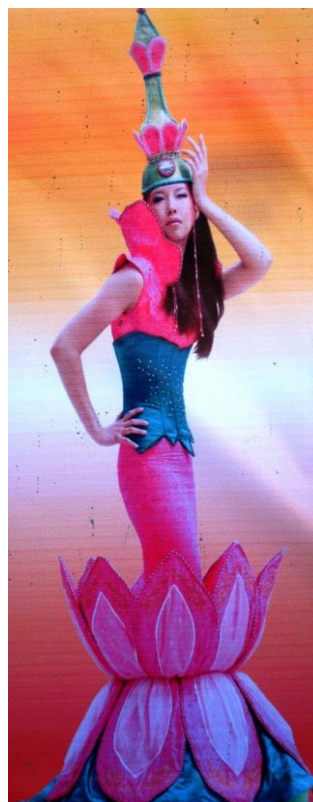
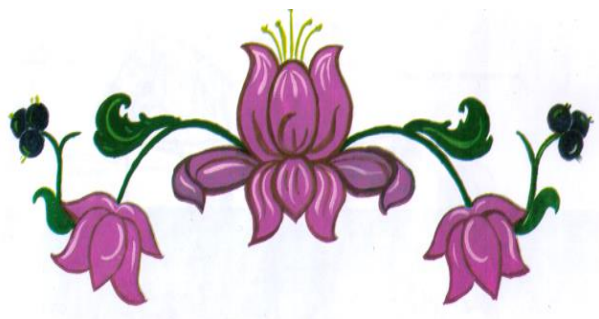

Рисунок 2 – Модель из коллекции бурятского художника модельера Н. Тогочиевой (Фото авторов)

Авторами также отмечено использование этнических орнаментальных мотивов в графическом дизайне оформления эмблем вузов на примере Казахской национальной академии искусств (КазНАИ), Восточно-Сибирского государственного университета технологий и управления (ВСГУТУ) и Американского университета в Каире [7;52]. Во всех изученных эмблемах использованы присущие данному конкретному этносу, на территории которого расположены и работает вуз. Восточно-Сибирский государственный университет технологий и управления, находящийся в республике Бурятия, является одним из крупнейших вузов в Байкальском регионе. В эмблеме этого вуза использован популярный бурят-монгольский геометрический орнамент в виде «молоточного» Т-образного узор «алхан хээ» (рисунок 3). На фоне растущего интереса к национальной культуре в региональном дизайне орнамент как этнический мотив часто используется в дизайне многих товарных знаков и эмблем организаций республики.

Рисунок 3 – Эмблема Восточно-Сибирского государственного университета технологий и управления с использованием геометрического орнамента

Рисунок 4 – Современные абажуры с этническими мотивами в интерьере кафе.
Источник: [8;133]

В практическом использовании народного орнамента можно также выделить следующий аспект. Очевидно, что в различных отраслях дизайна может использоваться как плоскостное, так и рельефное и объемное изображения орнамента. К плоскостным изображениям в графическом дизайне можно отнести разнообразную печатную и рекламную продукцию с элементами орнаментальных узоров, в прикладном искусстве костюма – это напечатанные, вышитые, вырезанные и другие орнаменты в виде узоров на материалах для одежды, обуви, сувенирной продукции и орнаментальные мотивы, выполненные на уже готовых изделиях в соответствии с их композицией.

Среди рельефных изображений орнамента можно отметить тиснение на коже и аппликативные узоры в сувенирных видах продукции, в декоративной отделке рукавиц и бурятской традиционной обуви – унт, в кожгалантерейных изделиях [2;243; 3;85; 4;77; 5;56], различные скульптурные рельефные изображения малых архитектурных форм на улицах города.

Рисунок 5 – Орнамент в изделиях индустрии моды. Работы МИП «Гутал» (Фото авторов)

Объемное же воплощение различных видов орнамента, характерных для народного прикладного искусства бурят, можно наблюдать не только в визуально-коммуникативном пространстве города Улан-Удэ [1], но и в современном женском костюме, выполненном по бурятским мотивам [4]. Например, в форме современных головных уборов, а также стана одежды авангардного направления и сценического костюма прослеживаются узорные мотивы самых разных видов. При этом наблюдается как почти прямое повторение формы, так и её интерпретации.

Таким образом, изучение орнаментального искусства любого народа открывает широкие возможности для современного этнического дизайна и формотворчества в области прикладного искусства на основе народного творчества, для этнических элементов декора в современной архитектуре и других видах дизайна. Современное дизайн-проектирование с учетом

этнокультурных аспектов должно предвляться системным последовательным изучением народного творчества и одной из его составляющих – орнамента.

Список литературы

- 1 Бекетова Т.С., Акинфеева И.И., Мантушкина А.Ю. Элементы этнической культуры в городском пространстве Улан-Удэ. Часть 1. Орнаментальные мотивы в дизайне малых архитектурных форм // Дизайн и технологии, 2017. – № 54. – С. 8-12.
- 2 Павлова С.В. Бурятский орнамент в проектировании изделий из кожи // Матер. IV межд. науч.-практ. конф. «Кожа и мех в XXI веке: технология, качество, экология, образование». – Улан-Удэ, 2008. – С. 240-246.
- 3 Павлова С.В. Бурятский орнамент в форме современного головного убора // Вестник ВСГТУ. – 2009. – № 1. – С. 83-88.
- 4 Павлова С.В. Бурятский орнамент в проектировании современной одежды // Вестник ВСГТУ. – 2009. – № 2. – С. 77-82.
- 5 Павлова С.В. Элементы прикладного искусства бурят в проектном пространстве сетчатых орнаментов // Вестник ВСГТУ. – 2009. – № 3. – С. 52-57.
- 6 Баторова Е.А. Бурятский орнамент XVII- XX веков. – Улан-Удэ: Изд-во БГУ, 2007. – 164 с.
- 7 Пятых Е.С., Бекетова Т.С. Этнокультурный подход в дизайне товарных знаков вузов // Инновации в социокультурном пространстве: мат. XI межд. науч.-практ. конф. – Благовещенск: Изд-во АмГУ, 2018. С. 50-53.
- 8 Юрасова М.А., Бекетова Т.С. Этностиль в дизайне интерьера предприятий общественного питания города Улан-Удэ // Инновации в социокультурном пространстве : мат. X межд. науч.-практ. конф. – Благовещенск: Изд-во АмГУ, 2017. – С. 131-134.

ОЮ-ӨРНЕКТІ ПАЙДАЛАНУДЫҢ ЭТНО-МӘДЕНИ МАҢЫЗЫ БУРЯТИЯНЫҢ ЗАМАНАУИ ДИЗАЙН ЖОБАЛАУЫНДА

С.В. Павлова¹, Т.С. Бекетова²

^{1,2}Т.ғ.к., доцент,

^{1,2} Шығыс-Сібір мемлекеттік технологиялар және басқару университеті,
Улан-Удэ, Ресей, email: ty-a-paderina@yandex.ru

Мақалада Бурят оюны түрлі түрлерін қолданудың этномәдени аспектілері қарастырылады. Бурят халықтық өнерінің өрнегі әртүрлі өнеркәсіп өнімдері мен өнер объектілерінің этникалық дизайнында кеңінен қолданылады. Қазіргі заман архитектурасы, қалалық интерьер, графикалық дизайн, декоративті өнер, костюмнің қолданбалы өнері, Бурят халықтарын безендіру сияқты салаларда кеңінен ұсынылған. Олардың кейбір элементтері басқа халықтардың сәндік формаларына ұқсас.

Түйін сөздер: ою-өрнек, қолданбалы өнер, дизайн, халық өнері, Бурятия

ETHNOCULTURAL ASPECT OF THE USE OF ORNAMENT IN MODERN DESIGN OF BURYATIA

S.V. Pavlova¹, T.S. Beketova²

^{1,2} Cand. Sci. (Technics), Associate professor

^{1,2} East Siberian State University of Technology and Management,
Ulan-Ude, Russia, email: ty-a-paderina@yandex.ru

The article discusses the ethnocultural aspect of using various types of Buryat ornament. Ornamentation of folk Buryat art is widely used in the ethnic design of various types of industrial products and art objects. In such areas as modern architecture, urban interior, graphic design, decorative art, the applied art of the costume, ornamentation of the Buryat people is widely represented, some elements of which are comparable to ornamental forms of other peoples.

Keywords: ornament, applied art, design, folk art, Buryatia

ҚАЗАҚСТАНДЫҚ ТЕЛЕАРНАЛАРДАҒЫ КОНТЕНТЕРДІҢ ДАМУЫ ЖӘНЕ РЕЖИССУРАНЫҢ МАҢЫЗДЫЛЫҒЫ

М.К. Бакеева

Т.Қ. Жүргенов атындағы Қазақ ұлттық өнер академиясы
2- курс докторанты,
Алматы қ., Қазақстан, email: m.bakeyeva@mail.ru
ғылыми жетекші PhD Айдар А.М.

Мақалада автор отандық телевизиялық контент бағыты мен режиссураның маңызын сараптайды. Автор болашақ мамандарды дайындауда олардың телевизиялық өнімін өндіруге қатысудың маңызы зор екенін қорытындылайды. Мақалада телевизияның жаңа технологиялық стандарттарының жұмысы жайында деректер келтірілген. Қазақстандық көрермендердің цифрлық платформаларға көзқарасының түрлі аспектілерін сипаттайды. Сондай-ақ, отандық телеарналардағы сапалы контент өндіру мәселелері қарастырылған.

Түйін сөздер: режиссура, телевизия, өнер, контент, интернет платформасы, жаңа бағыт, эфир

Қазақстан аумағындағы телеарналардың дамуы тікелей әлемдік телеөндірісінің қарқынды дамуымен байланысты. Әлемдік тенденциядан біздің дамушы ел де елеусіз қалған жоқ. Бүкіл дүние жүзімен етене жылжу біздің елдің, Елбасымыз Н. Назарбаев бастаған салиқалы саясатының нәтижесі. "Цифрлық Қазақстанның" бастамасы бүгінде экономикалық салалардан бастап, әлеуметтік, медиа және басқа да салаларды қамти бастады. Бүгінде Қазақстан Республикасы эфирлік контенттерден, тікелей эфирлер және әлемдік стандарттық трансляцияларды толығымен қамтамасыз етуге шамасы жеткілікті. Оған тиісті барлық ресурстар да бар. Еліміздің мүддесіне 20 отандық телеарналар жұмыс жасауда. Және де олардың көбісі заманауи технологиялық құрылғылармен жабдықталған. Осындай деңгейде телевизиямызды нық ұстап, ілгері дамытуда сапалы контенттер мен кәсіби мамандардың еңбегі зор екенін ескере кеткен жөн.

90 жылға жуық тарихы бар телевизия жаратылған күннен бастап, тұтынушы көрерменге қызмет атқарып келеді. Ағылшын электрик-инженеры Уиллоуби Смит және неміс физигі Генрих Герц бастаған ғылыми жаңалықтарының нәтижесі әлі күнге дейін технологиялық даму процесстермен бірге қарқынды, сонымен қатар үнемі даму үстінде. Тез, әрі көлемді түрде жету мақсатында ақпарат тұтынушы көрермендердің қалауы мен талғамына сай техникалық құралдарды кеңінен пайдаланып келеді. 60 жыл тарихы бар отандық телевизия да заман талабына, халықаралық стандарттарға сай технологиялық құралдарды пайдалануда. Телевизияның негізгі мақсаттарының бірі хабар тарату. Сол арқылы тіпті әлеуметтік пікір қалыптастыру қабілетіне де ие бола бастаған. Бүгінде кез келген телевизиялық хабарларды тұтынушы көрермен әлемдік, отандық әлеуметтік, не саяси кеңістіктегі жаңалықтардан бей хабар қалуды қаламайды. Көрерменнің бұл әрекеті оны тіпті осы құралдың тұтқынына айналдырғандай әсер туғызады. Әрине, бұл - тек виртуалды тәуелділік. Дегенмен, әлеуметтік сананы қалыптастыруға шамасы келген телевизия қазіргі таңда, кез келген пікірталаста шешуші фактор қызметін атқарып жатқан жайы бар. Мәселен, "теледидардан солай айтты" - деген аргумент, көп жағдайда шешуші болып жатады. Бұл жағдайлар заманауи телевизияның маңыздылығын айшықтайды.

Сонымен қатар, телевизиялық тұтынушының сан алуандылығын қарастыратын болсақ, оның кең талғамдылығын да ескереміз. Негізгі себептердің бірі ретінде сол көрермен қауымның өмір сүру салты мен қызығушылықтарының ерекшеліктерінде. Бұл аспектінің себептерін түсінуде ең қолайлы жол, қазіргі телевизияның ұсынып отырған көптеген контенттерін қарастырсақ жеткілікті. «Увеличить аудиторию телезрителей возможно не только посредством ориентации на ее потребности, но и благодаря расширению способов доставки контента для нее. Это стало возможным в первую очередь благодаря конвергенции, в результате которой одно СМИ может быть представлено на разных технологических платформах» [1;487]. Арнайы ашылған спорттық арналар, кино арналар, бизнес, музыкалық, ойын-сауықтық, балалар арналары жоғарыда аталған себептердің көрнекті салдары. Тұтынушы халықтың өмір сүру салты оның әлеуметтік ортадағы индивидуалды даму бағытына байланысты. Заманауи экономикалық тәуелсіздік әрбір адам баласын өзінің таңдаған жолымен жүруге мүмкіндік туғызды. Өткен ғасырдың 30-40 жылдардағы және содан

бертін 50-90 жылдар аралығында бастан өткерген қиын кезеңдер, қоғамды көбіне тек негізгі әлеуметтік бағытта дамытты десек болады.

Себебі, соғыс жылдары көпшіліктің таңдауы тек бейбіт өмір және сол жолда құрбан болуда шешуші фактор ол, әскери және шаруашылық жағдайды бірінші орынға қоюға мәжбүрледі. Сол себептен, радио және телевизиялық хабар таратуда негізгі бағдарламалық контентті патриоттық, әскери, әлеуметтік бағдарламалар құрады. Бейбіт заманмен экономикалық серпіліс белең алып, технологиялық процесс те қарқынды дамыды. Телевизиялық индустрия шығармашылық, әрі техникалық өндірістің ең жақсы тұстарын алып, тұтынушы қауымға тек сарапталған, сапалы контент әзірлеуге кірісті.

Әлемдік телевизияның үлгісінде қазақ телевизиясы бүгінде сапалы контент әзірлеу стандарттарына сай болуға тырысуда. Халықаралық деңгейлердегі мәдени, саяси, әлеуметтік, қоғамдық, индустриялды шараларды тиісті дәрежеде өткізіп келеді. Осы орайда ерекше атап өтетін "Қазақстан ҰТА" елеулі еңбегін атап өту маңызды. Корпорация ұлттық нақыштағы телевизиялық контенттерді бұрыннан дәріптеп келеді. Сонымен қатар, халықаралық шаралардан тыс емес.

Телевизиялық контентті ішкі өндірісіне, тарату форматына қатысты екіге бөлуге болады. Бірінші жағдайда контент өндірістің ішкі саясатына байланысты. Мәселен, "Қазақстан ҰТА" ұлттық - әлеуметтік бағдарламаларға акцент беретінін ескерсек, "31 арна", "Астана", "7 арна" отбасылық, ойын - сауық бағдарламаларды негізгі эфирлік дүние есебінде қарастырады. Ал, керісінше саяси бағытты негіз етіп алған телеарналардың бірі "КТК" арнасын жатқызуға болады. Екінші жағдайда контент жалпы эфирлік таратуға байланысты бөлінеді. Яғни, эфирлік арналардың, соның ішінде бағдарламалық өнімдерден тұратын жоғарыда аталған көрсетілім контенттері кабельдік арна, спутниктік арна, интернет секілді цифрлық платформалардағы таратылуы айтылады.

Телевизия мен жалпы эфир тарату платформаларының дамуымен қатар, сапалы телевизиялық өнім даярлауда келесі кезекте кәсіби мамандардың атқаратын рөлі зор. Кадр мәселесі әрдайым басты назарда болған. Тәжірибе мен кәсібилік қатар болған жағдайда өнім жоғарғы стандарттарға сай болатыны сөзсіз. "Телевидение является венцом второй коммуникативной революции, суть которой можно определить как реализацию идеи телекоммуникации или электронной коммуникации"[2;181]. Арнайы мамандар даярлауда маңыздылығы жағынан үлкен жауапкершілік жүктейтін, әрі ерекше шығармашылық кәсібилікті талап ететін айрықша мамандық - режиссура екенін атап өткен жөн. Себебі, кино өндірісінен бастау алған телевизиялық жүйе, өзіндік ұйымдастыру процестерімен өзге өндірістерден ерекшеленеді. Топтық, ұйымдастырушылық, шығармашылық біліктілікті талап ететін телевизиялық өндіріс, кино саласымен ұқсас процестерге ие. "Телевидение из технического средства связи прошло путь до художественного зрелища, дерзко заявившего о своих правах на особое, самостоятельное место в современной художественной культуре. Взгляды на драматургию, изобразительно-выразительные возможности, актерское исполнительство на телевидении и в особенности на его режиссуру менялись в соответствии с изменением, развитием ТВ, с эволюцией представлений о его эстетической специфике" [3;25].

Қазақ телевизиясы алғаш қадамдарын бастаған сәттерде мамандар бұл салаға әуелде кинодан келді. Жүргізушілерді даярлауда, бағдарламалар даярлауда, белсенді рөлді режиссерге тапсырғаны барлығына мәлім ақпарат. Себебі, эфирге жарайтын кейіп пен дауысты, бет әлпетті таңдауды, түсірілім алаңын ұйымдастыруды жетік меңгерген режиссерлер ғана эфирге сай кейіпкерлер мен түсірілім тобын іріктей алды. Яғни, режиссер мамандығының телевизияның дамуының бастау алған сәтінен маңыздылығы айшықталды. Дәл осы секілді, телевизияға қатысты кез келген мамандықтың тәжірибе мен кәсібиліктің негізінде қалыптасу керектігі, оның заманауи талаптарға сай, әрі бәсекелестікке қабілеттілігін арттырады. Бүгінде телевизия саласында қызмет атқарып келе жатқан кездейсоқ мамандық иелері бой көтеріп келеді. Олар - телевизиялық өндірісті ішкі процестеріне белсенді араласу салдарынан жұмыс атқарып келе жатқан қызметкерлер. Арнайы білімі жоқ. Яғни, телевизиялық өндірістің теориялық аспектілерінен бейхабар, олар көбіне "конвеерлік" өнімнің үздіксіз жүріп отыруын ғана қамтамасыз ете алады. Мамандықтары өзге кәсіптен болғандықтан телевизия өндірісіне айтарлықтай интеграция енгізулері қиынның қисыны.

Бұл тенденция сәйкесінше телевизиялық прогресті регрессияға ұшыратпаса да, ілгері дамуына едәуір кедергі келтіретіні сөзсіз. Мәселен, телевизиялық кеңістіктің бүгінде аналогтық таратылудан интернет секілді цифрлық кеңістікке ауысу сәтінде техникалық қамтамасыз ету, жүйелеу, тарату секілді арнайы аспектілерді кәсіби тұрғыда білген өте маңызды. Немесе, тікелей эфир түсіру, оны жүйелі түрде қалыптастыру және тарату секілді тұстарын арнайы кәсіби біліктілікті қажет етеді.

"Digital television is the transmission of audio and video by digitally processed and multiplexed signal, in contrast to the totally analogue and channel separated signals used by analogue television. It is an innovative service that represents a significant evolution in television technology since color television in the 1950s. Many countries have been replacing broadcast analogue with digital television to allow other uses of the television spectrum. Several regions of the world are in different stages of adaptation and are implementing different broadcasting standards" [4]. Журналистік телевизия бүгінде режиссуралық телевизияға трансформациялану сатысында. Ендігі сатыда телевизияда режиссерлық шешімдер белсенді түрде пайдалануда. Яғни, трансляцияларға жаңа дем енгізуде, контенттердің жаңа форматта таратылуда, бағдарламаларды қызықты жасауда журналистік зерттеулерден гөрі, режиссерлық шешімдер басым болып келеді. Кез келген телевизиялық өнімді арнаның контентіне сай бейімдеуде енді оның формасына аса үлкен мән беріледі. Тіпті әр бағдарламаның өзіндік ерекшелігі айқындалуы шарт. Өзге арналардың сәйкес контенттерінен ерекшелену мақсатында арналар бағдарламалардың мағынасынан бөлек түсірілу мәнері мен режиссерлік стильге назар аударады.

Жүргізушілердің іс-қимылы, операторлық жұмыстың ұшқырлығы, пост-продакшн мен дыбыстық әрлену секілді аспектілер тікелей режиссерлік шешімдердің арқасында жүзеге асады. Оған қоса мобильдік немесе интернеттік жүйге таратуда өнімнің сол платформаларға сай жасалуы режиссердің қырағы көзінің астында болуы маңызды. Медиа кеңістікте интернеттік хабар тарату мобильдік құрылғылардың көмегімен жүріп жатқанын ескерсек, сапалы телевизиялық өнімнің қажеттілігі өзімен өзі айшықталады. Кез келген интернетке қосылған мобильді гаджеттің иесі бүгінде дербес хабар немесе бағдарлама жасаушы ретінде өзіндік бағдар ұстанғанын ескерсек, телевизиялық контенттік технологиялық, өндірістік белсенділігін арттыру актуалды мәселелерінің бірі.

Телевизиялық өнім алаңы белең алып келе жатқан жаңа дәуірде кәсіби мамандардың алар орны бөлек. Мәселен, интернет телевизиясы, кабельдік арналар қазіргі таңда эфир тарату алаңында негізгі орында. Netflix, Hulu, Amazon секілді цифрлық платформаларға бүгінгі Қазақстан телевизиясын бейімдеу - еліміздің медиа кеңістігін дамытудағы келесі бір бағындырар белестерінің бірі. Аталмыш платформалардың бүгінгі телевизиядан ерекшелігі олардың интернеттік желі бар кез-келген кеңістікте тұтынуға мүмкіндігімен қатар, көруге ұсынылған бағдарламалардың көрерменнің өзі қалаған уақытында таңдай алуында.

"Медиабизнес в эпоху цифровых технологий становится еще более зависимым от потребителей. Их значимость как субъекта индустрии существенно возрастает по сравнению с эпохой массмедиа, когда аудитории отводилась роль скорее объекта, которому массовые коммуникации диктовали что смотреть, когда и как. Когда же (с развитием спутникового ТВ) технологический прогресс позволил увеличить число телеканалов, аудитория получила больше возможностей выбирать - в первую очередь контент. Сегодня она уже может выбирать и контент, и время, и место, и экран" [5].

Спутниктік телевизия арналар санын көбейтіп, тұтынушыға таңдау жасауға мол мүмкіндік туғыза отырып, талғамды арналар мен талғамсыз арналардың санын арттырды. Тұтынушы саналуан арналардың арасынан тек қажетті контенттерді таңдағысы келді. Және де өзіне қажет уақытта. Бұл қажеттілікті қамтамасыз ету мақсатында Netflix, Hulu, Amazon және т.б. телевизиялық платформалар пайда болды.

Аталмыш платформалар - интернеттік желілер арқылы таралатыны белгілі факт. Алайда, бұл процесті қандай жолмен іске асатынын білетін мамандар кем де кем. Бұл орайда отандық мамандарды кәсіби даярлайтын оқу орындарында дайындаған жөн. Одан бөлек практикалық тәжірибе керектігі маңызды. Сонымен қатар интернеттік платформалардағы контент телевизиялық эфирлік контенттен ерекше. Интернеттік платформалар тұтыну жағынан бүгінгі қалыптасқан телевизияны басып озып келе жатыр.

Себебі, бұл медиа платформада еркіндік көп, белсенді топтар мен контентті жүзеге асыру мүмкіндігі мол. "Важнейшая тенденция развития новой медийности - скорость и наличие миллионов непрофессионалов, которые вступают в настоящую конкуренцию с профессионалами по производству контента"[6]. Яғни, интернеттік платформалармен қоса, жаңа медиалық алаңның пайда болуына соңғы 10-20 жыл шамасында қарқынды дамып келген технологиялардың, желілердің, гаджеттердің нәтижесі. Кәсіби емес мамандардың контенті көп болғанымен, сапасы жағынан төмен. Соның салдарынан бұндай дүниелер тек мобильді құрылғылар желісі арқылы тарап

жатады. Бұндай контенттерді қысқа роликтер, вайндар құрайды. Ал кәсіби мамандардың, топтардың көмегімен жүйелі түрде дамыған және сапа жағынан жоғары контент ұсына алатын телевизиялық арналарды интернеттік арналар және медиа платформалар құрайды.

Бүкіл-әлемдік жаһандану процесінде бірыңғай жаңа, заманауи технологиялардың жаппай енуі секілді процестерге біздің елдің де сәйкес келу мақсаты көзделген. Аналогтық эфир тарату мен цифрлық эфир тарату процестері дамып келеді. Сол процестерге қатысты эфир тарату сапасы да сәйкесінше прогрессивті дамуды талап етеді. "Так сейчас спутниковое телевидение распространяет только цифровой сигнал, так как передача аналогового телесигнала через спутники уже не удовлетворяет современным техническим требованиям и потребностям аудитории"[7;91].

Бұл орайда даму тек технологиялық тұрғыда ғана емес, яғни, шығармашылық бағытта да дамуы заңды процесс. Жаңа технологиялық мүмкіндіктер шығармашылыққа жаңа талаптар қойып, оған қоса жаңа мүмкіндіктер туғызуда. Соның ішінде режиссура саласына әлемдік түсіру стандарттарын енгізу маңызды. «Interactive digital TV (iDTV) applications need to deal with high levels of complexity. Such complexity must be transparently treated, implying the need for an additional and specialized software layer between the operating system and the applications» [8;1]. Отандық режиссураны ілгері дамытуда әлемдік стандарттарды ескерген жөн. Сол стандарттарды қазақ менталитетіне, талғамына, ұстанымына, салт-дәстүріне, мәдениетіне сәйкес бейімдеп, мемлекеттік БАҚ-құралдарына жаңа дем берумен қатар, халықаралық медиа стандарттарға сай контент пен кадрлар даярлау.

Отандық режиссураны, экрандық өнімдерімізді әлемдік деңгейге жеткізу. Дамыған 30 мемлекеттердің қатарына қосылу үшін, отандық медиа және цифрлық эфир тарату салалары жаһандану талаптарына сай болу қажет. Елбасы қойған мақсаттарға бірыңғай кірісу керек.

Ғылымның қай саласында болмасын, жаңа технологияларды меңгеру – заман талабы. Елбасымыз Н.Ә.Назарбаев өз еңбегінде айтып өткендей: «Біз білім ғылым инновациялар үштігі билеген постиндустриялық әлемге қарай жылжып келеміз»[9;68]. Демек, телевизияның және жалпы медиа кеңістіктің дамуы, оның кәсіби тұрғыда сапалы контенттер мен бағдарламалар ұсынуымен қатар, тарату алаңдары мен оған кәсіби білімді мамандардың қатысуымен ғана жүйелі түрде жүзеге аса алатыны консервативті көзқарас емес, заманауи тенденция екені айқын.

Пайдаланылған әдебиеттер

1 Хлызова А.А. Расширение экономических возможностей современного телевидения в условиях конвергенции // Наука ЮУрГУ: Материалы 67-й науч. конф. – Челябинск: ЮУрГУ, 2015. – С. 487–493.

2 *Евразийское сообщество: экономика, политика, культура*. № 1(69)2010. С.181.

3 Вартанов А.С. Три этапа телевизионной режиссуры/ сост. Л. И. Польская // Режиссер на ТВ: сборник статей. Москва, «Искусство», 1978

4 Rodica Melinda Şuţu. The Transition from Analogue to Digital Television in Europe. Challenges and Difficulties for Romania. *Communications and Marketing Journal (Revista de Comunicare si Marketing)*, issue: 6. 2013. Pp. 45-60

5 Образ медиа будущего. *Искусство кино*. №7, 2013. 3-5 бб. <https://www.kinoart.ru/archive/2013/07/obraz-media-budushchego>

6 Лежа на диване: планшет + ТВ. *Искусство кино*. №7, 2013. 1-5 бб. <https://www.kinoart.ru/archive/2013/07/lezha-na-divane-planshet-tv>.

7 Беляев Ю.В., Галочкин Ю.И. Цифровое телевидение. Владивосток: Изд-во ДВГТУ, 2005. – 91 с.

8 Momouh Khadraoui, B. Hirsbrunner, P. Lorenz, D. Khadraoui. A Smart Multimedia Object (SMO) Modelling for Designing Interactive Digital Television Content. ICPCA 2007. 2nd International Conference on Pervasive Computing and Applications, 2007.

9 Назарбаев Н.Ә. Тәуелсіздік дәуірі. – Астана, 2017. – 508 б.

РАЗВИТИЕ КОНТЕНТА И ЗНАЧЕНИЕ РЕЖИССУРЫ НА КАЗАХСТАНСКИХ ТЕЛЕКАНАЛАХ

М.К. Бакеева

докторант 2 курса,

Казакская национальная академия искусств им. Т.К. Жургенова,
, г. Алматы, Казахстан, email: m.bakeyeva@mail.ru

В статье автор анализирует направления телевизионного контента Казахстана и значение режиссуры на ТВ. Автор приходит к выводу, что в дополнение к обучению, будущие специалисты должны участвовать в производстве ТВ-продукта. В статье приводятся данные по работе новых технологических ТВ стандартов. Анализируются различные аспекты отношения к цифровым платформам казахстанских зрителей. Рассматривается роль телевидения в формировании качественного контента на отечественном телевидении.

Ключевые слова: режиссура, телевидение, искусство, контент, интернет платформа, новое направление, эфир

DEVELOPMENT OF CONTENT AND THE IMPORTANCE OF DIRECTING ON KAZAKHSTAN TV CHANNELS

M.K. Bakeyeva

2nd year doctoral student

Kazakh National Academy of Arts named after T.K. Zhurgenov
Kazakhstan, Almaty, email: m.bakeyeva@mail.ru

In this article author analyzes directions of domestic television content and the value of directing TV. The author concludes that, in addition to training future professionals, they should participate in the production of TV products. The article provides data on the work of new technological TV standards. Analyzes various aspects of attitudes towards digital platforms of Kazakhstani viewers. The role of television in the formation of high-quality content on kazakhstani television is considered.

Keywords: directing, TV, art, content, internet platform, new direction, TV broadcast

КӨПСЕРИЯЛЫ ФИЛЬМ МЕН СЕРИАЛ: ЖАНРЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ МЕН ҰҚСАСТЫҒЫ

Ә.Д. Шорабек

Т.Қ. Жүргенов атындағы Қазақ ұлттық өнер академиясының PhD докторанты
Қазақстан, Алматы, email: khan_adil@mail.ru

Теледидар экран өнері ретінде кинодан көптеген әдістерді өзіне пайдаланғанын ескерсек, бұл екі жанрдың арасында ортақ құбылыстар бар. Мұндай ұқсастықтың бастысы ретінде екеуінің де бір уақыт ұзақтығы және көлем категориясына қатысты белгілерін атауға болады. Мақаланың негізгі мақсаты екі жанрдың негізгі айырмашылықтарын ашу болып саналады. Бірі киноға, бірі теледидарға негізделгендіктен, оларда ерекшеліктердің болуы да заңды құбылыс.

Мақалада көпсериялы фильм мен сериалдың айырмашылықтары мен ұқсастықтары салыстыру, талдау әдістері арқылы сараланып, әрқайсысына тән негізгі белгілері негізінде анықтама беріледі.

Түйін сөздер: кино, көпсериялы фильм, сериал, телефильм, жанр

Кіріспе

Тәуелсіздігіміздің алғашқы жылдарында телесериал өндірісі баяу дамығанымен, соңғы жылдардағы санының күрт өсуін телеарналардағы бірінің ізін суытпай, көрермен назарына ұсынылып жатқан туындылардан байқауға болады. 2008-2009 жылдардан жаңа қарқын алған телесериал өндірісінің бастауында «Ангелочек», «Ағайынды», «Город мечты», «Астана – моя любовь», «Откройте дверь – я счастье» және басқа да сериалдардың тұсауы кесіліп, айтарлықтай дәрежеде дамып келе жатқанына қазіргі уақыттағы қазақстандық барлық телеарналардан жиі берілетін отандық өнімдер дәлел болып отыр. Алайда, телесериалдар туралы жекелеген мақалалар (онда да көбіне журналистердің мерзімдік басылымдарға жариялаған мақалалары), дипломдық және магистрлік жұмыстар (олар да көп емес) бар болғанымен, еліміздегі телесериалдың пайда болуы мен даму кезеңі туралы әлі күнге жүйелі ғылыми еңбек жазылмаған. Осы ретте қазақ телесериалдарының алғашқы қадамынан бастап, бүгінгі күнге дейінгі даму кезеңдерін жүйелі түрде, ғылыми тұрғыдан зерттеу қазіргі таңдағы өзекті мәселелердің бірі болып отыр.

Негізгі бөлім

Бүгінде мәдениеттану мен бұқаралық байланыс теориясы тұрғысынан телевизиялық сериалды сараптау ХХ ғасыр ойшылдары идеяларының аясында кездеседі. Телевизиялық сериалды сараптау, әсіресе мелодрама жанрында түсірілген телесериалдар Р.Барт, Х.Ортега-и-Гассет, Ж.Бодрийяр, И.Хейзинга және басқалардың ғылыми жүйелік көзқарастарында орын алған. Кейбір теориялық және әдіснамалық аспектідегі сериалдағы репрезентация және шынайылықтың қалыптасуы мәселелері бойынша мәдениеттану бағытындағы зерттеулер М.Фуко [1], Ф.Джеймисон [2] және У.Эко [3] идеяларында кездеседі. Телевизия, соның ішінде сериалдың интегративтік қызметі туралы ойлар Г.Дебор [4], Ю.Хабермас [5], Д.Белл [6] және басқа да философтармен жүйеленгенін көруге болады.

Теледидар экран өнері ретінде кинодан көптеген әдістерді өзіне пайдаланғанын ескерсек, бұл екі жанрдың арасында ортақ құбылыстар бар. Мұндай ұқсастықтың бастысы ретінде екеуінің де бір уақыт ұзақтығы және көлем категориясына қатысты белгілерін атауға болады. Бірақ бірі киноға, бірі теледидарға негізделгендіктен, оларда ерекшеліктердің болуы да заңды құбылыс. Сөзіміз дәлелді болу үшін бұл ұғымдарға берілген анықтамаларға тоқталайық.

«Сериал – бөлімнен бөлімге, фильмнен фильмге дейін бір сюжеттік желі дамып отыратын, әр фильмнің соңында хикаяттың шарықтау шегімен аяқталып, келесі фильмде шешімін табатын көпсериялы телефильм. Мұндай сериалдың үлгісі ретінде жекелеген бөлімдерін тек айқын кезегімен көрмесе сюжеттік желісі жоғалатын «Семнадцать мгновений весны» фильмі болды» [1].

Сериал – әртүрлі және көп сериядан тұратын кино немесе телефильм [2].

Сериал – телеарнада, кинода: бірнеше желілік сюжеттерге құрылған көпсериялы фильм, сонымен қатар көпсериялы бағдарлама [3].

Сериал (series, TV series) – бұл, телеарнадан көрсетуге арналған көпсериядан тұратын кино шығарма [4].

Мысалы, С.И. Ожегов пен Н.Ю. Шведовалардың авторлығымен жарық көрген «Орыс тілінің түсіндірме сөздігінде» сериал термині туралы былай деп анықтама беріледі: «Сериал – телеарнада, кинода: бірнеше сюжетті желісі бар көпсериялы фильм, сонымен қатар көпсериялы бағдарлама» [5; 713]. Ал, М.Л. Давыдовтың «Телевизиялық көпсериялы көркем фильмдердің типологиясы» атты ғылыми мақаласында «Сериал – бұл кез-келген телевизиялық, яғни тек телеарнаға арналған көпсериялы (әрқайсысы 26-дан 52 минутқа дейін созылатын, стандартқа сай саны екеуден асатын) көркем (талапқа сай құрылған техникалық құралдармен құрылған актерлермен немесе басқа да орындаушылармен іске асатын сценарий) фильм (көрермен назарына арналған аяқталған шығарма)» деген анықтама беріледі [6].

«Сериал дегеніміз – көпсериялы фильм» деген пікірді С.А. Кузнецов та қайталайды. Ол «Орыс тілінің үлкен түсіндірме сөздігі» атты еңбегінде былай деп жазады: «Сериал – әртүрлі сюжеттік желілерге құрылған көп сериялы фильм» [7;1179]. Ал, Robert C. «Allen. Soap Opera. Museum of Broadcast Communications» («Байланыс тарату мұражайы») деген еңбегінде мынандай көзқарас білдіреді: «Сериал (телесериал, жүйелі бағдарлама; ағылш. Serial) – бірізді, жүйелі жеке эпизодтардан тұратын телевизиялық және радиобағдарламалардың бір түрі. Сериал форматында көбірек танымал болған, 1930 жылдарда америкалық радиолардан бастау алған созылмалы опера (мыльная опера) болып табылады» [6].

Алғашқыда көзге ұқсас көрінетін көпсериялы фильм мен сериал медиаөнімдерінің айырмашылығын ажырата білу керек. Жоғарыда айтылып өткендей, қазақстандық көрерменнің көпсериялы фильмдермен таныстығы телесериалға қарағанда ертерек, кеңес дәуірінен бастау алып, бұқаралық өндіріске айналып кетеді. Дегенмен, 1990 жылдардың басында көпсериялы фильмдердің саны қысқарып, шетелдік, нақтырақ айтқанда латынамерикалық созылмалы сериалдарға жол береді. Бірақ, телесериалдың жанрын кинематография тарихындағы көпсериялы фильмдерден бөліп қарау мүмкін емес.

Атап айтар болсақ, бір кейіпкерлерге құрылған фильмдер кезеңін «серия», баяндауды, бірнеше серияда бір сюжеттік құрылымының дамуын «сериал» деп атау қалыптасты. Осы тұрғыдан алғанда, «көпсериялы фильм мен сериалдың айырмашылығы неде?» деген сұрақ туындайды. Бүгінгі таңда бұл сұрақтағы айырмашылық жауабын келесідей параметрлермен өлшеуге болады: өндірістің технологиясы, барлық серияның жалпы хронометражы мен жалғастыру мүмкіндігі. Сонымен қатар, тағы бір маңызды айырмашылық ол, көпсериялы фильм режиссер туындысы, ал, сериал продюсер жұмысы болып табылады.

Көпсериялы фильм мен сериалдың жанрлық ерекшеліктерін толыққанды зерттеулер нәтижесінде төмендегідей айырмашылық белгілері жіктеледі:

1. Көпсериялы телефильм – бұл, шығармашылық топтың жалпы міндетін іске асыруға негізделген режиссерлық жұмыс. Ал, телесериал – көрерменді экран алдында жинау мен тартуға негізделген коммерциялық бағыттағы продюсерлік жоба.

2. Көпсериялы телефильмді түсіруде алдын-ала жазылып өңделген сценарий қолданылады, ал, телесериалдың сценарийі кейде түсірілім барысында жазылады. Нәтижесінде сериалдар жалғасын табуға мүмкіндік алады, яғни маусымдық болып көрсетіліп, соңын бітпеген финалмен аяқтайды. Ал, телефильм бар болғаны бір, көп дегенде екі күн көрсетіледі.

3. Қаржылық мәселесі де бұл телевизиялық контенттің екі түрінің ара жігін аша түседі. Телефильмдердің түсіріліміне сериалға қарағанда көбірек қаржы бөлінеді. Бұл отандық өнімдерге қатысты, ал шетелдік сериалдарға айтарлықтай көп мөлшерде қаржылық шығындар жұмсалады.

4. Көпсериялы телефильмдердің түсіріліміне ұзақ уақыт жұмсалады, ал сериал белгілі бір айқындалған уақытта өз жұмысын аяқтайды. Ол - тынымсыз тез жылдамдықпен дайындалатын өнім. Бұл жағдай Ресей мен Қазақстандық өнімдерде кездеседі. Ал, батыстық сериалдар ұзақ мерзімде сапаға жұмыс жасап жатады.

5. Авторлық құқық бойынша телефильм өндіруші компанияның жеке өнімі болып қалады, телеарна тек бір рет көрсету рұқсатына ие болады, әрине, бұл жағдай фильмнің бірнеше мәрте басқа да телеарналарға сатылуына жол ашады. Ал, телесериал керісінше телеарналар құқықты өздерінде қалдырады. Бұл жерде батыстың тәжірибесі жетіспейді [8].

Тағы бір айырмашылығы – жылдамдық ырғағында (темпо-ритм). Фильмдегі басты критерийлердің бірі – жылдам-ырғақ. Бұл терминді ұсынған К.С. Станиславский, экранға театрдан, театрға музыкадан келген. Телевизия саласында бұл ұғым жаңа түсінікке ие болды. Жылдамдық – орындалатын әрекеттің шапшандығы, ал ырғақ оның қарқыны. Музыкада бұл екі термин тек

аудиосалаға қолданылады, театрда – аудиовизуальді, ал экран үлгісінде қосымша техникалық мүмкіндіктерді пайдалану арқылы кадрдағы оқиғалар тізбегіндегі жылдамдық пен қарқынды өзгертеді. Жобаның жылдамдығы мен ырғағын ең тиімді әрі қарапайым әдіс монтаж арқылы жасайды.

Телефильм мен телесериалдағы жылдамдық-ырғақ ерекшеліктерін жалпылай келе, маңызды айырмашылықтарды көруге болады. Әрекет ырғағына тәуелді жылдамдықтың екі түрі болады: тікелей және кері. Телесериалға тікелей тәуелділік тән, ал телефильмге кері тәуелділік тән.

Көпсериялы телефильм мен сериал препродакшн, продакшн және постпродакшн кезеңдерінде біріне бірі ұқсас келеді. Олар: шығармашылық топты құру, сценарий жазу, түсірілімге дайындық, түсірілім уақыты, кезекті монтаж, дыбыс пен жарнаманы жинақтау.

Сонымен қатар, телесериалды киномен де салыстырып жатады. Алғашқыда сериалды ұзақтығы мен серияларын санамағанда толықметражды фильмнен ажырату мүмкін емес сияқты болып тұрады. Бірақ, мұқият талдау нәтижесінде толық айырмашылық тізбегі түзіледі.

1. Сериалдың фильмнен басты ерекшелігі – бұл, әрине, олардың саны. Сериал 3-тен бастап бірнеше мыңдаған сериялардан тұруы мүмкін.

2. Киноға қарағанда сериалда телекөрерменге ақпарат аз мөлшерде өлшеніп беріледі. Бір серияны жіберіп алу тұтас сериалды түсінуге кедергі жасамайды. Қалаған жағдайда оны немесе тұтас сериалды қарауға болады. Фильм үзіліссіз, тұтас бір рет көруге арналған.

3. Телесериал жанр ретінде кәдімгі өмір жағдайын суреттейді. Шынайы өмірдегі әдеттегі кейіпкерлер, тұрмыстық қиындықтар көрерменді еріксіз өзіне баурап алады. Санадан тыс өзін кейіпкермен бірге қойып, өмірдің оқыс өзгерістерінің шешімін күтеді. Жобаның соңына есептелген бақытты финалды күту – көрерменге арналған басты нұсқау. Егер, нұсқау орта жолдан бұзылса, көрермен өзін жайсыз сезініп, үміті ақталмағандай күй кешеді. Сондықтан, сериалдағы маңызды бақытты финал болып (happy end), үйлену, сәбилі болу, жанұяның татуласуы, қылмыскердің ұсталуы, құпияның ашылуы және т.б. болып табылады.

4. Сериал сценарийінде жарнама уақыты алдын ала жазылуы мүмкін. Ал, фильмде жарнамалық үзілістер қарастырылмайды. Кино жасаушылар туындыны ешқандай үзіліссіз басынан аяғына дейін қарауды ұсынады, әйтпесе ең маңызды астарлы тұстарын жіберіп алуыңыз мүмкін. Ал, сериал сүйемелдеуші құрал ретінде, өйткені оны үй шаруасымен айналысып жүріп қарауға болады [4].

5. Сериал біртұтас сериалдардан құралады. Ал, фильмнің немесе новелла жинағының жалғасы сериал болып табылмайды, өйткені әр бөлімнің өз финалы бар.

6. Сериалды көру жайлы және ыңғайлы. Ал, жаңа фильмді қарау үшін адам кинотеатрға барып, ақша төлеп көруі керек. Серпілісті қажет ететін процесс. Ал, сериалды көрермен жайлы диванда шай ішіп отырып көруге дағдыланған.

7. Сериалда сюжет – ахуалдан, астарлы егжей-тегжейден маңызды. Диалог басты рөл ойнайды. Ал, кинода режиссерлар үнсіз көріністі түсіруге тырысады [9].

8. 7- тармақтағы картинаны ойлап тапқан адам басқарады (кино – визуальді өнер, онда алдымен көрініс, одан кейін сөз, сондықтан киноны «ұлы мылқау» деп тегін атамаған), яғни, сөзін жазған сценарист емес. Кинода түсірілім барысында сценарий жиі өзгеріске ұшырайды [10;73]. Ал, сериалда басты адам сценарист, олар бір немесе тұтас топ болуы мүмкін. Сериал өндірісінің қысқа мерзіміне байланысты әр серияның сценарийі жылдам жазуды талап етеді. Сондықтан, мұнда сценарист бір адам болуы мүмкін емес. Батыста қазір сценаристерге үлкен құрметпен қарайды. Мысалы, Аарон Соркин («Западное крыло», «60 Студия»), Джош Шварц («Сплетница») және басқа да атақты америкалық сценаристтерді бүкіл әлем таниды. Көбіне сценаристтер продюсердің қызметінде атқарып жатады немесе толықтай осы қызметті өзіне икемдейді. Солардың бірі – Аарон Соркин. Бұл жағдай Қазақстанда кездеспейді. Қазақстандағы сериал өндірісінде басты адам – продюсер. Елімізде сценаристтерді танитын адамдар аз, есесіне «Shine production» продюсері Баян Есентаеваны, «Көркем фильм» компаниясының продюсері, режиссер Рашид Сүлейменовті, режиссер, продюсер Ақан Сатаевты барлығы таниды деуге болады.

9. Сериал мен фильмнің бюджеті едәуір ерекшелінеді. Қазақстандағы толықметражды фильмге бөлінетін қаржы 1-5 миллион АҚШ доллары көлемінде, ал сериалдың әр эпизодына бөлінетін қаржы мөлшері 8-25 мың АҚШ доллары көлемінде. Ал, Ресейде сериалға бөлінетін қаржы әр серияға 100-500 мың АҚШ доллары, АҚШ-та одан да көп. Бір америкалық сериалдың эпизодына бөлінетін қаржы 2-3 миллион АҚШ долларын құрайды, ал толықметражды фильмге жұмсалатын

қаржы 20-дан 100 миллион АҚШ долларына дейін барады [10;74]. Сериалдағы қаржының аздығынан арнайы эффектілер мен анимация сирек қолданылады.

10.Сериал өндірісіндегі үнемшілдік ең маңызды болып табылады. Продюсерлер бюджетті үнемдеу мақсатында әртүрлі айла-шарғыға барып жатады. Оның ең үлкені – шынайы көріністердің қысқартылуы. Сериалдағы негізгі әрекеттердің көбісі ғимарат ішінде түсіріліп жатады, шынайылықта түсірілетін көріністері өте аз, бір рет бір маусымды түгелімен түсіріп тастайды. Барлық эпизодтары дерлік жабық ғимаратта түсірілетін сериалдар да бар (мысалы, көбіне ситкомдар). Негізі сериалдардың шынайылығы мен жабық ғимараттағы пайыздық үлесі 20 және 80% құрау керек [10;74].

11.Екі медиаөнімнің аудиториясы жасына, әлеуметтік жағдайына, ұстанымына байланысты ерекшеленуі мүмкін. Алғашқыда сериал тек үй шаруасындағы әйел көретін өнім, ал кино тек білімді адам түсінетін жанр деген түсінік қалыптасқан болатын. Ресейлік белгілі сценарист Александр Молчанов өзінің «Букварь» атты еңбегінде бұл қағиданы жоққа шығарады. Ол соңғы жылдары адамдардың телесериалдарға деген көзқарасын өзгертетін кинобизнесітегі екі маңызды өзгерісті айырып береді. Алғашқысы – аудиторияның жаңаруы: қазіргі кино көрерменінің жасы 15 пен 20 жас аралығында. Салмақты фильмдердің орнын блокбастерлер жаулап алды [10;113]. Біз бұл қағидамен келісеміз, өйткені кейінгі жылдары фантастикалық және жастарға арналған комедиялық фильмдер саны арта түсті. Есейген көрермен үшін «Өрмекші адам» немесе «Марсианин» фильмдерінің жалғасын көру қызықты емес, сондықтан оның өміріне теледидар келіп енеді. Екінші тенденция – телекөрермендердің интеллектуалдық дәрежесінің өсуі. Осыдан он бес жыл бұрын бразилиялық сериалдағы Жадидің қашан тұрмысқа шығатынын күтіп жүретін, ал жиырма жылдан аса уақыт бұрын «Байлар да жылайды», «Қарапайым Мария», «Санта Барбара» сияқты сериалдар таңданысқа қалдыратын. Қазіргі көрермен экран алдында өмірінің біршама жылдарын өткізуге құлықты емес, сондықтан оның қалауы – қысқа немесе орташа қызықты сюжетке құрылған сериал. Кейінгі отандық телесериал өнімінің қарқынды түсірілуі көрермендерді қуантуда. Бұл туралы келесі бөлімде толық айтамыз.

Телевизиялық сериал – бұл тек қана кинематография мен көпсериялы фильмнен емес, сонымен қатар театрдан да ең жақсы қасиеттерді өзіне жинаған жаңа өнім [10;74].

Қорытынды

Сериал киноға қарағанда құрылымы жағынан театрға жақын. Көрермендерден көзге көрінбейтін қорғанмен қоршалған кішкентай кеңістіктегі талқан болған кейіпкерлер тағдыры, сюжеттік желілер, бірнеше кейіпкерлер. Бүгінде әлемдегі көптеген телевизиялық сериалдар өндірісінде театр драматургиясы орын алып келеді.

Алдымен фотография, соңынан кинематография мен теледидардың пайда болуы көрермен санын күрт көтерген жаңа визуальді мәдениеттің тууына себепші болды. Өнердің даму логикасы көрерменнің ойлау қабілетімен сәйкес келе бермейді, ол барлық ойын-сауықты мәдениет формаларын қабылдамайды. Қызметі айтарлықтай қаржылық шығындарды талап ететін «киножүйесі, радио, теледидар» сияқты бұқаралық байланыстардың пайда болуы арқылы, өнердің бұл ортада тек аудитория көлемін сақтап және ұлғайту арқылы ғана төтеп бере алатындығын көрсетті. Аудиторияны кеңейту шарасы - тек коммерциялық БАҚ ғана емес, мемлекет тарапынан қаржыландыратын байланыс құралдарының да басты мақсаттарының бірі екендігі ақиқат. Көпшілікке арналған қызықты экран туындысы болмаған жағдайда телеарна көрерменінен айырылады. Көрерменінің сандық көрсеткішін азайтқан телеарна соңында экономикалық, саяси, мәдени дағдарысқа тап болады. Осындай себептерге байланысты, 1960 жылдары бұқаралық байланыс құралдарының, қаржылық және мәдени, технологиялық, әлеуметтік-психологиялық, саяси және тағы да басқа жүйелік шектеулерді ретке келтіретін өнер түрін табуына алып келеді. Бірақ, бұл шектеулер көркемдік форма мен мазмұнына ықпалын тигізетіндегі айқын. Өнер БАҚ арқылы өмір сүрсе еркін, бірақ өте аз аудиторияға ие болады.

Жоғарыда келтірілген анықтамалар талдауларының нәтижесінде, телесериал анықтамасына өз нұсқамызды қосуға мүмкіндігіміз бар: Телесериал – бұл ұзақтығы 26 мен 52 минут арасына құрылған, бір-бірімен сюжеттік желісі байланысқан, бірнеше эпизодтардан тұратын телевизиялық бағдарламаның бір түрі.

Бұдан шығатын қорытынды, сериал – бұл кинематографияның, театрдың, көпсериялы фильмнің ерекшеліктерін өзіне жинап, телевизия өндірісінің дамуына жаңа серпін берген жаңа өнер туындысы.

Пайдаланылған әдебиеттер

- 1 Фуко М. История безумия в классическую эпоху. СПб., 1997.
- 2 Джеймисон Ф. Прогресс versus утопия, или Можем ли мы вообразить будущее? //Фантастическое кино. М.: Новое литературное обозрение, 2006.
- 3 Эко У. Кант и утконос. 1997.
- 4 Дебор Г. Общество спектакля. М.: Логос, 2000. – 184 с.
- 5 Хабермас Ю. К логике социальных наук. Теория коммуникативного действия // Современная западная теоретическая социология (реферативный сборник). Юрген Хабермас. Вып. 1., М., ИНИОН РАН, 1991.
- 6 Белл Д. Грядущее постиндустриальное общество. М.: Academia, 2004.
- 7 Таги-Заде А. «Надо учиться у американцев снимать кино для людей» // «Искусство кино», №7, 2003
- 8 Ефремова Т. Ф. Новый словарь русского языка. Толково-словообразовательный. М.: Русский язык, 2000
- 9 Ожегов С.И. Толковый словарь русского языка. М.: Мир и Образование, Оникс, 2011. - 736 с.
- 10 Теория дискурса. [Электронный ресурс] Режим доступа: <https://telestrekoza.com/theory/theory/>
- 11 Ожегов С.И., Шведова Н.Ю. «Толковый словарь русского языка: 80 000 слов и фразеологических выражений» // Российская академия наук. Институт русского языка им. В.В. Виноградова. 4-е изд., доп. – Москва: «А ТЕМП». 2004. – 944 стр.
- 12 Давыдов М.Л. Типология телевизионных многосерийных художественных фильмов // «Вестник электронных и печатных СМИ», Выпуск №7. [Электронный ресурс] Режим доступа: <http://www.ipk.ru/index.php?id=1583>
- 13 Большой толковый словарь русского языка / Гл.ред. Кузнецов С.А. – СПб.: «Норинт», 2004. – 1536 с.
- 14 Пойманые одной сетью: Кто должен защищать авторские права и интеллектуальную собственность в Интернете и, главное, как это сделать? [Электронный ресурс] // Российская газета; ред. Добрынина Е.- Режим доступа: <http://www.rg.ru/2011/02/28/krstgoogle-site.html>
- 15 Балобаева Е.Д. «Нарративный анализ заимствований телесериалов в России». Дис.работа. – Национальный исследовательский университет Высшая школа экономики, Москва, 2013
- 16 Молчанов А. Букварь сценариста: как написать интересное кино и телесериал. – Москва: «Риор», 2010. – 73 б.

МНОГОСЕРИЙНЫЙ ФИЛЬМ И СЕРИАЛ: ЖАНРОВЫЕ ОСОБЕННОСТИ И СХОДСТВА

А.Д. Шорабек

PhD докторант

Казахская национальная академия искусств имени Т.К. Жургенова

Алматы, Казахстан, email: khan_adil@mail.ru

Если учесть, что телевидение как искусство экрана, пользуется многими методиками кино, то в этих двух жанрах есть общее явление. К основным сходствам можно отнести длительность времени и категории объёма обоих жанров. Основная цель статьи - раскрытие основных различий двух жанров. Их различие естественно, так как один из жанров основывается на кино, другой на телевидении. В статье даются различия и сходства многосерийных фильмом и сериалов, их квалификация по методике анализа, основные понятия, относящиеся к каждому жанру.

Ключевые слова: кино, многосерийный фильм, сериал, телефильм, жанр

MULTI-SERIAL FILM AND SERIAL: GENRE FEATURES AND SIMILARITIES

A.D. Shorabek

PhD student

Kazakh National Academy of Arts named after T.K. Zhurgenov

Almaty, Kazakhstan, email: khan_adil@mail.ru

If we consider that television as an art of screen, uses many methods of cinema, then in these two genres there is a common phenomenon. The main similarities include the length of time and the volume categories of both genres. The main purpose of the article is to reveal the main differences between the two genres. Their distinction is natural, since one of the genres is based in the cinema, the other on television. The article provides comparisons of differences and similarities, multi-part film and TV series, their qualifications by the method of analysis, the basic concepts related to each genre.

Keywords: *cinema, multi-serial film, serial, TV movie, genre*

АНАЛИЗ БАЛЕТА «ИВАН ГРОЗНЫЙ» Ю.Н. ГРИГОРОВИЧА

И.Р. Аухадиев

магистр искусств

Казахский государственный женский педагогический университет,
Алматы, Казахстан, e-mail: ilzataukhadiyev@gmail.com

В статье проведен анализ хореографии балета «Иван Грозный». Описан танцевальный текст и его значение в отдельных эпизодах, в характеристиках персонажей спектакля. Приведены цитаты из трудов советских и российских искусствоведов, балетоведов, театроведов, которые исследовали балеты Ю.Н. Григоровича. Опираясь на опыт предыдущих поколений ученых, автор стремится дать самостоятельные выводы по каждой сцене спектакля. Кроме того, рассмотрены исторические предпосылки к созданию музыкальной партитуры балета. Отмечена роль композитора М.И. Чулаки, осуществившего отбор и транскрипцию музыки С.С. Прокофьева.

Ключевые слова: искусство, музыка, театр, хореография, Григорович

Сергей Сергеевич Прокофьев (1891–1953) известен в мире танцевального искусства как гениальный композитор, который написал знаменитые балеты «Ромео и Джульетта» (1938), «Золушка» (1945), «Сказ о каменном цветке» (1954) и другие. Его музыка представляет особый интерес для балетного театра. Ведь к одной только партитуре «Ромео и Джульетты» в XX веке обращались такие хореографы, как Л. М. Лавровский, Ю. Н. Григорович, Фредерик Эштон, Серж Лифарь, Джон Крэнко, Кеннет Макмиллан, Джон Ноймайер и другие.

Начало истории о создании еще одной впоследствии ставшей известной партитуры к фильму «Иван Грозный» идет с 30-х годов XX века. В 1938 году к композитору Сергею Сергеевичу Прокофьеву обратился кинорежиссер Сергей Михайлович Эйзенштейн (1898–1948) с предложением написать музыку к его новому фильму «Александр Невский» (1938). «Будучи давнишним поклонником режиссерского таланта С.М. Эйзенштейна, — рассказывал композитор, — я с удовольствием принял его предложение» [1; 413]. С этой картины началась дружба двух известных художников XX века...

Спустя шесть лет после выхода на экраны фильма «Александр Невский» режиссер Эйзенштейн начал работу над своей следующей исторической картиной «Иван Грозный» (1944). Написать музыку к фильму он снова предложил Прокофьеву. Композитор написал сюиту для кинофильма, вторая серия которого была запрещена по политическим причинам, а третья серия не была снята вовсе. Позже партитуру музыки к фильму использовал дирижер Абрам Львович Стасевич (1906–1971), чтобы создать ораторию. Он же и рассказал Григоровичу о достоинствах музыки Прокофьева. В 70-х годах хореограф обратился к композитору Михаилу Ивановичу Чулаки (1908–1989) с просьбой, чтобы тот создал полную музыкальную композицию для балета, добавив отрывки из других произведений Прокофьева. «М. Чулаки создал балетную транскрипцию музыки С. Прокофьева подобно тому, как Р. Щедрин создал аналогичную транскрипцию музыки Ж. Бизе в «Кармен-сюите» или как создавали транскрипции на темы песен и оперных произведений композиторов XIX века. Транскрипция может существовать и в балетной музыке. И на этот раз она привела к рождению нового интересного произведения» [2; 63–64].

Так появилась партитура балета «Иван Грозный». Как всегда, оформление спектакля балетмейстер доверил своему соратнику Симону Багратовичу Вирсаладзе (1908–1989). Получился двухактный балет, премьера которого состоялась в Большом театре в 1975 году.

Первый акт. В танце с колоколами Григорович использует присядки, *revoltades*. Далее следует выход народа по диагонали между звонарями (хлопки, выпады, дробушки), вокруг звонарей. По мнению балетоведа В.В. Ванслова (р. 1923), «узловые моменты исторической жизни народа отмечаются Звонарями — народными корифеями. Танец бьющих в набат Звонарей — то, призывный, то траурный, то праздничный, то трагический — в качестве лейтмотива проходит через весь спектакль, задавая характер и пластику народных сцен, в соотнесении с которыми раскрывается личность главного героя» [2; 63].

Выход бояр во главе с князем Курбским (князь чем-то похож на Визиря из «Легенды о любви» — шествует такими же четкими широкими шагами): бояре полусогнутые, постоянно перешептываются в танце (их основной рисунок — «прочес»).

Все исполнители расходятся на две диагонали: происходит появление царя на троне. В его характеристике широкие шаги и выпады. Иван Грозный исполняет две диагонали *jete parter, saut de basque*, третья с *revoltade*. Насыщая хореографию царя большими прыжками героического характера, Григорович создает образ сильного самодержца, внушающего страх боярам.

Выход девушек и Анастасии. Начинается танец с платками, в котором применяются переменные шаги, припадания в сторону по кругу, кордебалет образует два круга и проходят перед царем, поклоняясь. Далее следует «прочес» переменными шагами в позах *attitudes*, с помощью которых танцовщицы образуют внутренний и внешний круги, добавляя движения *pas de bourree suivie*. В конце танца все девушки встают на колени перед царем.

Царь спускается с трона, чтобы выбрать невесту. Его взгляд останавливается на Анастасии. Она хрупкая и застенчивая, постоянно удаляется от Ивана. С правой стороны сцены стоит на коленях Курбский, обращенный к Анастасии — он тоже любит девушку. Царь приказывает всем удалиться. Последним с трудом уходит Курбский.

Анастасия преклоняется перед царем. Он в знак любви также встает на колени. Они вместе идут на зрителя, держа платок девушки. Начинается адажио. Много выпадов невесты в руках царя словно отображают характер их отношений, в которых Иван предстает сильным и надежным, а невеста хрупкой. Анастасия исполняет два *assamble en tournant* по диагонали в руках Ивана Грозного. Он несет к зрителю, она, тем временем, показывает жест коронации (теперь Анастасия царица). Царь ведет невесту к трону.

За ними появляется Курбский, который провожает Анастасию взглядом. Движения его резкие, обрывистые. Князь часто хватается за голову, не зная, как быть с безответной любовью. Во второй части он предается грезам об Анастасии. Третья часть монолога Курбского представляет собой репризу первой.

Далее следует выход звонарей с девушками. Скорбящие девушки ждут мужчин, которых призвали на войну с врагом. Звонари высматривают в дали войска.

Началом следующей сцены становится выход вражеских лазутчиков и знаменосцев. Лазутчики полусогнутые передвигаются, высматривая все вокруг и стараясь остаться незамеченными. За ними выбегают войска Ивана Грозного (те же *renverse* с *pas de bourree*, как в «Легенде о любви»). Битва иллюстрируется Григоровичем исключительно танцем: никаких сцен боя на мечах и прочего. Все решается прочесом между воинами и выпадами с мечами в танцевальных комбинациях (танцевальный симфонизм). Русские гонят врагов со сцены, пытаются рубить их выпадами и взмахами меча. На середине сцены появляется Курбский с большим мечом в руке. Он возглавляет часть войск. Его партия насыщена широкими прыжками, олицетворяет отвагу. После князя с его войсками на сцену стремительно врывается царь с мечом в руке: в скользких *jete parter* и двойном *jete entrelace en tournant*, с резкими *revoltade* в свойственной ему манере (лексика, использованная Григоровичем в экспозиции балета при представлении образа Ивана Грозного — эту комбинацию можно считать танцевальным лейтмотивом царя). Грозный замирает в центре сцены, поднимая меч вверх. Затем вращается в стремительных пируэтах, угрожающе размахивая мечом. Его окружают пять танцовщиц в костюмах смерти с косами в руках — еще одна ключевая аллегория в балете Григоровича (этот образ связан с судьбой царя и он еще появится в спектакле). Грозный покидает сцену в прыжках *pas de chat*. Смерть тоже уходит.

Появляются войска обеих армий. Они прочесываются, взмахивая мечами. Тем временем в прыжках *jete* в эпицентр битвы врывается Курбский. Он решительно рубит врагов мечом в больших прыжках *sissonne ouverte*. Снова появляется смерть. Вокруг нее происходит сражение. Она безжалостно отбирает жизни людей, словно «косит траву» на поле битвы. Далее появляются горнисты царя, возвещающие его появление. Грозный снова выходит на сцену в прыжках *jete en tournant*, поднимая боевой дух войска и ведя его за собой к победе. За ним уходят горнисты, знаменосцы, воины. Последнюю группу воинов возглавляет Курбский.

Монолог Анастасии. Она спускается с трона на сцену. Она ждет царя и молится о его благополучном возвращении, вспоминая его объятия.

Выход звонарей в белом с самого начала насыщен различными высокими *pas de basque* и широкими переменными шагами из стороны в сторону. Их энергичный танец возвещает о

возвращении царя с победой. Появляются войны, гордые победой над врагом. Их, скромными поклонами и объятиями, встречают девушки. Проходит по сцене и Курбский со своими людьми.

Кульминация первого акта. Долгожданная встреча Ивана Грозного и Анастасии. Царь носит ее на руках в различных подержках. Появляются девушки и юноши, которые танцуют вокруг Грозного и Анастасии. Их адажио постепенно превращается во всеобщий праздник, который главные герои покидают (Грозный уносит возлюбленную в высокой подержке). Присоединяются к действию и звонари, выбегая в прыжках *pas de basque* и ликуя от радости в комически исполняемых *pas balotte*.

Праздник прерывается известием о болезни царя. Народ в страхе. Кланяясь Ивану Грозному, юноши и девушки покидают сцену. Шатаясь, неустойчиво царь двигается по сцене. Его несет из стороны в сторону. Удержаться на ногах помогает посох. Вокруг него в отчаянии в порывистых прыжках *pas de chat* двигается Анастасия. Она, с распростертыми руками молит небеса сохранить жизнь Царя. Грозный постепенно падает, теряя силы. Анастасия помогает ему встать и уводит царя со сцены.

Финал первого акта. За главными героями наблюдали бояре. Они выходят из занавесок на сцену. Сначала полусогнутыми, боясь, что их заметят или услышат. Они двигаются по всей сцене, перешептываясь и постоянно оглядываясь вокруг. Затем привыкнув к обстановке и мысли, что царь болен, они встают во весь рост и жестом показывают свою коронацию — каждый из них считает себя не менее знатным и достойным трона. Мысль о скорой смерти царя окрыляет их, дурманит сознание. Пластика рук похожа на крылья птиц, а хореография в целом напоминает движения стервятников, ждущих смерть жертвы. Они двигаются по сцене, пока один из бояр не решается взойти к трону и сесть. В этот момент из-за трона появляется царь и хватает дерзнувшего занять его законное место. Остальные в ужасе падают на пол. Грозный сбрасывает боярина с трона и душит насмерть. Он угрожает расправой, кидая свой посох в бояр — те на коленях молят царя о пощаде.

Второй акт начинается с Адажио Ивана и Анастасии. Его первая часть напоминает царскую опочивальню. Потому Григорович решает ее не хореографически, а пластикой главных героев, сменой чувственных поз. Его лейтмотивом в адажио стали позы *renverse* в полуприседании, а Анастасия охарактеризована позами *arabesque* в полуприседании. Третья часть — реприза.

К концу адажио появляются бояре. Они тайком следят за царем — они явно что-то задумали. Бояре решили подсыпать яд в чашу Анастасии. Появляется Курбский. Он узнает о замысле бояр. Те пытаются заставить его дать чашу царице. Князь отказывается. Тогда бояре сами подносят сосуд к трону, там оказывается Анастасия. Она выпивает яд. «В балете “Иван Грозный” на музыку С.С. Прокофьева Ю.Н. Григорович находит очень яркие, не танцевальные, полупантомимные характеристики боярам-злоумышленникам, объединившимся в заговоре против царя. Накал заговора бояр, решивших отравить Анастасию, Григорович передает акцентированными соскоками полусогнутых ног. На сильную долю ритмичной музыки, один из бояр со страхом передаёт чарку с ядом своему ближнему товарищу — и так далее по кругу. В этом почти магическом действе передачи чаши боярами не перестают двигаться в такт музыке и руки исполнителей. Благодаря такой пантомимной сцене хореограф реализует замысел тайного, “тёмного” процесса, приведшего к гибели царицы» [3; 247].

Скорбь Ивана Грозного. Ползучие по земле шаги, которые Григорович покажет при казни бояр. Царю не удастся исполнить крестное знамение — он отрицает смерть возлюбленной.

Похороны Анастасии. На сцене женский кордебалет со свечами (*pas de bourree suivi*). Грозный несет тело Анастасии вверх ногами на своей спине с распростертыми руками, их общая фигура образует крест — евангельский символ бремени. Замурованный погребальный образ Анастасии помогает Ивану покреститься и принять смерть возлюбленной. Известный театральный и балетный критик В.М. Гаевский (р. 1928) считает, что «мизансцену, стилизованную под голубой иконостас ангелов со свечками и сплетенную, неживую, небесную Анастасию — все это Григорович придумал и показал действительно очень красиво. Во мраке спектакля засветился рублевский мотив. Повеяло подлинной московской стариной — ее мистикой, тихой печалью, женской безропотностью, окружающим со всех сторон — так что ни бежать, ни спастись — душегубством. В этой сцене прочувствовано, как средневековая Москва ощущала смерть: не старуха с косой, но голубка, жена, детский лик, тихий ангел. Страшная близость, которую нам теперь не понять» [4; 167].

По сцене в стремительных прыжках *grand jete en avant* скачет Курбский. Он оборачивается - вокруг справа от него стоит образ смерти, слева — бояре. Князь мечется на середине сцены, все еще переживая смерть Анастасии. Тем временем начинается боярский пир. Они пьют и празднуют, а за ними, на заднем фоне танцует смерть с косою (пять артисток балета). Постепенно смерть начинает кружить в танце вокруг каждого боярина. В конце концов, все бояре собираются вкруг, чтобы соединить чаши и выпить вместе. Они оказываются окруженными смертью (артистки балета замыкают круг — каждая держит косу следующей, чтобы не выпустить бояр). В этот момент князь понимает, что заговорщики обречены. Смерть кружит, а бояре пытаются вырваться наружу. Курбский снова скачет в прыжках, как в начале сцены. Его движения напоминают скачку лошади. Здесь Григорович дает символический намек на мысли князя о бегстве из России (исторически верный факт). Тем временем смерть в танце уводит бояр со сцены.

Женский кордебалет в черных плащах со свечами в руках появляется на сцене, словно молится за царя. А Грозный стоит на алтаре. Тремя ударами плетки и посоха по земле царь выражает свое негодование. Здесь впервые у Ивана Грозного созревают мысли о создании особого рода войск — опричников. Он скрещивает плетку и посох, затем крестится сам. Уходят девушки и из-за алтаря, а под удары царских посоха и плетки, появляются опричники. «Впервые с такой очевидностью Григорович демонстрирует свой эстетический традиционализм, приверженность к старине и к старинной символике, к эмблемам, геральдике, к знакам могуществ, власти и веры» [4; 166].

Танцевальная лексика опричников исходит из движений Ивана Грозного. Те же низкие порывистые *echappe*, удары плетью по земле и широкие шаги по всей сцене, словно они выискивают врагов своего властителя. Всем этим действием управляет Грозный, с алтаря указывая опричникам характер и направление действий. Затем и сам царь спускается на сцену по спинам преданных воинов. Опричники ждут приказа Ивана Грозного. Царь требует привести изменников, а сам скрывается за алтарем. Скачут опричники, выбегая из-за кулис один за другим. Они кружат по сцене, их взмахи топорами сменяются ударами плетей. Наконец опричники образуют две группы, освобождая середину для пленных. Выбегают в ужасе и страхе бояре.

Они молят о пощаде. На алтаре появляется шут. Он держит в руке ту чашу, из которой отравили Анастасию. Указывая на сосуд, шут спрашивает бояр о чем они думали, совершая злодеяние и делает указательным пальцем осуждающий жест. Традиционно шут — символический близнец царя. А потому ему разрешалось в иносказательной, сатирической форме обличать и высмеивать проступки царских подданных. Появляются еще три шута, которые связывают одного боярина и дают веревку главному скомороху, спустившемуся с алтаря. Пленник молит о пощаде, а шут спрашивает в ответ, о чем он думал раньше и просит сосуд с ядом. Он заливает отраву прямо в горло изменника. Тело боярина уносят остальные шуты. Начинается буйство опричников — они кружат вокруг бояр и погоняют их плетками и топорами. Виновники молят о прощении и крестятся. В конце сцены связанных бояр подводят к алтарю, на котором стоят три шута и держат пленных веревкой. Появляется главный скоморох с тростью.

Он высмеивает крестное знамение бояр и снова делает осуждающий жест. Шут ползет через всю сцену на переднем плане — это те самые ползучие шаги, которые уже встречались в лексике Ивана Грозного. В конце концов скоморох снимает маски и костюм — перед зрителями предстает царь. А на заднем фоне опричники рубят бояр.

Иван Грозный остается один. Ноша правления страной давит на него. Под тяжестью своего посоха ему становится трудно идти. Царю представляется, что посох порой ложится на его спину как тяжелое бремя, а порой как палка, которая его душит. Григорович стремится погрузить зрителя во внутренний мир героя, добавляя символы и оттенки психологизма. Появляются войско, появляются шуты, которые на этот раз угрожают царю расправой. Они надевают на шею Ивана Грозного петлю. Может ли это быть мыслью о самоубийстве? Или это муки совести о совершенной расправе (Грозный ставит себя на место бояр)? На мой взгляд, автор составляет сцену многозначной, чтобы придать таинства образу великого вождя прошлого. Балетовед Б. А. Львов-Анохин (1926–2000) писал: «Эпизоды болезни Грозного возникали как следствие постоянного нечеловеческого напряжения, это был сгусток, кульминация его монарших забот и тревог, опасений, вечной боязни за себя и царицу, недоверия и презрения к окружающим. Кошмары, жар и бред воспаленного сознания, мучительные химеры и видения, беспредельность душевного и

физического изнеможения — это все неизбежная расплата за груз и отраву непомерной власти, ломающей даже сильную человеческую душу» [5;175–176].

Иван Грозный вырывается с петли. На сцену выходят звонари. Царь взбирается на алтарь и собирает все канаты колоколов в руках. Он звонит во все колокола, а в финале обхватывает канаты ногами и прыгает. Звонари тянут веревки, фигура Ивана грозного взлетает вверх над войском. Картина словно отражает образ властителя, увековечившего себя в истории России.

«Прежде всего следует сказать о творчестве Ю. Григоровича, который в сюжетах, взятых из сказаний и легенд («Каменный цветок», «Легенда о любви»), из истории («Спартак», «Иван Грозный»), из современной действительности («Ангара», «Золотой век»), стремится поднимать значительные нравственно-этические проблемы, ищет пути к выявлению сложных духовных процессов во внутренней жизни человека» [6;30].

Музыковед и балетовед Ванслов говорит: «“Иван Грозный” — первая в балетном театре попытка создать героико-трагедийный спектакль из русской истории, раскрыть в нем сложные пути и душевные противоречия выдающейся личности. В центре спектакля вовсе не “традиционный любовный треугольник”, а образ грозного царя Ивана. Спектакль представляет собой своего рода монодраму, где все соотнесено с образом главного героя и нет ни одного эпизода, который не являлся бы этапом в раскрытии его жизненного пути. События истории показываются через перипетии судьбы главного героя. Иван Грозный обрисован как незаурядный деятель государственного масштаба, утверждающий свою волю и проносящий идею единения и возвеличения Руси через множество трудностей. Одержимый своей идеей, он утверждает ее, преодолевая вражеское нашествие и заговор бояр, измену Курбского и народную смуту, смерть горячо любимой Анастасии и собственное бессилие» [2;62–63].

По словам балетоведа А.А. Соколова-Каминского, «в спектакле сосуществуют, дополняя друг друга, два пласта: один — повествовательный, событийный, другой — обобщенно-аллегорический. Смело вводя вторую, аллегорическую линию, представленную Звонарями, Ликами смерти и Вестниками победы, хореограф достигает не только чисто театральных, зрелищных эффектов, но и подчеркивает обобщенно-поэтический характер действия» [7; 58].

Список литературы

- 1 Нестьев И.В. Жизнь Сергея Прокофьева. М.: Советский композитор, 2-е перераб. и доп. изд., 1973. - 662 с.
- 2 Ванслов В.В. Статьи о балете. Музыкально-эстетические проблемы балета. Л.: Музыка, 1980. - 192 с.
- 3 Володченко Р.Г. Творческие принципы балетмейстеров советской хореодрамы (на примере спектаклей хореографов поколения 1960-80-х годов) // Известия Самарского научного центра Российской академии наук. Самара: Самарский научный центр Российской академии наук, т. 17, №1, 2015. - 243–249 с.
- 4 Гаевский В.М. Дивертисмент. Л.: Искусство, 1981. - 383 с.
- 5 Львов-Анохин Б.А. Владимир Васильев. М.: ЗАО Изд-во Центрполиграф, 1998. - 430 с.
- 6 Смирнов И.В. Искусство балетмейстера: Уч. пособие для студентов культ.-просвет. фак. вузов культуры и искусств. М.: Просвещение, 1986. - 192 с.
- 7 Соколов-Каминский А.А. Советский балет сегодня. М.: Знание, 1984. - 112 с.

ANALYSIS OF BALLET «IVAN THE TERRIBLE» BY YURI GRIGOROVICH

I.R. Auhadiyev

Master of Arts

Kazakh State Women's Teacher Training University,
Almaty, Kazakhstan, email: ilzataukhadiyev@gmail.com

The article analyzes the choreography of the ballet «Ivan the Terrible». The dance text and its meaning are described in separate episodes, in the characteristics of the characters of the performance. The quotations from the works of Soviet and Russian art historians, ballet scholars, theater critics who studied the ballets of Yu.N. Grigorovich are given. The author draws on the experience of previous generations of scientists and seeks to give independent

conclusions on each scene of the performance. The author also describes the historical background to the creation of a musical ballet score. He notes the role of the composer M.I. Chulaki, who carried out the selection and transcription of the music of S.S. Prokofiev.

Keywords: *art, music, theater, choreography, Grigorovich*

«ИВАН ГРОЗНЫЙ» АТАУЛЫ Ю.Н. ГРИГОРОВИЧ БАЛЕТІН ТАЛДАУ

И.Р. Аухадиев

Өнертану магистрі

Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті

Алматы, Қазақстан, email: ilzataukhadiyev@gmail.com

Мақалада «Иван Грозный» атаулы балеттің хореографиясын талтау ұсынылады. Би лексикасы және оның мағынасы бөлек эпизодтарда, кейіпкерлер қасиеттерімен байланысында сипатталады. Кеңес және ресейлік өнертанушылар, Ю. Григоровичтің балеттерін зерттеген театр сыншыларының шығармаларынан үзінділер берілген. Ғалымдардың алдыңғы тәжірибесіне сүйеніп, автор спектакльдің әрбір бөлігіне тәуелсіз қорытынды жасауға тырысады. Бұдан басқа, балеттің музыкалық негізін құрудың тарихи негіздері қарастырылады. С.С. Прокофьевтің музыкасын таңдаған және бейімдеген композитор М. И. Чулакидің рөлі атап өтілді.

Түйін сөздер: *өнер, музыка, театр, хореография, Григорович*

СТУДЕНТТЕРГЕ ХАЛЫҚ-САХНАЛЫҚ БИ ӨНЕРІ АРҚЫЛЫ ЭСТЕТИКАЛЫҚ ТӘРБИЕ БЕРУДІҢ ЖОЛДАРЫ

С.Ә. Бәкірова¹, С.А. Мырзаев²

¹ өнертану ғылымдарының магистрі,
«Хореография және мәдени-тыныну жұмысы» кафедрасының аға оқытушысы,
² педагогика және психология ғылымдарының магистрі,
«Өнер» кафедрасының аға оқытушысы,

¹Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті
Алматы, Қазақстан, e-mail: samikosh_92@mail.ru

²М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті
Шымкент, Қазақстан

Мақалада халықтық сахналық биінің даму жолы қазіргі заманғы педагогикалық үдеріспен салыстыра отырып талданады. Қазақ билерін билеу арқылы өз ұлтының салт-дәстүрін сақтауға үйренсе, әр түрлі халық билерін билеу арқылы сол халықтың тарихын, тұрмыс-тіршілігін, салт-дәстүрін меңгеріп, республикамызда тұратын өзге ұлт өкілдерінің мәдениетіне құрметпен қарауға тәрбиеленеді. Ғасырлардан жалғасып келе жатқан халықтық шығармашылықты студенттердің бойына сіңіріп, мәдени мұраларды құрметтеп, көздің қарашығындай сақтауға үйрету - мәдениетті адамды қалыптастырудың маңызды шарты.

Түйін сөздер: мәдениет, хореография өнері, халық-сахналық би, музыка, ынтымақтастық, эстетикалық тәрбие

Би өнері жалпы адами қоғам қалыптаса бастаған уақытта пайда бола бастады. Ең алғашқы билер біздің қазіргі заманғы билерге ұқсамайды, адамдардың күнделікті еңбек процесіндегі іс – әрекеттері, қоршаған дүниеден алған рухани сезімдері би арқылы көрсетілетін қимыл – қозғалыстар мен ишараларға негіз болған. Табиғат құбылыстарын, тұрмыстық, аңшылық және соғыс көріністерін белгілі жүйеге түскен ырғақты қимылмен, немесе бимен бейнелеу көне дәуірде наным – сенімге байланысты болған өмір талабынан туды. Қимылдарды мәнерлеу мүмкіндігі артып, жеке би өнері қалыптасты.

Әрбір өнер адамзаттың өз ойын, сезімін, қайғы – мұңын, ішкі жан дүниесін, эмоциясын адамдарға түрлі амал тәсілдермен жеткізе алады. Әр өнер – музыкалық театр, хореография, мәдениет және бейнелеу өнері бүкілі тығыз байланыста шартты болып келеді. Себебі, операда кейіпкердің ән айтқан сәтте жай ғана сөздің орнына әуенін қоса сүйемелдеуімен ерекшеленеді. Яғни сөз әннің арқауы. Ал хореография – сөзсіз өнер. Оның негізі нәзік те әсем қимыл – би өнері. Биді адамзат қауымы бүкіл жер шарында билейді. «Би» дегеніміз - адамның ішкі сезімін: қуаныш, мұң, қорқыныш, жайдарлылық, уайым –қайғы тағы басқа қимыл іс –әрекетпен және музыкалық ырғаққа сай көрсететін сахналық өнер.

Би - көне замандағы наным сенімнен бастау алған ұлт шежіресі. Әр халықтың би шежіресінде өзіндік қолтаңбалары бар. Билердің түрлері өте көп және әр алуан. Олар: тарихи – тұрмыстық би, халық сахналық биі, классикалық биі, спорттық – балдық би және жаңа заманның би түрлері. Атаулары айтып тұрғандай әр би түрлерінің өзіндік ерекшеліктері болады. Соның ішінде халық – сахналық биінің тарихы терең. Г.П. Гусев: «Халық билері әлемнің әр аумағында бар: испаниялық шотландық секілді билемейді; швейцариялық орыс, неміс, француз немесе азиялықтар сияқты билемейді» [1; 5].

Бір мемлекеттің ішіндегі әр аудандарында да би өнері әртүрлі өзгереді. Негізі ұлттық билер – бұл ерекше көрінетін және де аяғына дейін зерттелмеген өнердің бір түрі, оған сүйсіне қарап және жай еліктегің келеді. Биге қараған сәтте адам еріксіз сол мезгілде соған қатысып, соның арқасында айналадағы дүниені тани, өзара әрекет жасайды. И.А. Моисеев «Бидегі өмір» атты кітабында – «...Ізденіс - өнердің серігі, ізденіссіз өнер баяғыдан бері өзінің тапқан және жаратқан романтикасын жоғалтып алар еді. Өз өмірінді би үйренуге арнасаң да, бұл құнсыз коллекцияны ешқашан толық меңгермейсің...» деп жазған [2; 5].

Халық-сахналық бидің тарихы туралы өзіндік мазмұны бар кітаптар жазылған. Хореографтардың, балетмейстерлердің және де орындаушылардың көмегімен бүгінгі бидің түрлері көптеген өзгерістерге ұшыраған. Ондаған жылдар бойы дамыған фольклорлық, халық билері – сахналық бидің негізі.

Халық-сахналық биінің қалыптасу тарихын үш этапқа бөлуге болады.

Дамудың бірінші этапы хореографияның негізгі элементтері халықтың музыкалық шығармашылығынан туған. Би өнерінің алуан түрлі мәнерлерінің сипатын білдіретін **тарихи-тұрмыстық би** - әсерлі де мәнді мәнерлерді бойына сіңіре алды, өйткені сол замандарда хореографтар «зиялы мәнерлерге» ерекше мән берген.

Ортағасырлық Еуропада, христиан дінін қабылдаған елдерде ғибадатханаларда діни драмалар көрсетіліп, сонымен қатар ән – би аралас комедиялық шығармалар, мейрамдарда, бала туылғанда, үйлену тойы тағы басқа да ритуалды билер етек жайды. Кейбір елдерде адам қайтыс болғанда, егін егу немесе егін жинау секілді, кейбіреулері жаңбыр шақыру мақсатында әртүрлі билер орындаған. Тойларда діни мазмұндағы билер орындалып, көбінесе ас табақтары ауысқан сәтте қонақтарға ермек ретінде көрсетілетін.

Ең алғашқы Францияда тұрмыстық билерді Бранль деп атайды. Қалаларда ашық аспан аясында жәрмеңкелерде биленетін «Бранль» теңселе, тербеле, секіре, шеңберде қол ұстасып билейтін би десек болады. Оны ән немесе аспаптардың сүйемелдеуімен орындаған. Орта ғасыр да кәсіпқой бишілер өздерінің шеберліктерін шыңдап жаңа биікке көтерді. Кейіннен уақыт өте келе балдарда өте ақырын павана, аллеманда секілді билер орындалатын болды. Содан кейін ырғақта, сырғымалы минуэт, гавот және де жига сынды тез биленетін билер шыға бастады. XVI ғасырда бидің техникасында үлкен өзгеріс болды. Олардың шеберліктерінің нәтижесінде жаңа классикалық балет құрылды.

Балеттің шыққан жері Францияда XVI – XVII ғасырларда корольдің сарайында пайда болды. Франция королі Людовик XIV резиденциясы Париждің Версаль сарайында адамдар салтанатты түрде мейрамдарға жиналатын болған. Осындай мейрамдар бау – бақшаларда, бал залдарында өтетін және осының бәрі “сарайдың балеті” деп аталатын. Франция королі билегенді өте жақсы көретін. Ол алғаш рет балетте он үш жасында билеген. 1661 жылы Людовик XIV Корольдік би академиясының негізін салды. Пьер Бошан классикалық бидің бес позициясын ойлап шығарды, ол балет өнерін дамытуға аянбай ат салысты. П.Бошан бишілік өнермен ғана шектеліп қоймай, Француз мәдениетінің ұлы тұлғалары драматург Ж.Б.Мольермен және композитор Ж.Б.Люллимен 1653 жылы танысып, 1656 жылы «Галантности времени» балетін қойды. Екі жылдан кейін осы композитордың «Большой Амур» және «Алкидиан» балеттерін шығарды.

Балет өнерінің белгілі реформаторы, француз хореографы Ж.Ж. Новерр (1727-1810 ж.ж.) сонау XVIII ғасырда: «Сурет пен бидің басқа өнер түрлерінен ерекшелігі сол, олар барлық елдер мен халықтар үшін түсінікті тілде сөйлейді, барлық жерде сезімге бірдей әсер етуге қабілетті», - деп жазады [3; 375]. Француз балетмейстері Жан Жорж Новер балет өнердің жоғарғы сапалы түрде болуын қалады. Ол хореографияны тәуелді болмау керек деп, бидің мазмұнын ой елегінен өткізе отырып, дербес өнерге айналуға құқылы деп есептеді. Жан Жорж Новер көптеген елдерді аралай, халық билерінің қимылдары мен қарапайым сезімдеріне сүйсіне, классикалық балеттерге ұлттық элементті қосу үшін, ол балетмейстерлерді және хореографтарды ұлттық би өнерін терең зерттеуге шақырды. Сонымен қатар сахна костюмінің өзгеруі де Новердің еңбегі деп санауға болады. Осы уақытқа дейін дененің сымбатын жасырып қана қоймай, орындаушыға бөгет жасаған ыңғайсыз, кішкене бөшкелер, бүрмеге бүркелген әйел көйлектері, шұлықтар, қолғаптар және маскалар жеңіл туникаларға ауыстырылған.

Биші және теоретик Карло Блазис Новердің классикалық биді халық сахналық бидің элементтерімен байыту идеяларын қолдады.

1830 жылдан бастап халыққа тән билер Европа сахналарында кеңінен тараған. Дәл сол жылдары сахнаға Мария Тальони, Фанни Эйслер деген есімдер пайда болды. Олардың репертуарында испан, венгер, поляк, итальян шотландық, үнді және сыған билері болған. Фанни Эйслердің арқасында халыққа тән би классикалық балетте өзіне лайықты орынға ие болды.

Халық - сахналық би дамуының екінші кезеңі – XIX ғасырдың екінші жартысынан басталады. Артур Сен Леон Мәскеуде көп жылдар бойы жұмыс жасап, Мариин театрының сахнасында балеттер қойып және өзі орындаған. Халықтық билерді классикалық қимылдармен қосып құруға

болатынын көрсете отырып, классикалық және халық сахна билерінің үзілмейтін байланысын нығайтқан.

Сен Леон бастаған принциптерды Мариус Петипа және Лев Иванов жақсы меңгерді. Соның арқасында хореографиялық нөмерлер және көпшілік халық сахналық композициялар пайда болады.

Халық-сахналық би өнерінің үшінші кезеңі – ХХ ғасып кезеңіне кіреді. Бұл кезең М. Фокиннің және А. Горскийдің шығармашылығымен тығыз байланысты.

Жаңа мәнгер, заман мен тарихтың бағыты көрсетілген бейнелі хореографиялық шығармалар, мәнгерлі билерді тудырды. Бородинның «Князь Игорь» операсынан «Половецкие пляски», М.Глинканың музыкасына қойылған «Арагонская хота», Балакиревтің «Исламеясы», Римский-Корсаковтың «Шехеразадасы» осыған дәлел.

1936 жылы дарынды ұстаз-әдіскерлер: Алесандр Викторович Миряев, Александр Ильич Бочаров және Андрей Васильевич Лопухов «Халық-сахналық биінің негіздері» атты оқулықтың бірінші басылымын шығарды. Сол уақыттан бастап хореография өнерінің оқу-әдістемелік оқытуының даму жолы басталады. «Халық-сахналық биі» кәсіби балет мектептерінің жалпы оқу бағдарламасына кірді.

«Халық-сахналық би мектебінің дамуына Т.Ткаченкованың, О.Князеваның, К.Голейзовскийдің, Н.Надеждинаның, А.Климовтың, Т.Устинованың және басқа дарынды ұстаздардың еңбектері үлкен пайдасын тигізді» [4; 9].

Халық-сахналық би өнері өзінің идеялық мазмұндылығымен, сахналық бейненің әртүрлілігі және оның көріктілігі, би қимылдарының мазмұндылығымен, мәнгерлілік және сезімділігімен студенттердің көркемдік талғамын дамыту, эстетикалық түйсігі мен өз пікірлерін білдіруге арналған ерекше пән болып табылады. Әр халықтың эстетикалық дүниетанымы, көркемдік мәдениеті – өзіне тән өнер туындылармен ерекшелетіні өмір шындығы. Студенттерді тәрбиелеуде - әр халықтың ұлттық өнерін, оның нәзік те көркем сырын ұғындыру оларды әсемдікті түсіне білуге баулу құралы.

Халық-сахналық биінің оқу-танымдық үдерісінің өзіндік спецификалық ерекшеліктері бар.

Олар:

1. Халықтың көркемдік ой-пікірін көрсететін қолдың, дененің қалыптары;
2. Ер және әйел халық билеріндегі қолдың қимылдары;
3. Негізгі қимылдар, ер және әйел билеріндегі дәстүрлі элементтер;
4. Дененің, қолдың, аяқтың иілгіштігін дамытатын дайындық жаттығулары.
5. Би этюдтары мен концерттік нөмірлерді қою.

Халық – сахналық биін үйрету барысында студенттерді әртүрлі ұлттардың хореографиялық фольклорымен таныстырамыз. Халық–сахналық пәні мұғалімінің міндеті оқушыларды әр халықтың салт-дәстүрімен, тұрмыс-тіршілігімен, ұлттық киім үлгісімен, әуенімен таныстыру. Осының бәрі студенттерге әр халықтың мінез-құлқын дұрыс ұғынуға, халық биінде көрсетілген типтік бейнелерді дұрыс анықтауға көмектеседі.

Халық–сахналық би өнері түрленген шығармашылық жұмыстарға да қажетті.

«Хореографиялық ұжымның жас шамасын, олардың биге дайындық дәрежесін, сонымен бірге бұл ұжымда тек қыздар немесе ұлдар, я болмаса аралас құрамнан тұратындығын ескеру керек. Әр халықтың ерлерге арналған және қыз-келіншектер аралас би түрлерінің көптігін білеміз, халықтар билерін көп жағдайда жасы үлкен топтар орындайды. Сондықтан, балаларға арналған би қойылымдарын, оның мазмұны мен бейнелерін ерекше таңдап, би қимылдарын жеңілдетіп, балаларға түсінікті болатындай етіп шығару керек» [5; 1].

Халық – сахналық биін қою барысында, мына жағдайларды ескеру қажет:

1. Халық–сахналық биді дұрыс оқып үйрету;
2. Халық–сахналық биді балаларға арнап қайта өңдей білу;
3. Халық–сахналық бидің негізінде қойылған хореограф-мамандардың би қойылымдарымен жұмыс жасай білу;
4. Көпшіліктік билерді қоя білу.

«Халықтың шығармашылық мәдениеті адамның сана-сезімімен бірге адамгершілік болмысын тәрбиелеп іске асырады. Қандай халық болмасын ұлттық мәдениетке мән бермей, өзін ұлт ретінде көрсете алмайды. Сондықтан, суретші, композитор, балетмейстер өзінің туындысын жазарда халық мәдениетін оқып білуге талпынады. Әр халықтың өзіндік ерекшелігі би өнерінде өз ізін қалдыратыны осыдан болса керек. Би – адамның көңіл күйіне негізделген, музыкалық ырғаққа бағынышты, түрлі қимылдар тізбегімен бейнеленетін өнер. Адам баласына тән әсемдік пен әдемілік,

өмірге деген көзқарасы мен көңіл күйі көрініс табады. Тек сол көңіл-күйді білдіретін қимыл-қозғалысты дұрыс тауып, нақтылы қолдана білу қажет. Бірақ адамның жан дүниесінің көзге көрінбейтін тербелістерін айқын білдіреді. Ал, халық билерінің тууына әр халықтың өзіне тән мінез құлқы, тұрмыс-салты, мәдениеті әсер етеді» [6; 1]. Халық әніне, ұлттық биге заманның өзгеруі қауіпті емес, олар әрдайым халыққа қарапайымдылығымен, жарқындылығымен, қадір-қасиеттілігімен жақын. Сондықтан халықтық шығармашылық - өз жерінің тарихымен, өз халқының мәрттілігін, даналығын, көріктілігін, ана тілінің қазынасын ашып көрсету. Кез келген, ең кішкентай аймақтың да биі біздің күндерге дейін өзінің басты ерекшелігін сақтады. Олар аяқтардың негізгі қимылдарының, би жүрістерінің таңдауында, қолдардың жұмыстарының, келбетінің ерекшелігінен тұрады. Осыған ұқсас би үлгілері өте көп, бірақ аса жарқын және өзгеше жергілікті ерекшеліктер төрт аймақтың билерінде көрсетіледі. Әрқайсысының орындау мәнерінің өзгешелігі айқын және жүйелі көрсетілген, ал олардың жиынтығы жетік көркем бейнені жасауға көмектеседі.

«Көпұлтты хореография өнерінің жетістіктері әр халықтың би мәдениетінің дамуына байланысты. Халық биі ерекше шығармашылық түрі, сондықтан ол әр халықтың өзіне ғана тән ерекшеліктерін сақтайды. Дегенмен, ұлттық дәстүрге бай әр түрлі би мәдениетінің байланысы белгілі. Дәстүрлі би өнері әр ұлтпен бірлестікте даму үстінде көрінеді. Ұлттық би өнерінің мақсаты мен мүддесі – басқа ұлт өнеріне кірігіп кету немесе арасындағы ерекшеліктерін өшіру емес, өз бет бейнесін сақтай отырып, саласын арттырып, өзара байыту» [7; 13].

Би өнерінің мазмұны мен тақырыбы шексіз. Би өнері мазмұнды, тақырыпты, образдарды өз халқының өмірінен алады.

«Халық биі – бишінің қозғалысы мен дене қимылы арқылы көркем образды бейнелейтін, ұлттық сахна өнері. Халық би өнері - ерте заманнан қалыптасқан, әр халықтың әдебиетімен, музыкасымен, дәстүрлі салтымен біте қайнасып келе жатқан әр ұлттың мұрасы. Халықтың көркемдік ойының бір көрінісі ретінде би өнері өзінің эстетикалық болмысында қазақ жұртының жалпы дүниетанымына сай арман-мұраттарын бейнелейтін қимылдар жүйесін қалыптастырған. Халық би өнері ежелгі би өнерінің дәстүрі мен өрнегін сақтап, өзінің рухани қазынасымен ұштастыра отырып ғасырлар бойы дамыған» [8; 59]. Халық биі жаңа қиялмен жаңа мазмұнмен дамып отыратындықтан, әрдайым ғылыми зерттеу жұмыстарын қажет етеді.

Жоғарғы оқу орындарының оқытушыларының негізгі мақсаты - қазіргі таңда білім алып жатқан студенттерді кәсіби маман ретінде қалыптастырып, болашақта Қазақстан хореография өнерін дамытуда аянбай еңбек ететін педагог-хореографтарды тәрбиелеу. Осы орайда кәсіби базалық пәндердің сапалы жүргізілуі, студенттермен өткізіліген сабақтардың нәтижелі болуы оқытушының сабақты ұтымды ұйымдастыра білуімен байланысты.

Дәріс сабақтарының тек қана оқытушының тақырыптарды оқуымен шектелмей, студенттердің алған білімдерін қорытындылау дағдысын қалыптастыруға бейімделу, теориялық білімдерін салыстырмалы түрде негіздеп, мәселе тудыратын сұрақтарға жауап бере білуі олардың сыни тұрғыдан ойлау қабілеттерін арттыруға жол ашады. Дәріс сабақтарының тақырыбына байланысты мақсатты айқындау және жету жолдарын түсіндіру студенттердің өз пәндеріне деген қызығушылықтарын оятады. Әр халықтың би өнері туралы мәлімет беру барысында видео материалдарды пайдалану, қызықты тың мәліметтерді іздеу, әр халықтың дәстүрінен би композициясын тудыру сабақты қызықты өткізудің тиімді тәсілі. Халық-саханалық би сабағын өз деңгейінде меңгерген студент кез-келген би ұжымдарында қойылымдар қоюда өзіндік кәсіби қолтаңбасын қалдыра алады.

Дәріс сабақтарының мақсаты – студенттердің түсіндіру және сөйлеу мәнерін қалыптастыру. Барлық жаңа материалдардың студенттерге жеке-жеке таратылып, оқып түсінгеннен кейін жұптық және топтық талдаулар жасап, қорытындысын топ болып бір-бірлеріне түсіндіріп және оқытушының толықтыруы дәріс сабақтарының сапалылығын және студенттердің түсіну деңгейін жоғарылатыды. Студенттерге жаңа тақырыптарды үйрету педагог-хореографтың оқушылармен жұмыс жасауда қолданылатын әдіс-тәсілдерімен байланыстырыла жүргізілуі тиіс. Сонымен қатар педагог-хореографтардың этика-эстетикасын қалыптастыру - әрбір сабақтың негізгі міндеті. Әр түрлі халықтардың би өнері арқылы біз интернационалдық рухта тұлға тәрбиелеп, оларды барлық ұлттардың әдет-ғұрыптары, мәдениетіне құрметпен қарауға үйретеміз. Халықтық билер балалар бойында достық, сыйластық, адамгершілік т.б. қалыптастыруға көмектеседі. Би өнерін дамытудың табиғи үрдісін қамтамасыз ететін халықтық дәстүрді сақтап, жас ұрпаққа жеткізе білу - эстетикалық тәрбиенің өзекті мәселелерінің бірі. Хореография баланың сезімталдылық, белсенділік,

психофизикалық және құқықтық т.б. қасиеттерін дамытуға әсер етеді. Педагогтың міндеті - әр баланың бойындағы шығармашылық бейімділігін танып, оны қоғамдық рухани-өнегелі құндылықтарға бағыттау болып табылады.

Әрбір оқушыны шығармашылық тұрғыдан жан-жақты дамытуда хореография сабақтарының маңызы зор. Ал, хореография сабақтарының қызықты әрі, тиімді жүргізілуі - қазіргі таңдағы педагог-хореографтардың басты міндеті. Би залына кіргеннен хореографтың өзін-өзі ұстауы, ата-ананың және оқушының тілін табуы, талап қоя білуі - қазіргі нарықтық қоғамның талабы. Хореография сабақтарына қатыса отырып студенттер тазалыққа, ұйымшылдыққа, топпен жұмыс жасай білуге, бір-бірін сыйлауға, салауатты өмір салтын сақтауға дағдыланып, қазақ билерін билеу арқылы өз ұлтының салт-дәстүрін сақтауға үйренсе, әртүрлі халық билерін билеу арқылы сол халықтың тарихын, тұрмыс-тіршілігін, салт-дәстүрін меңгеріп, республикамызда тұратын өзге ұлт өкілдерінің мәдениетіне құрметпен қарауға тәрбиеленеді. Ғасырлардан жалғасып келе жатқан халықтық шығармашылықты студенттердің бойына сіңіріп, мәдени мұраларды құрметтеп, көздің қарашығындай сақтауға үйрету - мәдениетті адамды қалыптастырудың маңызды шарты.

Пайдаланылған әдебиеттер

- 1 Гусев Г.П. Методика преподавания народного танца: Упражнения у станка: уч. пособие для вузов искусств и культуры. М., 2000. – 250 с.
- 2 Әлішова А.Т. Халықтық – сахналық би композициясы. А., 2012 – 50 б.
- 3 Новерр Ж.-Ж. Письма о танце. М., 1965. – 316 с.
- 4 Климов А. Основы характерного танца. М., 1994. – 320 с.
- 5 Мурзабаева Г.Е. Қазақ биінің эстетикалық тәрбие берудегі рөлі. Электрондық ресурс: <http://kzref.org/dinni-jastar-psihologiyasina-eseri-men-olarfa-izgi-terbie-beru.html>
- 6 Мурзабаева Г. Хореография өнерінің эстетикалық тәрбие берудегі рөлі.
- 7 Гребенщиков С.М. Белорусская народно-сценическая хореография. Минск: «Наука и техника», 1976. – 154 с.
- 8 Лопухов А.В., Бочарев А.В., Ширяев А.И. Основы характерного танца. М., 1939. – 154 с.

ЭСТЕТИЧЕСКОЕ ВОСПИТАНИЕ СТУДЕНТОВ СРЕДСТВАМИ НАРОДНО-СЦЕНИЧЕСКОГО ТАНЦА

С.А. Бакирова¹, С.А. Мырзаев²

¹ магистр искусствоведения,
ст. преподаватель кафедры «Хореография и культурно-досуговая работа»,

² магистр педагогики и психологии,
ст. преподаватель кафедры «Искусство»,

¹ Казахский государственный женский педагогический университет,
Алматы, Казахстан, email: samikosh_92@mail.ru

² Южно-Казахстанский государственный университет им. М.Ауэзова
Шымкент, Казахстан

В статье анализируются пути развития народно-сценического танца и сравнивается с современным педагогическим процессом. Продвигая традиции родного народа, а также традиции других народов в танцах, будущие педагоги-хореографы расширяют и углубляют свои знания о национальной культуре Казахстана. Наряду с этим формируется чувство уважения к настоящему дню и гордость богатством культурных ценностей. Для обучения хореографов народно-сценическому танцу предусмотрены лекции и практические занятия. Обучающиеся способны самостоятельно эволюционировать в соответствии с потребностями нового общества, уважая традиции и культуру всех народов.

Ключевые слова: культура, хореография, народный танец, музыка, сотрудничество, эстетическое воспитание

AESTHETIC EDUCATION OF STUDENTS BY MEANS OF NATIONAL STAGE DANCE

S.A. Bakirova¹, S.A. Myrzaev²

¹ Master of Arts, senior lecturer,

² Master of Pedagogy and Psychology, senior lecturer,

¹ Kazakh State Women's Teacher Training University

Almaty, Kazakhstan, email: samikosh_92@mail.ru

²South Kazakhstan State University named after M. Auezov,
Shymkent, Kazakhstan

The article analyzes the way of development of folk-stage dance and compares with the modern pedagogical process. By promoting the traditions of the native people, as well as the traditions of other nations in dancing, future teachers and choreographers not only expand and deepen their knowledge of the national culture of Kazakhstan. Also a sense of respect for this day and pride in valuable cultural wealth are created. There are lectures and practical exercises of folk stage dance for teaching choreographers. Students are able to independently evolve in accordance with the needs of the new society, while respecting the traditions and culture of all nations.

Key words: culture, choreography, folk dance, music, cooperation, aesthetic education

ҚАЗАҚ ТЕАТРЫНЫҢ ҚАЛЫПТАСУЫ ЖӘНЕ ДАМУЫ

Ж.Ж. Жақупов

2-курс магистранты «Актерлік өнер» мамандығы
Т.Қ. Жүргенов атындағы Қазақ ұлттық өнер академиясы,
Алматы қ., Қазақстан, email: zhanibek.zhakupov.83@mail.ru

Қазақстанның мәдениет тарихында театр ерекше орын алады. Мақалада қазақтың өткен тарихына көз тастап, төл тарихын түгендеу барысында сахнадағы қойылым оның сыртындағы қоғамның үнін жеткізу, сол арқылы көрерменіне ой тастап, адам жанын жақсылыққа баулу түсінігі туралы айтылады. Қойылымдағы шығармалар арқылы ұлттық рухқа, махаббат хикаялары арқылы адалдыққа, нәзіктікке, сезімталдыққа, әлеуметтік драмалар арқылы бауырмалдыққа, жаңашылдыққа құштарлықты оятуға тырысады. Сонымен қатар қазақ театрының қалыптасу кезеңдері сөз болады.

Түйін сөздер: мәдениет, өнер, театр, сахна, актер, драма

«Жалпықазақстандық мәдениетті дамытуға жаңаша серпін берген жөн. Мәдени саясаттың ұзақ мерзімді тұжырымдамасын әзірлеу қажет. Онда қазақстандықтардың бәсекеге қабілетті мәдени ментальдігін қалыптастыруға, заманауи мәдениет кластерлерін дамытуға бағытталған шаралар белгілеу керек» деп елбасымыз Н.Ә. Назарбаев айтпақшы театр өнері - қазіргі халық өнеріне табиғи енген өзімен бірге өсіп, бірге қалыптасып келе жатқан ұлттық мақтаныш [1; 3].

Театрдың алғашқы іргетасы қаланған сәттен бастап-ақ, оның әдеби-мәдени шежіресі назардан тыс қалмаған, күні бүгінге дейін шығармашылық жолы үздіксіз айтылып, талассыз жазылып келеді. Қазақ мәдениет тарихында театр өнері ерекше орын алады. Қазақ ұлты өткен тарихына көз тастап, төл тарихын түгендеу барысында – мәдениетіміздің жаршысы ретінде театр тарихын зерттеп, зерделеу қолға алынуда. Жазушы, әрі ғалым М.О.Әуезов «Жалпы театр өнері мен қазақ театры» атты зерттеуінде сахна өнері мен драматургияның дүниеге келуін халық өнерінен бастау алғанын айқындайды. «Елдің болымсыз ойынынан, болымсыз күлдіргі әңгімелерінен, ертегі, жырларынан шыққан кішкене театрларды алсақ, олар заман озған сайын буын-буын болып тұрған ірі жазушылардың тартуына ілініп, бәйгеге қосылған аттай ілгерілеп, алды ашыла берген, ел тіршілігінің дәл өз топырағынан туған кішкене театрлар кейінгі ірі жазуларына бет-бағыт белгілеп бергендей болды. Қай елдің жазушысы болса да драмаларына алдымен өз елінің өмірін, өз жұртының әдетін, мінез-жаратылысын көрсетуді міндет деп санады. Барлығы да еліне салт театрын жасап берді. Басында елдің өз денесінен, болымсыз ойын-сауықтан шыққан кішкене театрлар кейін салт театрына айналған уақытына дейін бір мезгіл елді де тастаған емес. Бұл көптің қызығы, қалың елдің театры болудан айныған жоқ. Ел өмірі, ел қалпымен қол ұстасып қатар отыр. Барлық салт театрының бетімен жазылған пьесалар бұл сөздерге дәлел» [2; 82].

Өнердің қай саласын алсақ та өмірдегі шындықты танып, оны халыққа еш өзгеріссіз тура көрсете білуден басталады. Оны көрсете білу, өмір шындығын білу, көре білу, шындықты тану театр қызметкерлеріне, режиссер, актерлер үшін ол бірінші міндет.

Қазақ театрының тууына ықпал жасаған орыс мәдениеті, іргелес орналасқан Омбыда 1865 жылы қалалық театрының ашылуы [3; 9] тарихи маңызы бар мәдени оқиға болды.

Қазақ театрының туып, қалыптасуына эпостық жырлардың алатын орны ерекше. Батырлар жырының композициялық құрылысы, оқиға тартымдылығы, қатысатын адамдардың тартыстары арқылы және психологиялық күйлері мен характерге айналу жолдары драматургия үшін дайын көркем материал бола алды. Қазақ эпостары оның ішінде «Қобыланды батырдың» драмаға айналып, сахналануы осының дәлелі боп саналады.

«Постановки театра интересны выразительным образным решением и энергией современного смысла. А плодотворность режиссерских поисков во многом обеспечена здесь прекрасным актерским материалом. Это и «ветераны» студии, такие актеры, как И.Тураев и О.Халилова и те, кого театр приглашает на одну или несколько ролей. Ряд спектаклей театра-студии «Эски мачит» принадлежат к числу наиболее интересных событий узбекского театра... Без этих спектаклей сегодня невозможно представить себе современный узбекский театр» деп өзбек театртанушысы И.Мухтаров айтқандай театр қойылымдары қызықты, қазіргі заманға сай мағынасы болуы керек [4; 141].

Қазақтың ұлттық театрын ұйымдастыру мәселесі ел ішінде «дала театры» деп атауға әбден лайық, халық өнерінің сан қилы түрлері дамып, жетілген тұста көтерілуі табиғи құбылыс. «Дала театрындағы» драматургия мен театрға өзінің көркемдік табиғатымен етене жақын элементтер жаңа өнердің дүниеге келуіне ықпал етті. Сонымен қатар ұлттық сахна өнерінің қалыптасуына орыс театрының да ықпалы болғанын айта кету керек. Қазақ ағартушылары Ш.Уәлиханов, Ы.Алтынсарин, А.Құнанбайұлы секілді халық зиялылары өздерінің ғылыми еңбектері мен шығармаларында орыс тілін үйренуге, орыс мәдениетін меңгеруге үндеді. Абай мен Ыбырай орыс классиктерінің көптеген шығармаларын қазақ тілінде сөйлеткені белгілі.

Қазақ сахна өнерінің тууына тікелей себеп болған тағы бір жағдай – 1905 жылғы төңкерістен кейін Қазақстанға жер аударылып орыстың прогресшіл-демократ оқығандарының келуі. Олар оқу орындарында сабақ беріп, әр түрлі мекемелерде қызмет істейді. Қазақ жастарының оқуына, ұлт мәдениеті жөнінде алғашқы қадам жасауына көмегі тиді.

Төңкерістен бұрын көркем үйірмелердің кең таралған жері Семей облысы болды. Өзге қалаларда да 1890 жылдары жаңадан ашыла бастаған халық үйлерінде орыстың жергілікті сауыққойлары ұйымдастырған труппалардың да жұмыстары қойылып жатты.

Сол кездегі ойын-сауық үйірмелеріне қатысып, азды-көпті тәжірибе алған дарынды өнерсүйер жастар бүгінгі кәсіби театрларды құруға себепкер болды. Халық шығармасының бай мұрасынан, сахналық өнер жолына түскен дарынды актерлердің көпшілігі осындай үйірмелерден шығып, академиялық театрларды құруға атсалысқаны мәлім. Аталған көркем үйірмелердің тағы бір маңызы – әдебиетіміздегі драматургия жанрының дамуына ұйытқы болуы. Бұған кәсіби театрымыз құрылмай тұрған кездегі С.Садуақасұлы, С.Сейфуллин, М.Дулатұлының, М.Әуезовтің, Ж.Шанин, Т.Жүргеновтің және тағы басқалардың төмендегі шығармалары, мақалалары, пікірлері дәлел.

Қазақ опера театры «Абай» операсын қоюмен бірге жоғары сатыға, жаңа белге шыққанын көрсетті. Ол туралы ««Абай» – қазақ операсының жаңа бөлі» атты Ғ.Мүсіреповтің мақаласында кеңінен жазылған [5; 3]. М.О.Әуезовтың либреттосына жазылған А.Жұбанов пен Л.Хамидидің музыкасымен ұлы Абайдың 100 жылдық мерейтой қарсаңында 1944 жылы тұсауы кесілген «Абай» опера спектакіліне арналған салмақты сыни мақала болды. Қоюшы режиссер Қ.Жандарбеков. М.Әуезов, А.Жұбанов, Л.Хамиди сияқты кәсіби таланттар жасаған «Абай» операсы шын мағынасында үлкен еңбек, көркем өнеріміздегі үлкен табыс. Жұбанов пен Хамиди қазақ операсының өсер жолын дәл тауып түскен сияқты. Олар қазақтың ән-күйінің үн арнасынан алыс кетпей, соны европалық музыка өнерінің сатысына көтере алған. Сондықтан «Абай» музыкасы әрі құлаққа жағымды, әрі опералық тереңдігі, құраусыз-жамаусыз тұтастығы бар. Қазақтың өз ән-күйінің сарыны мен опералық міндеттердің қайсысына да кәнігі композиторларымызға разы болатын бас себебіміз осында ғой», – дейді автор [5; 3].

С.Сейфуллин жаңадан құрылған қазақ театры жайлы жазылған Смағұл Садуақасұлының «Ұлт театры» атты кітабына өз көзқарасын «Ұлт театры туралы» атты мақаласында былай деп жазған: «Театр» дегенді көбі білмейді. Театр – еуропа тілі, біздіңше айтқанда театр ойын деген сөз. Бірақ театр осы күнгі қазақтың алтыбақан тебетін ойыны сықылды емес. Театр – қазақтың қыз ойыны, шілдеханасына да ұқсамайды. Театр деп қазақтың тойын, палуан күресін де айтуға болмайды. «Олай болғанда театр өмірде жоқ бірдеме шығар?» – дер біреу. Жоқ, олай да емес. Театр – өмірдің ойыны. Теартдың ішінде тойды да, шілдехананы да, қызық ойынды да көруге болады. Бірақ театр ойынының тәртібі өзгеше. Біздің қазақта қандай театр тууы мүмкін? Театр бізде қандай болуы керек, ойнаушылар кім, ойналатындар не? Осы туралы біраз сөйлесейік. Осы күнгі біздің көріп-біліп жүрген театрымыз көбінесе отырықшы елдерде, отырықшы елдердің ішіндегі үлкен қалалар сөзсіз театрды тілеп тұрады. Қаланың мәдениеті, қаланың тұрмысы, жағдайы театрды еріксіз туғызады. Үлкен қалаларда театрды көрушілер де көп. Бір күні біреуі келсе, екінші күні біреуі келеді. Көпшілік арқасында театр күн сайын кісісіз болмайды. Мәскеудегі «Үлкен театр», Париждегі «Ұлт операларына» кезек тимей қалатын да уақыт болады. Театрға бару үшін кей кезде неше күндей кезекке де тұрады. Әрине, біздің қазақ тұрмысында мұндай халді әзір күтуге болмайды. Бізде әлі үлкен қала жоқ. Қала мәдениеті жаңа-жаңа туудың алдында. Бұл ауызды ең толтырып айтқандығымыз. Қазақстанда театр бір күнде жасалмайды. Осы бастан талаптанбасақ, соңында күні жақсы театр аспаннан келіп түспейді. Театрды жасауға болады. Еңбектеніп істелмейтін нәрсе жоқ», – дейді [6; 49]. Мұнда автордың жаңа ашылған жас театрдың әртістерін «Еуропаның актерлерінен кем емес» деп мақтау дұрыс емес екенін, одан да олардың жақсы актер болулары үшін театр мектебін ашып, актерлік шеберлік білімін толықтыру керек екендігін айту

керек еді деген. Негізінен пьесалардың тақырыбы «төңкеріс тартысынан, қазақ еңбекшілерінің тұрмысынан» болғаны жөн деген жанашырлық пікірлерімен қоса сол уақытта уытын жайып жатқан тап тартысын ту еткен кеңестің солақай саясаттың әсерін сеземіз.

Қазақ театры тарихында Міржақып Дулатұлының да өзіндік орны ерекше екенін айтып кетуіміз керек. Оның 1915 жылы 8 наурызда «Қазақ» газетінде жарияланған «Қазақ әдебиет кеші» атты мақаласында халыққа кеңінен танымал болған «Біржан – Сара» айтысының қойылымы ретінде тұңғыш рет сахналануы, барша көрерменді баурап, көпшіліктің жүрегінен орын алғандығы туралы былай деген: «13 февральда Семейдегі саудагерлер клубында қазақтың жас талапкерлерінің ыждаһатымен, мұсылман атынан жаралыларға деп ашылған науқасхананың һәм қазақ мұқтаж оқушыларының пайдасына болған қазақша әдебиет кешінде болғандарды жазбақшымын. Кеш басталарда сағат 8 жарымда Райымжан мырза Марсеков шығып, қазақ әдебиеті турасында біраз сөз сөйледі. Онан соң Нұрғали Құлжанов шығып, ақсақалдардан, қажылардан ғафу өтінді. Біраздан соң перде ашылды. Ойын болатын алаңда тігулі тұрған шатыр көрінді. Перде ашылысымен-ақ алаңның оң жағынан басында шоқпардай таққан үкілі құндыз бөрік, үстінде жібек шапан, белде күдері белбеу, қолда домбыра, қасында 4-5 бозбаласымен әсемденіп, ән салып Біржан сал шыға келді. Тігулі тұрған шатырдың қасына келіп: «Осы үйде Сара бар ма?» деп сырттан айғай салды. Әрі-беріден соң шатырдан қасында он шақты қыздарымен жарқ етіп Сара қыз шыға келді, басында кәмшат бөрік, үстінде оқалы тон. Біржан сал оң жаққа отырып, сонан соң екеуі айтысты. Сара қыз болған Тұрар ханым Қозыбағаров жәмағаты еді. Бұл кісі өлеңді анық айтып, сөзін салмақпен сөйлеп, сөз аяғында бір түрлі әнмен баяулатып, ақырындатып келіп, соңғы жағында көтеріп салғанда, жиылған халық сүйінгеннің белгісін үсті-үстіне қол шапалақтап білгізді. Біржан болған семинарияда оқитын шәкірт Жүсіпбек Аймауытов Біржанның өлеңін өзіндей болып-ақ айтты. Бұлардың шыққан түр-тұрпаты, отырып өлең айтқаны әлгі жиылған жұртқа да Біржан сал мен Сараның өздері отырып айтысқандай көрінді».

Қазақ театрының үкімет қаулысымен 1926 жылы ресми ашылуы бұрыннан жұмыс жасап келе жатқан сахналық ұжымдардың басын қосып, біріктіріп, мемлекеттік статус берілуі еді. Қазақ драма театрының дамып, қалыптасуына өлшеусіз еңбек сіңірген - Мұхтар Әуезов. Ол ұлттық драматургияның негізін қалады. Талантты орыс режиссерлерін қазақ сахнасына тарта жүріп, сахна мәдениетіміздің көтеріле түсуіне қолғабыс етті. Содан да болар, қазақтың алғашқы ұлттық драма театры Қызылорда қаласында Мұхтар Әуезовтың «Еңлік-Кебек» пьесасымен 1926 жылы ашылды. Театрдың алғашқы даму кезеңінде С.Садуақасов алдымен репертуар мәселесіне мейлінше көңіл бөлді. Труппалар сахнасында ойналып жүрген М.Әуезовтың «Еңлік-Кебек», Қ.Кемеңгеровтың «Алтын сақина», Ж.Шаниннің «Арқалық батыр» сияқты пьесаларының ойнауға жарайтындығын дәлелдеп, бұлардың арасынан «Еңлік-Кебек» пьесасының көркемдігінің жоғары екендігін атап көрсетті.

Театрдың алғашқы кезінде М.Әуезовтің «Бәйбіше-тоқал», «Қаракөз», Ж.Шаниннің «Арқалық батыр», «Торсықбай», «Айдарбек қу», «Шахта», «Баян батыр», Б.Майлиннің «Шаншар молда», «Ел мектебі», «Неке қияр», Ө.Оспановтың «Сеңсең бөрік», Е.Ерданаевтың «Малқамбай» сияқты қазақ халқының әр дәуіріндегі өмірін, тұрмыс-салтын бейнелейтін шығармалар сахнаға көбірек қойылды.

Режиссер, драматург, актер Жұмат Шанин «Қазақтың мемлекет театры», «Сахнада шындықты тану», «Қазақстан мемлекет театрының жайы» т.б. мақалаларында «Мемлекет театры бізде Кеңес үкіметінің арқасында дүниеге жаңадан ғана келіп, қазақ елінің ортасында ашылғанына бір жыл толып отыр. Қазақ театры не заманнан бері анасының құрсағында, атасының белінде, туар-тумасы белгісіз жүрген кезінде күнбатыстан Октябрьдің айы туып, сарғайған қазақ еңбекшілерінің өкіметі бес жылдық өмір сүрген кезде туып еді. Міне, бүгін бір жастан асып, екі жасқа аяқ басып отыр. Қазақ театры жарық дүниеге жаңа келген жас бала, буыны қатып, бұғанасы өспеген. Октябрьдің нұрлы шуағына бойын қыздырған жас бала. Қазақ театрының қолға алған жұмысы үлкен, жүгі ауыр, жолы алыс. Алыс жолға талықпай-жалықпай жету үшін қажымайтын текежаумыт ат керек. Жел өтіп, күнге күймейтін тон керек. Еңбекті егізім деп таныған, ақылын жігерімен жаныған азамат керек. Алғашқы жылы талпынып еңбектесе, ақ үрпек болып, ұядан басын көтерсе, екінші жылы қаз-қаз басып отырып, қарақанат болып ұядан ұшқалы отыр. Театрдың атқаратын жұмысы: езілгендердің қорлығын, басынан кешірген өмірін өткір қиял ойлап, шебер қалам жазса, оны театр әділдік мынау, жауыздық мынау деп алып келіп майданға шығарады, тірі суретін көзге көрсетеді, қиянаттық қиялын алып келіп көруші адамды тербетіп, сергітеді. Ой салады, жарыққа қарай жол сілтейді», – деп қазақ кәсіби театрының ашылғанына бір жыл толғанын сөз ете отырып, басқан

қадамы нық шетелдік дамыған театрлар қатарынан көрінуі үшін көп еңбек ету керектігін баса көрсетіп, ұжымды жігерлене жұмыс істеуге шақырады [7; 15].

1928 жылы қазақ театры республикамыздың жаңа астанасы Алматыға көшіп келді. Жол-жөнекей Оңтүстік өңіріне ойын көрсетіп, труппасын дарынды актерлермен толықтырып отырды.

1934 жылы сахнаға шыққан «Хан Кене» трагедиясы - Әуезовтің азаттық идеясын терең бейнелеген, аса көркем тарихи пьесасы. Мұнда Хан Кененің, Наурызбай батырдың, қазақ, қырғыз билерінің реалистік бейнелері жасалып, тарихи шындық пен көркем шындық табиғи бірлік тапқан.

Қазақстандағы мәдениет, әдебиет, өнер саласының талантты ұйымдастырушыларының бірі – Темірбек Жүргеновтің «Социалды Қазақстан» газетінің 1934 жылы 24 мамырда «Хан Кене» атты қазақ тілінде мақаласы шықса, 1934 жылы 12 маусымда «Казахстанская правда» газетінде орыс тілінде жалғасы жарияланады. Шығарма 1928 жылы жазылғанымен сахнаға шығаруға рұқсат етілмей, 1934 жылы Т.Жүргеновтің қолдауымен алғашқы тұсаукесері және соңғы қойылымы болады. Белгілі жүргеновтанушы Б.Сәбитұлы: ««Хан Кене» сөз болғанда Жүргеновті аттап кетуге болмайды. Ол пьесаның сахналануына мұрындық болды, кейінірек Өлкелік партия комитетінің қысымымен өзіндік дара позициясына орай оны сынады, түзетіп, өңдеу жөнінде салиқалы пікір айтты. Пьеса авторы бұл пікірлерді соңғы түзетілген нұсқасында ескерді... «Хан Кененің» осы тектес шаруасына бастан аяқ араласуы 1937 жылы Т.Жүргеновке бір айып болып тағылды» дейді.

«Қарагөз» 1926 жылы бірінші сыйлық алды. 30-жылдардағы белгілі әдебиет сыншысы Ғ.Тоғжанов трагедияда ескі көшпелі өмірді мадақтау бар дейді. Ж.Орманбаевтың да бір мақаласында осындай пікірі айтылғанды. Әуезов бұл пьесаға кейін қайта оралып, жаңа нұсқа жасады. 30-жылдары Әуезов реализмді меңгеруде көп еңбек етті. Әсіресе, драматургияда көптеген ізденістерге барды. 1918 жылы Әуезов тұңғыш рет Абай жайлы мақала жазып, Абай заманы туралы білген, естігендерін қағазға түсірген.

Отызыншы жылдардың басында Қамал Қармысов, Қалкен Әділшінов, Зағи Құрманбаева, Сәбира Майқанова, Сейфулла Телғараев, Шәкен Айманов, Айша Абдуллина, Әбсамет Сабырбаев, Әбен Мұхамедьяров, Хасен Байырманов сияқты талантты жастардың театрға келуі жас ұжымның күрделі драмалық шығармаларды меңгеруге мүмкіндік берді. Бұл тұстағы театр сахнасына қойылған шығармалардың дені қазақ аулындағы тап тартысын бейнелейтін, ескіліктің сарқыншағын әшкерелейтін пьесалар еді. Қанабек Бәйсейітов пен А.Шаниннің «Сәуле», «Тартыс», Ж.Шаниннің «Шахта», Тайыр Жароковтың «Қанды таяқ» театрдың өсу жолында елеулі орны бар спектакльдер болды. Бұлардағы өз махаббаты мен бостандығын қаһармандық қайсарлықпен қорғаған М.Шамованың Зәуресі, сүйген жары Зәуре жолындағы тартысты таптық күреспен сабақтастыра білген Қ.Жандарбековтың Сайдасы, өз көлеңкесінен қорқатын Е.Өмірзақовтың Қожағы, білек пен байлықтың, жоғарғы орындардағы ластықтың күшіне сүйенген Қ.Бәйсейітовтың Темірбегі, өмірдің азабын тартып, феодалдық кертартпа күштің құлы болған Ш.Байзақованың Жамалы – ірі актерлік табыстар. «Зәуре» - қомақты актерлік табыстармен бірге, сахналық көркемдеу, режиссерлік шешімі жағынан да театрдың ансамбльдік спектакльдерінің бірі» [8; 32].

«Қанды таяқта» кедейдің байлармен күресінің алғашқы қадамы суреттелсе, Қ.Бәйсейітов пен А.Шанин «Болатында» сол күрес анығырақ, әрі саналы түрде өтеді. Ал осыдан авторлардың «Тартысындағы» оқиға сол кезеңнің өзекті мәселесіне құрылып, спектакльде колхоз құрылысының алдыңғы қатарлы мүшелерінің тартысы және олардың қарсыласы, қанаушы таптарға қарсылықтары алғашқы пьесаларға қарағанда дұрыс шешім тапқан.

1934 жылы өткен Қазақстан жазушыларының бірінші съезінде әдеби мәселелермен бірге, драматургия мен театр жайы да кеңінен сөз болды. Театр репертуарын көркемдік идеялық мазмұны сапалы шығармалармен толықтыруда бұл съездің маңызы зор болды.

1940 жылдардың басында ұлттық драматургияға С.Мұқановтың, Ә.Тәжібаевтың, Ш.Құсайыновтың, Ә.Әбішевтің араласуы – театр репертуарын жаңарта, жаңғырта түсті.

Ұлы Отан соғысы басталған алғашқы айларда Ресейдің, Украинаның, Беларусьияның шығармашылық ұжымдары Қазақстанға көшіп келіп, орныға бастады. 1943 жылдың басында республикаға көшіп келіп орналасқан театрлардың саны жиырмаға жуықтады [9; 24].

Қазақ академиялық драма театры үшін соғыс жылдары үздіксіз шығармашылық өсіп және көркемдік табыстарға жету жылдары болды. Соғыс маусымын театр жаңа үйде қарсы алса да, қаржыны үнемдеу мақсатымен 1941 жылдың 1 қазанында Қазақ академиялық театры мен республикалық орыс театры біріктірілді. Сол уақыттағы талапқа сәйкес ұжым Ф.Вольфтің

антифашисттік пьесасы «Профессор Мамлоқты» қойды. «Профессор Мамлок» қазақ театрының сол заманғы шетел пьесасынан тұңғыш қойған спектакілі еді [2; 48].

1972-92 жылдары атақты режиссер Әзербайжан Мәмбетов ұйымдастырған ұжым өте нәтижелі істермен көзге түсті. Ол директор әрі бас режиссер міндетін атқара жүріп, тағы да сәтті деген бірнеше қойылымдарды жұртшылық назарына ұсынды. «Қан мен тер», «Көктөбедегі кездесу», «Біз періште емеспіз», «Қарагөз», «Ваня ағай», «Юлий Цезарь» сияқты ірі қойылымдар қойылды [10;74].

1974 жылы белгілі актерлер Асанәлі Әшімов, Ыдырыс Нойғайбаев, Фарид Шәріпова, режиссер Әзербайжан Мәмбетов, жазушы Әбдіжәміл Нұрпейісов – барлығы бес адам КСРО Мемлекеттік сыйлығының лауреаты атанды.

Тәуелсіздік орнаған алғашқы 1991-1995 жылдары қоғам бастан кешкен өтпелі кезең ауыртпалықтарына байланысты қазақстандық театрлар сапалы, қомақты сахналық қойылымдар жасай алмады. Бірақ та егемендік алған 25 жылда Қазақ Ұлттық М.Әуезов атындағы Академиялық драма театры театр тарихындағы елеулі шығармашылық жетістіктерге жетіп, қазіргі таңда өнердің «Қарашаңырағы» атанып, сахна өнерінің дамып-жетілуінің шырқау биігіне көтерілді. Қазіргі таңда театр репертуарында 42 спектакль қойылып жүр. Бұл спектакльдердің барлығы - бүгінгі күннің ғана емес, ұлттың, халықтың бітім-болмысын, қайғысы мен қуанышын, махаббатын жаңаша ұғындырып отыратын туындылар.

Пайдаланылған әдебиеттер

- 1 Қазақстан Республикасы Президентінің Қазақстан Халқына Жолдауынан. 17 қаңтар, 2014 ж. - Егемен Қазақстан. 18 қаңтар. 2014 жыл. 1-3 б.б.
- 2 Қуандықов К. Тұңғыш ұлт театры. Алматы, 1969. – 210 б.
- 3 Қазақ театрының тарихы. Том 1. Алматы, 1975. – 375 б.
- 4 Мухтаров И. Узбекский театр. Страницы истории и современности. Ташкент: Ин-т искусствознания АН РУз, Изд-во журнала «SANAT», 2014.
- 5 Мүсірепов Ф. «Абай» – қазақ операсының жаңа белі. - Социалистік Қазақстан. – 1945. –16 қаңтар.
- 6 Сейфуллин С. Көп томдық шығармалар жинағы. Алматы: «Қазығұрт», 2006. – Т.6. – Б.49-53.
- 7 Шанин Ж. Арқалық батыр. Алматы, 1988. – 15 б.
- 8 Токарь Х. Спектакль о героических земляках. – Казахстанская правда. – № 28. – 1942.
- 9 Тамаша театр. - Социалистік Қазақстан. – 1945. – 2 қазан.
- 10 Құндақбаев Б. Уақыт және театр. Алматы, 1997. – 157 б.

СТАНОВЛЕНИЕ И РАЗВИТИЕ КАЗАХСКОГО ТЕАТРА

Ж.Ж. Жакупов

Казахская национальная академия искусств имени Т.К.Жургенова
магистрант 2-курса специальности «Актерское искусство»
Алматы, Казахстан, email: zhanibek.zhakupov.83@mail.ru

Театр занимает особое место в истории культуры Казахстана. Театр служит отражению жизненных реалий общества, его устремлений, воздействуя на зрителей через пробуждение в них лучших человеческих качеств. Произведения, воплощаемые на сцене, призваны пробуждать в аудитории национальный дух. Любовные истории учат справедливости, нежности, сочувствию друг к другу, а социальная драма призывает к братству, стремлению к новизне. В статье рассматриваются различные периоды становления казахского театра.

Ключевые слова: культура, искусство, театр, сцена, драма, пьеса

FORMATION AND DEVELOPMENT OF KAZAKH THEATER

Zh.Zh. Zhakupov

Kazakh National Academy of Arts named after T.K.Zhurgenov
Master student, 2nd year of study, specialty 'Acting art',
Almaty, Kazakhstan, email: zhanibek.zhakupov.83@mail.ru

The theater has a special place in the history of culture of Kazakhstan. The article notes that one of the missions of theatrical productions is not only a glance into the past and replenishment of the facts of forgotten antiquities. The theater serves to reflect the life realities of society, its aspirations, acting on the audience through the awakening of the best human qualities in them. Works embodied on the stage are intended to awaken the national spirit in the audience. Love stories teach justice, tenderness, empathy for each other, and social drama calls for fraternity, desire for novelty. The article discusses the different periods of the formation of the Kazakh theater.

Keywords: *culture, art, theater, stage, staging, drama*

БАЛАЛАР ХОРЫМЕН ЖҰМЫС ЖАСАУДЫҢ ЖАҢАШЫЛ ТЕХНОЛОГИЯЛАРЫ

А. Адилова

«Музыкалық білім» мамандығының 2- курс магистранты
Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті
Алматы, Қазақстан, e-mail: aimerek2013@gmail.com

Мақалада балалар хорымен жұмыс жасаудағы инновациялық технологиялар қарастырылады. Сабақта айтылған инновациялық формалар мен жұмыс әдістері заманауи білім беру үрдісінің мүмкіндіктерін кеңейтеді, сондықтан оларды БММ-де оқыту практикасына белсенді енгізу қажет, бірақ бұл ретте хор мәдениетінің үздік дәстүрлері рухында академиялық ән айту мектебін тәрбиелеудің маңыздылығын ұмытпау қажет.

Түйін сөздер: хор өнері, хормен ән айту, балалар хор ұжымдары, білім берудегі инновация, педагогикалық технологиялар, музыкалық есту, сөйлеу

Хор өнері – бірегей мәдениет. Бұл – әртүрлі қоғамды өз әсерімен қамтуға қабілетті пәрменді және тиімді құрал. Көркемдік өнердің көптеген түрлері бар, олардың ішінде хор өнерінің орны ерекше.

Ғасырлар бойы қалыптасқан ұлттың бір дауыста (унисон) бірігіп, ән салуына қарамастан Қазақстанда хормен ән айту, дирижерлеу білім жүйесі жолға қойылды. Оның қалыптасуына орыстың вокалдық-хор мәдениеті үлкен ықпал етті [1; 12].

XX ғасырда Қазақстандағы кәсіби музыканың дамуы, ең алдымен, тарихи-саяси оқиғаларға байланысты болды. Дәл осы уақытта республикадағы музыкалық мәдениет пен білім берудің іргетасы қаланды, композиторлардың шығармашылығы мен музыканттардың кәсіби орындаушылық қызметі үшін жағдай жасалды. Бұл кезеңде Қазақстанда музыкалық білім беру ұйымдарында, мәдениет үйлерінде, мектептерде хорлар ұйымдастырыла басталды. Әуесқой хорларда ән айту жалпыға қол жетімді болды және қазақ халқының қалың жігін классикаға айналдырды. Қазақстандық хор өнерінің дамуы Б.Байқадамов атындағы Қазақ мемлекеттік хор капелласының хоры сияқты ірі кәсіби ұжымдардың қызметімен байланысты.

Сонымен қатар Қазақстанда 1944 жылы бастауыш және орта деңгейдегі музыка мамандарын даярлайтын Құрманғазы атындағы Алматы мемлекеттік консерваториясы ашылып, хор кафедрасының оқытушылары музыкалық мектеп және колледж оқушылары үшін оқу жоспалары мен бағдарламалары, оқыту әдістерін жасап, Қазақстан хор мәдениетінің дамуына үлес қосты. Соның нәтижесінде республикада жаңа музыкалық мектептер мен училищелер ашылып, мұнда хор дирижерлеу бөлімдері құрылып, хорлар ұйымдастырылды. Бұлар уақыт өте келе дамып, жетіліп, жеке шығармашылық ұжым ретінде өздерін танытты. Бүгінгі таңда республикадағы хор өнеріне деген қызығушылықтар артуда, бұған дәлел – балалар хор ұжымдарының құрылып, түрлі халқаралық, республикалық конкурстар мен фестивальдарда нәтижелі орындар алып, жұмыс жасап келеді, атап айтқанда, Қазақ Ұлттық Өнер университетінің "Елигай" хоры (жетекшісі Г.Құттыбадамова), А.Тарақұлы атындағы өнер мектебінің хоры (жетекшісі Е.Ведерникова), "Елимай" жетекшісі №1 музыкалық мектептің "Көктем" хоры, А.Жұбанов атындағы дарынды балаларға арналған мамандандырылған музыка мектебінде, «Ақ тілек» ер балалар хоры (жетекшісі А.У.Адилова).

Қазіргі кезде осындай балалар хорымен жұмыс жасау кезінде, білімді, өнерлі жастарды тәрбиелеуде елімізде музыкалық мектептердің рөлі ерекше екенін атап өткен жөн. Осыған орай музыкалық білім беру саласында, оның ішінде балалар хорымен жұмыс жасауда инновациялық технологияларды қолдану мақаламыздың негізі болып табылады.

Елбасы Н.Ә. Назарбаев Қазақстанның әлемдегі бәсекеге қабілетті 50 елдің қатарына кіру стратегиясы атты жолдауында: «Білім беру формасы – Қазақстанның бәсекеге нақтылы қабілеттілігін қамтамасыз етуге мүмкіндік беретін аса маңызды құралдарының бірі» деп атап көрсетті [2].

Білім берудегі инновация деген ұғымға тоқталсақ, педагогикалық технологияларды жетілдіру процесі, оқыту әдістері, тәсілдері мен құралдарының жиынтығы болып табылады. Қазіргі уақытта инновациялық педагогикалық қызмет - біздің мектептердің білім беру қызметінің маңызды компоненттерінің бірі. Осы инновациялық қызмет білім беру қызметтері нарығында қандай да бір мекеменің бәсекеге қабілеттілігін құру үшін негіз болып қана қоймай, сонымен қатар педагогтің кәсіби өсу бағытын, оның шығармашылық ізденісін айқындайды, білім алушылардың тұлғалық өсуіне нақты ықпал етеді. Оқытудың инновациялық тәсілі білім беру мазмұнына, оқыту әдістеріне және оқыту сапасын бақылау түрлеріне қолданылады.

Технология сөзіне келетін болсақ, «технология – бұл белгіленген мақсат және кепілдік берілген нәтижеге жетудің экономикалық нәтижелі әрекеттер тізбегі. «Технология» сөзі латынша «Technos» – өнер, сала және «Logos» – пән деген мағынаны білдіреді. Ал, педагогикалық технология оқушыны оқыту, оны сыни тұрғыдай ойлауға дағдыландыру, тәрбиелеу, жеке тұлғаны дамыту әрекеттерінің шешіміне қаратылған және белгілі бір тізбек негізінде іске асырылатын педагогикалық-психологиялық әдіс-тәсілдер жинағы. Педагогикалық технология – адамға алдынан белгіленген мақсат бойынша білім тәрбиелік жағынан әсер еткізу әрекеті. Бірақ, педагогикалық технология мен оқыту тәсілдерінің айырмашылығын білу керек. Оқыту әдістері (методика) – белгілі бір оқу пәнін оқыту және де тәрбиелік істер заңдылықтарын қолдануға бағытталған. Қазіргі таңда білім саласындағы педагогикалық технологияның дамуы тікелей хабар технологияларына байланысты» [3;133].

Қазіргі инновациялық технологиялар– білім сапасын арттырудың кепілі. Сондықтан қазіргі білім саласында оқытудың жаңа технологиясына кеңінен қолдануда. «Оқытудың технологиясы – бұл, бір жағынан, оқу-ақпараттың дайындау, өңдеу, әдіс-тәсілдерінің жиынтығы, екінші жағынан, ұстаздың шәкіртіне оқыту үрдісінде қажетті технологиялық және ақпараттандыру құралдарын пайдалана отырып ықпал ету тәсілдері.

Осыған орай жаңа экономикалық және әлеуметтік-мәдени жағдайларда қазақстандық білім беру жүйесінің алдында тұрған білім беру сапаларын арттыруға, стратегиялық міндеттерді шешуге бағытталған түбегейлік қайта өзгертулер педагогикалық үрдіске жаңа талаптар жүктейді. Қазақстан Республикасының «Білім беру туралы» Заңында еліміздің білім беру жүйесінің басты міндеттері атап көрсетілген. Соның бірі: «Білім беру жүйесін ақпараттандыру, оқытудың жаңа технологиясын еңгізу, халқаралық коммуникациялық желілерге шығу» делінген. Бұл міндеттерді шешу үшін, нәтижеге бағытталған білім берудің жаңа жүйесіне көшу үшін әр мұғалім, жеке тұлға күнделікті ізденіс арқылы барлық жаңалықтар мен өзгерістерге батыл жол ашарлық жаңа тәжірибеге, жаңа ақпараттық технологияларға, әлеуметтік, тұлғалық және жеке құзіреттіліктерге ие болуы тиіс. Бұл талаптар әдістемелік жұмыстың жүйелі түрде ұйымдастырылу негізінде жүзеге асырылады [4; 20]

Жалпы оқу-тәрбие үрдісінде айтарлықтай нәтиже беріп жүрген инновациялық педагогикалық технологияларды айта кететін болсам төмендегідей:

- дамыта отырып оқыту әдістемесі
- тірек және тірек конспектiлер арқылы оқыту
- деңгейлеп оқыту технологиясы
- тесттік жүйемен оқыту
- имитациялық әдіс
- мультимедия мүмкіндіктерін қолданып оқыту
- ойын технологияларын қолдану
- дискуссия сабақтары
- интеграциялық сабақ
- топпен жұмыс
- панорама сабағы
- проект әдісі (жоба)
- рольдік ойындар
- лекция – семинар сабақтары
- проблемалық оқыту әдісі
- «миға шабуыл» әдісі
- бинарлы сабақ
- экскурсия сабағы
- ынтымақтастық технологиясы

- жеке адамға бағдарлы
- дөңгелек үстел
- дебат сабақтары
- саяхат сабақтары.

Хормен ән айту дағдысы күрделі процесс екені белгілі, бұл білім алушылардан үлкен эмоционалды қызығушылықты, жинақталуды керек етеді, мінез бен білім беру әдістеменің кезектесуі сабақ барысында шаршау сезімін жеңуге ықпал етеді. Оқу үрдісінде хор қатысушыларының тұрақты қызығушылығын қолдау үшін ескі, яғни, дәстүрлі және жаңа және инновациялық байланысы нақты болуы тиіс.

Хор тәрбиесінің жаңартылған әдістемелері, өз әріптестерінің жинақталған алдыңғы тәжірибесі - кез келген материалды талдап, хормейстер өз тәжірибесінде пайдалана алады, жеке хор ұжымында вокалдық-хор дағдыларын дамыту процесіне енгізілуі мүмкін. Инновациялық тәрбие технологияларының көмегімен тәрбиелеу процесінде қандай нәтижеге қол жеткізуіміз керек екенін түсіну өте маңызды.

Хор орындауының үздік үлгілеріне сүйене отырып, біз оқытудың дәстүрлі және инновациялық тәсілін біріктіреміз, осылайша балаларға академиялық ән салудың үздік дәстүрлерін үйретіп, инновациялық білім беру технологияларын пайдалана отырып, оқыту сапасын арттыру мәселесін шеше аламыз [5; 16].

Хормейстер репертуарды таңдау кезінде балалардың музыкалық-әншілік даму заңдылықтарын білуі және таңдап алынған репертуардың ықпалымен осы даму динамикасын болжай білуі керек; әр сабақ үшін музыкалық материалдың барлық жаңа «кешендерін» модельдей білуі керек, сонымен қатар оқу-тәрбие жоспарында заманауи музыкалық өмірдегі жаңа белестерге икемді әрекет етуі керек.

Мысалы, бүгінде көптеген балалар хор ұжымдарының жетекшілері кішкентай орындаушылармен жұмыс жасау барысында бірнеше кемшілікті айтады, жаңа жинақтарға кіретін заманауи авторлардың әндері, әдетте, орындау үшін интонациялық ыңғайсыз немесе мәтінді оқушылар нашар қабылдайды, сол үшін авторлар хор ұжымымен жұмыс істеу тәжірибесі жоқ болғандықтан, орындаушылармен немесе хормейстерлермен бірлесіп жұмыс жасауға мүмкіндік туғызу керек, осылай шығармашылық, еркін импровизацияға, «қызықты» дербес театр-хор қойылымдарына айналдыра отырып, әзіл-сықақ, әзіл-ойын элементтерін қосу арқылы орындаушылардың сықақ, қиял, әртістік сезімдерін дамытары сөзсіз. «Ән айту ойындары-музыкалық концепцияларды үйретудің тамаша тәсілі, қозғалысты қосу және балаларға жалғыз және басқалармен ән айту мүмкіндігін беру. Олар ақпаратты жинау үшін өте қолайлы, мұзжарғыш немесе дайындық ортасында қарқынды жылдам өзгерту» [6].

Мен 8 жыл бойы А.Жұбанов атындағы дарынды балаларға арналған мамандандырылған музыка мектебінде, «Ақ тілек»ер балалар хорымен жұмыс жасап келемін. Арнайы музыкалық мектептерде Д.Кабалевскийдің концепциясы бойынша дайындалған бағдарламаларға сүйене отырып оқытылса, кейін Д.Огороднов, В.В.Емельянов сияқты хормейстерлердің ұсынған жаңа әдістерін меңгеріліп қолданысқа енгізілді [7; 9].

Жас ұрпақ тәрбиелеу барысында, менің педагогикалық тәжірибемде ғана емес жалпы балалар хорымен жұмыс жасау ісінде жұмыстың дәстүрлі формасымен қатар инновацияны енгізу мәселесі туындады. Әрбір мұғалімнің негізгі мақсаты – сабақ сапасын көтеру, түрін жетілдіру, оқушылардың сабаққа деген қызығушылығын арттыру, олардың ізденуін, танымын қалыптастыру.

Хормен жұмыс жасау барысында жоғарыда атап кеткен инновациялық технологияның негізгі түрлерінің бәрі сәйкес келмейді, балаларды музыкалық тәрбиелеудің инновациялық технологиялары негізінде ұжымдық іс-әрекет жатыр, олар: ән айту, ырғақты сөйлеу, балалар музыкалық аспаптарында ойнау, билеу, музыкаға импровизацияланған қозғалыс, өлеңдер мен ертегілерді дыбыстау, пантомималау, импровизацияланған театрализация жатқанын айта кеткен жөн.

Тәжірибеде қолданылатын музыкалық даму түрлері-бұл:

Коммуникативтік билер. Жағымды атмосфера құру және эмоциялық-психикалық еркіндік жатыр. Бұл жерде коммуникативтік бидің көмегі көп, оларды пайдалану коммуникативтік дағдыларды дамыту, форманы сезіну, қимыл-қозғалыс үйлесімін дамыту, ритм сезімін дамыту міндеттерін шешеді.

Координациялық-қозғалмалы ойындар (музыкалық және сөйлеу). Мұндай ойындар үлкен масштабты (барлық дене арқылы) музыкалық динамика, қарқын, орындаушылық штрих, сөйлеу және пластикалық интонациялау сезімін береді, бұл олардың музыкалық мазмұны болып табылады.

Бұл ойындар қозғалыс сүйемелдеу (аккомпанемент) ролінде ойнайтын, ептілік, дәлдік, реакция дамуын ынталандыратын, ансамбльдік үйлесімділікке тәрбиелейтін үйлестіру идеяларымен қамтылған.

Ізденіс барысында орыс музыкатанушысы педагог Т.Боровиктің Көркемдік эстетикалық даму жұмысының «қол хоры» (хор рук, жылжымалы екі дауыстылық) инновациялық формасымен таныстым. Бұл технологияны қолдану назар, ырғақ сезіну, музыканы есту, қабылдау, координациялық еркін қимылдау, импровизацияға қабілеттілікті дамытуға бағытталған. «Қол хоры» балаларды қозғалыс екі дауысты түсінуге итермелейді, онда барлық қатысушылар «екі дауыстан тұратын хорға» және екі жетекші –«дирижерге» бөлінеді. Бұл форма қозғалыстың координациялық еркіндігін, ырғақтың сезімін, зейінін, ансамбльдік үйлесімділігін, қимыл-қозғалыс импровизациясының қабілетін дамытуға бағытталған.

Музыкамен Ритмодекламация. Ритмодекламация-музыка мен поэзияның синтезі. Оны музыкалық-педагогикалық модель ретінде анықтауға болады, онда мәтін ән айтпайды, ырғақты безендіреді. Алайда, ритмодекламацияны орындау нақты айтылу және интонация арқылы ерекшеленеді. Бұл ретте поэтикалық дыбыстық материал музыкалық ұзақтық пен үзіліс өрнектерімен өзара әрекеттеседі, бұл тыңдаудан эмоциялық әсерді бірнеше рет күшейтеді, әрине, бала үшін маңызды дамытушы фактор болып табылады. Ритмодекламацияда ән айтудан шеттетуге бір жағынан интонациялық үдерісті жеңілдетумен байланысты, бала үшін сөйлеу оңай және табиғи, ал екінші жағынан, музыкалық есту сөйлеу арқылы өзара әрекеттесетін интонациялық ойлау механизмдерін дамытуға бағытталған. Бала қалай сөйлегенін естігенше және өз сөзін бақылай білмейінше, ол дұрыс және мәнерлі ән айта алады деп үміттену қиын.

«Өзіңді тыңда» түріндегі ойындар балаларға табиғат адамға дыбыстардың үлкен алуан түрлілігімен бөленгеннің қанықтығын сезінуге мүмкіндік береді. Оларды өз денесінің мүмкіндіктерін (дауыспен, қолмен, аяқпен, ерні) пайдалана отырып, өзіндік және өзіндік құрал ретінде ойнатуға болады. Баланың өзін және табиғаттың тығыз байланысын түсінуге-ойынның негізгі мақсаты.

Қарапайым музыканы ойнау. Балалармен музыкалық қызметте балалардың музыкалық аспаптарын, ең алдымен шулы аспаптарды пайдалану қажет деп санаймын, өйткені дәл осы аспаптар қарапайым және осы жастағы балаларға барынша қолжетімді. Сонымен қатар, олар музыкадағы кішкентай балалар үшін ең тартымды. Бірақ музыкалықты дамыту бойынша жұмыстың бұл түрі тек дәстүрлі шулы аспаптарды пайдаланумен шектелмейді.

Интерактивті оқыту технологиясы. Интерактивті оқыту – оқушы өзінде алдын ала жинақталған тәжірибеден пайдаланған түрде, оқу процесінде белсенді әрекет етеді, жаттығу барысында өте маңызға ие болып, жаңа тәжірибелер арттырады, алған тәжірибелері негізінде сабаққа анализ жасап, өзіне керекті маңызды материалдарды алады, және өзінің күнделікті тәжірибесімен байланыстырады. Интерактив сөзі ағылшын тілінен алынған болып, «inter» – өзара (взаимный), «act» – әрекет) мағынасын білдіреді. Төменде оқытудың интерактивтік әдістерінің ішінде хормен жұмыс жасағанда көмегі тиетін түрі E-learning (Electronic Learning – ағылшын сөзі) – электрондық оқыту жүйесі, Электрондық оқыту, аралықтан оқыту, компьютерлік оқыту, тармақтық оқыту, виртуал оқыту, хабар және электрон технологияларын қолданып оқыту. Бұл мазмұны жағынан көп мағынаны білдіруі мүмкін, соның ішінде: жеке компьютер, мобил телефон, DVD, аудио-видео-радио-телевизорларды пайдаланып, электрондық материалдармен еркін жұмыс жасау, электрондық оқу материалдарын өз уақытында жеткізу, инновациялық педагогикалық технологияларды игеру және тарқату, оларды оқушыларға беру. Нақтырақ айтқанда хормен жұмыс жасау барысында берілген хор шығармасын үй жағдайында интернеттен тыңдау немесе видеосын көру, сабақта видеосын тамашалап, пікір алмасу т.б.

Әнді бірге орындаған әншілерге қарағанда, репертуарды бірге талдайтын әншілер бір-бірімен тығыз әрі берік байланыстар құрады [8]. Осы орайда Ш.А.Амонашвилидің Ынтымақтастық педагогикасының балалар хорымен жұмыс жасау барысында алар орны ерекше екенін айтқым келеді [9].

Бұдан басқа жеке тұлғаға бағытталған ойын (А.А. Вербицкий, Н.В. Борисова т.б), оқытудың мәселелі-даму технологиясы (М.М.Махмутов, Н.Г.Мошкина т.б) сияқты т.б жаңа оқыту формаларын қолдана бастадым [10; 25].

Жоғарыда айтылған барлық нысандар бір модельде үйлесуі және болуы мүмкін. Олар мақсаттар мен міндеттерге байланысты педагогпен жойылуы немесе толықтырылуы мүмкін. Педагогтің балаларды ойынға жігерлеуі, ертегі, ертегі, шытырман оқиғалар, құпиялар, сиқырлықтар ойын атмосферасын құруы маңызды және қажетті болып табылады. Бұл әртістік, интонациялық-сөйлеу, пластикалық, мимикалық мәнерлілікті, балаларды әртүрлі эмоционалдық жағдайларға батыру қабілетін талап етеді.

Осы инновациялық технологиялар мен әдістемелік формаларды тәжірибеде қолдану келесі нәтижелерге қол жеткізуге мүмкіндік береді:

- музыкалық сабақтарда, мерекелерде қуанышты қарым-қатынас, көтеріңкі көңіл-күй және үйлесімді өзін-өзі сезіну атмосферасын жасау мүмкін;

- балалар белсенді және күшті, олардың әрекеттерінде қорқыныш пен сенімсіздік біртіндеп жоғалады;

- балалар қарапайым музыкалық білімді меңгереді, музыкалық-шығармашылық қабілеттерін дамытады, музыкамен ойын, қуанышты және табиғи қарым-қатынас барысында өзін және қоршаған әлемді сезінеді, артық «еріксіз» және шаршаңқы оқытусыз;

- музыкалық жетекші үнемі шығармашылық ізденісте болады;

Атақты венгер композиторы, фольклоршы және педагог Золтан Кодайдың (1882-1967) музыкалық-тәрбие тұжырымдамасының бастапқы ұстанымы-ұлттың музыкалық білімі мен мәдениетінің негізі халық музыкасы, әсіресе халық әні. Сондықтан, музыкалық сабақтарының басты түрі хор әні болуы керек деген тұжырым айтты [11]. Музыкалық сабақтарда балалардың музыкалық қабілеттерін дамыта отырып, мен оларды халық музыкасымен нәрлендіріп, халық әндерін балалардың бойына сіңіруді мақсат ете отырып, балалардың орындаушылық шеберлік байқауларына қатысуға, өзінің орындаушылық шеберлігін арттыруға, үлкен аудиторияда өнер көрсетуге, өзін-өзі жетілдіруге және бекітуге мүмкіндік туғызамын. Музыкалық сабақтарды өткізудің инновациялық технологиялары балалардың эмоционалдық көңіл-күйін дамытуға ықпал етеді, бала үшін музыка оның қуанышты уайымдамалар әлеміне айналады. Мектепке дейінгі жасына қол жетімді музыкалық қызметтің барлық түрлерін, сондай-ақ баланың шығармашылық мүмкіндіктерін пайдалану балабақшада менің жұмысымның және музыкалық тәрбиенің басты мақсатын шешуге – балаларды музыканы сүюге және түсінуге үйрету.

Қорыта айтқанда, хормен жұмыс жасау барысында, бұл инновациялық формалар мен әдістер заманауи оқыту процесінің мүмкіндігін кеңейтетініне көзім жетті, дегенмен академиялық ән айту тәрбиесінде хор мәдениетінің үздік дәстүрінде оқытудың маңызы зор екенін ұмытпаған жөн.

Пайдаланылған әдебиеттер

1 Айдарбекова Л.Ә., Абишев А.А. Хор пәндерін оқыту әдістемесі. Қысқаша дәрістер жинағы. – Алматы: «Елтаным баспасы», 2012, – 56 б.

2 Н.Ә.Назарбаев Қазақстанның әлемдегі бәсекеге қабілетті 50 елдің қатарына кіру стратегиясы атты жолдауы.

3 Кадирова Ф.Д. Инновациялық технологиялардың маңыздылығы және оны қолдану// «Инновациялық технологияларды білім беру процесіне ендіру сапалы білім негізі» дәстүрлі аймақтық ғылыми-әдістемелік конференция материалдары: қазақша, орысша. Талдықорған: І.Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университеті. 2015. - 362 б.

4 Асимбекова К. Основы хороведения. Алматы, 1994.

5 Апраксина О.А. Музыкальное воспитание в школе. М.: «Музыка». 1986. -158 с.

6 Danyew A. 15-singing-games-for-childrens-choir.

8 <https://www.ashleydanyew.com/posts/2015/15-singing-games-for-childrens-choir/>Емельянов

В.В. Фонопедический метод развития голоса. emelyanov-fmrg.ru

9 Karen Bruno. Creativity and Artistry in the Children's Choir Rehearsal. https://acda.org/files/choral_journals/BrunoMar16.pdf

10 Амонашвили Ш.А. Білім берудің ізгілендіру технологиясы Волков И.П. Приобщение школьников к творчеству. М., 1982. - 136 с.

ИННОВАЦИОННЫЕ ТЕХНОЛОГИИ ПРИ РАБОТЕ С ДЕТСКИМ ХОРОМ

А. Адилова

магистрант 2 курса специальности «Музыкальное образование»
Казахский государственный женский педагогический университет,
Алматы, Казахстан, email: aimerek2013@gmail.com

В статье рассматриваются инновационные технологии в работе с детским хором. Изложенные инновационные формы и методы работы на уроке, несомненно, расширяют возможности современного образовательного процесса, поэтому их необходимо активно внедрять в практику преподавания в ДМШ, но при этом не забывать о важности воспитания школы академического пения в духе лучших традиций хоровой культуры.

Ключевые слова: хоровое искусство, пение в хоре, детский хоровой коллектив, инновация в образовании, педагогические технологии, слушание музыки, речь

INNOVATIVE TECHNOLOGIES USED IN WORKING WITH CHILDREN'S CHOIR

A. Adilova

Master student, 2nd year of study, specialty 'Musical education'
Kazakh State Women's Teacher Training University
Almaty, Kazakhstan, email: aimerek2013@gmail.com

The article deals with innovative technologies in working with children's choir. These innovative forms and methods of work in the classroom, of course, expand the possibilities of the modern educational process, so they need to be actively implemented in the practice of teaching in the school, but do not forget about the importance of education school of academic singing in the spirit of the best traditions of choral culture.

Keywords: choral art, singing in a choir, children's choir, innovation in education, pedagogical technologies, listening to music, speech

CONTENTS

Natural Sciences

<i>Zh.M. Yeraliyeva</i> Learning-field practice role in the formation of professional competencies in biological specialty students	8
<i>N.N. Salybekova, R.T. Yarmatova</i> Structural and substantive system of formation of students' knowledge about Fungi species.....	14
<i>D.M. Borankulova, A.S. Murzinova</i> Structure, functions and patterns of the geographical environment	19
<i>A.A. Baitasov</i> Economic and geographical potential of Kazakhstan in the ranking of the World Economic Forum	26

Physics, Mathematics, Computer science

<i>K.Zh. Doskozha</i> The place of global changes of the Industry 4.0 in the Physics teaching.....	33
---	----

Philology

<i>Ye.Ye. Tuite</i> The interrelation of linguistics with other sciences.....	39
<i>Zh.N. Ibrayemova</i> Identification of literary language in world linguistics.....	45
<i>S.T. Nauryzbay</i> Anthroponyms in Orkhon-Yenisey monuments.....	51
<i>G.S. Nussip</i> National spirit in the works of the Kazakh intellectuals at the beginning of the 20th century	56
<i>O.S. Serikova</i> Historical analysis of alphabetic reform of the Soviet Kazakhstan.....	62
<i>E.F. Mamedova-Kekech</i> The poem “My life” by Zhambyl Zhabaev as an example of autobiographical vujudnama.....	67
<i>N.S. Baltabaeva, A.B. Bolatova</i> Religious and mythological views in the works of Talaptan Akhmetzhan	73
<i>T.E. Igenbay</i> National cognition in stories by Saken Zhunisov	79
<i>Kh. Delovarova</i> To the problem of learning strategies in teaching and learning English	86
<i>K.S. Rafikova, D.E. Gaipov</i> Improving students’ listening skills through watching TED Talk in English with subtitles	91

History, Economics and Law

<i>B.A. Chakenova, M.Ch. Kalybekova</i> Socio-political and educational activities of Zhumagali Tleulin.....	97
<i>A.T. Sairbayeva, R.M. Nurgalieva</i> Problems and development prospects of social entrepreneurship in Kazakhstan	102
<i>A.B. Sarsenova, A.A. Rustemova</i> Theoretical approaches to understanding the phenomenon of trust	109
<i>G.S. Bazarova</i> Questions of compliance with international electoral standards in national legislation.....	114

Pedagogy & Psychology

<i>Y.N. Agranovich</i> Self-organization of students' educational activity by means of interaction RP-technology.....	124
--	-----

<i>R.K. Izmagambetova</i>	
Efficiency of the system of criteria assessment of academic achievements of pupils of the initial classes.....	131
<i>E.B. Assanbayeva</i>	
Literacy of reading - the basis of functional literacy of students.....	136
<i>S.S. Yernazarova</i>	
Scientific-pedagogical bases of monitoring the quality of students' training .	141
<i>M.A. Oliftaeva</i>	
Psychological analysis of the suicidal behavior of young people in Tajikistan	148
<i>N.A. Zhakybay</i>	
History of cultural heritage of peoples in the education of children of preschool age.....	154
<i>A.Zh. Syzdykbayeva</i>	
Some questions of the importance of upbringing and training of children of early and preschool age	159
<i>G.Zh. Yerzhanova</i>	
Preparation of teachers of secondary schools for inclusive education.....	164

Art and Culture

<i>S.V. Pavlova, T.S. Beketova</i>	
Ethnocultural aspect of the use of ornament in modern design of Buryatia	173
<i>M.K. Bakeyeva</i>	
Development of content and the importance of directing on Kazakhstan TV channels	178
<i>A.D. Shorabek</i>	
Multi-serial film and serial: genre features and similarities.....	183
<i>I.R. Auhadiyev</i>	
Analysis of ballet «Ivan the Terrible» by Yuri Grigorovich	189
<i>S.A. Bakirova, S.A. Myrzaev</i>	
Aesthetic education of students by means of national stage dance.....	195
<i>Zh.Zh. Zhakupov</i>	
Formation and development of Kazakh theater	201
<i>B.A. Adilova</i>	
Innovative technologies used in working with children's choir.....	207

**ҚАЗАҚ МЕМЛЕКЕТТІК ҚЫЗДАР ПЕДАГОГИКАЛЫҚ
УНИВЕРСИТЕТІ
ХАБАРШЫСЫ**

**ВЕСТНИК
КАЗАХСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО ЖЕНСКОГО
ПЕДАГОГИЧЕСКОГО УНИВЕРСИТЕТА**

**BULLETIN
OF KAZAKH STATE WOMEN'S TEACHER TRAINING
UNIVERSITY**

№4 (76) 2018

<http://vestnik.kazmkpu.kz>

Басуға 21.12.2018 жылы қол қойылды.
Пішімі 60x48 1/8. Көлемі 11,75 б.т.
Офисті қағаз. Сандық басылыс.
Таралымы 300 дана. Бағасы келісімді.
050000, Алматы қаласы, Гоголь көшесі, 116.
«Қыздар университеті» баспасында басылды.
Тел.: 237-38-33